

*Az "alföldi út"
kérdőjelei*

MTA REGIONÁLIS KUTATÁSOK KÖZPONTJA
ALFÖLDI TUDOMÁNYOS INTÉZET
BÉKÉSCSABAI OSZTÁLY

*Az "alföldi út"
kérdőjelei*

MTA REGIONÁLIS KUTATÁSOK KÖZPONTJA
ALFÖLDI TUDOMÁNYOS INTÉZET
BÉKÉSCSABAI OSZTÁLY

Az MTA RKK ATI Békéscsabai Osztálya által szervezett,

*A Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium,
a Nagyalföld Alapítvány,
Békés Megye Képviselőtestülete,
Békéscsaba Megyei Jogú Város,
a Magyar Nemzeti Bank,
az Ifjúsági Ház és Általános Társaskör, Békéscsaba
és a Jókai Színház*

támogatásával 1993. december 1-jén és 2-án
Békéscsabán megtartott

ALFÖLD-KONGRESSZUS

előadásaiból kiadja

*a Magyar Tudományos Akadémia
Regionális Kutatások Központja
Alföldi Tudományos Intézet
Békéscsabai Osztálya*

Felelős szerkesztő:
TIMÁR JUDIT

További szerkesztők:
**BAUKÓ TAMÁS
DURÓ ANNAMÁRIA
GURZÓ IMRE
VELKEY GÁBOR**

Lektor:
MÉSZÁROS REZSŐ

Tipográfia:
Baukó Tamás

Szövegrögzítés:
Vámosné Zöld Márta

Ábrák:
Bencsikné Szőke Margit

© *Timár Judit*
ISBN 963 8371 99 4

AZ "ALFÖLDI ÚT" KÉRDŐJELEI
Alföld-Kongresszus, 1993

Békéscsaba
1994

1993. december 1-jén és 2-án a Regionális Kutatások Központja Alföld-Kongresszust rendezett Békéscsabán. A tudományos tanácskozásnak két esemény adott aktualitást. Az 1991-es, a régióról szóló országgyűlési határozat végrehajtásaként befejeződtek az Alföldi Tudományos Intézet által koordinált, Alföld-programmal kapcsolatos kutatások, s kidolgozásra került a régió hosszú és rövid távú fejlesztési koncepciója. A kongresszus egyrészt e munkába bekapcsolódó közel száz, különböző tudományterületet művelő kutatónak, továbbá az Alföld fejlesztésében érdekelt gyakorlati szakembereknek, politikusoknak kívánt fórumot teremteni. Lehetőséget biztosítani arra, hogy a nyilvánosság előtt vitathassák meg a régió mai állapotáról és várható átalakulásáról megfogalmazott értékes gondolataikat. A sarkalatos kérdésekről, így az Alföld múltból hozott örökségéről, környezeti állapotáról, gazdasági problémáiról, társadalmának jövőbeni lehetőségeiről a plenáris ülés főbb témáinként csokorba szedett előadásai nyújtják a legátfogóbb képet.

Az Alföld Kutatási Program szigorú rendszerben szerkesztett tematikus kötetekben természetesen nem kaphatott helyet minden elméleti modell kifejtése, mint ahogy számos mikroszintű, sőt kistérségi vagy akár regionális léptékű empirikus vizsgálat közlésére sem volt mód. Többek között ezeknek a munkáknak a megismertetésére adott alkalmat a kongresszus másik apropója: a Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztálya — eredetileg a Földrajztudományi Kutató Intézet keretében történt — megalakulásának huszadik évfordulója. A tizedik születésnapot annak idején szintén megünnepelelték egy békéscsabai konferencián az Alföldről gondolkodó — főleg geográfus — kutatók. Az ott elhangzottakat öt kötet őrizte meg. Hogyan változott azóta, egy rendszerváltást is magában foglaló évtized alatt, az akkor oly fontosnak ítélt alföldi elmaradottság-mátság; beváltak-e az akkor felvázolt felzárkózási-túlélési startégiák? Hogyan látják a kutatók ma ugyanezeket a kérdéseket? A választ a természeti erőforrásokról és környezetvédelemről, a gazdaságról és infrastruktúráról, a népességről és társadalomról, valamint a településfejlődésről/fejlesztésről és közigazgatásról szervezett szekciók adják meg, melyeket maguk az előadók "szerkesztettek". Azt mondták el, amit saját Alföld-kutatásukban 1993-ban a legfontosabbnak, legidőszerűbbnek tartottak, vagy egyszerűen csak azt, amin épp dolgoztak. Ily módon ez a kötet, amely az Alföld-Kongresszus előadásait adja közre, nem más, mint egyfajta helyzetjelentés. Helyzetjelentés az Alföld-kutatás mai állásáról, ami a tíz évvel korábbi, s remélhetőleg a hagyományt folytató későbbi kötetekkel együtt egy izgalmas összevetésekre is módot adó sorozat tagja lehet.

Felelős szerkesztő

Plenáris előadások

A TUDOMÁNY SZEREPE ÉS FELELŐSSÉGE A RÉGIÓK FEJLŐDÉSÉBEN

Stefanovits Pál

Előadásomat kicsit régebbre visszanyúlva kezdem, mint az elnök úr, aki viszonylag rövid néhány évtizedes múlttra tekintett vissza. Ezzel szeretném igazolni azt, hogy az Alföld mennyiben inspirálta a tudomány embereit, és ezen inspiráció folytán született eredmény milyen területeken hatott vissza az Alföld mai képére. Tehát: hogyan jutottunk el odáig, hogy ma az Alföld olyan, amilyen, és a tudománynak ezekben a kérdésekben milyen szerepe volt? Néhány gondolatot villantanék föl, amelyek itt a történelmi előzményeket elének tárják. Természetesen nem mindent, ami az Alfölddel kapcsolatos.

Eredetileg a honfoglalással kellene kezdeni, hiszen tudjuk, hogy Anonymus Gesztájában, amikor a magyar seregek beérkeztek a Kárpát-medencébe, előreküldtek két vitézt (az egyiket úgy hívták, hogy Tarcal vitéz) azért, hogy — mai szóval élve — hozzanak információkat. Ők füvet és földet hoztak, és megállapították, hogy ez a része a világnak gazdag földdel rendelkezik, a füve bőséges, vizei jók, gazdagok halakban, és ezért továbbmentek, és elfoglalták ezt a területet. Tehát itt kezdődik tulajdonképpen az Alföld szakmai minősítése.

Ugyancsak az utóbb említett vízzel kapcsolatos az a jóval későbbi esemény, amikor Széchenyi István kezdeményezésére Vásárhelyi Pál megkezdte az Alföldön a folyók szabályozását, a lecsapolást — és ez az, amire tulajdonképpen sosem vagyunk elég büszkék. Sosem vesszük komolyan, hogy ennek mi volt a jelentősége, és milyen a jelentősége a mai természeti viszonyainkra. A hollandok nagyon büszkék arra, hogy a tengertől mekkora területet nyertek vissza. Amit mi magyarok visszanyertünk a vizektől, az ennél jóval nagyobb. Ha megnézzük, hogy azok a szántóterületek, amelyeken ma búzát, kukoricát termelnek, valaha csónakázótavak voltak, és ezeken a halászkok éltek az életüket, nyerték belőlük a szükséges fehérjét, akkor azt kell mondanunk, hogy itt oly gyökeres változás indult meg a folyók szabályozásával, ami folyószabályozás a mai napig is kihat. Bizony sokszor megfeledekezünk erről, és csodálkozunk azon, hogy ezek a területek belvizesek, hogy még ma is áradásoknak vannak kitéve, hogy itt az emberi akaratok és tudásnak ma is arra kell hatnia, hogy a vizet és a termőföldet összhangba hozza, és a népesség érdekében koordinálja.

Sajnos, ennek a folyószabályozásnak voltak mellékhatásai is, és ez volt az, ami újabb tudományos körök érdeklődését felkeltette. 1926-ban indult meg az Alföldön a nagy szikkutatás, amely a szikkjavítás megalapozását szolgálta. Nem akarok itt Tessedik munkájára visszautalni — de hiszen az is egy komoly tudományos eredmény volt, és a nemzetközi talajtani tudományban kizárólagos és egyedüli javítási módot dolgozott ki —, hanem inkább arra, hogy az 1926-os gazdasági mélypontból a kormányzat úgy próbált kilábalni, hogy az agrárproletariátus foglalkoztatásával a talajok megjavítását együttesen kívánta végrehajtani. Ezért hozták azokat a határozatokat, amelyek előzményeként végre föl kellett mérni: mennyi az a szikes terület, amelynek a megjavítására szükség van, hol vannak azok a területek, ahol ezt végre lehet hajtani. Ez a

kor — amely Treitz Péternek, 'Sigmond Eleknek, Arany Sándornak a működésével esik egybe — azonban tudománytörténetileg, és éppen az Alföld különleges helyzete folytán egy olyan eredményt is hozott, most már a tudományra visszahatva, melynek érdekében a talajtani szakemberek és a botanikusok együttműködtek. Tulajdonképpen ez a legkorábbi olyan tevékenység, ahol az ökológia mai értelmében a különböző tudományterületek szakemberei együtt dolgoztak, és egymás tevékenységére, tudományára hatottak. Csak egy nevet említek: Soó Rezső itt nőtt föl, ebből a munkából "nőtt ki". Nekem még szerencsém volt, hogy a Talajtani Kutatóintézet páncéltermében (legalábbis amikor ott dolgoztam) őrizték Treitz Péternek a kéziratos jegyzeteit gyönyörű szép talajszelvény-rajzokkal és a növényzetet ábrázolásával — tehát mindenkor a talajt, a növényt együtt tekintették.

Hasonlóképpen régi múltra tekint vissza az Alföld erdősítése. Az erdészeknek az a törekvése, hogy az Alföld különböző korokban különböző okok miatt fátlanná vált területét újra erdősítsék, egy olyan törekvés volt, amely napjainkban is fennáll, napjainkban is szükségszerű. És ha azt akarjuk, hogy a szélről meg tudjuk védeni a homokterületeinket — de sajnos már nemcsak a homokot, hanem a mezősgéi területeinket is — akkor bizony itt az erdősítés oldalán nekünk is vissza kell térni azokhoz a hagyományokhoz, amelyek Magyar Pál munkásságára nyúlnak vissza, vagy a püspökladányi kísérleti erdősítési területeknek a tapasztalatait használják föl.

Egy egész más kör, amelyet a geológusoknál az Alföldön való tevékenység, az Alföld kínálta lehetőségek és a tudomány kapcsolata szolgál. Itt utalnék Pávai Vajna Ferenc munkásságára, aki az olajkutatásai közben fedezte föl a termálvizeket. Hiszen, ha nincs Pávai Ferenc, és nem kutatja a magyar szénhidrogénkészleteket, akkor nincs Hajdúszoboszló, és akkor nincsen a többi melegvízforrás, és nincsen az az ismeret, amely a geotermikus energia kihasználására irányult, amelyen keresztül az itteni primórtermelés (mind a virág-, mind a zöldségtermelés) terén, a geotermikus energia hasznosítása útján előreléptünk.

Ide tartozik azonban az is, ami a hidrogeológiai helyzet, tehát a talajvíz-helyzet megismerését szolgálta. Rónai András munkásságából, az ő Alföldre vonatkozó feldolgozásaiból ismerjük azt a különleges helyzetet, amely a talajvizek állapotát, a talajvizek mozgását, a talajvízszint felszíntől való távolságának a jelentőségét, a talajvizek sótartalmát, a talajvíz-sótartalomnak a szikesedésre való hatását, mint egy láncolat, összefonták. És itt utalok Herke Sándornak a munkásságára, aki "lecövekelt" a szikeseknek a szélét, és megállapította egy évtized alatt — mert ideje volt rá, engedte a sors, hogy megérje —, hogy ezek a szikesek vándorolnak, és ennek a vándorlásnak az oka a talajvíz és a felszín közötti viszony megváltozása, ami a sófelhalmozódás folyamatait befolyásolja. Tehát az Alföld nemcsak hogy szükségessé tette a tudomány együttműködését, hanem visszahatott a tudomány fejlődésére, és olyan területeket indított el, amelyeken a magyar tudomány kimagasló eredményeket ért el.

Az Alföldön jelentős problémát okozott a homokterületek jelenléte. Ezeknek a homokterületeknek a nagy kiterjedése mind a karbonátos (tehát a meszes homokok), mind a nyírségi savanyú homokok területén sok szakember figyelmét hívta fel. Elég, ha Kádár László professzor debreceni munkásságát említem meg, és természetesen az ő utódait. Akár Borsy Zoltán professzort említem, akár az ő tanítványait, akiket, miután fiatalok, nem akarok néven nevezni. Ezek az emberek elmentek Afrikába azért, hogy megértsék a magyar homokfelszín alakulásának a törvényszerűségeit. Ezek

az emberek újat alkottak, amikor a homokmozgás feltételeit tanulmányozták. Ehhez kötődik az a homokgazdálkodási kutatógárda, amelynek az élén Westsik Vilmos szerepelt a Nyírség területén, amelynek a Duna—Tisza közti hátságon Bauer Ferenc volt a gazdája, és az egész országra nézve Egerszegi Sándor szolgált olyan új elméleti alapokkal, amelyek a homokjavításra, az ún. aljtrágyázásos homokjavításra irányt mutattak. Az, hogy ezek Magyarországon nem terjedtek el, de Izraelben vagy pl. Szlovákiában igen, arról mezőgazdaságunk fejlettsége tehet, mert a megvalósításhoz szükséges szervestratégia-mennyiség nem állt mindenkor rendelkezésre ott, ahol arra szükség lett volna.

Tovább elemezve azokat a kapcsolatokat, amelyek a régió és a tudomány között fennálltak, a negyedkor-kutatásra szeretnék néhány példát mondani. Hiszen az Alföld peremén ott vannak azok a szelvények, amelyeket Erccsinél, Dunaföldvárnál, Paksnál egész Európa ismer. Az ott lévő lösztalaj eltemetett paleo-talajai már az 1920-as évek óta fölkeltették a figyelmét a geológus és a földrajzos szakembernek, és ha itt csak Scherf Emilnek vagy Sümegey Józsefnek a nevét említem, akkor látjuk az előzményeket. De Pécsi Márton volt az, akinek a munkássága derekán ez a koncepció, az eltemetett talajok felismerése, jelentőségének magyarázata és ezen keresztül az ország egész felszínfejlődése magyarázatot nyer. Emlékszem, annak idején Scherf munkájában kiindulási alap az a bizonyos sötét színű csernozjomnak minősített szint volt, amire aztán mi bizonyítottuk be, hogy az nem csernozjom, hanem egy sötét színű iszapszint. De hát a tudományban mindig vannak viták, általuk fejlődik a tudomány, és tulajdonképpen ezen keresztül sikerül tisztázni sok olyan kérdést, amely a negyedkori történéseket, azoknak a felszínre, a talajra, a környezetre, a tájra, és ezáltal az egész régióra való hatását megérthetjük.

Menjünk egy kicsit közelebb! Nemcsak a természettudományok — tehát a hidrológia, geológia, a talajtan, a botanika, a geomorfológia — nyertek sokat az Alföldön szerzett tapasztalatból, hanem a szociológia, a néprajz is. Elég, ha itt csak Erdei Ferencnek vagy Veres Péternek a nevét említem meg. Azt hiszem, mindnyájunk számára meggyőző tény, hogy itt a tájba beletartozik az ember és az ember életformája, életmódja — az egész gondolkozásmódja hozzátartozik a régióhoz. Így azok a kutatások, amelyeket azóta is folytattak, a település-különlegességek, az egész tanyavilág, a tanyarendszer kialakulása, mind hozzátartoznak az emberhez, és az ember hozzátartozik a tájhoz. Továbbmenve, még említhetném azokat az egészségügyi problémákat, amelyek a környezet és az ember közötti kapcsolatra vezethetők vissza. Itt ezen a téren is számos eredményre tekinthetünk vissza.

Végeredményben, ahhoz, hogy itt befejezzem mondanivalómat, egy összehasonlítást szeretnék tenni. Magyarországon két olyan terület van, amelyen a tudomány és a régiók közötti kapcsolat szoros: a Balaton és az Alföld. Nézzük meg az okokat, miért kutatta (idősebb) Lóczy Lajos munkatársaival a Balatont? Miért született meg az a hatalmas munka, amely a Balaton-monográfia keretében is megfogalmazódott, és azóta is miért foglalkoznak a Balatonnal? Egyszerűen azért, mert mai életünkben meg kell menteni egy olyan értéket, amely, sajnos, könnyen tönkremehet. A közelmúltban a Balaton-kérdés megoldásához, a további romlás megállításához csakis azok a tudományos munkák segítettek hozzá, amelyek az eutrofizáció lefékezéséhez mind biológiai, mind mezőgazdasági, mind természeti földrajzi oldalról hozzájárultak. Ez bizonyítja azt, hogy a Balatonnál a friss problémák azok, amelyek indokolták a kutatást. És hát

valljuk be őszintén: a Balaton mellett kényelmesebb kutatni, mint az alföldi szikeken. Az Alföldön mégis mi indokolta, hogy a tudományos szakemberek efelé a terület felé fordultak? Mindenkor a gazdasági mélypont. Legyen ez akár a XIX., akár a XX. században, legyen ez akár napjainkban, mindenkor egy gazdasági kényszerűség vezetett oda, hogy az Alföld egészével vagy különböző területeivel foglalkozni kell és kellett.

Álljon itt például saját tapasztalatom. Hosszú ideig dolgoztam az országban a Kreybig-féle talaj-térképezésben, aminek az volt a normál menete, hogy május 1-jén kimentünk, november 1-jén bejöttünk. Hat hónapig terepen voltunk, dolgoztunk. 1943-ban visszaérünk november 1-jén, (főlküldtük a fúrót, az összes mintát, mindent), "na, most boldogok vagyunk, mehetünk a Földtani Intézetbe a talajmintákat vizsgálni". Akkor a főnökünk azt mondta, hogy "hohó, hátraarc", a Kállai-kormány kiadta az utasítást: térképezzük föl az Ér völgye területét, mert a csángók hazatelepítéséhez helyre van szükség, olyanra, ahol a népsűrűség nem túl nagy, de a természeti, gazdasági feltételek megfelelőek. Azt a keserves hat hetet, amikor november 1-től december 15-ig kellett nekünk a terepen kinn dolgozni...! Térképezni olyan időben, hogy a tollunkra ráfagyott az ónos eső, és jégkéreg lett rajta, amikor a jegyzőkönyvet vezettük!

Tehát kényszerhelyzetben volt az ország, kényszerhelyzetben volt nemcsak a tudomány, hanem a mindennapi élet is, és ezek a kényszerhelyzetek hoztak olyan ismereteket, amelyek folytán ma egy olyan területre is rengeteg adatunk van, ami, sajnos, ma nem kihasználható. Tehát, ismétlem, az a nagy különbség a Balaton és az Alföld között, hogy a Balatonnál a kényelem, a spontán érdeklődés vezetett a kezdeti vizsgálatokhoz (a jelenben sajnos már ott is a kényszer). Az Alföldön pedig a mindenkori gazdasági mélypont, amely gazdasági mélypont azonban igen gyümölcsöző volt mind a tudomány, mind az Alföld további gazdasági fejlődése tekintetében.

AZ ALFÖLD FEJLŐDÉSÉNEK PERSPEKTÍVÁI

Enyedi György

Az Alföld elmaradottsága

Két kérdéssel szeretnék foglalkozni, vitába szállva két gyakori állítással, jelesül, hogy az ország az elmúlt néhány évben — mivel a területi egyenlőtlenségei fokozódtak — ketté-, illetve három felé szakadt; továbbá, hogy az Alföld volt a legnagyobb vesztese az 1990 utáni átmenetnek, hiszen a válságnak néhány látványos jele, így a magas munkanélküliség, a gazdasági hanyatlás ebben a régióban erőteljesen jelentkezik.

Ami az *első* kérdést illeti: hogy kettészakadt-e az ország, vagy hárommá? Nem szakadt, hiszen továbbra is rengeteg gazdasági szál köti össze az ország különböző részeit, főleg a budapesti gazdaság közvetítésével. A területi egyenlőtlenségek növekedése nem jelent "szétszakadást". Az a regionális építkezés, amelyet az állami nagyipar, és amelyet az államilag kijelölt vonzásterületek és városfunkciók jellemeztek, megszűnt, felbomlott. Válság közepette szűnt meg, ily módon sok gazdasági kapcsolat valóban meggyengült. A fejlődés, a gazdasági növekedés újraindulásával új regionális szerkezet fog kiépülni. Tehát új utakat kell keresnünk — nem a régi ipari szerkezet, nem a korábbi gazdaságkörzet-rendszer fog helyreállni.

Ami a *második* állítást illeti, hangsúlyozandó, hogy az Alföld elmaradottsága régi keletű. Az elmaradottság az Alföld egész XX. századi történetét végigkísérte, legalábbis, amennyiben az elmaradottságot agrár-jellegű gazdasági szerkezettel, alacsony urbanizációs fokkal vagy lassú gazdasági növekedéssel határozzuk meg. Talán pontosabb úgy mondani, hogy az Alföld gazdasági szerkezete, településhálózata több vonatkozásban eltért az ország más részeitől, amiből gazdasági hátrányok is keletkeztek. Például az Alföld gazdasági szerkezetéből hiányoztak a tudásigényes iparágak. Az ipart jelentős részben elavult termékeket előállító, tanulatlan munkaerőt alkalmazó telephelyipar (távoli központok, főleg a főváros vagy Miskolc vállalatainak igénytelen telephelyei) jelentette, és hiába volt kimutatható az ipari foglalkozás gyors bővülése az 1970-es években, ez a fajta iparosítás is elmaradottságot épített be a régióba. Az Alföld gazdasága területileg meglehetősen dezintegrált volt az elmúlt évtizedekben, a mezőgazdaság képviselte igazán a helybe gyökerezett gazdaságot, hiszen az állami iparnak az irányítása távoli központokból történt. Gyakorlatilag a szó igazi értelmében helyi (regionális) gazdaság az Alföldön nemigen alakult ki.

Ami pedig a mezőgazdaságot illeti (amely fontos integráló eleme volt a rendkívül kedvező agráradottságokkal büszkélkedő tájnak), nos, a mezőgazdaság hanyatlása sem az elmúlt három év terméke. Ez már az 1970-es és az 1980-as évek fordulóján megkezdődött. A mezőgazdaság kedvező gazdasági adatait két olyan jelenség tette lehetővé, amely csak átmeneti lehetett, és kivételesen érvényesülhetett. Jelesül, hogy a magángazdálkodás fokozatosan beleépült a nagyüzemi gazdálkodásba, hiszen a nyolcvanas évek fordulóján, a mezőgazdaság bruttó termelési értékének csaknem egyharmada ezekből a kis (magán) kiegészítő gazdaságokból került ki, és hogy a mezőgazdaság pótolta az állami iparból hiányzó kis- és középvállalatokat az ún. melléküzemágakkal.

(A termelőszövetkezetek bruttó árbevételének 40 %-a származott nem-mezőgazdasági tevékenységből az 1980-as évek elején.) Ez azonban egy abnormális helyzet volt, még ha átmenetileg jó gazdasági eredményt is adott. Nyilvánvaló, hogy a piacgazdaságban mind a magángazdálkodás, mind a magánipar önállósult, levált a nagyüzemi gazdaságról.

Régiókba régen beépült a strukturális elmaradottság, amely nagy erővel tört a felszínre a jelen gazdasági válság körülményei között, és néhány látványos vonása, főleg a munkanélküliség, első ízben, tömegesen jelent meg, sokkoló hatással, egy hosszú, megelőző folyamat végeredményeként. Az elmaradottság képe az Alföldhöz erősen hozzátapadt, amelyet az alföldi politikusok is hangsúlyoztak, és a régióban általános életérzéssé vált. Ez hasznos lehetett, amíg az Alföld versenye kizárólag kormányzati szubvenciókért folyt, és a kormányzat szívét akarta meghatni, de ha tőkét akar vonzani, akkor nem célirányos folyton az elmaradott image-t építeni. Ha az elmaradottságból való kilábalást, és nem az átmeneti segélyeket célozzuk meg, akkor célszerűbb, ha az Alföld önerőből történő fejlődésének erőforrásait vesszük számba. Hiszen nyilvánvaló: ha valaki segélyekért kilincsel, másképpen kell öltöznie, mint ha egy bankban a vállalkozásához hitelt keres — és ezt a hitelkereső ruhát kell felöltönie az Alföldnek.

Új regionális építkezés

A megújuló gazdaságot elsősorban gazdasági *hálózatok* fogják felépíteni az Alföldön. Nem nagy ipari kombinátok vagy azok telephelyei — amelyek között nincs helyi kapcsolat —, hanem elsősorban olyan bedolgozói, alvállalkozói, kis- és közép-vállalkozói hálózat, amely helyben is önálló gazdaságot teremt, helyi piacot is jelent. Ez a gazdaság kisebb térségekbe is szerveződhet, ám Európa vagy a világ bármelyik nagy vállalati hálózatába is bekapcsolódhat, hogyha egy ilyen nagy vállalat számára végez alvállalkozói munkát. Ezen alapult a gyakran emlegetett kis- és közép-vállalkozói felvirágzás Nyugat-Európában az 1970-es évektől. Nyugat-Európa egyes elmaradott térségeinek — mint Közép-Olaszországnak — a felvirágzása nem úgy jött létre, hogy ott a kis- és közép-vállalatok önmagukban indították volna el a fejlődést, hanem azokhoz a dinamikus, húzó erejű, tudásigényes multinacionális nagyvállalatokhoz kapcsolódtak, amelyek a gyártás jó részét leválasztották, bedolgozó vállalatokba helyezték ki, és maguknak a technikai fejlesztést és a stratégiai fontosságú üzleti döntéseket tartották főt.

Az a tény, hogy a nagy nyugati multinacionálisok termelő beruházásai Magyarországon Budapesten és Nyugat-Magyarországon összpontosulnak, önmagában még nem ítéli elmaradásra az Alföldet. Az elmaradást az tartósíthatja, ha nem találja meg a gazdasági hálózatokban a helyét. Ezek a hálózatok nehezen épülnek föl. A bedolgozói, jelentős hozzáadott értéket produkáló ágazatok kis vállalati méreteiben is elképzelhetők. Elméletileg az Alföld számos települése kifejleszthet ilyen vállalkozásokat, ha jó minőségű iskolázott munkaerőt mobilizál, amely képes és hajlandó magas minőségi követelményeknek megfelelni. Ebben a hálózatépítésben annak a nagyon olcsó, tanulatlan munkaerőnek, ami az Alföld telephely-iparosítását serkentette az 1970-es években, nem nagyon van helye.

Az új regionális építkezés másik tétele, hogy a térségi, települési integrációk nagyon fontosak. Eléggé ismeretes, hogy a megyének mint területi integráló erőnek a meggyöngyülése, az ún. középszint hiánya a közigazgatásban problémákat okozott a nem települési, hanem térségi fejlesztések számára. Problémákat okozott az államigazgatásban, és problémákat okozott az állami támogatások újraelosztásában, amikor az egyes település áll kapcsolatban az államigazgatási központi szervekkel, és nyilvánvaló, hogy amikor bizonyos céltámogatásokat megítélnek a minisztériumokban, olyan szinten történik a döntés, ahol az informáltság nem elegendő a helyzet megítéléséhez.

Ám a gazdasági fejlődés nem a közigazgatás függvénye. A "gyenge megye" nem zárja ki a térségi fejlesztési programokat, hanem ehhez szükséges, hogy fogadó partnerek kialakuljanak. A településszövetségeknek — olyan települések szövetségeinek, amelyeknek van bizonyos közös érdeke pl. közlekedés-fejlesztésben, egy öntözési rendszer kiépítésében, vagy bármely más, több települést érintő fejlesztésben — meg kell találniuk ezt a közös érdeket, meg kell alkotniuk saját integrációikat, mert ez lehet igazán a kerete a kistérségi, regionális léptékű gazdasági fejlődésnek. A "megyék versengenek a költségvetési kegyért" helyzet megszűnésével, a "városok versengenek tőke- és szolgáltató funkciók vonzásáért" válik jellemzővé. Az önkormányzati törvény nagy önállóságot biztosított a településeknek. A település képes arra, hogy versenyképessé váljon a fejlett gazdaság befogadására, a tőke vonzására, különféle intézmények, funkciók fejlesztésére. A verseny és a kooperáció hagyományosan mint ellentétek szerepeltek. "Ne versenyezzünk egymással, inkább működjünk együtt" — ez volt a szokásos jelszó. A piacgazdaság azonban nem így működik. A kooperációnak az az alapja, hogy a versengés során az egyes városok megerősödnek valamely funkciókban és gyöngébbek a másokban. A kooperáció során a gyöngébb funkciókban kooperálnak másokkal, és az erős funkciókban szerezhetnek előnyt másokkal szemben. Ennek a városi versenynek és kooperációnak el kell terjednie, olyan sajátos új körülmények között, amikor ez a versengés az országhatárokat is átlépi.

Ez új helyzet és lehetőség az Alföld számára (is). Az Alföld hosszú határvonala Romániával és a volt Szovjetunióval az ország egyik leginkább elmaradott területe. A határon túlnyúló településverseny ezt az elmaradott helyzetet megváltoztathatja (ennek a nehézségei ismeretesek). Megváltoztathatja azt a helyzetet, hogy ennek a nagy régióknak, az Alföldnek, egy kiterjedt határmenti zónája zsákutca volt, ahol megállt az élet. Ez a zsákutca-helyzet már oldódott. A határon túlnyúló városversenyben jelentős előnye van az alföldi közép- és nagyvárosoknak, akár a fővárossal, akár távoli nagyvárosokkal szemben is. Hiszen a verseny nem azt jelenti, ki kit győz le, hanem, hogy milyen szerepeket kap a település. Bizonyos szerepekhez, pl. a nyugat-erdélyi közvetlen gazdasági integrációs kapcsolatok építéséhez nagyobb előnnyel rendelkezhetnek alföldi városok, mint Budapest, amely nem Nagyváraddal vagy Békéscsabával, hanem Prágával és Varsóval verseng az európai metropoliszi funkciókért. Ebből kifolyólag csak olyan szerepeket fog a főváros magához ragadni a nemzetközi kooperációban, amelyek nagyon fejlett infrastruktúrát igényelnek, nagy költségeket viselnek el (nemzetközi pénzügyi központok stb.). De nem lesz versenyképes a főváros olyan nemzetközi funkciókban, amelyek olcsó telekkel, olcsó munkabérekkel, más nyersanyag vagy agrártermékek feldolgozásával, általában a gyártási folyamatokkal kapcsolatosak.

Az új regionális építkezésnek elsőrendű feltétele a *kommunikáció* javítása, és alközpontok kiépülése. A városok versenyezni és kooperációra lépni egymással csak akkor

tudnak, ha jó közöttük a kommunikáció. Ez az Alföld nagy gyöngéje. Ezért az infrastruktúrális elmaradottságból — aminek rengeteg adatát listázhatjuk — nem mindegy, hogy melyik szálon próbálunk kilépni. Valamennyi infrastruktúrális elem javítást igényelhet, de igazán gazdaságvonzó hatású mindenekelőtt a kommunikáció. A háztartások gázellátásának a javítása vagy az óvodai helyek bővítése igen szükséges lehet a lakosság ellátása szempontjából, de nem gazdaságélénkítő a szerepük. Tehát nagyon meg kell vizsgálni, hogy az infrastruktúrális fejlesztés mely elemei terjednek ki nagy települési körre, melyek élénkíthetik az egész gazdaságot.

Végezetül ennek az új regionális fejlődésnek mások a szereplői, és mások az eszközei, mint az elmúlt évtizedek fejlesztésének voltak. A szereplők egyenrangúak, kompetenciájuk más-más területre terjed ki. Nyilvánvaló, hogy a *központi kormányzat* nagyon fontos szereplő, amely néhány olyan projektben kellene, hogy megjelenjen ebben a térségben — közlekedési, technikafejlesztési, ipari park támogatási projektben stb. —, ami a gazdaság egészére is kihat. Legalább 6—7 tárca rendelkezik területfejlesztési programmal. Ezekből hiányoznak a nagy, összefüggő regionális projektek, és inkább jóléti, segítő, "tűzoltó" jellegűek a támogatások, amelyek a szociálpolitika szempontjából fontosak lehetnek, de a regionális fejlesztésnek nem a szociálpolitika a belső tartalma. Az országos Területfejlesztési Alapot — parlamenti határozat alapján — csak a legelmaradottabb községekben lehet felhasználni, amelyekben eleve hiányoznak a gazdasági fejlődés feltételei. Sokkal eredményesebb lehetne elmaradott térségek kisvárosait kimoccsantani a gazdasági visszaesésből vagy stagnálásból — ez a környező falvaknak is előnyös lehetne.

A másik szereplő a *helyi kormányzat*, a helyi önkormányzat, az önkormányzatok szövetségei, melyeknek nagy lehetőségük lehet, ha megtanulják jobban játszani a szerepüket. Ehhez idő kell, és a helyi bezárkózást a régiójukba való kitekintésnek kell felváltani.

A harmadik szereplő a *helyi és regionális üzleti közösség*, a vállalkozói közösségek, amelyek a gazdasági térhálózatot létrehozhatják, amelyeknek szintén meg kell tanulni és tudni, hogyan jelenthetnek egymásnak piacot, hogyan szerveződjenek érdekcsoporttá.

Fontos szereplője a regionális fejlesztésnek a *civil társadalomnak* mindazon szervezete, amely a települését vagy a régióját hajlandó különböző módokon fejleszteni. Hiszen a tőkevonáshoz nemcsak telefon szükségeltetik, vagy szállítási útvonal és munkaerő, hanem olyan települési környezet is, amely vonzó — és ezt a vonzó települési környezetet, kulturális környezetet, a város sajátos atmoszféráját a civil társadalmi szervezetek hozhatják létre.

Az új szereplők már a színen vannak — ha néha bakiznak is — az új regionális folyamatok megindultak. Az előadás fő tanulsága, hogy a lebomló alföldi gazdasági szerkezet és a növekvő területi egyenlőtlenségek nem az Alföld "elsüllyedését", végletes leszakadását jelentik. Az Alföld (s az egész ország) regionális szervezete a szerkezetváltás után (közben), a gazdaság újraélnkülése után más módon épül fel, mint az államszocialista rendszerben; más módon kapcsolódik az ország központjához, a belső gazdasági kooperációs hálózatot is kiépíti, és fontos nemzetközi szálai is lesznek.

TÁJTERMESZTÉS ÉS KÖRNYEZETVÉDELEM AZ ALFÖLDÖN

Láng István

A *tájtermesztés* fogalmával elég mostohán bántak a szaklexikonok. Az 1978-ban kiadott *Biológiai Lexikonban* ilyen címszavak vannak: tájfajta, tájpopuláció, tájvédelmi körzetek. A tájfajta meghatározása: Az egyes sajátos talaj- és éghajlati adottságokkal rendelkező tájakon, a folyamatos termelés során, a természetes kiválogatás (vagy népi szelekció) hatására kialakuló jellegzetes fajta.

Az 1982-ben megjelent *Mezőgazdasági Lexikonban* ilyen címszavak vannak: tájfajta, tájképi kert, tájrendezés, tájvédelmi körzetek. A tájrendezés meghatározása: Célja, hogy a táj hasznosítására kialakított célkitűzések megvalósításához megteremtse az optimális ökológiai körülményeket. A táj különböző rendeltetésű lehet; a rendeltetés meghatározza a hasznosítási formát. Így lehet: mező- vagy erdőgazdasági termelési, urbanizált, üdülési, ipari, stb. A tájat általában természetes határok szerint kívánatos elhatárolni, pl. a vízválasztók mentén. A gyakorlatban azonban az igazgatási határok befolyásolják elhatárolásukat; ilyen esetben különösen nagy figyelmet kell fordítani a táj tágabb értelmű összefüggéseire. A tájrendezés tehát olyan komplex művelet, amely a tájban rejlő különböző adottságok felhasználásával, azok megváltoztatásával vagy befolyásolásával az ökológiai körülményeket — a természet dinamikus biológiai egyensúlyának megtartásával — alakítja. A tájrendezés a környezetalakítás legfejlettebb módja.

Az 1993-ban publikált *Környezetvédelmi Lexikonban* ezek a címszavak vannak: táj, tájalakítás, tájbaillesztés, tájfásítás, tájgazdálkodás, tájhasználati konfliktus, táji erdőművelés, tájrendezési terv, tájseb, tájtípus, tájvédelem, tájvédelmi körzet. A tájgazdálkodás fogalmának meghatározása: Az ok-okozati összefüggések ismeretében mérlegelt tervszerű beavatkozás a táji adottságok minél teljesebb hasznosításáért, a táj potenciáljának megóvásáért.

Vagyis az a szó, hogy *tájtermesztés*, nem található az idézett lexikonokban. De a *Magyar Értelmező Szótárban* sincs meg ez a szó. Ez a szótár a táj szónál a következő értelmezést adja: A Föld felületének valamely szempontból jellegzetes része, vidéke, kisebb területi egysége. Hangulati illusztrációként idézi a szótár Petőfi Sándor "Az Alföld" című versének első két sorát is. Nem tudok ellenállni, és én is idézem ennek a csodálatos versnek nagyon is ideillő részeit:

*Mit nekem te zordon Kárpátoknak
Fenyvesekkel vadregényes tája!
Tán csodállak, ámde nem szeretlek,
S képzetem hegyvölgyedet nem járja.*

*Lenn az Alföld tengersík vidékin
Ott vagyok honn, ott az én világom;
Börtönéből szabadult sas lelkem,
Ha a rónák végtelenjét látom.*

*Felröpülök ekkor gondolatban
Túl a földön felhők közelébe,
S mosolyogva néz rám a Dunától
A Tiszáig nyúló róna képe.*

*Délibábos ég alatt kolompol
Kiskunságnak száz kövér gulyája:
Deleléskor hosszú gému kútnál
Széles vályú kettős ága várja.*

Kreybig Lajos már használta a tájtermesztés kifejezést. Az *agrotechnika tényezői és irányelvei* című, 1953-ban publikált könyvében ezt írja: "Tudjuk, hogy a növénytermesztés sikerének alapvető feltétele, hogy minden tevékenységünket a természeti adottságok, tehát a talajviszonyok és az éghajlat, illetőleg szűkebb értelemben véve az időjárás, a növények és a hasznos talajban élők igényei szerint szervezzük és végezzük. Át kell tehát térnünk a tájtermesztésre."

Erdei Ferenc, Csete László és Márton János 1957-ben publikálták "A termelési körzetek és a specializáció a mezőgazdaságban" című könyvüket. Ebben hangsúlyozták, hogy a termelési körzetek kijelölésénél ne a központi döntések legyenek a mérvadóak, hanem a természeti adottságok.

Összegezve az eddigi nézeteket, talán a következőképpen lehetne meghatározni a tájtermesztés fogalmát: *A tájtermesztés nem más, mint a termőhelyi adottságokhoz igazított termelési szerkezet, az ehhez illeszkedő ráfordítások összetételével, minőségével és mennyiségével, igazodva a mindenkori piaci igényekhez.*

A tájtermelés gyakorlatának, oktatásának és kutatásának évszázadosak a hagyományai hazánkban is. Számos feldolgozás részletesen is foglalkozott ezekkel, s jól ismeretek egy-egy táj hagyományosan ismert és kitűnő minőségű termékei. Újabb keletű aktualitását az elmúlt évtizedek anomáliái húzzák alá, mint valamikor a tervfeladatok elosztása, később a túlméretezett tömbösítés, az ár- és támogatási rendszer, a környezeti igények háttérbe szorulása, stb.

Ez utóbbiak magyarázzák a *Földművelésügyi Minisztérium* újabb kezdeményezését, amikor is a tájtermelés felkarolását szorgalmazzák, és erre vonatkozó ajánlásokat és javaslatokat dolgoztak ki, amihez felhasználták az agroökológiai potenciál kutatási alapanyagait is.

A *természeti adottságok*, elsősorban a termőtalaj, a talajhibák, a domborzat, a napsütéses órák száma, a csapadék és annak eloszlása, az időjárási anomáliák (jégverés, szárazság, stb.) gyakorisága, a vízborítás hosszú távon meghatározzák a ráfordítások mennyiségét, összetételét, az elérhető termésátlagot, a minőséget, az árbevételt, a 100 forint ráfordítással elérhető hozamokat és természetesen a jövedelmezőséget. A *különleges adottságok különleges minőség* előállítását alapozzák meg. A kedvező adottságok kiaknázása a vállalkozás eredményességének és a kockázat csökkentésének a kulcsa.

Magyarország termőhelyi adottságai átlagosan kedvezőbbek, mint az Európai Unió országaié, és ez az egyik forrása az alacsonyabb költségeknek, illetve fordítva: az elérhető magasabb jövedelemnek, végeredményben a magyarországi mezőgazdaság versenyképességének. Ebben nagy előny az alföldi síkságok és a szántó mint művelési ág európai országok átlagait meghaladó aránya.

A *termőhely* természeti feltételei potenciális adottság, lehetőség, melynek kiaknázása attól is függ, hogy mit keres a fogyasztó, mit lehet előnyösen értékesíteni a piacon, milyenek a szállítási körülmények, a termelés anyagi-műszaki feltételei, ide értve természetesen az előhűtött tárolókat, hűtőkamionokat stb.

A jobb termőhelyeken a gyengébbekhez képest mindig magasabb nyereség érhető el azonos vagy magasabb ráfordítási szint mellett. Ezért minden vállalkozó elemi érdeke a termőhelyek megismerése és kiaknázása.

A gyakorló gazdák természetesen ismerik a földjeiket, de a termőképességet meghatározó vagy kifejező természeti tényezők számszerűen nem állnak rendelkezésre, pedig a talaj tápanyagkészlete, az éghajlati anomáliák gyakorisága, a talajvíz ingadozása, stb. eldönthetik a *termelés biztonságát*, csökkenthetik a *bizonytalanságot*, a természeti tényezőkből adódó *kockázatot*. Számszerű adatokra támaszkodva pontosabban, megbízhatóbban minősíthető az adott kisebb-nagyobb termőhely. Figyelemmel kísérhető annak változása, károsodása, romlása vagy javulása, és számszerűsíthető az egységnyi ráfordításokkal elérhető hatás is.

A termőhely hasznosításában jól bevált az, hogy a gazdálkodó első lépésként összegyűjti a fellelhető adatokat, ismereteket, és azokat rendszerezve, a területre értelmezve áttekinti.

Másodsorban — részben a tapasztalatokra hagyatkozva, részben a környező gazdálkodók, állami gazdaságok eredményei alapján — *számba veszi, lehatárolja a terület-hasznosítás lehetőségeit*, a szántóföldi, az ipari növények, a takarmányok termesztésének, a gyümölcsös-, szőlőtelepítésnek, a gyephasznosításnak az esélyeit.

Harmadsorban, a piac igényeiből következően átlagos időjárási körülményeket figyelembe véve, célszerű növényenként *kalkulálni a szükséges ráfordításokat és az elérhető hozamokat*.

Negyedsorban, az előzőek ismeretében, a kalkulált jövedelmezőség alapján *összeválogatható az adott termőhelyen eredményesen termelhető növények köre*. A valóságban azonban ilyen jellegű kalkulációkat csak a vállalkozó gazdálkodók készítenek, holott ennek hiánya gyakorta kellemetlen meglepetések forrása. A továbbiakban a gazdálkodó arra kereshet választ, hogy miből mennyit termeljen, vagy másképpen: *mekkora legyen az üzemi méret, milyenek legyenek az üzemi arányok?* Ezt sokban eldönti a termőhely kiterjedése. Például a dinnyetermesztésnek mekkora a kedvező területnagysága, a megcélzott piac várható felvevőképessége, a család munkaereje, felszereltsége, és milyen a termék minősége, stb.

Ötödsorban pedig az előzőek alapján megformálhatók az adott gazdaság, illetve *üzem termelési szerkezetét* tükröző arányok, beleértve a *növénytermelést, az állattenyésztést*, esetleg a *feldolgozást* is, valamint más tevékenységet.

Nagyon fontos kutatási feladat a termőhelyi információk rendszerének kialakítása, majd a szolgáltatások keretében ennek működtetése.

Az agroökológiai potenciál prognózisára vonatkozó tárcaközi kutatásokat követően *több alföldi megyében* is készítettünk részletes felméréseket és prognózisokat. *Csete László* irányításával Bács-Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok, valamint Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben készültek ilyen anyagok. *Kiss Károly* és munkatársai Békés megye termőhelyi adottságait dolgozták fel. Ezek az országos felméréstől eltérően jóval részletesebbek voltak.

Régebben a *nadrágszj-parcellák* miatt a termőtalaj lemosódása, a ráfordítások pazarlása komoly károkat okozott, éppen ezért *az ésszerű tagosítás, táblásítás és területrendezés előnyeit óvni kellene napjainkban is*, hiszen ez kedvez a környezetvédő gazdálkodásnak. A rosszul végrehajtott tömbösítés, táblásítás, a túlhajszolt méretek viszont sok kárt okoztak az útszéli fasorok kivágásával, a közlekedőutak megszüntetésével, a vízelvezető árkok felszántásával, stb. Éppen ezért célszerű a birtokviszonyok területi rendezésével egyidőben felkarolni a fásítást, a fasorok létesítését, ami csökkenti a szél kártételét és segít az aszály elleni küzdelemben.

A *családi magángazdálkodó*, a bér munka-rendszerű nagyüzemhez képest, *jobban képes alkalmazkodni* a változatos természeti és gazdasági feltételekhez. A családi gazdaság sajátosságaiból adódóan környezetkímélőbb, mint a nagyüzem, anélkül, hogy ez erősen növelné költségeit. A gépesített, iparszerűen szervezett nagyüzem leegyszerűsített termelési szerkezettel inkább károsítja a környezetet, mint alkalmazkodik hozzá. A károk elhárítása pedig pótlólagos költségekkel jár.

A családi gazdálkodó olyan, *a természet biológiai körforgásába illeszkedő termelést* képes folytatni, amely elsősorban a termelés szerkezetével, a vetésforgóval, a melléktermék- és hulladék-hasznosítás előnyeinek kiaknázásával költség- és környezetkímélő lehet egy időben.

A mezőgazdasági birtok- és földhasználati viszonyok megváltoztatásával létrejönnek a korszerű gazdálkodás alapjai, amelyben képesek környezetkímélően tevékenykedni. *A környezetkímélő gazdálkodásra jellemző, hogy energia-, vegyszer- és víztakarékos.* Kiterjedten használ istállótrágyát, zöldtrágyát, pillangósokat, általában szerves hulladékokat. A vegyszerek mellett gépi, kézi stb. gyomirtásra támaszkodik. Mindezzel nemcsak a környezetet kíméli, csökkenti költségeit, hanem serkenti a talajéletet, növelve a talaj csapadékmegtartó képességét.

A környezetkímélő gazdálkodással szemben két ellenvetés szokott elhangzani: az egyik szerint ez a gazdálkodás *alacsonyabb hozamokkal jár.* Nemzetközi adatok — például az USA-ban és Svájcban szerzett tapasztalatok — alapján megállapítható, hogy a termésátlagok ebben a gazdálkodási rendszerben valamivel alacsonyabbak, de a jövedelem magasabb a költségmegtakarítások és a minőségéből eredő bevételek révén. A másik ellenérv az, hogy a szakemberekkel bőven ellátott nagyüzemekkel szemben *az egyénileg termelő komoly károkat okozhat.* El kell ismerni, hogy a hozzá nem értés veszélyforrás is lehet, de ezen úgy kell segíteni, hogy a kezdő vagy kellő tapasztalatok híján lévő gazdálkodót tanácsokkal, jó példákkal látjuk el.

Egyre jobban érzékelhető, hogy *az emberiség jövőjében* nem az olaj, hanem *a víz játszik meghatározó szerepet.* Ez méginkább igaz Magyarországra, ahol a felszíni vizek — nyári kisvíz idején — 95 %-ban mind a szomszédos országokból érkeznek hozzánk. Csökkennek és egyre szennyezettebbek a talaj- és rétegvizek, miközben nő a lakossági, ipari és mezőgazdasági vízigény. A megoldás kulcsa általában a takarékoság, új technológiák alkalmazása, a víztakarékos gazdálkodás.

A mélyebb fekvésű alföldi körzetekben különösen fontos a szennyvizek kezelése, a felesleges belvizek elvezetése és szükséges időben ezek visszajuttatása, a házkörüli állattartás korszerűsítése, az egészséges ivóvízzel való ellátás.

A tájtermesztés és a környezetvédelem érdekei egybeesnek az Alföldön. A további fejlesztési koncepciók és kutatási programok kidolgozásakor ezt az összefüggést figyelembe kell venni. A tájtermesztés meglévő belső tartalékokat tárhat fel, a környezetvé-

delem pedig a természeti és biológiai értékek megőrzését alapozza meg. A termőhely védelme egyúttal a környezet védelmét is jelenti. A tájtermesztés pedig a fenntartható mezőgazdasági termelést szolgálja, amelynek fő jellemzője, hogy környezetkímélő, energia- és anyagtakarékos eljárás.

A FÖLDHASZNÁLAT ÁTALAKÍTÁSÁNAK INDÍTÉKAI

Berényi István

Egy adott terület gazdasági-társadalmi szerkezete és fejlettsége, valamint térhasználata között szoros összefüggés van. Az ezzel kapcsolatban lejátszódó térfolyamatokat a történeti földrajz vagy a kultúrtáj fejlődésével foglalkozó leírások jól visszatükrözik.

Az Alföld esetében a XI—XV. század feudalizmusa, a török megszállás extenzív gazdálkodása, a XVII—XVIII. század második jobbágysága, a XIX. század elejétől kibontakozó árutermelő, kapitalizálódó agrártermelés, majd a két világháború között megrekedt modernizáció, és végül a KGST hatására kialakult agrárszerkezet, mind-mind sajátos földhasználattal jellemezhető.

Ezért a földhasznosítási szerkezet várható átalakulása attól függ, hogy az 1980-as évek agrárválságát és az 1990-es évek gazdasági-társadalmi-politikai átalakulását korszakváltásnak, a piacgazdaságra való áttérésnek tekintjük-e, amely tartós folyamat, vagy átmeneti jelenségnek, amelyet követően a két világháború közötti időszakra emlékeztető felemás agrárszerkezet alakul ki — csak most félszocialista nagyüzemekkel (a nagybirtok helyett), és ismétlen versenyképtelen magángazdaságokkal. Ez a veszély reális.

Jelen előadásban az előbbi tételezzük fel, a piacgazdaság fokozatos kiépülését, amit elsősorban külső hatások kényszerítenek ki, s ami magával hozza a földhasznosítási szerkezet átalakulását is.

Az Alföld földhasznosítása átalakulási esélyeit tehát két oldalról, az agrártermelés külső és belső feltételrendszereinek módosulása felől közelítjük meg, ezért következtéseinkben ma még sok a feltételezés. Már csak azért is, mert a külső és a belső folyamatokról egyaránt kevés megbízható információ áll rendelkezésre, és a meglévő adatok is inkább csak a folyamatok általános jellemzésére alkalmasak.

Agrártermelésünk európai összehasonlításban

A hazai mezőgazdaság pozíciójának romlása az 1980-as évek elejével erősödött fel, és a mezőgazdasági nagyüzemek közel fele már nem teremtette meg az újratermelés feltételeit az évtized közepén (Magyarország Nemzeti Atlasza 244—247. o.).

A mezőgazdasági termelés csökkenése nem magyar sajátosság volt, hanem általános európai tendencia (*1. táblázat*), amelyet az egyes fejlett ipari országok növekvő szubvencióval igyekeztek megállítani, hogy a társadalmi feszültségeknek elejét vegyék. Ez az agrárválság nyilvánvaló hátráltatója az európai egyesülési folyamatnak is.

Amíg a felsorolt országok agrártermelése az adott időszakban átlagban 14,7 %-kal csökkent, addig Nyugat-Európa (Belgium—Luxemburg, Hollandia, az Egyesült Királyság és Franciaország) termelése 5,1 %-kal, Dél-Európáé pedig 3,1 %-kal nőtt.

Talán ez az egyszerű statisztikai összeállítás is rávilágít azon nyugat-európai rémület okára, amely a KGST felbomlásával, és a határnyitással előrevetítette egy esetleges

1. táblázat. Néhány ország mezőgazdasági termelési indexe
(1981—1985 évek átlaga = 100,0 %)

Ország	1986—1990 átlaga	1990	1991	1992	1992*
Magyarország	101,0	96,2	108,0	91,4	- 9,6
Ausztria	104,4	105,5	101,9	97,9	- 6,5
Csehszlovákia	110,2	113,7	104,8	97,4	- 12,8
Lengyelország	113,0	117,6	111,4	96,5	- 16,5
Románia	91,7	77,4	78,6	67,9	- 23,8
Bulgária	96,3	91,2	81,6	72,6	- 23,7
Jugoszlávia	98,4	90,1	88,1	-	- 10,3

*Évi változás 1986—1990 átlagához viszonyítva

keleti agrárdömping lehetőségét, ami alapjaiban kérdőjelezte volna meg a Közös Piac országainak agrárpolitikáját, a magas szubvencióval indukált termelésnövekedést. Ennek tükrében érthető a karácsony előtti pulyka-, a húsvét előtti bárány- és nyúlimport korlátozása, a valós és valótlan "sertésvész-akciók" stb.

Ennek háttérében nem kell szükségszerűen az egységes Európa-gondolat feladását látni. De tudomásul kell venni, hogy a nemzeti agrárérdekek keményen érvényesülnek.

A fentiekből talán kitetszik, hogy a magyar agrártermékek nyugat-európai piaca hosszabb távon is szelektív és korlátozott marad. E felvetést arra alapozzuk, hogy az agrárszerkezet átalakítása minden országban lassú folyamat, mert az adott struktúrákhoz, termelési ágazatokhoz évtizedek vagy évszázadok alatt kialakult termelési kultúra (pl. szőlőtermelés), tradíció és lokális életforma tartozik. Az agrárkultúra regionalizmusa erősebb, mint az iparé vagy más termelői vagy nem termelői ágazatoké. Egyegy európai agrár-kultúrtájhoz olyan lokális társadalmi értékrend kapcsolódik, amelynek pozíciója még az illető országon belül is lassan változik, és még inkább ellenállóvá, védekezővé válik, ha "külső" racionális gazdasági megfontolások akarják lebontani.

Közismert, hogy a magyar agrárexport lehetősége a volt KGST-országok irányában is alapvetően megváltozott. De kevés szó esik arról, hogy az értékesítési válság jóval korábbi, mint a KGST szétesése, hiszen ennek következménye a máig kiegyenlítetlen külföldi tartozás. Hasonló "feltételek" mellett a piac felvevő képessége ma is korlátlan, kérdés, a kiszállítást ki finanszírozza, hiszen még a nyugati élelmiszer-segélyek keretében sem nyílt mód a termékek elhelyezésére.

A külkereskedelem 1993. I. negyedévi forgalma már egynegyed-háromnegyed részben oszlott meg a volt szocialista államok és a piaccgaldalkodást folytató országok között. Ezen időszakban az exportunk 20,3 %-át tették ki az élelmiszer-gazdasági termékek (31,3 milliárd Ft), de ez már 39,4 %-kal volt kevesebb az 1992. év hasonló időszakának exportjánál. Ugyanakkor, 1993 második felében kedvező fordulat következett be, s az 1994. év első negyedévének kivitele már 27,1 %-kal volt magasabb (41,6 milliárd Ft) az előző év hasonló időszakáénál. Ez a növekedés sem a volt szocialista országok forgalmában jelentkezett, noha éppen Oroszországgal alakult ki a legna-

gyobb külkereskedelmi passzívumunk (az energiahordozók importja miatt), de az élelmiszerek fogadására mégsem mutatkozott készség. Ez Oroszország részéről érthető, hiszen a legszükségesebb élelmiszeripari termékeket nyugati "segélyek" formájában megkapja, tehát a barterügyletekben a legkevésbé sem érdekelt.

Még inkább ez lesz a helyzet hosszú távon, ha ugyanis feltételezzük, hogy a kelet-európai (ukrán, orosz) gazdaság, s így a mezőgazdaság is talpra áll (tőkebefektetés, nagyobb egyéni érdekelttség, csak nagyüzemi termeléstechológiai ismeretek stb.) — és miért ne állna —, akkor az elsősorban nagyüzemi jellegű, exportorientált árutermeletés lesz. Ebben a magyar nagyüzemi gazdaság nem lesz versenyképes, és a hazai 1970-es évek nagyüzemi mezőgazdaságának sikerein tovább nosztalgizálhatunk. S aki azt hiszi, hogy e termelési mód és struktúra külpiaei feltételei újra megteremthetők, az több mint ábrándos lélek.

Ha a mai Közös Piac, a formálódó egységes Európa és az USA agrárpolitikáját átgondoljuk, és abban a magyar mezőgazdaság várható európai szerepét keressük, nyilvánvaló, hogy agrártermelésünk mai szerkezete; üzemi viszonyai, a foglalkoztatottak száma és képzettsége, a földhasznosításnak az ökológiai adottságoktól erősen eltérő térszerkezete nem lesz tartható, és alapvető átalakításra szorul.

Az agrártermelés külső feltételrendszerének vázolt átalakulásából az következik, hogy az ezredfordulón a mai szántóterület 20—25 %-át nem lehet művelés alatt tartani. A szántó arányának csökkenése feltehetően és remélhetően a kedvezőtlen termőhelyi adottságú területeken csökken majd. Ennek az Alföld egyes körzeteiben is be kell következnie. Ez lehetőséget kínál arra, hogy az Alföld földhasználati szerkezetét is közelítsük az ökológiai adottságokhoz — mindenekelőtt mérsékeljük a szántó arányát. A természeti adottságok komparatív előnyeinek érvényesülése a földhasználatban csökkentené a termelés önköltségét (műtrágya, öntözés stb.), és elősegítené az ökológiai szempontból racionálisabb agrártáj kialakulását.

A mezőgazdaság belső feltételrendszerének átalakulása

Az előzőekben utaltunk arra, hogy a mezőgazdaság "válsága" közel húsz év gazdasági-társadalmi folyamatainak eredménye, amelyet a kelet-európai politikai változások robbanásszerűen hoztak felszínre. A termelés csökkenésének (2. táblázat) csak részben oka a kül- és a belpiac felvevőképességének visszaesése. Legalább olyan fontosságúnak ítélem az ágazat belső gazdasági-társadalmi feltételeinek megváltozását, amelyhez az ágazat — a valós piaci viszonyok hiányában és a merev üzemi viszonyok következtében — csak lassan alkalmazkodott.

A mezőgazdasági terület 1980 és 1990 között félmillió hektárral csökkent, de a szántó aránya alig mérséklődött, tehát az ágazat tömegáru-termelő jellege mit sem változott.

Sőt, a piaci mechanizmusok felerősödése mintha ellene hatna a szerkezetváltásnak, hiszen az áru különböző közvetítéssel átmenetileg piacra talál (Ukrajna, Kis-Jugoszlávia stb.). A gabonafélék vetésterülete még 1992-ben is csupán 11 %-kal volt kisebb, mint húsz évvel korábban. A termelői magatartás semmit sem változott: a termelő először termel, majd az államot hibáztatja a felvásárlás nehézségeiért (többlettermék, alacsony ár stb.), s ez aligha felel meg a piacgazdaság elvárásainak.

2. táblázat. A mezőgazdasági termékek és az élelmiszeripar bruttó termelésének százalékos változása Magyarországon

	Növénytermesztés	Állattenyésztés	Összes mezőgazdasági termelés	Élelmiszeripar
1971—1975	5,6	3,5	4,6	4,7
1976—1980	1,7	3,4	2,5	3,3
1981—1985	0,4	1,0	0,7	2,0
1986—1990	- 1,0	0,3	- 0,4	- 0,1

A termelési szerkezet és ezzel összefüggésben a földhasználat átalakítását több tényező fogja kikényszeríteni, amelyek közül e helyt csak kettőt emelnék ki.

Az üzemi szerkezetből adódó konfliktusok

Az 1992. december 31-i állapot szerint a mezőgazdaságban 154 vállalat, 1707 gazdasági társulás, 1630 szövetkezet, 1238 nem jogi személyiségű szervezet és 11 162 egyéni vállalkozás működött. Azonban a teljes munkaidőben foglalkoztatottak 97,6 %-a (291 529 fő) dolgozott a vállalatokban, gazdasági társulásokban és szövetkezetekben, azaz az egykori nagyüzemekben. Úgy tűnik, a két évtized alatt kialakult földhasználat, termelési technika, termelési szerkezet és az ehhez tapadó társadalmi érdekelttség fogva tartja az üzemi struktúrát is. A bővös kör feloldhatatlannak látszik.

Ebben az a nagy veszély, hogy az üzemek csak késve, állami (és nem piaci) közvetítéssel érzékelik a kül- és a belpiac igényét (mennyiség és minőség vonatkozásában), ezért a felmerülő problémák megoldását is az államtól, a nem létező (?) központi irányítástól várják. Ha a magyar mezőgazdaság európai pozíciója az előzőekben vázoltak szerint módosul, a mai üzemi struktúra képtelen lesz a termelési szerkezet átalakítására, mert az üzemnagyságra, a területnagyságra, a termelési technológiára és az annak fenntartásában érdekelt csoport érdekeire való hivatkozással kivédhető mindenféle átalakítási kísérlet.

Másik konfliktusforrás a nagyüzemi struktúra és az önkormányzatok gazdasági-társadalmi-politikai önállóságra való törekvése között lappang. A mai, esetenként több település határára kiterjedő üzemi érdekelttség aligha lesz tartható — legalábbis nem a mai üzemszervezeti formában. Az önkormányzatok a mind nagyobb számú önálló gazdasági egzisztenciájú adózó polgár jelenlétében lesznek érdekelték.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a "klasszikus" kisparaszti típusú gazdálkodás sem jelenthet általános megoldást, de az átmenet éveiben segítheti az "önfenntartó" jellegű gazdálkodást, bővítheti a helyi foglalkoztatást, és segíthet a vállalkozói magatartás formálásában. A nyugat-európai típusú "farmer"-gazdálkodással kapcsolatban látnunk kell, hogy éppen szétaprózottsága okozza a magas állami szubvenciót, amelynek háttérében magasan fejlett ipari termelés áll (ma még!). Ez a német farmok esetében azt jelenti, hogy egy 50 hektáros gazdaság kb. 40 %-os állami támogatás mellett

"rentábilis", úgy, hogy több "melléküzemet" működtet (falusi turizmus, fafeldolgozás, saját gépműhely stb). Elképzelhető, hogy hasonló nagyságú üzemek középhegységi, dombsági tájainkon még működőképesek lennének, ha a korábbi szövetkezetek a feldolgozás-értékesítés funkcióit vennék át, s nem akarnának "termelő" üzemek maradni.

Az Alföld esetében különösen féltő, hogy a korábbi nagyüzem és az egyéni földtulajdonosok földhasználatában párhuzamosság alakul ki. De még ennél is veszélyesebb, ha az új tulajdonosokat "kiszegítő" gazdaságként próbálják felszívni a volt nagyüzemek. Erre a kísértés nagy.

A mezőgazdaság társadalmi strukturális problémái

A mezőgazdasági nagyüzemek kritikus helyzetét csak részben idézték elő a megváltozott gazdasági tényezők, így az említett piacvesztés, az ipari termékek (az energia) árának gyors emelkedése és ennek következtében a felhalmozás elmaradása, az eszközállomány leromlása stb., amelyekről itt nem is szóltunk, de amelyek együttesen eredményezték a mezőgazdaság nemzetgazdasági pozíciójának romlását. Az, hogy ez az egyre mélyülő válság a társadalom előtt rejtve maradt, sőt, a közvéleményben "sikerágazat"-ként rögzült, részben annak köszönhető, hogy az agrártermelésben megrekedt, képzetlen és elöregedett munkaerő az önkiszákmányolás minden eszközével igyekezett életmódját megőrizni. Ugyanakkor, e társadalmi csoport tisztában volt e létforma önemésztő jellegével, ezért fiatal generációját "elirányította" a tényleges mezőgazdasági tevékenységből, s így 1985 és 1992 között 45 %-kal csökkent az alaptévékenységben dolgozók száma (3. táblázat).

Az 1970 és 1980 között kialakult agrártermelési konjunktúra elfogadható korstruktúrát eredményezett az aktív keresők összetételében. Az arányok az 1980-as évek elejétől fokozatosan romlottak, megnőtt a középgeneráció aránya és a kényszerű nyugdíjaztatások miatt "eltűnt" az 55 év feletti korcsoport, de némileg csökkent a 30 év alatti fiatalok aránya is.

A mezőgazdaságban tehát az a középgeneráció "maradt", amely a mezőgazdasági nagyüzemekkel kialakított termelési kooperációra építette egzisztenciáját. Ez elsősorban a szakképzett munkaerőre vonatkozik, ugyanis a segéd munkások csoportja — amelynek nem volt mit veszítenie — elhagyta az ágazatot, s arányuk 41,4 %-ról (1970) 21,7 %-ra csökkent. A mezőgazdasági nagyüzemek olcsó fizikai munkaerő-állománya az 1980-as évek elején megcsappant, s nyilvánvalóvá vált, hogy a speciális kultúrák (szőlő, gyümölcs stb.) betakarítását nem lehet diákokra, katonákra és a "szedd magad mozgalomra" építeni.

A fizikai munkaerő csökkenése rávilágít a termelőszövetkezeti forma belső munkamegosztásának konfliktusaira, s ezzel az egész agrártársadalom lappangó problémájára, nevezetesen, az adminisztratív, az agrárszakképzettséget igénylő és a fizikai munka teljes szétválására. Az eltérő érdekeket a politikai változás különösképpen felszínre hozta és kiélezte. Az első csoport a struktúra fenntartásában, a második az üzemforma átalakításában és a vállalkozói jelleg kialakításában, míg a harmadik a szabad és önálló egzisztencia megteremtésében vált érdekeltté.

3. táblázat. Aktív keresők a mezőgazdaságban és élelmiszeriparban

	Összesen	Ebből:		
		Mezőgazdaság	Alap- tevékenység	Élelmiszeripar
<i>Száma (1000 fő)</i>				
1985	1183,6	981,1	660,6	202,5
1989	1044,7	837,5	565,3	207,2
1990	1016,3	813,3	530,0	203,0
1991	903,9	709,8	468,0	194,1
1992	749,4	552,6	365,0	196,8
<i>Aránya a nemzetgazdaság aktív keresőiből (%)</i>				
1985	24,1	20,0	13,4	4,1
1989	21,7	17,4	11,7	4,3
1990	21,2	17,0	11,1	4,2
1991	19,4	15,2	10,0	4,2
1992	17,6	13,0	8,6	4,6

E társadalmi folyamatot az 1980-as évek elején megjelenő, illetve felerősödő piaci alkalmazkodás, a melléküzemek, az alternatív értékesítési formák, valamint a legális és féllegális privatizáció indította el, amely utóbbi az elmúlt években teljesedett ki. Mindezt lehet ugyan kárhóztatni, de a folyamatban mégis azt a társadalmi mozgást kell látni, amelynek háttérében az ember önálló gazdasági egzisztenciára, szabad polgári létre való törekvése áll.

A mai nyugat-európai, egyéni földtulajdonlason alapuló "farmergazdaság" kétségkívül az emberi képesség sokoldalú hasznosítására épít, s ezzel kialakult az agrártársadalom szabad, öntudatos és mély regionális identitással rendelkező parasztpolgára. Persze naivitás volna azt hinni, hogy nincs falusi szegénység, gazdaságilag kiszolgáltatott fizikai munkaerő. Van, de ez nem tömeges, mert eddig felszívta a többi gazdasági ágazat, illetve a város általában.

A földhasznosítás, a határhasználat szempontjából tehát meghatározó, hogy mely irányba mozdul el a hazai, illetve az alföldi agrártársadalom, hogy merre tart a falusi tér átalakulása.

AZ ALFÖLDI AGRÁRFEJLŐDÉS TÖRTÉNETI ÚTJA

Orosz István

A Kárpát-medence legnagyobb tájegységének, az Alföldnek sajátos agrárfejlődése viszonylag későn került a különböző tudományterületek, az agrártörténet, a néprajz, az agrárszociológia, valamint a településtörténet érdeklődési körébe. Ugyanakkor azt is állíthatjuk, hogy az Alföldről kialakított történeti kép maga is történelem, amely az elmúlt két évszázadban igen jelentős változásokon ment keresztül. Egy rövid összegző előadás keretében nem lehet feladatunk e változások historiográfiai jellemzése és tüzetes nyomon követése. Nem kerülhetjük meg azonban az alföldi agrárfejlődés főbb csomópontjainak bemutatását és a más tájegységektől eltérő vonásainak felvillantását.

A XVIII. század neves geográfusa és történésze, Bél Mátyás volt az első, aki az alföldi és a hegyvidéki gazdálkodás különbségeire felhívta a figyelmet. Elsősorban az állattartás módozataiban látott különbséget, abban, hogy az alföldi extenzív tartás mellett egész évben a legelőt járja a jószág és csak pajtának nevezett állásokban — ahogy ő mondta — szénázik, míg a hegyvidéki állattartást már ekkor is a naponta hazajáró csordák rendszere jellemezte. Regisztrálta azt a különbséget is, ami a szemnyerés módozataiban az Alföld és a hegyvidékek között akkor már évszázadok óta fennállt. Az Alföldön állati erővel nyomtattak a szabad ég alatt, és vermekben tárolták a gabonát. A hegyvidéken és a Dunántúlon fedett helyen csűrökben csépeltek emberi erővel és hombárokban tárolták a magot.

Száz évvel később a XIX. század huszas éveiben Kállay Ferenc és az ő nyomán Johann Csaplovics már elméletet konstruált az Alföld és a hegyvidék gazdasági különbségeiről, úgy vélvén, hogy az alföldi gazdálkodás keleti nomád hagyományokat őriz — ezért végez minden munkafolyamatot a szabad ég alatt —, míg a Dunántúlon és a hegyvidéken az európai gazdálkodás hagyományai érvényesülnek.

Kállay és Csaplovics sejtéseit a XX. században egy néprajztudós, Györffy István és egy szociológus közgazdász Erdei Ferenc fejlesztette tudományos elméletté. Kortársaitól eltérően Györffy István az ősi magyar hagyományt nem a peremvidékeken, hanem az Alföldön kereste és találta meg, többek között a gazdálkodás nomád hagyományaiiban és a szintén keleti hagyományból eredeztetett tanyarendszerben. Györffy István eredményeire alapozódott Erdei Ferenc magyar város koncepciója, amelynek középkori előzménye az aulból eredeztetett kertes város, modern formája pedig az alföldi tanyás város, amelyet Erdei Ferenc azonosított a magyar várossal.

Az évszázadokat átívelő történeti elméletek megszületését bizonyos értelemben a kutatások fehér foltjai is elősegítették. Legfőképpen a honfoglalás korára és az Árpád-korra vonatkozó történeti kutatás hiánya okozta, hogy tudományosan csak a XVI—XVII. századtól igazolt gazdasági és településtörténeti jelenségeket (pl. a szálaskertes, ólaskertes településeket) vissza lehetett vetíteni 400-500 évvel korábbra is. Az elmúlt évtizedek új tudományos eredményei — főként Györffy György, Szűcs Jenő, Szabó István és Kristó Gyula vizsgálódásai — új megvilágításba helyeznek régi tudományos elméleteket is, és lehetőséget teremtenek arra, hogy az ország legnagyobb

tájegységének agrártörténetét a honfoglalástól kezdve ne hipotézisre építve próbáljuk meg áttekinteni.

Ma már nagyon kevesen vallják azt a felfogást, hogy a Kárpát-medencét elfoglaló magyarok nomádok lettek volna, ha a nomád életforma kritériumának a rendszeres és állandó vándorlást tekintjük. A Levédiában és Etelközben kialakított félnomád gazdálkodási rendszer természetes módon még mindig az állattartásra, a magyarság esetében a nagyállattartásra épült, de már összekapcsolódott a szántóműveléssel, sőt a természeti feltételektől függően a szőlő- és gyümölcsstermeléssel is, mert az állatok telelő helyein a megtaposott, megrágyázott földet tavasszal már rendszeresen felszántották, és rövid tenyészidejű magvakkal — árpával, kölessel — bevetették, hogy a nyári legelőkről visszatérve betakarítsák. Az állatok által megtelkesített föld csekély terjedelmű volt ugyan a határ egészéhez képest, de elégséges ahhoz, hogy a magyar gazdaság a kereszténység felvétele, az államalapítás után az európai gazdaságba beilleszkedhessék. Éppen egy legutóbbi elemzés mutatta ki, hogy a szőlőtermelés Magyarországon nemcsak nyugati alapokra épült a dunántúli szőlőkultúrában, hanem keletiekre is az alföldi ártéri szőlőkben, amelyeknek termesztése gyökeresen különbözött a dunántúliaktól.

Mai ismereteink szerint a honfoglaló és megtelepült magyarság mezőgazdaságában azonban a táji eltérések még nem voltak lényegbevágók. Folyók mellett létrejövő települések körüli terra fimáták az állatok által megrágyázott szántók nemcsak az Alföldre, hanem az ország — magyarság által megszállott — más területeire is jellemzők voltak. Ezt kell megállapítani akkor is, amikor az első települések képe nagyon hasonlított a későbbi szálláskertes városokra. A XI—XIV. századok agrárfejlődése egyértelműen a nyugat-európai formák terjedését mutatja. A XIII—XIV. századi nagy agrárátalakulás, amely alig másfél évszázaddal követte a nyugat-európai, felszámolta a szolgamunkára alapozott földesúri üzemeket, a prédiúmokat, és általánossá tette a szolgáltató típusú gazdaságokat, amelyek a jobbágytelkek konglomerátumai voltak. A latinul szesszióknak nevezett jobbágyföld magyar neve ugyanúgy telek lett, mint azé a trágyázott földé, amely a honfoglalás után és a korai Árpád-korban az egyedüli szántót jelentette.

Az Alföld nomád hagyományokat már csak azért sem őrizhetett, mert néhány kisebb körzetet kivéve ugyanolyan sűrű településhálózatot alakított ki, mint a Dunántúl, a Felvidék vagy Erdély. A XV. századra mintegy 21 ezer település hálózta be az országot, és az Alföldön ugyanúgy 3-4 km-re követték egymást a falvak, mint az ország más vidékein. E szűk határok között pedig nem lehetett nomadizálni. A XV. század előtt nincs nyoma annak, hogy a Győrffy vagy Erdei által feltételezett nagyhatáru szálláskertes települések léteztek volna az Alföldön. Szabó István a csaknem teljes Mohács előtti okleveles anyag birtokában jelentette ki, hogy az említett településforma — és ennek következményeként a vele összekapcsolható gazdálkodási mód — meglétére egyetlen biztos adatunk sincs. A XVI. században azonban szinte már teljes kifejléttségben tűnnek elő a fenti formák. Így a döntő változásoknak, ezáltal az Alföld agrárfejlődése sajátos útjának a XV. század táján kellett elkezdődnie.

Van realitása annak a feltételezésnek, hogy a nagyhatáru alföldi települések összefüggésbe hozhatók a nagyállattartás XIV—XV. századi felvirágoztatásával és a magyar szürkemarha elterjedésével. Függetlenül attól, hogy a magyar szürkét kunok hozták-e magukkal, vagy a Kárpát-medence lakói tenyésztették-e ki, az tény, hogy a XV. századtól kezdve e nagytestű húsmarha a legfontosabb exportcikkünk egyikévé vált, és

az észak-itáliai és dél-német városok mészárosai egyaránt a — külön társadalmi csoporttá fejlődő — marhahajcsár hajdúk felügyelete alatt lábon odahajtott magyar szarvasmarhák húsával látták el a fogyasztókat. Az állandóan szélesedő exportlehetőségek ott, ahol a tartási feltételek a legalkalmasabbak voltak (tehát az Alföldön), új legeltető állattartásra épülő gazdálkodási struktúrát teremtettek. A XV. század társadalmi folyamatai szinkronban voltak a gazdasággal. Főként az Alföldet jellemezte az úgynevezett pusztásodás, amelynek során az aprófalvak népe a társadalmi emelkedés reményében költözött be a mezővárosokba, ahol kedvezőbbben adózott földesurának, aki nem is tudta, de nem is nagyon akarta e migrációs folyamatot megakadályozni. Az elhagyott falvak határa rendszerint nem került uralási kezelésbe — valójában földesúri allódiумok ekkor még nem is léteztek —, hanem azoknak a városoknak a használatába, amelyek egyébként e települések lakosságát is befogadták. Legyen szabad Debrecenre hivatkoznom, amely már a XV. században 62 település határát olvasztotta magába, teret biztosított ezáltal a kiterjedt, legeltető állattartásnak. Az Alföld ritka településhálózata nemcsak a török pusztítás következménye, hanem egy korábbi társadalmi-gazdasági fejlődés eredménye, amelyet aztán a török uralom betetőzött és visszafodíthatatlanná tett. A XV—XVI. században kialakított gazdálkodási rendszer fellazította a korábban az Alföldön is általános telekrendszert. A helyére lépő, kertes földhasználat lényegesen rugalmasabb volt a szigorúbb telekrendszerénél, amely a művelési ágak — szántók, kaszálók, legelők — merev elhatárolására épült. Visszatekintve a XVI—XIX. századi alföldi agrárfejlődésre azt állapíthatjuk meg, hogy e nagytáj gazdálkodása az 1850-es évek nagy gabonakonjunktúrájáig nem a gabonatermelésre, hanem az állattartásra épült. Természetesen az alföldi gazdálkodás is komplex jellegű volt, azaz a földművelés és állattenyésztés egyaránt jelen volt benne, de meghatározó jellegű az állattartás volt. Igaza van Wellmann Imrének, aki szerint, "elsőrangú jelentőség jutott az extenzív módon űzött állattenyésztésnek, állattartásnak, amely mindenekelőtt a természetes legelőre alapozódott, hozzá az ugar, a tarló, a rét legeltetése csupán kiegészítésül szolgált". Az extenzív, az év nagy részében legeltetésre épülő állattartás rendszerében a pusztai legelő és a rét, a tulajdonképpeni gyepföld, a saltus nem a szántó, az áger a gazdálkodás központja. Az itt termelt széna a legfontosabb termék, akár az állat maga szerzi meg táplálékát, akár az ember készít belőle takarmányt. A szántás révén nemcsak gabona termelhető, de a legelő is megújítható és megjavítható. Jól példázza ezt a szemléletet Berettyóújfalú döntése 1788-ban ahol "jobb fűnek majdani termése végett" engedték feltörni a legelő egy részét.

Ennek az állattartásra épülő gazdálkodásnak volt egy csak az Alföldre jellemző adekvát határhasználati, művelési rendszere, a szállásföldek segítségével történő gazdálkodás. Eddigi ismereteink szerint 30—40 olyan nagyhatárú alföldi mezőváros volt, amelyek határában szállásföldeket találunk, bár nem biztos, hogy a szállások, a tanyák is mindegyik határában léteztek. Úgy tűnik, hogy a szállásföldes gazdálkodásnál a döntő nem a szállások vagy tanyák léte, hanem a közösségi korlátoktól mentes földhasználat, amely nemcsak abban nyilvánult meg, hogy a birtokos szabadon állapíthatta meg a felszántott földön a vetemények sorrendjét, de abban is dönthetett, hogy szántóként, kaszálóként, legelőként kívánja-e birtokát használni az adott esztendőben. Ahogy a nádudvariak megállapították: a szállásföldeket a nyomásföldekkel ellentétben "kinek, kinek mint fog tetszeni úgy kultiválhassa, úgy művelhesse, ha tetszik ekével

minden esztendőben őszön is tavaszon is, ha tetszik kaszálónak hagyván minden esztendőben megkaszálhassa".

A nyomásos rendszerek szigorú vetéskényszerével és a művelési ágak szeparáltságával szemben a szállásföldről nehezen dönthető el művelési ága. Nem is tudták igazában összeírni a II. József féle kataszteri felméréskor, mert nem tudták megmondani, hogy mi az, amit tulajdonképpen bevallanak, hiszen azt kérdezték tőlük, hogy: mi ez legelő, szántó, vagy rét? "Mindegyik" — mondták rá. Tehát nehezen dönthető el művelési ágak, eredetileg olyan magánhasználatban lévő saltus, amelynek a szükségletektől függő darabja bármikor feltörhető, szántható, majd parlagkaszálóvá vagy legelővé visszaalakítható.

Arra, hogy a nyomásos földhasználati rendszerekkel szemben az Alföld jellegzetes határhasználatát a szállásföldek határozzák meg abból is következtethetünk, hogy a nyomásos rendszert mindenütt csak földesúri erőszakra vagy az államhatalmi beavatkozásra vezették be. E beavatkozás indoka rendszerint az volt, hogy az alföldi gazdálkodás elmaradott, az alföldiek rossz szántó-vetők, mert — megint idézem egy királyi biztos szavait — "inkább a nyájak őrzésére, mint a föld művelésére törekszenek". Pedig a szállásföldes gazdálkodás csak a nyomásos rendszer oldaláról szemlélve tűnt elmaradottnak. A határhasználatban egyáltalán nem valami primitív rendszertelenség, hanem a tiszta nyomásos határhasználatnál olykor sokkal bonyolultabb, de jól követhető és az állattartó rendszer céljainak jól megfelelő struktúra és rendszer érvényesül.

Ez a 3 és fél, 4 évszázadon keresztül jól funkcionáló gazdálkodási rend először a napóleoni háborúk alatt, majd az 1850-ben kezdődő nagy gabonakonjunktúra idején került válságba. Az a töménytelen panasz, ami 1848-ban az első népképviselői országgyűléshez az alföldi városokból a legelők ügyében befutott, mutatja a válság nagyságát, hiszen a városok úgy vélték, a legelők földesúri kisajátításával gazdálkodásuk kerül végveszélybe. Az alkalmazkodás az új helyzethez ennek ellenére viszonylag nagyon könnyen végbement. Néhány év alatt nemcsak a legelők zömét, de az ármentesítések során bizton szántóvá alakítható áradásos területeket (ez majdnem 6 millió hold volt) is szántóvá alakították, és gabonát termeltek rajta.

A közhiedelemmel ellentétben az Alföld csak ebben a korban vált a gabonatermesztés centrumává. 1850 előtt a Dunántúl pl. területi arányánál és népességi arányánál lényegesen több, az Alföld pedig jóval kevesebb gabonát termelt. Ekkor derült ki, hogy a szállásföldes gazdálkodás és az ekkorra már széles körben kiépülő tanyarendszer mennyivel rugalmasabb és alkalmazkodóképesebb a nyomásos gazdálkodásnál. A váltás zökkenőmentesen zajlott le, hiszen az egykori szállásföldek vagy a jobbágyfelszabadítás után gyorsan kiosztott közlegelők szántóvá alakítását semmi sem gátolta.

1850 után az Alföldön két folyamat játszódott le. Az egyik, hogy az állattartás dominanciája helyére a növénytermelés, azon belül is az árugabona-termelés dominanciája lépett. A másik, hogy a korábban nem teljes spektrumú alföldi mezőgazdaság teljessé vált. Olyan ágak is megjelentek, amelyek a XVI—XIX. század között hiányoztak vagy teljesen jelentéktelenek voltak. Ilyen volt pl. a szőlő- és gyümölcsstermelés. Schams Ferenc neves magyar szőlész volt az első, aki felfigyelt a hazai borvidékek átrendeződésére a XIX. század 30-as 40-es éveiben. Igaz, elítélő módon, a szőlő irtóztató terjedéséről beszélt a síkvidéken. Ez a korszak teremtette meg az alföldi gyümölcskultúrát a korábbi korszakok erdélyi és felvidéki dominanciájával szemben. Ekkor születtek a zöldségövezetek, egy sajátos társadalmi csoport a dohánykertészek

közreműködésével. A dohánytermelő körzetek, azaz azok a tájtermelési körzetek, amelyekről Láng professzor beszélt ezen a konferencián.

Az Alföld azonban a specializálódások ellenére döntően gabonatermelő vidék maradt, s kialakította azt a búza-kukorica vetésforgót, amely a szabad gazdálkodás feltételei között a legalkalmasabb volt nagy tömegű és exportálható gabona termeléséhez. E radikális fordulat — későbbi súlyos következménye ellenére is — racionális lépés volt, mert alkalmazkodást jelentett az akkori piaci igényekhez. A XIX. század utolsó harmadában azonban az amerikai búza és az ausztrál gyapjú versenye következtében kibontakozó európai agrárválság újabb szerkezetváltást kívánt volna meg, hiszen az európai piac ekkor már húst és más állati termékeket igényelt. Ehhez alkalmazkodott Dánia, Hollandia. A Monarchia védett piacán ezek a hatások nem értek el az alföldi termelőkhez. Az 1850 után kialakított gabonagazdaság egyébként is merevnek bizonyult, a gabonaneműek termelési eredményének látványos kiszélesítéséhez felszámolták az állattenyésztés hagyományos alapjait, de nem teremtették meg az újat. Ezért az állattenyésztés fejlődése stagnált vagy visszaesett. A legeltető állattartás legfőbb bázisa, a legelő szántófölddé alakult, de a szántóföldi takarmánytermelés aránya az Alföldön volt a legkisebb. Így az istállózó tartásmód feltételei sem teremtődtek meg. A gabonaneműek mennyiségének csaknem háromszoros megnövekedése nem a hozamemelkedésekből, hanem a vetésterület szélesedéséből származott. Az intenzifikálódásnak, a hozamnövekedésnek nem voltak meg az agrotechnikai alapjai. Az istállózó tartásmód csak igen kis részben jellemezte az állatállományt. Amint mondtam, így nem volt elégséges szerveztrágya a talajerő visszapótlásához. A műtrágya használata az I. világháború előtt még minimális volt. A mezőgazdasági munkaerőfelesleg nem ösztönzött gépesítésre. Így a termelési költségek a nagy élőmunka-ráfordítás miatt magasak voltak. A Monarchia védett piaca azonban az agrárválság ellenére sem teremtett válságszituációt, a századfordulón nem ösztönzött egy új termelési szerkezet megvalósítására.

Ez az újabb szerkezetváltás a magyarországi nagytájak közül a Dunántúlnak és a Kisalföldnek sikerült. A XIX. század folyamán ugyanis területi átrendeződések is végbementek a magyar mezőgazdaságban. XVIII. század végén a magyarországi nagytájak közül csak a Dunántúl volt képes gabonafelesleget termelni. Ez szükséges is volt a gabonahiányos északi Felvidék és Erdély ellátásához. A XIX. század első felében a burgonya és a kukorica gyors elterjedése a Felvidéken és Erdélyben megoldotta a korábban gyötrő ellátási gondokat. Mindez természetesen növelte az exportgabona-alapokat a gabonatermelés főbb központjában, az Alföldön. Azt is mondhatjuk, hogy a XIX. század második felében a Dunántúl és a Kisalföld megszabadult a többletgabona-termelés nyűgétől, lehetősége nyílt arányos termelési szerkezet kialakítására. A Dunántúlon volt a legmagasabb a szántóföldi takarmánytermelés aránya, az ipari növények és a cukorrépa termesztése. Itt voltak virágzó tejgazdaságok, és az alföldinél magasabb volt a mezőgazdasági technika színvonala. Általában azt mondhatjuk, hogy a századfordulón a Dunántúl és a Kisalföld indult el a világgpiac által indukált fejlődés, az állattenyésztés szélesítése irányába. Ennek azonban az volt az előfeltétele, hogy az Alföld alapvetően megmaradjon gabonatermelő zónának és magára vállalja az 50 milliós Monarchia gabonaszükségletének legalább részbeni fedezését. Ez a szerepmegosztás tragikussá a Monarchia széthullása és Trianon után vált. Az 1920-as években nem is látszott a kilábalás lehetősége, majd a 30-as években a Monarchia helyére lépő

Németország felvevőpiaca ugyanúgy a gabonagazdálkodás keretei közt tartotta az Alföldet, mint a Monarchia a dualizmus évtizedeiben.

Az 1945-tel kezdődő új korszak problémái már a máig vezetnek, és vizsgálatuk nem lehet e rövid történelmi áttekintés feladata. Az alföldi agrárfejlődés történeti útja, remélem, igazolódott az elhangzottakkal, és semmiképpen sem lehet tanulságok nélküli. Bizonyára van rá esély, hogy azok, akik a termelési folyamatokra ma befolyással bírnak, nem fogják figyelmen kívül hagyni a történelem tanulságait.

TÁRSADALMI ÁTSTRUKTURÁLÓDÁS A FALVAKBAN

Juhász Pál

Az Alföld abból a szempontból egyértelműen szerencsésebb más régióknál, hogy itt egymáshoz viszonylag közel különböző típusú falvak találhatóak. Ha csak a két fő típust tekintjük, az uradalmi falvakat és a paraszt falvakat, ezek egyenletesen elosztva vannak jelen a térben. Így az alföldi emberben az, hogy a falusi világ, amelyben él, egy sajátos világ, és nem "a világ", mindig határozottabban volt jelen. Ugyanakkor egyfajta "kétlelkűséget" is magában hordoz ez: egyrészt a faluközösséget nagyon komolyan kell venni (a középrétegeknél különösen nagy hangsúlyt kap a "faluhorizontra" való figyelés), másrészt pedig mégsem kell olyan komolyan venni a saját falut, mert a világ egy jóval szélesebb valami, jelentősen több, illetve másabb annál, mint ahogy mi belülre leképezzük magunknak.

A következőkben megpróbálom ezt az általánosan megfogalmazott tételt a valóság néhány metszetének kiemelésével konkretizálni, szemléletessé tenni. A falusi társadalom, mint minden közösség, igyekszik a maga belső szerkezetét, hierarchiáját megerősíteni, újra képezni, folyamatosan újratermelni. Ennek értelmében azok a társadalmi csoportok, amelyek egy falusi közösségben meghatározódnak, többé-kevésbé világosan láthatják helyüket, helyzetüket, perspektíváikat a faluközösség egészében, illetve saját egyediségükben egyaránt.

Ezt figyelhetjük meg a múlt század 90-es éveitől egyre kiteljesedő egyesületi mozgalmakban is, abban, ahogy megkülönböztették magukat az iparosok, azok a parasztok, akik egyes helyeken már polgárnak is nevezték magukat, illetve megkülönböztették maguktól a többieket, akik "alattuk" helyezkedtek el a társadalmi hierarchiában. Ez a három-négy kasztra bomló falusi társadalom az intézményes életben is elkülönítette önmagát. Valójában a kasztviszonyok, akár az egyházközösségek életében, akár a falun megjelenő értelmiség világképében is egyértelműen jelen voltak — és megfogalmazódtak a faluról írók munkáiban is. Mindezek ellenére mégsem lehettek "hétköznapi módon" is egyértelműek a falvakban. Ennek oka a krónikus válsághelyzetekben keresendő, amelyek — miként Orosz professzor úr előadásából is kitűnt — a XX. században sűrűn követték egymást, és rendszeresen széttörték a társadalmi kapcsolatokat, tehát individualizálták a karriereket, a lehetőségeket. Egy olyan kettősség élt együtt a falvakban, amely formálisan a kasztok szerinti szerveződést tartotta fenn, amely azonban a történelmi események következtében mégis gyakran és jelentősen módosult.

Nézzük például "a középparaszti kasztot" (a nagyobb földes kaszt), amely esetében részben Trianon után, részben a nagy válság időszakában — vagyis az 1930-as évek táján —, tehát több lépésben is erős deklasszálódás volt jellemző. A kisparasztság egy része ennek a folyamatnak az eredményeként alakult ki, miközben szintén e csoport felé az alacsonyabb státusú napszámba járó kisparaszti rétegből egy "kiszakadó" fölfelé törekvés is megfigyelhető volt — méghozzá kétféle csatornán.

Az első csatorna a kertészkedés előtérbe kerülésével nyílt meg, amely végül is a komoly kertész kultúrában utazó középparasztok családiás művelési rendszeréhez kapcsolódóan új termelő csoportokat alakított ki az Alföldnek nagyon sok vidékén. A másik csatornán pedig azok a csoportok jelentek meg, akik "kifelé játszottak", nem a falun belül keresték a megélhetést, hanem a külső kapcsolatok révén, amiben a közlekedés, a kereskedelem fejlődése, a "piacolás" természetének megváltozása, a kofaréteg kialakulása játszotta a legfontosabb szerepet.

Az a gazdaság-típus, amelyik áttekintésben volt a Dunántúlról, és amelyik a középparaszti gazdálkodási modellt jelentette — a gabona-hús "kétlábú" parasztgazdasági üzemeket —, a tanyákon és a nagyobb földterülettel rendelkező faluszéli gazdáknál volt megfigyelhető. Ez a termelési rendszer az 1920-as években komoly előrelépést jelentett. Megjelenése már a század elején megfigyelhető volt, az 1920-as években pedig amennyire lehetséges volt, elterjedt az Alföldön. Ebben az időben ez mint egy pozitív megelégedő ideál volt jelen a köztudatban.

A nagy válság azonban a termelési rendszer mindkét "lábát" egyszerre fenyegette. A hús és a gabona piaca egy időben omlott össze. Az a groteszk helyzet állt tehát elő, hogy az addig üzemtanilag kiegyensúlyozottnak, az 1890-es évek gazdaságaival szemben biztosabbnak, eredményesebbnek tűnő gazdálkodási forma igen rövid idő alatt maga is bajba került, és végeredményben ez az ideálisnak tekinthető középparaszti gazdaság legalább egyharmad részt csődbe ment. Ami pedig a háború közeledtével egyre erősödő konjunktúra alatt, illetve eredményeként ebből rekonstruálódni tudott, nem ugyanaz, vagy nem elsősorban ugyanaz volt, hanem egyrészt a munkaintenzívebb szántóföldi zöldségtermelés, másrészt pedig a szétrobbanó bolgárkertészeti modellek alapján felépülő különféle új stratégiák.

Mindezek értelmében a feltörekvők — ami nagyon jól megfigyelhető például a különböző felekezettűk szerepvállalásának változásaiban (a katolikusok feltörekvésében) — már nem is igen akartak a középparaszti modell szerint gazdálkodni. Egy sokkal közvetlenebb, több elemében piacra és szolgáltatásra orientált gazdasági modellt képviseltek. Jól szemlélteti ezt például a zöldségtermelés arányának növekedése 1938 után, vagy az 1935-ös összeírásban megfigyelhető az a furcsa kettéválás, hogy a parasztgazdaságok és az ekék — tehát nem egyszerűen csak a traktorok vagy a lófogatok, hanem már az ekék is — elválnak egymástól. Megdöbbentően nagy volt tehát a számuk azoknak az eketulajdonosoknak, akik gyakorlatilag nem rendelkeztek művelhető földterülettel.

Mindez azt jelenti, hogy a szolgáltatásokkal egymás termelési rendszerébe léptek be a különböző szereplők, hogy a földhasználati mód a növényforgók különböző típusainak kialakulását tette lehetővé, hogy "zöldségekkel, árunövényekkel játszottak", vagyis, hogy mindezek mentén kialakulhasson egy egészen új termelési kultúra; egy versenyző kultúra.

A háború túlélése és a földosztás viszonylagos sikere azért volt lehetséges, mert már jelen volt ez az új paraszti kultúra, amelyik nem igazodott a régi keretekhez, amelyik sokkal individualistább módon formálódott. Ez a kultúra — amelyik tehát már a felszabaduláskor itt volt Magyarországon — már nem a falu közösségében határozta meg magát. A termelők referenciája terepe tehát a falu közösségéről áttevődött a hasonló vagy kapcsolódó üzletágban tevékenykedőkre. Példaként említhetem itt akár a Szentés környéki bolgárkertészeket, akár a hagymakultúrát — amit annyira szeretett

Erdei Ferenc Makón —, akár a különböző áruzőldség-termelő kultúrákat. A sikeresség, eredményesség, vagyis az ember megítélése ebben az esetben már azokon múlik, akik "ugyanabban az üzletágban utaznak" (akár más településen is), illetve — a kifejezés széles értelmében — a kereskedőkön, továbbbítőkon, speciális szolgáltatásokat nyújtókon stb. is. A folyamatok tehát kiléptek a falusi társadalomból. A paraszti munkához kapcsolódó közösségi szerveződések kozmopolitává, messzire vezetővé váltak.

A földosztások után a gazdaság viszonylag gyors regenerálódása azért következhetett be, mert megvoltak azok a parasztnok, akik "a nagy állat hiánya", talajművelő eszközök (relatív) hiánya ellenére is tudták, merre mozdulhatnak, továbbá tudták, hogy hogyan lehet kis földterületen termelni. A hagyományos paraszti kultúrában nincs erre igazi modell.

Két eltérő gazdálkodási mód, illetve ellentétes mentalitás volt tehát jelen a falvakban. E két réteg harca gyakran osztályharcos karaktert adott az 1948 és 1952 közötti folyamatoknak. A félreértések elkerülése végett fontos leszögezni, hogy a padláslesöprések, a megalázások, a kiszorítások nemcsak egy idegen indítékú vagy idegenként odavetődött proletárság hatalmaskodásának következményei voltak, hanem a két kaszt háborúskodásának is. A feltörekvő kisbirtokos, de árutermelő kasztnok igen nagy arányban adtak ÁVÓ-sokat, rendőröket a magyar társadalomnak, miként természetesen adtak sikeres gazdasági modelleket is. Később a falvak belső pozícióharcait egyértelműen háttérbe szorította az egész országot behálózó sokkal nagyobb elnyomó apparátus kiteljesedése. 1952-53-ra a belső vetélkedőket végül újra összebékítették a megélt közös megaláztatások.

Az 1945 utáni fejlődés másik meghatározó sajátossága az alföldi agrárterületek hatalmas népességkibocsátása volt. Ennek legfontosabb oka a túl nagyra nőtt települések periferiájára szorult "házas-zsellér" réteg, illetve leszármazottjaik életterének beszűkülése, felszámolódása volt. Többek között például a presztizs-rendszerben is reménytelenül leszorítottá váltak. E folyamatok következménye, hogy akár a Dunántúlon kitelepített svábok helyére beköltözőket, akár az új szocialista iparvárosokba áramló tömegeket, akár a MÁV kicszerelődött alkalmazotti állományát tekintjük, mindig csak az Alföldről odaáramló emberekkel találkozhatunk. Tehát méretében igen jelentős olyan társadalmi csoportok éltek ekkor az Alföldön, akik helyben nem találtak perspektívát maguk számára, nem láttak esélyt arra, hogy a presztizshierarchián áttörve saját környezetükben lehetőségekhez jussanak.

Ezt az egyirányú áramlást a szövetkezetesítés után egy cirkuláris áramlás váltotta föl. Mindez azt jelenti, hogy viszonylag jelentős társadalmi csoportok keresték helyüket és megélhetésüket úgy, hogy vagy ingázóvá váltak, vagy át is költöztek a városokba, később pedig nem találva ott helyüket, visszacsapódtak egy egész más vidék egész más falujába, stb. Ugyanakkor egy másfajta áramlás is jellemző volt erre az időszakra — az, amikor a cselédtelepek és faluszélek népe nekiindult megkeresni, hol tudna újra gyökeret eresztetni, és áramlott a cselédtelepek és más falvak peremterületei között.

Mindehhez az 1960-as évek végétől egy furcsa ellentétes stratégia is kapcsolódott. Azok, akik jó pozíciókat szereztek az akkori agrártársadalomban (a volt középparasztság megmaradt, el nem szökött része általában pozícióhoz jutott a tsz-ekben, például közülük került ki a tsz-elnökök fele, egész konkrétan a kulákparasztságból) úgy élték meg az 1960-as, 1970-es évek fordulóját, mint ami a jelen szempontjából — külön-

sen a közelebbi múltra vetítve — megfelelő számukra, de a jövőt tekintve nem nyújt igazi perspektívát. A tsz-ek passzivizálódásával ugyanis, miután a szövetkezeti közvéleményt a volt középparasztság családi rendszerei alakították ki, létrehozhatták a nagyüzemi munkahelynek és a családi gazdaságnak azt a kettősségét, amit éppen ők tudtak a legjobban kihasználni. Ebből következően őket akarták manipulálni a politikai szempontok alapján kiválasztott tanácsi vezetők, őket próbálták megnyerni a pártbizottságok, vagy lekenyerezni a pragmatikusabb szemléletű döntéshozók. Szociológiai helyzetük tehát az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején viszonylag jó volt, ugyanakkor pontosan látták, hogy az az új szervezési mód, amelyik az agrárértelmiséget "hozza helyzetbe", amelyik a szakosított üzemszervezethez vezet, hierarchikus értelemben jövőtlenné teszi őket. Tisztában voltak azzal, hogy ilyen körülmények között nem fogják tudni megőrizni a falun belüli relatíve magas presztízstű helyzetüket. Ennek megfelelően azt a családi stratégiát alakították ki, mely szerint "minden lehetsz fiam, csak paraszt nem". Tehát, mondjuk például orvosnak igen, parasztnak azonban nem érdemes lenni a jövőben, vagyis egy erős kitaníttatási tendencia jelent meg, ami a középparaszti réteg fokozatos kiaraszolásában jelent meg. Ez a kiaraszolási stratégiája úgy szólt, hogy "a gyermekemet úgy iskoláztatom, hogy garantáltan el tudjon helyezkedni Békéscsabán, szerezzon házat magának, majd amikor nyugdíjba megyek én is utána költözöm, vagy hozzá, vagy a szomszédjába. Ennek megfelelően középparaszti eredetű társadalmi csoportok viszonylag nagy számban lépésenként elhagyták a falvakat, vagyis a falvak elvesztették a középparasztságukat. Ha az Alföldet tekintjük, ez a folyamat tájanként különböző intenzitással ment végbe, a jelenség azonban bizonyos arányban mindenütt megfigyelhető volt.

Másrészt ugyanakkor ott volt az a társadalmi csoport is, amelyik a tsz-szervezés elől korábban nekifutott a városnak. Ennek a csoportnak csupán kisebb részét képezték azok, akiket irodalmi ismereteinkből ismerünk, tehát a sértődött, öntudatában megsértett gazdák, akik nem voltak hajlandók kollaborálni az új rendszerrel. A csoport nagyobb része azokból került ki, akik számára a tsz-szervezés tette világossá és egyértelművé azt, hogy a faluban nem lesz munkájuk, és mivel párhuzamosan folyt az ipar nekilendítése a városokban, ezért értelemszerűen a városba vándoroltak. Ez utóbbi csoport a kifejezetten szegényebb paraszti hagyományú városba költözött, és tudatosan olyan foglalkozásokat keresett, különösen gyermekei számára, amelyeknek a falvakban értéke volt. Például érdemes teherautó sofőrnek kitanulni, igaz ugyan, hogy egy szállítási vállalatnál teherautó sofőrnek lenni nem egy különösebb dolog, de egy tsz-ben már igen, mert mindössze két vagy három teherautó sofőr van az egész tsz-ben, és ő ott ezzel a munkával már valaki, egy személyiséggel, presztízzsel bíró ember lehet. Ezzel a "városból visszalökődő stratégiával" a falusi közösségben vagy legalább a falusi munkaszervezetben fontosabb pozícióhoz lehetett jutni. Végeredményben tehát a falvakban a szociális származás alapján egy cserélődési folyamat ment végbe az 1960-as évek elejétől az 1980-as évek elejéig, aminek eredményeként a középparaszti réteg korábbi túlsúlya jelentősen csökkent, vagyis a közép-, illetve a szegényebb paraszti csoportok aránya kezdett átbillenni, fordítottá válni. E közel húsz éves folyamat alapján megváltoztak a részvételi arányok mind a falulakók között, mind a szövetkezeti munkaszervezetben. A kettő természetesen nem esett egybe, de mindkettőben lejátszódott ez a folyamat.

Az 1970-es évek vége újabb magatartásváltozásokhoz vezetett. Ekkor alakult ki az, amit az első és második gazdaság dualizmusának neveznek. Igaz ugyan, hogy korábban is megvolt a háztájizás, illetve bizonyos iparban dolgozók (például a MÁV-osok) mindig is folytattak kiegészítő mezőgazdasági termelést, de világos gazdasági rendszerré, amelyben mindkettőnek jövője van, továbbá családi stratégiát lehet rá építeni, az 1970-es évek közepére vált, amikor már nem úgy éltek meg az emberek a háztájit vagy a kisegítő gazdaságot, mint amire lehetőség van, vagy "bűn lenne nem kihasználni" és ezért csinálják, hanem úgy, mint amire alapozni lehet, amibe érdemes befektetni, szakmát tanulni, új barátságokat, házasságokat kötni, tehát életet lehet építeni rá. Falvanként eltérő ütemben, összességében azonban 1976 és 1981 között az egész országban lejátszódott ez a megdőböntő magatartás-, viselkedés- és szemléletváltás.

Mindez, a korábbi változásokkal összhangban, megint nagy hatással volt a demográfiai viszonyok alakulására. Egyik oldalról azért, mert ebben a rendszerben már érdemes a lakóterbe beruházni, nemcsak lakáscélra, hanem gazdasági célra is (emiatt az építkezések jellege szinte egyik pillanatról a másikra megváltozott), más oldalról pedig érdemes azokat a szakismereteket megszerezni, szakmai, baráti kapcsolatokat működtetni, amelyek biztosítják a megélhetést, megalapozzák a család jövőjét. Ezzel értelemszerűen megváltozott a gyerekek neveltetési, kitanítási iránya is. Korábban — miként említettem már — az a tendencia volt jellemző, hogy aki képes volt a gyermekei taníttatására (a középrétegek), az eltávozás tőkét teremtette meg ezzel. Ez a stratégia jelentősen változik, ráadásul a férfiak és nők esetében eltérő módon. A fiúgyermekeknél a neveltetés legfontosabb céljává az vált, hogy a második gazdaság rendszerében is hasznosítható szakmát tanuljon. Ugyanakkor a korábbi városba vándorlás támogatásával szemben a közelben történő letelepedést segítették. A lányoknál, miután a falu nekik nem tud megfelelő presztízzsel rendelkező szerepet adni, nagyrészt érvényben maradtak a korábbi városba vándorlást támogató stratégiák.

A folyamat annyira váratlan és robbanásszerű volt, hogy az 1970-es évek vége és az 1980-as évek közepe között jelentős "nőhiány" alakul ki a fiatalabb nemzedékekben. A jelenségnek megvan az előzménye, hiszen a 1960-as évek elején a korábban tárgyalt okok következtében férfihány alakult ki. Ehhez képest az 1980-as évek elejének nőhiánya egy teljesen új jelenség.

Minden olyan rendszer, ami a demográfiai egyensúly megbillenéséhez vezet, eltérő módon érinti a társadalmi hierarchiákban különböző szinten lévő társadalmi csoportokat, ami a társadalmi újratermelő rendszerében iszonyú nagy keveredést eredményez. Valójában csak ekkor következett be a falusi kasztrendszer végérvényes felrobbanása. A folyamat a külsőségek tekintetében már jóval hamarabb felgyorsult — a hétköznapi viszonyokban, a házassági kapcsolatokban, baráti kapcsolatokban azonban csak ekkorra.

Mindenesetre ez az időszak — tehát az 1970-es évek közepétől napjainkig terjedő közel húsz év — kulturálisan egy végtelenül gazdagító időszakká tudott válni. Éppen azért, mert minden ritualizált szerepformálás lehetetlenné vált ebben a megzavarodott és össze-vissza mozgó világban. Egyre inkább úgy éltek meg az emberek a sikert, hogy "én milyen ügyes vagyok, hogy mennyire jól tudom csinálni a dolgomat". Az individualizmusnak tehát jelentősen felerősítve ismét megjelent a kultusza. Félreértés

ne essék, a század első felében is megvolt ez a kultusz — az az igazán érdekes, hogy ez ismét előjött, ráadásul borzasztó erősen.

Mindez a polgárosodás szempontjából nézve két ellentétes hatással járt. Egyik oldalról azt mondhatjuk, hogy rohamos polgárosodás következett be, ami alatt azt értjük, hogy az egyén maga választja meg társadalmi szerepét, foglalkozását, lakóhelyét, azt, hogy milyen értékek szerint éljen, házasodjon vagy barátkozzon. Ebben az értelemben tehát jelentősen előrehaladt a polgárosodás. Ezt erősíti a gazdasági szerepek, kapcsolatok egyénivé válása, az egyéni receptek, egyéni minták követése a második gazdaság sajátos kapcsolatrendszerének kialakításában és működtetésében. Ezzel párhuzamosan egyénivé vált a siker és a kudarc megélése is. Másik oldalról azonban ugyanez az individualizálódás jelentősen ártott a polgárosodásnak, mert szétverte az összes érdekközösségi, szakmaközösségi, faluközösségi, egyházközösségi stb. összetartozásokat. Egy konkrét példával szeretném mindezt szemléletessé tenni: Az az ember, aki gépszerelő egy gépműhelyben, természetesen a többi gépszerelővel banda-, szakszervezeti közösségben él abban az értelemben, hogy a szövetkezeti újraelosztásban a saját bandájának akar minél több kedvezményt, lehetőséget stb. megszerezni. A presztízháborúban a saját bandájának presztízsét akarja növelni, vagyis automatikus társa a többi gépszerelőnek, és ellensége például a fogatosoknak és legfőképpen az agronómusoknak, hiszen az egy bizalmatlan, nadrágos kaszt a fejük fölött. Ugyanakkor, ha a második gazdaságbeli karrierjét nézi, akkor az összes többi gépszerelő a konkurens lesz, miközben potenciális üzletfelévé válik minden kertész, aki komolyabban gépesít, minden agronómus, akinek van magán "bulija" is. A nagyüzemi szervezeten belüli rendiesség, szakszervezetiség, közösségiség természete tehát egészen más, mint a második gazdaságban lévő közösségiesség természete. Akivel az egyik szintéren egy érdekközösségbe van, az a legkeményebb érdekellenfele a másik szintéren.

Ilyen előzmények után következett el a rendszerváltozás időszaka, amikor egyértelműen kiderült, hogy a falvakban gomolygó társadalmi csoportok ideológiailag képtelenek megformálni magukat. Bizonyos fokig ebből a kettősségből adódik, hogy nincs markáns ideológiájuk a falusi embereknek. Mindazok, akik szállították az agrártérségek felé a különféle ideológiákat, nagyon jól tudták, hogy ezt nem az aktív társadalmi csoportok bázisán tették. Sem a szövetkezetet védő agrárértelmiség, sem a parasztnak igazságot akaró kiscgazdák, sem a többi politikai szereplő nem belülről jövő ideológiákat képviseltek, hanem periférián élő és odavetített, projektált ideológiákat. Ez az ideológiai hiány jó is, rossz is. Viszont tudni kell — és ezzel kerül szembe az egész társadalom —, hogy a különböző technikai problémák, gazdasági válságok, instabillá vált intézményrendszer és a folyamatos változásban lévő tulajdonviszonyok között a mezőgazdaság és a hozzá kapcsolódó tevékenységek — másként fogalmazva a piaci lehetőségek — alásüllyednek. Alásüllyednek, mert zűrösebbek a viszonyok annál, hogy működni tudnának. Ebből a zűrzavarból csak a csoportképződésből, bandaképződésből, szövetkezésből építkező erős ideológiaképzéssel, tehát valamilyen új kollektivitással lehet gyorsan kijönni. Azonban, sajnos éppen erre nagyon kevés a felkészült jelenlévő.

Másrészt ugyanakkor rendkívül előnyös, hogy az itt élők rugalmassága óriási, életstratégiájukat, mezőgazdasági kapcsolataikat a falusi családok félevenként képesek megújítani. A lehetőség tehát megvan, a forma azonban hiányzik.

AZ ALFÖLD-KUTATÁSOK EREDMÉNYEI: ESÉLYEK ÉS KILÁTÁSOK AZ ALFÖLD GAZDASÁGÁBAN

Illés Iván

Bevezetés

1991 tavaszán a magyar országgyűlés határozatot fogadott el az Alföld komplex tájhasznosításáról és tájrendezéséről. E határozat egyben a Magyar Tudományos Akadémiát kérte fel az Alfölddel kapcsolatos ökológiai és területfejlesztési kutatások koordinálására.

Az országgyűlési határozat egyéni képviselői javaslat alapján született, és eleinte az Alföld néhány kiemelt tájvédelmi, természetvédelmi, ökológiai problémájára korlátozódott. Ehhez a kiindulópontoz képest később mind a kutatások, mind a kormányzati program hatóköre szélesebb spektrumot ölelt fel. A kibővítést részben a legutóbbi időszak eseményei — a gazdasági válságjelenségek felszínre kerülése és kiéleződése az Alföldön — váltották ki, de maga a kutatás is feltárt több olyan problémát, amelyet csak szélesebb összefüggésrendszerben lehetett megközelíteni.

Az Alföld-programmal összefüggő kutatások szervezésével az Akadémia az MTA Regionális Kutatások Központját bízta meg. Lényeges körülmény, hogy a kormányzati részről az országgyűlési határozat végrehajtásáért felelős Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium is az MTA RKK-t bízta meg az Alföld hosszú és rövid távú terület- és tájfejlesztési koncepciójának kidolgozásával. A kutató- és a koncepcióalakító munkának ez a térbeni és időbeni egybeesése részben szerencsés, részben kedvezőtlen körülmény. Szerencsés, amennyiben a kutatásoknak célraorientált, összefogott és koordinált jelleget adott. Kedvezőtlen, amennyiben az idő szorításában valójában csak a meglévő ismeretek összegyűjtésére és applikálására kerülhetett sor, továbbá, amennyiben a túlzott célraorientáltság olyan szelekciót tett szükségessé, amelynek során ígéretes, de az adott célhoz nem közvetlenül kapcsolódó kutatások szükségszerűen kimaradtak. A munkában így is közel száz kutató vett részt, akiknek kétharmada az Alföld különböző tudományos műhelyeiben (egyetemeken, főiskolákon, múzeumokban, kutatóintézetekben) dolgozik.

Az Alföld kutatásának programja egyben kedvező lehetőséget nyújtott a Magyar Tudományos Akadémia számára, hogy ismét létrehozza — a Regionális Kutatások Központja keretében, annak négy alföldi kutatócsoportjából (Kecskemét, Békéscsaba, Szolnok, Debrecen) — az Alföldi Tudományos Intézetet, amelyhez hasonló korábban 1943-tól 1949-ig állt fenn szegedi székhellyel. Ezzel létrejött — eleve hálózati jelleggel — az Alföld multidiszciplináris kutatását szolgáló tudományos műhely.

1992-ben befejeződtek az Alföldre vonatkozó vizsgálatok, amelyek kilenc kötetben kerültek összefoglalásra (1. Néesség-társadalom 2. Ökológiai viszonyok 3. Területfelhasználás 4. Agrárgazdaság 5. Ipar 6. Infrastruktúra 7. Településhálózat 8. Turizmus, üdülés 9. Önkormányzatok). 1993 elején pedig elkészült a hosszú és rövidtávú fejlesztés-

tési koncepció. Ugyancsak elkészült a kutatási eredményekről szóló összefoglaló jelentés, amelyet az MTA Elnöksége 1993 őszén megvitatott és elfogadott.

Az alábbi tanulmány nem azzal az igénnyel készült, hogy e sokágú kutatás egészét átfogja. Kiemel egy szegmenst, a gazdaságot, hogy ezen keresztül mutassa be az Alföld-kutatások sajátos megközelítését.

Az Alföld gazdasági öröksége

Az Alföld súlyos gazdasági örökségéről, az öröklött elmaradottságáról beszélni a mindenkori gazdaság- és regionális politika kedvelt hivatkozási alapja volt. De az alföldi érdekeltek részéről is, különösen egy redisztributív jellegű és jóléti célokat maga elé tűző gazdaságpolitika mellett ez a hivatkozás mindig alapul szolgálhatott bizonyos kedvezményes elbánásra, többletforrások juttatására. Igaz, egy piaci alapon szerveződő, a — külföldi és hazai — magántőke odavonzására építő gazdaságban az öröklött elmaradás túlhangsúlyozása már kevésbé szerencsés, hiszen, ha valaki egy befektető bizalmát el akarja nyerni, nem célszerű, ha legelőnytelenebb oldaláról mutatkozik be.

De a forrásokért folytatott verseny taktikája és a publicisztikai közhelyek, valamint a tiroli táj látványstenderdjeihez mért elmarasztaló értékítélet mögött valójában tudományosan mindvégig nyitva maradt a kérdés: létezik-e, mikortól létezik és miben nyilvánul meg az Alföld öröklött elmaradása az ország többi régióihoz képest?

Aligha kétséges, hogy a tatárjárás, de különösen a török hódoltság másfél évszázada az Alföldön nagyobb pusztítást végzett, mint az ország nyugati és északi területein, és az elnéptelenedés is nagyobb mértékű volt. De a háborús időszakot követő bevándorlás és demográfiai regeneráció két évszázad alatt e sebeket begyógyította, és a XIX. század végének, a XX. század elejének magyarországi gazdasági térképére pillantva egyáltalán nem az a benyomásunk keletkezik, hogy az Alföld az ország elmaradott régióinak egyike lenne. Ellenkezőleg:

— Az egy főre jutó takarékbetét-állomány az Alföld — mai államhatárokon belül maradt — megyéiben kivétel nélkül magasabb, mint a vidéki átlag, egyes esetekben lényegesen magasabb annál. Ugyanakkor a Felvidék, Erdély, de a Dunántúl számos megyéje is jóval ezen átlag alatt maradt.

— A mai országterület legnagyobb tőkeerejű és legnagyobb forrásokkal rendelkező vidéki bankjai az Alföldön voltak. Természetesen a banktőke legnagyobb hányada 1909-ben is a fővárosban koncentrálódott (54 %), de ezt az Alföld követte 31 %-kal, majd a Felvidék (22 %), a Dunántúl (16,7 %), a Bánság—Bánát (14,7 %) és végül Erdély (14 %). A mai országterület legnagyobb vidéki bankközpontjai Debrecen, Szeged, Kecskemét, Miskolc és Nyíregyháza voltak. Ma a pénzüzetek, bankfiókok száma tekintetében a vidéki lista élén Győr és Pécs állnak. 1909-ben azonban ezen városok bankjaiban az aktívák összege egyenként az egyharmada volt a debreceninek, és az aktívák sorrendjében Magyarország városai között a 14—15. helyen álltak. Olyan alföldi települések, mint Kisvárd, e tekintetben majdnem azonos szinten voltak velük, miközben az utóbbi ma a jelentéktelenség szintjére süllyedt.

— A napszámberék az Alföldön egyértelműen magasabbak voltak, mint az ország többi részein. 1890-ben nyáron az Alföldön a napszám 120 krajcár volt, a Dunántúlon 80, ősszel az Alföldön 90 krajcár, a Dunántúlon 60*.

Jóllehet az Alföld "fejlettségbeli" előnyéről nem beszélhetünk, hiszen a fejlettség komplex, civilizációs elemeket is magában foglaló fogalom, az viszont egyértelműen megállapítható, hogy a XIX—XX. század fordulóján az Alföld a jövedelemszint, a "gazdagság" alapján megelőzte az ország többi nagy vidéki régióit. Ha ennek az előnynek az okait kívánjuk megmagyarázni, azokat az alábbiakban azonosíthatjuk.

— Egy olyan országban, ahol a keresők 70 %-a a mezőgazdaságban dolgozott, a mezőgazdasági fejlettség és jövedelemszint meghatározta a régiók közötti arányokat. Márpedig a mezőgazdasági jövedelemszint magasabb volt az Alföldön, mint az ország más területein. Ezt a jövedelemszintet két tényező határozta meg, a földellátottság és a piac.

— A szabályozási munkák kezdetétől az Alföldön igen jelentősen megnövekedett a megművelhető föld területe. Ehhez hozzájárultak az erdőirtások, legelőfeltörések is. Így, bár az Alföld agrárnépessége gyorsan növekedett, a megművelhető és megművelt föld növekedése nemcsak lépést tartott azzal, de meghaladta azt. Az agrárnépesség földellátottsága így valamennyi alföldi megyében kedvezőbb volt, mint az országos átlag (Bács-Bodrog és Békés megyékben a legkedvezőbb) és méginkább igaz ez, ha a föld minőségét is figyelembe vesszük. Bizonyos agrártúlnépesedés persze mindenütt volt az országban, de ez az Alföldön volt a legkisebb, sőt a fő munkaidényekben az Alföld egyértelműen "munkaerőimportra" szorult a Felvidékről és Erdélyből.

— A legfőbb tényező azonban mégis a piac volt. Az Alföld egyre inkább gabona-termelésre specializálódott mezőgazdasága számára rendelkezésre állt az Osztrák-Magyar Monarchia 50 millió, ráadásul protekcionista eszközökkel védett agrárpiaca. Igaz, az 1870-es évektől kezdődő világméretű agrárválság és az amerikai gabona versenye miatt az alföldi agrártermékek fokozatosan kiszorultak a vámkülföldi, tehát monarchián kívüli agrárpiacokról, de ez végül is nem jelentett drámai piacvesztést, mert a monarchia védett belső piacának dinamikus növekedése jelentős részben kompenzálta azt. Azonban éppen e védett piac oltalmában konzerválódott az alföldi mezőgazdaság egyoldalú szerkezete, nem mentek végbe azok a változások, amelyek akár a Dunántúlon is végbementek, és ennek a későbbiekben súlyos következményei lettek.

Az Alföld súlyos és egyre növekvő lemaradása az országos fejlődéstől valójában Trianonnal kezdődött. Aligha vitatható, hogy az ország mai nagy régiói közül Trianon legnagyobb vesztese az Alföld volt.

— Ennek egyik oka a határok miatt megváltozott helyzet. A természeti földrajzi szempontból lehatárolt Alföld felét — ráadásul termékenyebb felét — elcsatolták az országtól. A jelentős banki, kereskedelmi, közlekedési központok egy része a határon kívül maradt (Ungvár, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad, Szabadka, Zombor) és ezzel együtt hátszáguk központ nélkül maradt, a másik oldalon az ország területén maradt központok (Debrecen, Szeged) hátszáguk egy részét veszítették

*Forrás: Magyarország története 1848—1890. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. p. 1059.

el. A központokat összekötő vasútvonalak a határ túlsó felére kerültek, elvágvá az Alföldön belüli gazdasági kapcsolatokat biztosító összeköttetéseket.

— A legnagyobb veszteség azonban az 50 milliós védett agrárpiacon elvesztése volt. A monarchia védővámokkal védett kis országokra szakadt, az Alföldnek az 50 millió helyett a 8 milliós magyar piac maradt, azaz piacainak 84 %-át elvesztette, ráadásul a válság idején ezen piac belső kereslete is csökkent. De ami még nagyobb baj, az új helyzetben felszínre kerültek az alföldi mezőgazdaság azon technikai, termelékenységi elmaradásai, strukturális torzulásai és minőségi hiányosságai, amit a monarchia piacának védett körülményei addig elfedtek.

— Az új helyzet bizonyos iparágak, tevékenységek számára előnyt is jelentett. A védett piacon gyorsan fejlődött az importot helyettesítő textilipar, bőr- és cipőipar, vegyipar, a gépipar bizonyos ágazatai. Felértékelődtek a megmaradt országterület szénbányái, kohóüzemei, újonnan megtalált bauxit-, olaj- és földgázlelőhelyei. Ezek a tevékenységek azonban szinte kizárólag az ország Alföldön kívüli vidéki területein települtek meg és fejlődtek, az Alföldön nem, vagy csak nyomokban jelentek meg.

Az Alföld elmaradását fokozó tényezők változatlanul működtek és hatottak a II. világháborút követő első egy—másfél évtizedben. Az új "szocialista" városok, az egyoldalú nehézipari orientáció által életrehívott vagy továbbfejlesztett ipari nagylétesítmények ismét szinte kizárólag az Alföldön kívül jöttek létre. A mezőgazdaságot árpolitikával, beszolgáltatásokkal és jövedelemelvonással fojtogató agrárpolitika pedig az Alföldet érintette relatíve leghátrányosabban.

Mindezen folyamatok együttes eredménye, hogy az 1918-ban még az ország leggazdagabb nagyrégiójának számító Alföld 1958-ra, tehát negyven év — egy történelmileg nem túl hosszúnak számító időszak — után egyértelműen az ország legszegényebb, legelmaradottabb körzetévé vált, az elsőről az utolsó helyre került.

A hatvanas évek elejétől új korszak kezdődött az Alföld gazdaságában:

— Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján kollektivizált mezőgazdaság az első években rendkívül válságos helyzetbe került. Az akkori politikai vezetésben éles viták folytak a mezőgazdaság jövőjéről, amelyben végül is azok győztek, akik politikai presztízskérdésnek tekintették a kollektivizált mezőgazdaság túlélését, és elkötelezték magukat annak támogatása mellett.

— Mindez nem biztosította volna azonban a mezőgazdasági termelés dinamikus növelését, ha nem lett volna meg a piac, ahol ezen termékeket el lehetett adni. De a piac is adva volt a kelet-európai országok, elsősorban a Szovjetunió hatalmas és kielégítetlen élelmiszerszükségletével, amely korlátlanul képes volt befogadni a magyar agrártermékeket. Ráadásul ez a piac akár védett, monopolizált piacnak is tekinthető, hiszen a kelet-közép-európai országok közül az egyetlen érdemleges agrárexportőr Magyarország volt, és a Szovjetunió — részben stratégiai, részben devizális okokból — csak végső esetben folyamadott nyugati élelmiszerimporthoz.

— A kollektivizálás jelentős tömegek távozásával járt az agrártermelésből és a későbbi gépesítés, műszaki fejlesztés is munkaerőt szabadított fel. Ez a munkaerőfelesleg nyomasztóan ránehezedett volna az Alföld mezőgazdaságára és egész gazdaságára, ha nem kerül sor az Alföld iparosítására. A hatvanas évek elejétől, közepétől azonban az Alföldön gyorsított iparosítás ment végbe. Az új üzemek elsősorban fővárosi vállalatok vidéki ipartelepei, gyáregységei voltak, amelyek nem

igazán szervesen kapcsolódtak egymáshoz és az Alföld hagyományaihoz, gazdaságához, de az adott körülmények között mégis jelentős számú munkahelyet biztosítottak. Az iparosítás másik típusa a termelőszövetkezeteken belül, a kiegészítő és melléküzemágakban ment végbe, melyek létrejöttét szintén jelentős mértékben a fővárosi ipar alkatrész, részegység és bér munkakereslete biztosította.

A helyzet az Alföld gazdasága számára tehát sok tekintetben hasonlatos volt a kiegyezés és az első világháború között kialakulthoz. Az Alföld mezőgazdasága nagy és monopolizált piacokhoz jutott, másrészt az iparosítás révén megszabadulhatott munkaerőfeleslegétől, és így a feltételek adottak voltak a jövedelem növekedéséhez.

És valóban, ha a hatvanas évektől ötvenként végrehajtott reprezentatív KSH jövedelemfelmérések adatait megvizsgáljuk (1962, 1967, 1972, 1977, 1982, 1987), akkor arra a következtetésre jutunk, hogy az alföldi lakosság jövedelemszínvonala fokozatosan zárkózott fel az országos, illetve vidéki átlaghoz. A hatvanas évek elején még lényegesen elmaradt attól, 1982-re lényegében elérte a vidéki átlagot. Az Alföld nem volt már többé az ország leggazdagabb vidéki körzete, mint a századfordulón, de nem volt a legszegényebb sem, mint az ötvenes években, hanem a felzárkózás komoly eredményeként közepesnek, átlagosnak volt minősíthető.

Sajnos, az Alföld gazdaságában lévő torzulások és zsákutcák is kísértetiesen hasonlítottak a monarchia korabeliére. Az 1970-es évek közepétől — pontosan ugyanúgy mint 100 évvel korábban — a nyugati mezőgazdaságban komoly túltermelési válságjelenségek keletkeztek: akkor az amerikai gabona versenye miatt, most ehhez járult a Nyugat-Európán belüli túltermelés is. A magyar mezőgazdaságot ez megint nem, vagy csak részlegesen érintette, mivel termékeit át tudta terelni a kielégítetlen — és akkor még fizetőképes — keleti piacokra. A mezőgazdaság ismét nem alkalmazkodott tehát a világpiacon új követelményeihez, fennmaradt a néhány termék tömegtermelésére alapult, sokszor igénytelen, mennyiségi jellegű agrártermelés és élelmiszerfeldolgozás az országban mindenhol, de különösen az Alföldön. Ehhez most súlyosbító tényezőként az járult hozzá, hogy az alföldi ipari termelés is hasonló jellegű, szervesen integrálódott, a keleti piacoktól függő termelés volt.

A nyolcvanas évek elejétől a keleti piacok fizetőképessége és vele az alföldi gazdaság helyzete eleinte lassan, fokozatosan romlott. Ez már az 1987. évi jövedelemfelmérésben tükröződött, amikor az Alföld jövedelemszínvonala ismét kismértékben — lefelé — távolodni kezdett az országos átlagtól. A drámai változások azonban 1990 után következtek be.

A jelen gazdasági helyzet fő jellemzői

Ha a megelőző évtizedek helyzetének a monarchiabelivel, akkor a mai helyzetnek a Trianon utánival vannak analógiái az Alföldön, noha az eltérések is jelentősek.

A legfontosabb analógia az agrárpiacvesztés. Bár az egész magyar mezőgazdaság függött a keleti piactól, ez a függés különösen erős volt az Alföld esetében. *Először*, azért, mert mindenekelőtt az alföldi zöldség-, gyümölcs-, szőlő- és bortermelés termékei orientálódtak a keleti piacra. A borexport 80 %-a, az alföldi — homoki — borexport 100 %-a keletre ment. A szabolcsi alma, a nyíregyházi, debreceni konzervgyárak termékei szintén szinte kizárólag keleten találtak piacokra. *Másodszor*, azért, mert

az azonos termékek esetében is a feldolgozás nyugat-európai minőségi és higiéniai normatíváit az alföldi élelmiszerfeldolgozó üzemek kevésbé elégtették ki, így csak keletre juthattak el. Míg országos átlagban a mezőgazdasági termelésnek mintegy 20—25 %-a ment a keleti piacokra, ez az arány az Alföld esetén megközelítette a 40 %-ot.

De analógiák vannak más gazdasági szférákban is. Mint ahogyan Trianon után az új helyzetből fakadó pozitív (importhelyettesítő) hatások elsősorban a Dunántúlt és a központi területeket érintették, manapság is a kedvező hatások (a külföldi tőke beáramlása, a kooperációs és bér munka együttműködések nyugati vállalatokkal) jelentős részben a fővárosra és a nyugati országrészre koncentrálnak.

Az 1990-1991-es időszakban még nem látszott, hogy a folyamatok vesztese ilyen mértékben az Alföld lesz. Ellenkezőleg, eleinte az Alföld ipari termelése kevésbé csökkent. A válság először az energiaigényes, alapanyagipari ágazatokat érintette, amelyek súlya az Alföldön kisebb. Miskolc, Ózd, Székesfehérvár, Győr, Pécs, Budapest ipara került először kritikus helyzetbe. Hamarosan megmutatkozott azonban, mit jelent a függő ipar helyzete. Az érintett ágazatok, nagyvállalatok a válságon nem utolsó sorban úgy próbáltak úrrá lenni, hogy vidéki, jelentős részben alföldi gyáregységeiket számolták fel, csukták be, a válságot továbbhárították a függő helyzetű területekre. Az ipari visszaesés ágazati szerkezetéből nem következtethető ki az Alföld súlyosabb helyzete, az nem az ágazati szerkezetből, hanem a szervezeti struktúrából adódott elsősorban.

1992-ben az országos ipari termelés az 1991 decemberi szinthez képest már nem csökkent tovább, hanem ezen a szinten stagnált. Az alföldi megyékben az ipari visszaesés csak ekkor kezdődött igazán. 1993-ban az országos iparban már növekedés tapasztalható, miközben az alföldi megyékben többségében még tovább csökken az ipari termelés.

Mindezek következtében az 50 főnél nagyobb ipari szervezetekben foglalkoztatottak száma a hat alföldi megyében (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés, Csongrád, Bács-Kiskun) 1985 és 1993 között 353 ezer főről 201 ezer főre, a 20 főnél nagyobb mezőgazdasági szervezeteknél még nagyobb mértékben, 328 ezer főről 85 ezer főre csökkent. Ez önmagában 400 ezer munkahely, de csökkent az építőipar, a közlekedés és a kereskedelem szervezeteinek létszáma is. Néhány év alatt az Alföld több mint félmillió munkahelyet veszített.

A kritikus kérdés persze az, hogy a volt "szocialista" szektor munkahelyeit milyen mértékben pótolják az új vállalkozásokban, új szervezetekben keletkező munkahelyek. És sajnos, ez az alföldi válság másik eleme: az új vállalkozások tevékenysége és eredményessége alacsonyabb szintű, mint az ország más területein. A külföldi tőke beáramlásának regionális arányait már érintették. Az Alföldön realizálódik a működőtőke-beruházások 9—10 %-a, miközben itt él az ország lakosságának több mint 30 %-a. Nyilvánvaló, hogy ez a különbség érződik a régi munkahelyek megtartásának és az újak létrejöttének ütemében.

Az új társasági formák (kft., rt. stb.) létrejöttének arányában és ütemében látszólag nincs olyan nagy különbség. Sokkal nagyobb azok életképességében. Az Alföld több megyéjében a vállalkozásoknak évente 14—16 %-a csődeljárás vagy felszámolás alá kerül, míg ez az arány országosan 5 %, Budapesten 2 %. Ez lényegében azt jelenti,

hogy három év alatt az alföldi vállalkozásoknak mintegy fele csődbe vagy felszámolásra kerül, míg országosan ez az arány 15 %, Budapesten 6—7 %.

A nagyarányú felszámolás lerontja az új vállalkozások növekvő számának hatását. A csődök és felszámolások nagy számának pedig nem a tapasztalatlanság, sem az alföldi ember "vállalkozásra való alkalmatlansága", hanem a piac hiánya a döntő oka.

És ez az alföldi válság harmadik eleme. Az Alföldön olyan belsőleg dezintegrált, kívülről irányított gazdaság épült ki, ahol az egyes vállalkozások, gazdasági tevékenységek között nincs kapcsolat, nem nyújtanak egymásnak piacot, az egyszer megtermelt jövedelem is kifelé áramlik, és ezáltal az egész terület jövedelemtermelése, gazdasági potenciálja csökken.

Mindezek hatására az Alföldön a munkanélküliségi ráta lényegesen meghaladja az országos átlagot (1993. júniusában 16,5 % az országos 12,6 %-kal szemben) és a jövedelmi különbség is gyorsan növekedni kezdett.

Az ökológiai és az ökonómiai válság összefüggései

Az Alföld mindig is az ország ökológiai szempontból szenzitív és sebezhető területeihez tartozott:

Ez adódik egyrészt medencejellegéből, azaz mindenfajta beavatkozás, változás az Alföldre folyó folyók felső vízgyűjtőjén végső soron hatással van az Alföld vízháztartására, talajvízszintjére, éghajlati és talajviszonyaira, élővilágára. Külön komplikálja a kérdést, hogy ezek a felső vízgyűjtők túlnyomórészt idegen államok területéhez tartoznak, és az ott folyó tevékenységekre gyakorlati ráhatási lehetőségünk nincs, vagy alig van. Nem lehet elfelejteni, hogy az Alföld mai képe az ökológiai változások és a talajképződés szempontjából viszonylag rövid idővel ezelőtt, 120—130 éve, a nagy folyószabályozások után alakult ki. Mintegy 2 millió hektár, az Alföld területének mintegy fele ez után vált állandóan művelhetővé. Az ezzel kapcsolatos ökológiai és talajváltozások máig sem zárultak le, még nem alakult ki az egyensúly. Az utóbbi évtizedek változásai azonban legalább ilyen hatásúak. Ide sorolandók a Tisza-völgy újabb vízrendezési munkálatai (Tisza I., Tisza II.), az öntözőterületek kiterjesztése és a nagyszabású melioráció, de főleg a nagytablásítás, gépesített és vegyszeres művelés, valamint az utóbbi évtizedek erdősítése.

A legutóbbi évek fejleményei bizonyos környezeti terheléseket csökkentettek, másrészt bizonyos korábbi tevékenységek, folyamatok káros hatásai most kezdenek igazán érvényesülni, továbbá új veszélyforrások is jelentkeznek.

Paradox módon ökológiailag pozitív hatású az agrárválság néhány következménye, a vegyszer- és műtrágya-felhasználás közel egytizedére csökkenése, a mezőgazdasági termelés intenzitásának mérséklődése, az ipari eredetű légszennyezések csökkenése. Valós pozitív hatás a védett területek kiterjedése és a hatékonyabb jogi védelem állapotuk megőrzésére.

Ennél súlyosabbak azonban a korábbi tevékenységek késleltetett hatásai. A nagytablásítás, a tanyák, fasorok eltűnése korlátlanabb teret nyújtott a defláció hatásának, és ma az lényegesen túlterjedt hagyományos hatóterületén, a homokterületeken. A talajpusztítás mellett a szél- és porverés is pusztítja a növényzetet. Az intenzívebb vízhasználat, de talán az erdősítés is (?) a Duna—Tisza-közén a talajvízszint nagyará-

nyú és vészes csökkenését eredményezte. Egyelőre nem ismerjük pontosan e jelenség okát, természetét és tartósságát sem, és azt, hogy mire kell felkészülnünk. Mint ahogy nem tudjuk pontosan azt sem, hogy az újabb és sorozatos aszályok egy tartós felmelegedés és szárazabb klíma előjelei-e, vagy egy rövidebb távú időjárás-ingadozás egyik periódusát jelentik csak. Mindenesetre az aszály felhívta a figyelmet az Alföld kritikus vízháztartási problémáira és ez a súlyos károk mellett mégiscsak pozitívum, mint ahogyan eddig is a legjelentősebb vízgazdálkodási akciók a Tisza-völgyben mindig a kritikus aszályos időszakokat követték.

Újabb kihívást és veszélyt jelentenek a rendszerváltással és az átmenti állapotokkal járó jog- és szabályozási hézagok. A mezőgazdaság üzemi és tulajdoni átalakulása egyfelől lehetőséget nyújt a földhasználat ökológiai szempontból ésszerűbb módjának kialakítására. Az óriástáblák helyett a kis- és középgazdaságok kialakulása tagoltabb földhasználatot, a biodiverzitás megőrzését szolgáló zöld sávok és foltok (tanyák, fasorok, árkok, mezsgyék) nagyobb kiterjedését jelentheti. Másfelől a földhasználat-változtatást szolgáló ösztönzők hiánya, a nem kellő szakértelem, a tőkehiány és szegénység még az eddiginél is irracionálisabb, rövid távú haszonelvet követő földhasználatot is előidézhet. A privatizált földeken és erdőkben a természetvédelem követelményei is nehezebben, illetve csak a korábitól eltérő módon érvényesíthetők.

Az ökológiai és az ökonómiai válság megoldása tehát szorosan összekapcsolódik és mindkettő tekintetében még nagyon sok a kérdőjel.

A stratégia elemei és alternatívái

A világgazdaság és a magyar gazdaság mai állapotában ma teljes képtelenség — a régimódi tervezés mintájára — előre megmondani, hogy akár három-négy év múlva is milyen struktúrák fognak kialakulni, a válság meddig fog tartani és, ha a kilátás eljön, az milyen ütemben fog végbemenni. Nem is biztos azonban, hogy erre van szükségünk. A korábbi tervezés legfőbb hibája talán éppen az volt, hogy elsősorban — politikai és propagandaelemektől sem mentes — jövőképet vázolt fel, miközben az odáig vezető utat és annak eszközeit tisztázatlanul hagyta. Célszerűbb tehát, ha a helyzetből fakadó teendőket és lépéseket felvázoljuk. Hogy aztán hogyan és milyen ütemben fejtik ki ezek a lépések hatásukat, az már számos külső és belső környezeti körülménytől is függ. Ezek a stratégiai elemek következnek:

Mezőgazdaság

1993-ra az Alföld mezőgazdasága a mélypontra zuhan. A termelés kevesebb, mint fele a 4—5 évvel ezelőttinek. Ebben természetesen az aszály is szerepet játszott, de a visszaesés semmiképpen nem tudható be kizárólag ennek. A műtrágya-felhasználás tizedére esett vissza, a szántóterület 13—14 %-a vetetlen maradt.

Nyilvánvaló, hogy erről a színvonalról az új üzemi, tulajdoni viszonyok konszolidációja után és egy ésszerűbb, az agrárgazdaság igényeit jobban figyelembe vevő agrárpolitika esetén az Alföld agrártermelése növekedni fog. A mezőgazdaság jövőbeli szerepét illetően azonban nem szabad illúziókban ringatnunk magunkat. A Monarchia piaca és a szovjet piac után egyelőre a belátható jövőben sehol nincs kilátásban olyan

nagy monopolizálható piac, amely a jelenlegi struktúrában képes volna felvenni az Alföld agrártermelését. Azaz, ha termelésnövekedés lesz is, az eredeti színvonal, de főleg az eredeti foglalkoztatottság nem fog visszaállni: a szántóföld, a kert, gyümölcsös és szőlő művelési ágak területe jelentősen csökkenni fog. Helyét részben erdő, de egyre nagyobb arányban gyepterület fogja átvenni.

Eldőreláthatólag a nyolcvanas évek színvonalához képest tartósan alacsonyabb lesz a tömegtermékek: a gabona, a cukorrépa, a sertéshús, a bor, az alma és néhány más zöldség- és gyümölcsfajta termelése. Növekedhet viszont számos kisvolumenű termék, főleg a magyar specialitások termelése. Ehhez viszont az szükséges, hogy az állami gazdaságpolitika súlypontjai áthelyeződjenek e területekre, azaz: ezek a termékek is kapjanak állami támogatást, az agrárpiaci rendtartás kiterjedjen rájuk is, ne csak a tömegtermékekre, és bizonyos esetekben — pl: kalocsai, szegedi paprika — az állam közvetlenül vegyen részt az értékesítés és az export szervezésében, mint ahogyan tette azt a II. világháború előtt is.

Ipar

Teljesen egyértelmű, hogy a mezőgazdaság, valamint a szolgáltatások dinamikus növekedése együtt sem képes az Alföld jövedelemtermelési és foglalkozási igényeit kielégíteni. 3,5 millió embert az Alföld kiterjedt ipari tevékenység nélkül nem képes eltartani. Az, hogy az utóbbi években az alföldi ipar igen jelentős hányada összeomlott, nem azért van, mert az Alföld adottságai az ipartelepítés számára általában rosszszak, hanem azért, mert az odatelepült konkrét ipar volt rossz piaci orientációjú, rossz szerkezeti függőségű. Újra kell gondolni és újra kell építeni az alföldi ipart, annál is inkább, mert az alföldi településhálózat erre kiváló lehetőséget nyújt. Öt-tízezer fős települések, amelyek az Alföld jellegzetes településtípusai, kiválóan alkalmasak kis- és középüzemek telepítésére, fejlesztésére, és Nyugat-Európában ilyen funkciókat is töltenek be. A ma Európájában ilyen 5—8 ezer lakosú települések, amelyek gazdasági bázisa kizárólag a mezőgazdaság, anakronizmusnak tekinthetők.

Az újragondolás főbb elemei a következők:

— A tapasztalatok szerint az Alföld hagyományos, a helyi gazdaságban gyökerező és helyben irányított iparágai jobban vészték át a válságot, mint a tradíció nélküli, kívülről irányított ágazatok: az építőanyag-ipar, a gabonaiipar, a húsiipar, a nyomdaipar, a gyógyszeripar helyzete relatíve kedvezőbb az Alföldön, mint más ágazatoké. Érdemes ezért az erőfeszítéseket ezekre összpontosítani.

— Természetesen ezen ágazatok szervezetei is nehéz helyzetben vannak, de ez inkább a szervezeti forma és nem az adott ágazat válsága. Ezért új megoldások keresendők. Pl. a Békéscsaba—Gyoma—Kecskemét—Debrecen háromszögben helyezkedik el az ország minőségi nyomdaiparának jelentős hányada. Ahogy a nagyszervezetek létszáma csökken, számos nyomdaipari szakember a térségben önálló vállalkozásba kezd. Ez a fejlemény alapjává válhat egy specializált körzet kialakulásának, de állami szervezési segítség, piacépítés híján félő, hogy a szűkös helyi piacon egymást teszik tönkre. Ezért itt helye van valamilyenfajta exporttámogató állami politikának.

— A helyi hagyományú és helyi szakmai-műszaki bázisú iparok mellett az Alföldön továbbra is szükség lesz "bedolgozó" iparokra. A helyi bázisú ipar minden

bizonytal nem elég a jövedelmi és foglalkoztatási igények kielégítésére. Természetesen ez esetben a függőség veszélye továbbra is fennmarad, ezért döntő jelentősége van a partner kiválasztásának és a piacnak. Mérsékli a kockázatot és a függőséget, ha a helyi gyáregységek legalább részben, de lehetőleg többségében helyi tulajdonban vannak. Ilyenkor a helyi kapcsolatok, a helyi érdekérvényesítés teljes hiánya kevésbé fordulhat elő, a bezárás vagy a tevékenység megszüntetése nem egyszerűen egy távoli központban meghozott döntés kérdése. Ezért a dolgozói részvénytulajdont vagy a kedvezményes helyi tulajdonszerzés preferálását — mivel tőkeerős, vagy külföldi vevő ilyen gyáregységekre úgylis kevésbé akad — előtérbe kellene helyezni.

— Az Alföld iparosítása szempontjából különös jelentősége van a termelőszövetkezetek ipari üzemeinek, melléküzemági tevékenységének. Ezek eleinte a foglalkozási lehetőségek bővítését szolgálták, majd az alaptevékenység veszteségét finanszírozták, manapság pedig a mezőgazdasági alaptevékenységgel együtt — sokszor annál gyorsabban — omlanak össze. A termelőszövetkezettel való összekötöttség, ami sokáig előnynek számított, most hátránnyá fordult át. A melléküzemágak — olykor komoly ipari üzemek — léte gondot okoz a szövetkezetek vagyonának nevesítése, illetve privatizációja során is, mivel az egész procedúra nem erre van "kitalálva". Ezért volna kívánatos, ha a települések önkormányzatai is részt vennének e folyamatban és — esetleg néhány száz méter útról vagy gázvezetékéről, egy-két tanyeremről való lemondás árán is — szerepet vállalnának a munkahelyek megőrzésében vagy megtartásában. Érdemes itt visszaemlékezni a hatvanas—hetvenes évek iparosításának "Bács-Kiskun megyei útjára". Arra a módszerre, amikor a tanácsok (elsősorban a megyei tanács) saját forrásaikból hoztak létre kis üzemeket, majd amikor azok növekedni kezdtek, átadták őket — ingyen vagy névleges összegért — nagyvállalatoknak, azzal a feltétellel, hogy azt továbbfejlesztik, a munkahelyek számát növelik. Ma, nyilvánvalóan más formákban, de megfontolandó a módszer lényege.

— Végül, de egyáltalán nem utolsósorban, fel kell hívni a figyelmet a belső piac jelentőségére. A korábbi iparszerkezet legnagyobb problémája az volt, hogy szinte minden ipari tevékenység a központtól függött, a távoli piacokról vásárolt és oda adott el. A stabilitás és a fejlődés szempontjából rendkívüli jelentősége van az alföldi gazdasági tevékenységek egymás közötti kapcsolatának és kooperációjának. Ez esetben a növekedési impulzusok a térségen belül maradnak, az egyik tevékenység fejlődése maga után vonja a másikat. Az Alföld fogyasztói piaca még így, lecsökkent színvonalán sem jelentéktelen, annak nagyobb arányú helyi kielégítése a mainál lényegesen több munkahely számára biztosít piacot.

Infrastruktúra

Hagyományosan az Alföld infrastrukturális elmaradásáról beszélünk, és a legtöbb fejlesztési koncepció egyik fő prioritásként az infrastruktúra bővítését mint a gazdasági fejlődés előfeltételét fogalmazza meg. E megállapítás alapvető helyessége mellett a mai helyzetben el lehet mondani, hogy az alföldi infrastruktúra sok is, meg kevés is:

A volt szovjet és a volt jugoszláv gazdaság összeomlásával és széttagolódásával az alföldi vasút tranzitszállításai töredékére zuhantak, és az egész hálózat kihasználtsága

is nagymértékben csökkent. Záhony vasúti kapacitáskihasználtsága töredékére csökkent. Most bosszulja meg magát, hogy a vasút munkaigényének kielégítésére korábban lényegében iparfejlesztési zárlatot érvényesítettek e körzetben. Mindemellett persze igaz az is, hogy a meglévő hálózat és berendezései nagyon elavultak, korszerűsítést igényelnek.

Az öntözőberendezések jelentős hányada — részben a magas vízdíj miatt — kihasználatlan, a mezőgazdasági infrastruktúra egy jelentős része (állatférőhelyek, raktárak, mezőgazdasági szakképző intézmények, kutató- és fejlesztőhelyek stb.) üresen vagy kihasználatlanul áll, összefüggésben az agrárválsággal. Ugyanakkor a földtulajdon mérésével, nyilvántartásával, jogi, gazdasági kezelésével kapcsolatos intézmények — nem csak az Alföldön — képtelenek a rájuk zúduló feladatokat ellátni.

A legnagyobb mértékű infrastrukturális fejlesztés az Alföldön — döntően az erre vonatkozó kormányprogram hatására — Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében folyik. Ebben a megyében volt 1992-ben — éles ellentétben a múlttal — az egész országban a legmagasabb az infrastrukturális, ezen belül az önkormányzati beruházások volume-ne (közel annyi, mint a másik öt alföldi megyében összesen). Új Tisza-hidak épülnek, soha olyan út-, víz-, gáz- és telefonvezeték-építés nem volt még a megyében, mint manapság. Beruházásaik révén az önkormányzatok váltak mindenütt a megyében a legnagyobb munkaadóvá. Éppen ezért, talán ebben a megyében mutatkozik meg leginkább az az ellentét, amely a civilizatórikus infrastruktúra nagyarányú fejlesztése és a lakosság elszegényedése között fennáll. Fontos az infrastruktúra, de néha már kockázatmentes pótcselekvésnek tűnik a központi kormányzat és az önkormányzatok részéről a gazdasági válság kezelésére, holott azt önmagában nyilvánvalóan nem fogja megoldni.

Az Alföldnek ma elsősorban gazdasági-pénzügyi infrastruktúrára van szüksége. Bankokra, földhitelintézetre, amely hitelt ad a vállalkozóknak, mert a jelenlegiektől kapni szinte lehetetlen. Gazdasági szaktanácsadásra, piaci és értékesítő szervezetekre, amelyek lehetővé teszik a farmergazdaságok indulását, és megszabadítják őket a felvásárló maffiáktól. Információkra és távközlésre valóban nagy szüksége van. Megfelelő biztosítási és garanciális rendszerre van szüksége, mert a mai rendszer hatékonysága elégtelen. Mint a történelmi visszatekintésben láttuk, ez az infrastruktúra volt az Alföld legfőbb erőssége a századfordulón, és ez az ami ma legfőképpen hiányzik.

Szabályozás

Az elmúlt évtizedben a külső feltételek kedvezőtlené válása mellett nem utolsó sorban a szabályozás változásai hozták az Alföldet nehéz, hátrányos helyzetbe:

A nyolcvanas évtized eleje óta az élőmunka-felhasználást terhelő elvonások fokozatosan növekedtek a más termelési tényezőket terhelő elvonásokhoz képest. Előbb a társadalombiztosítási terhek növelése, majd a bér bruttószítása, a kettő halmozott hatása, majd a munkanélküliség és a táppénz terheinek áthárítása a nagy munkaigényű és olcsó munkaerőre építő ágazatokat hozta nehéz, gyakran lehetetlen helyzetbe. Márpedig ezek az Alföldön a jellemzőek. Az agrártámogatások csökkenése a mezőgazdaság nagyobb súlya miatt szintén az Alföldet sújtotta elsősorban. Ráadásul a kormányzat — egyébként indokoltan — a rubel viszonylatú export jövedelmezőségét kívánta elsősorban korlátozni, visszaszorítani, ami megint az Alföldet érintette érzékenyen. Az utóbbi

években a forint viszonylagos felértékelése a nyugati valutákhoz képest és ezáltal az exportjövédelmzőség csökkenése azt érinti súlyosabban, akit még a határig szállítási költség is terhel, ezek pedig a keleti országrészek exportőrei. Végül a külföldi tőkebefektetéshez adott adókedvezmények természetesen ott realizálódnak, ahol a külföldi tőke befektet, ezek pedig ismét a nyugati országrészek.

Az ily módon elszenvedett relatív veszteségek az Alföld számára százmilliárd forintban mérhetők, és ehhez képest eltörpülnek a területfejlesztési alap támogatásai vagy az esetleges regionális szabályozási preferenciák. Az Alföld hivatott érdekérvényesítőinek (országgyűlési képviselők stb.) tehát nem elsősorban speciális támogatásokért — bár bizonyos esetekben azokért is — hanem az általános szabályozás Alföld számára kedvezőbb irányú módosításáért kellene lobbizniuk.

Ami az önkormányzati jövedelemszabályozást illeti, az 1990-ben befejezett reform a vidéki településeket — és ezen belül az Alföldet is — a korábinál lényegesen méltányosabb helyzetbe hozta, az elosztást normatívvá tette, és ez az Alföld számára is kedvező fejlemény volt. Azonban a generális szabályozás egészében méltányos volta mellett is meg kell említeni, hogy számos elem van, ami még mindig hátrányos az Alföldre nézve, és ez összességében évente mintegy 12—14 milliárd forinttal kisebb támogatáshoz juttatja az alföldi önkormányzatokat, mint ami népességarányuk alapján méltányos lenne:

— A támogatási rendszer kritériumaiból és konstrukciójából fakadóan ma a legkisebb (1000 főn aluli) és a nagy (10 000 főn felüli) települések jutnak nagyobb támogatáshoz. Különösen a kis települések, az aprófalvak preferenciája jelentős, mind a normatív, mind a céltámogatásokban, mind az egyéb (pl. önhibáján kívül hátrányos helyzethez kapcsolódó) támogatásokban. Márpedig az Alföldet leginkább a közepes (1000 fő és 10 000 fő közötti) települések jellemzik, így helyzete viszonylag kedvezőtlen. Az alföldi önkormányzatok a lakosság és a vállalkozói szféra alacsonyabb jövedelmzősége miatt relatíve kisebb összegű átengedett SZJA-val, és helyi adóval rendelkeznek.

— A legnagyobb azonban a társadalombiztosítás által az önkormányzatoknak átadott összegben a különbség. 1992-ig e téren fennmaradt a bázisfinanszírozás, így az Alföld fejletlenebb és ritkább egészségügyi hálózata alapján jóval kisebb támogatásban is részesült.

Összefoglalva: az Alföld számára az lenne a legelőnyösebb, ha minden támogatás népességszám-arányosan, annak alapján történne. Minden ettől való jelenlegi eltérés hátrányos az Alföld számára.

Nemzetközi összefüggések

Ha azt mondtuk, hogy az Alföld volt az a régió, amelyet a trianoni békekötés is és a KGST összeomlása is a legsúlyosabban érintett, akkor ebből nyilvánvalóan következik az is, hogy az Alföld van leginkább rászorulva a határokon túlnyúló együttműködésre, mind közvetlen szomszédaival, mind a távolabbi területekkel. Ennek megvannak a maga jól megalapozott természetföldrajzi, környezeti okai (a medence fekvéséről, a határokon túlnyúló vízgyűjtőkből adódóan), de talán még lényegesebbek a társadalmi, történelmi és gazdasági okok.

Sajnos, az Alfölddel szomszédos országok (Ukrajna, Románia, Szerbia) azok, amelyekkel a legnehezebb ilyen együttműködést létrehozni. Ukrajna vezetőiben a politikai szándék megvan, de a továbbélő mechanizmusok, a teljes gazdasági összeomlás a gyakorlati kivitelezést teszik nehezzé, Romániában azonban politikai nehézségek is vannak, nem beszélve Kis-Jugoszláviáról, amellyel ma a nemzetközi közösség által elrendelt embargó és az ország belső viszonyai mindenfajta hivatalos gazdasági természetű kooperációt lehetetlenné tesznek.

Ukrajna és Szerbia "hivatalos" gazdasága összeomlott, Romániáé rendkívül nehéz helyzetben van. Mindazonáltal az érintett országok "szürke" gazdaságával ma is élénk kapcsolatok léteznek, amelyekben a szomszédos magyar területek — különböző formában bár, de — "kitüntetett" szerepet játszanak. E kapcsolatokban vannak kétségtelenül szemilegális, illegális, sőt néha kriminális elemek is, de ha ezeket leszámítjuk, akkor is maradnak olyan vállalkozásközi, kölcsönös gazdasági érdeken alapuló kapcsolatok, amelyek egy jövődő új típusú együttműködésbe integrálhatók, annak elemeit képezik. Óvakodni kell tehát ezen kapcsolatrendszer sommás megítélésétől, méginkább a sommás adminisztratív intézkedésektől. Mindenesetre tisztában kell lenni azzal, hogy a szomszédos területek gazdasági összeomlása az Alföldet is hátrányos helyzetbe hozza, és gazdasági stabilizálódásuk, illetve fellendülésük az Alföld felzárkózásának is elengedhetetlen feltétele.

Az Alföld-program megvalósulásának esélyei és alternatívái

Mint ahogy arról korábban szó volt, az Alföldre vonatkozó országgyűlési határozat képviselői kezdeményezésre született. A parlament elfogadta azt, egyrészt azért, mert kormánypárti oldalról indult, másrészt azért, mert alapvetően jó szándékú, és az akkori megítélés szerint túlzott forrásigénnyel nem járó természetvédelmi, tájvédelmi célokat tartalmazott, és a Parlamentnek Bős—Nagymaros miatt környezetvédelmi kérdésekben egyébként is rossz volt a lelkiismerete.

A kormánynak azonban úgy "szakadt a nyakába" ez a határozat, hogy nem igazán tudta, mint ahogy valószínűleg ma sem igazán tudja, hogy mit is kezdjen vele. A célok bizonytalanságának pedig megvan az az előnye, hogy az értelmezések és a manőverek végtelen változatosságát teszi lehetővé. Így próbálta minden érdekelt szervezet, tárca a maga módján és sajátos érdekei szerint értelmezni a határozatot.

A természetvédelem képviselői természetesen ragaszkodtak az eredeti szűkebb értelmezéshez. A vízgazdálkodás képviselői úgy vélték, hogy a program fő célja a Duna—Tisza közti talajvízszint-süllyedés megállítása, és ennek érdekében minden más célt eltörpítő költségigényű fejlesztési projektet állítottak be a programba. Az agrártárca a földhasznosítás-változás, talajjavítás és öntözés nagyszabású fejlesztéseit helyezte előtérbe, viszonylag csekélyebb érdeklődést mutatva az e fejlesztések révén megtermelhető többlettermék piaci elhelyezési lehetőségei iránt.

Az országgyűlési határozat óta eltelt időszakban az Alföld gazdasági válságjelenségei felszínre kerültek és kiéleződtek. És mivel a fő gazdasági tárca, a Pénzügyminisztérium, Ipari és Kereskedelmi Minisztérium — immár hagyományosan — nem mutatnak túlzott érdeklődést a regionális megközelítés iránt, így az Alföld-probléma iránt sem. Így részben a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, részben a

Magyar Tudományos Akadémia vállalta magára az országgyűlési határozat — bizonyos fokig valóban önkényes — kiterjesztését az Alföld komplex társadalmi-gazdasági helyzetére, ami természetesen ugyancsak felfogható egyfajta érdek — a területfejlesztés érdeke — által motivált értelmezésnek is.

Valószínűleg a program célja és értelmezése körüli bizonytalanság is eredményezte azt, hogy — bár a vizsgálatok még 1992 decemberében, az Alföld hosszú és rövid távú területfejlesztési koncepciója pedig 1993 februárjában elkészültek — a végleges kormány-előterjesztés 1993 végéig, a koncepció után egy évvel sem született meg. Magának a kormányhatározatnak a jövője pedig (egyáltalán megszületik-e és mikor) teljesen bizonytalan.

Az Alföld-programra vonatkozó kormányzati döntésnek így több esélye van:

— Ha figyelembe vesszük, hogy a kormánynak és a Parlamentnek a hátralevő hivatali idejében más prioritásai vannak, a következő Parlamentnek és kormánynak a felfogásába pedig kérdés, hogy az ilyen típusú programok beleillenek-e, akkor nincs kizárva annak a lehetősége sem, hogy az egész ügy elhal. Ez esetben tudományosan haszna az eddigi feltáró munkának lesz.

— Az előzőhöz képest már lényegesen pozitívabbnak minősíthető az a megoldás, ha a határozat további feltáró munkát, vizsgálatokat, kutatást ír elő, bár ez kétségtelenül a döntés elhalasztásának — az előző évtizedekben oly sokszor alkalmazott és bevált — formája. Erősen mérsékli ezen alternatíva esélyeit, hogy az Országgyűlés a költségvetés részletes szavazásánál az MTA által Alföld-kutatásra előterjesztett és igényelt összeg jóváhagyását — a kulturális bizottság támogató javaslata ellenére — elvetette.

— A harmadik — és egyik legvalószínűbb — változat, hogy az Alföld-program néhány, határozott elképzelésekkel és erős érdekérvényesítéssel, rendelkező tárca céljainak megvalósítási programjává válik, pl: vízrendezési, talajjavítási vagy természetvédelmi programmá. Ezek a célok persze önmagukban hasznosak, de féltő, hogy komplex fejlesztési összefüggésrendszer hiányában egyoldalúvá válnak, és olyan fejlesztéseket valósítanak meg, amelyek jövőbeli hasznosítása vagy nem biztosított, vagy esetleg élesen ütközik más, legalább olyan fontos, de a programba be nem került érdekekkel. Egyébként ez a változat különösebb új intézményi struktúrát nem igényel, az megvalósítható az egyes tárcák szervezetében, illetve centrális alárendeltségű ún. "dekoncentrált" intézmények révén.

— A negyedik alternatíva, hogy — felmérve a források korlátozottságát — kiválasztott "kistérségekre" kormányzati segítséggel komplex fejlesztési programok kerülnek kidolgozásra és megvalósításra. Ez ésszerű választás, amennyiben kistérségekben felmérhető az esetleg különböző jellegű, célú és eszközrendszerű programok hatása. Az Alföld körülményei között a kistérség megyénél kisebb térséget, városi vonzáskörzetet jelent. Egyrészt egy-egy megye túl nagy és túl költséges egy fejlesztési program megvalósításához, másrészt néhány megye kiválasztása — a tapasztalatok szerint — törvényszerűen maga után vonja a többiek hasonló igényét, míg a kistérségek esetében remélhetőleg nem ez a helyzet. A kistérségi programok megvalósítása sem igényel különösebb specializált intézményrendszert, legfeljebb a kistérség központjában egy program-menedzsert, de főleg a térség önkormányzatainak szövetkezését.

— Végül, az ötödik alternatíva egy átfogó Alföld-fejlesztési program megvalósítása. Nyilvánvaló, hogy ilyen programot megfelelő nagyságrendű eszközök híján nem érdemes és nem is célszerű elindítani, mert ez esetben az csak a kormányzati programok devalválódásához vezetne. Elindításához legalább annyi pénzeszközre lenne szükség, mint amennyi ma az egész Területfejlesztési Alapban van. És közben ilyen program megvalósításához a központi kormányzatnak egyfajta koordináló szervére feltétlenül szükség van (Alföldfejlesztési Tanács — ha szélesebb kör kerülne bevonásra — vagy Alföldfejlesztési Tárcaközi Bizottság — ha az a központi végrehajtó hatalom keretei között marad). Ebben az esetben is a döntéseket és a pénzeszközök elosztását a program céljainak megvalósítását biztosító, de maximálisan decentralizált módon, a megyei és települési önkormányzatok meghatározó részvételével célszerű biztosítani.

BÉKÉSCSABAI KUTATÁSOK A TERÜLETFEJLESZTÉS SZOLGÁLATÁBAN

Tóth József

Kétségkívül jó érzés végignézni a békéscsabai kutatócsoport fennállásának 20. évfordulóját ünneplők tömegén: sokan vannak, akik eljöttek, és ez a tény a mai, közönyösséggel inkább, mint az önzetlen lelkesedés minduntalan túlcsoordulásával jellemezhető korunkban egyértelműen azt jelenti, hogy az eseményt érdemesnek és elég fontosnak ítélték arra, hogy megjelenjenek. Azt hiszem igazuk volt.

Napra pontosan 10 évvel ezelőtt, a 10. évfordulóra sikerült már egyszer "összehozni" az ünneplőket, akkor is előadásokat, tudományos eredmények bemutatását kérve tőlük. (Az akkori konferencia több kötetben megjelent anyaga máig is élő, gyakran idézett, érdekes része az Alföld-kutatásnak — joggal remélhető e mostani tanácskozás anyagával kapcsolatban is hasonló sors.) Az egy évtizeddel ezelőtti ünneplők körülbelül annyian voltak, mint a mostaniak, de összetételük lényegesen homogénabb volt. Több volt közöttük a geográfus, és kevesebb a társtudományok képviselője. E változás már jelzi azt az átalakulást is, amely a kutatócsoport profiljának bővülését eredményezte, és utal az átformálódás sikeres voltára is.

Ugyanis, már a kutatócsoport megalakításakor azt a célt tűztük ki magunk elé, hogy — bár szakterületünk szerint valamennyien geográfusok voltunk — nem elég-szünk meg a szakmánk által diktált megközelítésekkel, hanem — külső szakemberek bevonásával is — multidiszciplináris probléma-feltárássra és -kezelésre törekszünk. Ennek fokozatos megvalósulását nem befolyásolta az a tény sem, hogy a kutatócsoport egy bő évtizedig az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, majd az MTA Regionális Kutatások Központja keretében működött, legújabbán pedig az ez utóbbi szervezetén belül létrejött Alföldi Tudományos Intézetben belül tevékenykedik. A hovatartozás módosulása azon sem változtatott lényegesen, hogy a kutatócsoport megalakulása óta kutatásszervező erőként funkcionál, legfeljebb ennek területi kisugárzása csökkent azáltal, hogy az Alföld egyetemi városainak aktivitása is növekedett, valamint az MTA Regionális Kutatások Központja keretében több kisebb kutatóhely jött létre a régió területén. (Ilyen az RKK megalakítását közvetlenül megelőző időben életre hívott kecskeméti kívül a szolnoki és a debreceni csoport.) Együttesen természetesen — mint ezt éppen az Alföld-project munkálatainak sikere is bizonyítja — e kutatóhelyek nagyobb eséllyel szervezhetik az egész régiót vagy annak egyes részeit érintő kutatásokat, mint azt az egy évtizedig egyedül állt békéscsabai csoport tehetette. Legfeljebb — nem titkolt nosztalgiával — azt sajnálhatjuk, hogy a központ Kecskemétre és nem Békéscsabára került, így a város e tekintetben megvolt makroregionális szerepköre lényegében megyei szintűre szűkült. A más oldalról is kívánatos sokoldalú együttműködés persze lényegesen enyhítheti a hátrányos következményeket.

A multidiszciplináris megközelítésre törekvés és a tudományos szervező erőként való szereplés igénye mellett a nagyfokú gyakorlat-érzékenység az a sajátosság, amely a kutatócsoport eddigi húsz évét mindvégig jellemezte. Ez abból az alapításkor is kinyilvánított igényből nőtt ki, hogy a város és a megye vezetőinek szükségük van a tudo-

mányos kutatások eredményeire, a tudomány tanácsaira, kontrolljára. Ez a megközelítés a különböző megbízások során folytatódott, majd később, a költségvetési források fokozatos elapadása időszakában a kényszerítő szükség által is ösztönözött. A gyakorlatra való közvetett és közvetlen ráhatás lehetősége mindig óriási kihívás a kutató számára, az igény pedig a felelősség súlyát rakja vállaira. Szerencsénk volt, hogy olyan kaliberű, maguk is kutató megyei vezetők tartottak igényt munkánkra, mint Becsei József vagy Romány Pál, hogy az intézeti központon kívül a Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Akadémiai Bizottsága is számított véleményünkre, szervező és tudományos munkánkra. Óriási és számos konzekvenciájában gyakorlati jellegű is az a kihívás, melyet a korábban éppen a békéscsabai kutatócsoport által szorgalmazott, de csak a rendszerváltás után megvalósulhatott Alföld-project munkálataiban való részvétel jelent. Csak remélni lehet, hogy ez az Alföld-kutatás eddigi történetében páratlan lehetőség tényleges haszonnal jár a régió számára, és nem sajátíttatik ki különböző politikai erők kétes értékű céljai számára.

Figyelemre méltó egyébként a tanulság: a békéscsabai csoport fennállásának két évtizede alatt a legkülönbözőbb színterű és léptékű kutatásokat végezve jutott el a nemzetközi ismerettséghez és elismertséghez. Még felsorolni is nehéz azon munkák sorát, melyek az első, a legkisebb, a települési szintet képviselik. Míg a kiemelésre törekvő számbavételből sem maradhat azonban ki az a komplex kutatás, amely a "Békéscsaba földrajza" c. monográfia megjelenését eredményezte, vagy az a sokoldalú vizsgálat, amely Mezőberény várossá-nyilvánítási lehetőségeit kereste. Eredményes kutatások folytak Orosháza tanyavilága, Szabadkígyós szociálgeográfiai viszonyainak feltárása, a védett puszta természeti képének pontosítása céljából, továbbá Békés, Doboz, Gyomaendrőd, Mezőhegyes települések sajátosságainak valamilyen célú elemzése érdekében.

Sajátos integráló szerepet töltött be a kutatócsoport életében a következő szinthez tartozó, a Közép-Békési Centrumok koordinált fejlesztési lehetőségeinek feltárását célzó komplex, több évig tartott, több tucat helyi és országos szakembert megmozgató, a településegysétes vezetőit is állásfoglalásra készítetett, sajtónyilvánosság mellett folyt kutatás, melyet a hazai tudományos közvélemény a Magyary-iskola eredményeinek kiszélesítésére és modernizálására tett legjelentősebb kísérletként értékelt, és amelynek számottevő külföldi visszhangja is volt.

A kutatások következő jellegzetes színterét, illetve léptékét a középszintű közigazgatási egység, a megye jelentette. Számos publikáció született a Békés megyei népesség, településrendszer, gazdaság, infrastruktúra tárgyköréből, monográfiákban szerepeltek írások a kutatócsoport munkatársainak tollából. A csoport részt vett két ötéves terv megyei anyagának összeállításában, szakmai bírálatában, illetve a tervezést megelőző időszak tény- és folyamat-feltáró kutatásában is.

Az Alföld képviseli a kutatócsoport életében a regionális szintet. Jelentős eredmények születtek ebben a keretben a népesedés, a településrendszer, a határmenti együttműködés témaköreiben (ország- és megyehatár), bizonyos gazdaságföldrajzi témákban, a környezetkutatás területén. Az Alföld-projectben való részvétel természetes módon sorolható ide.

Az országos kutatások korábbi népesség- és település-földrajzi, térszerkezeti irányai mellé később egyes agrárföldrajzi szakterületek (cukorvertikum), illetve újszerű

vizsgálatok (bankügyek, eladósodás stb.) zárkóztak fel. A csoport egyes tagjai természetesen részt vesznek számos, másutt koordinált országos kutatás munkálataiban is.

Úgy gondolom, már a felsoroltak alapján is méltányos és indokolt a békéscsabai kutatócsoport elismerő köszöntése. Annak alapján, hogy a működésük során (bármelyik imént érintett szintértípuson fejtették is ki tevékenységüket) a társadalmi-gazdasági tér bonyolult összefüggés-rendszerét kutatták. Ebben a megközelítésben a terület- és településfejlesztés ugyanazon célszerű tevékenység eltérő aspektusú és hangsúlyú elnevezése, így a csoport kutatásainak nemcsak a szűkebb értelemben vett területfejlesztést megalapozó része, hanem a településfejlesztés bázisát szélesítő vizsgálatok is joggal tekinthetők a tágabb (és igazi) értelemben vett területfejlesztés szolgálatában végzett munkának.

Húsz év már egy kutatócsoport életében is nagy idő. Amikor azt a meggyőződésemet fejezem ki, hogy a nemrég szervezett Alföldi Tudományos Intézet keretében újabb sikeres évtizedek állnak a békéscsabai kutatócsoport előtt, arra kérem annak tagjait, hogy őrizzék meg:

- a kutatási problémák iránti érzékenységüket;
- törekvésüket a komplex szemléletre, a multidiszciplinaritásra, az egységben látásra;
- érzéküket a gyakorlat problémái iránt;
- elkötelezettségüket a befogadó régió problematikája iránt, mely kellő színvonalú kutatás és komoly kutatói felelőség esetén sohasem ellentétes a tudomány objektivitásával;
- politikai stratégiai attitűdjüket a régió társadalmi-gazdasági egysége és politikai földrajzi széttagoltsága ellentétének feloldásában;
- szándékukat a nemzetközi megmérettetésre;
- könyörtelenségüket a provinciális elégedettség minden jelével szemben;
- hitüket abban, hogy amit tesznek, érdemes tenniük, és érdemes az eredmények publikálásával hatni a közvéleményre.

Mint alapítónak, nekem lenne öröm — és távolról sem csak azért, hogy megérhettem —, ha a következő jubileumon regisztrálhatnám: a békéscsabaiak megőrizték értékeiket és újakkal gyarapították azokat.

AZ ALFÖLD-FEJLESZTÉS A TÖRVÉNYHOZÁSBAN

Tóth Albert

A szegedi Rotary Club az 1931/32. évi téli szezonra az Alföld problémáinak megbeszélését tűzte ki heti összejöveteleinek napirendjére. Elhatározásukban az az elgondolás vezette őket, hogy az Alfölddel kapcsolatban a legfontosabb társadalmi, gazdasági, szociális és kulturális kérdések alapján véve még tisztázatlanok. Ha valahol tárgyalják őket, nyomban előtérbe vonul a politika, amely a saját külön érdekei szerint mindent átszínez. Alkalmat akartak nyújtani tagjaiknak és érdeklődő vendégeiknek, hogy a felmerülő kérdéseket fesztelenül, politikai és egyéb szempontoktól mentesen megismerhessék és megvitathassák.

Az első előadást *Kogutowicz Károly* tartotta "Az Alföld földrajzi leírása" címmel. Nagyhatású előadásában többek között az alábbiakat mondta: "A magyar ezeréves történelem folyamán csak az Árpád-házi nemzeti királyok idején, azután hosszú idők múltán *Széchenyi István* propagandája révén került az érdeklődés középpontjába ez az óriási kiterjedésű, jobb sorsra érdemes alföldi rónaság. Közbeeső időkben bitang terület volt... Évszázadokon keresztül tervszerű elhanyagolásban részesült." (Az Alföld problémái 1932, 6. o.)

Az idézett tudós kemény ítéletével lehet vitatkozni. Felvetődhet érvelésének mai időszerűsége is, de a lényeg nem ebben gyökerezik. Sokkal fontosabb annak belátása és elfogadása, hogy az Alföld vitathatatlan térségi hátránya történelmi örökség, vagyis nem szükségképpen új keletű állapot. Ez az általánosan jelentkező nagytáji hátrány ma is létezik, annak ellenére, hogy az Alföld egyes kistérségei az egyenlőtlen fejlődés következtében az országos átlagnál jobb helyzetbe kerültek.

Az Alföld eredendően is mozaikos táj, s ezt nem lehet elégszer hangsúlyozni. A tájat formáló tényezők — kiemelten *a víz* (a folyórendszerek) és *az ember* — igen kis felszíni magasságkülönbség esetén is lényegesen megváltoztatták a táj arculatát, amelyet a társadalmi-gazdasági hatások még markánsabbá tettek, nem is szólva a direkt politikai érdekeken alapuló diszkriminációról. Mindebből egyenesen következik, hogy az Alföldet nem lehet csak általánosan, nagyban-egészben értelmezni. Noha erre nagy szükség van egy egységes program elkészítésekor, de ezt vele egy időben differenciált, egymáshoz szervesen illeszkedő részprogramokra kell lebontani. Illetve megfordítva: a tájkapcsolatokkal is számító, kellően kimunkált, térségi részprogramok alapján készülhet csak el egy egységes, átfogó Alföld-program.

Az Alföld jövője szempontjából döntő jelentősége van annak, hogy a politikai akarat — a legtágabb értelemben — miképpen veszi komolyan az Alföld ügyét. Ebben egyaránt fontos a parlamenti, a kormányzati és a helyi szándékok találkozása, az érdekek helybeni és térségi fejlesztése, összehangolása. Kiemelt szerep jut a tudományos kutatásoknak, az oktatásnak, a közvélemény hatásos formálásának, ami a való alföldi értékek meg- és felismertetésével, azok veszélyeztetettségének tudatosításával, s nem utolsó sorban a tájban rejlő, de mindmáig még lappangó kincsek feltárásával segíti a táj felemelkedését, "férfiasabb kifejlését".

Szellemi és gazdasági szakadékokkal felszabdalt országunkban az Alföld ügye mindig különös helyet foglalt el. A tájak nagy összekötője, a Duna mintha ketté szelne

az országot, s a két partján fekvő főváros, Budapest pedig oly óriássá duzzadt, hogy minden ötödik lakos itt él.

Ebben a sajátos helyzetben lehet és szabad csak értelmezni az Alföld valamennyi lényeges kérdését. Az *Alföld sorsa soha nem lehet provinciális ügy*. Történelmileg nézve, ami itt történt, az az ország, sőt, bizonyos értelemben Európa számára sem volt közömbös. Így nem csupán az Alföldet jól ismerők, az érte rajongók vagy éppen jobb sorsáért lobbyzók ügye. Nem is a Dunától keletre fekvő 41 866 km² kiterjedésű nagytáj 757 településének, s az itt élő 3,4 millió lakosnak a sorsa csupán...

Ideje lenne már végre magunkévá tenni azt a nagyon is megfontolandó *Széchenyi-életet*, hogy "*a dunántúli és egyéb magyarság...csak hervadozni és kora halálra jutni fog, ha pusztulásnak indul a Tiszavölgy*." (Széchenyi 1846, 13. o.)

Az Alföldet nem könnyű megérteni. Értékeit ugyanis rejtve őrzi, ezért csak a szakavatott hozzáértő számára tárulnak fel igazán kincsei. Ahogyan *Petőfi Sándor* írja: "*Jó ismerősei, barátai előtt leteszi fátyolát*." Az Alföld megértéséhez kell valami másként látás, ami a megszokott szemlélődés ellenében a figyelmet a rejtett összefüggésekre is ráirányítja. Talán ebből is fakad az a furcsa ellentmondás, hogy az Alföld szépségét megörökítő művészek, annak értékeit és problémáit megértő tudósok, s a sorsával, jövőjével foglalkozó politikusok jelentős köre nem alföldi származású. *Széchenyi István* sem volt alföldi. Mi több, a legnagyobb magyar ezt még hangsúlyozza is: "*mint dunántúli és felföldi, kit a Tisza völgye közvetlen nem érdekelhet, sőt kinek a Tisza völgy kifejtése provinciális tekintetben és közönséges felfogás szerint még árthatna is, mégis magasabb nemzeti szempontból kívánom a magyarság e bölcsőjének minél előbbi és minél férfiasabb kifejlését...*" (Széchenyi 1846, 12—13. o.) Ezzel a morális felülemelkedettséggel és az ebből táplálkozó gyakorlati tetteivel a ma emberének is példát mutat az "*egymás ellen álló érdekek*" feloldásához.

Annak számbavételére, hogy az Alföldért kik, mikor, s mit tettek, nem vállalkozhatom. Még a pusztas felsorolás is hosszú és eleve pontatlan listát eredményezne. Ha meg is említem *Tessedik Sámuel*, *Pethe Ferenc*, *Huszár Mátyás*, *Bodoki Károly*, *Mathiász János*, *Cholnoki Jenő*, *Győrffy István*, *Móra Ferenc*, *Soó Rezső*, *Kaán Károly* nevét, csupán a példa kedvéért teszem. S akkor még nem említettem egyetlen képzőművészt, építészt, költőt, politikust, nagyhírű szellemi műhelyet, intézetet sem, pedig az Alföldről kialakított kép, az alföldi problémák megfogalmazása terén ezek számosan elévülhetetlen érdemeket szereztek.

Általánosan talán még az is megkockáztatható, hogy az Alföld valódi másságát először a művészek vették észre. Ráérző képességük kellett ahhoz, hogy a már korábban említett alföldi sajátosságot: a rejtett értékeket felfedezzék.

Gondot jelent az is, hogy ezt a sokat emlegetett "*alföldi másságot*" miként lehet objektíven megragadni. Ennek jellemzői vázlatosan a következők:

1. Az *Alföld kontinensünk egyik legnagyobb síksága, egyben a legnagyobb feltöltődéssel keletkezett tökéletes alföldje*. Ez azért is fontos jellemző, mert az egész világ szűkölködik igazi alföldekben, hiszen a táblás vidékek, a morénahátások is lehetnek alföldek, de ezek nem sorolhatók a "*tengersík róna*" kategóriájába.

Alföldünkön akár 200 km-t is utazhatunk úgy, hogy az érintett kis- és középtájak (Hortobágy, Nagykunság, Nagy-Sárrét, Maros—Körös köze, Torontál) tengerszint feletti magasságkülönbsége az 5 m-t sem haladja meg.

2. *Itt ment végbe a múlt századi folyamszabályozási munkálatok eredményeként a legnagyobb ilyen jellegű tájátalakítás, a Széchenyi—Vásárhelyi program, amely 1846. augusztus 26-án Tiszadob határában indult. A fél évszázadig tartó hatalmas munkálat a Tisza-völgyben mintegy 3 millió kh. művelés alá vont ármentesített földterületet eredményezett. Természetesen az összes megoldatlan vízügyi s az ezzel kapcsolatos gondokkal egyetemben.*

3. *A fent említett tájátalakítás következményének is tekinthetően az Alföld a világ egyik legjobban felszántott, agrárművelésbe vont igen mozaikos nagytája. Éppen ezért a régió rendkívül érzékeny, könnyen sebezhető terület. A mezőgazdasági parcellák szorításában kiemelt védelmet érdemlő liget-erdőfoltok, holtágak, ősgyeppek, ősi telephelyek, kunhalmok húzódnak meg. A táj Európai mértékben is roppant értékű humuszvagyon őrzője.*

4. *Népek, kultúrák hatalmas olvasztó tégelye. A medencejelleg s ezzel összefüggésben a földrajzi viszonyok nagy vonzerőt jelentettek az itt megtelepülő ember számára. Az egykori ligetes-mocsaras alföldi tájnak — több más ok mellett — szerepe volt a honfoglalásban is.*

Az Alföld — ez a fokozottan is emberformálta táj — a problémáit mindig újratermeli. Konokul kérdez. Ez döntően a medencejelleg, a túlzott emberi beavatkozás, a nagyfokú tájátalakítás következménye. Éppen azért *mindig volt és lesz is Alföld-kérdés, aminek a megoldására mindig született valamilyen Alföld-program. A megoldásra váró sürgős feladatok koronként változnak. Egyszer a homok megkötése, vele egy időben a szőlő- és gyümölcskultúra elterjedése, másszor a fásítás, a vízrendezés ügye, megint másszor az elárvult települések újra benépesítése, a vidéki ipartelepítés vagy éppen a gabonaprogram teljesítése jelentette a legsürgősebb teendőket. E programok megvalósítására törvények, párt- és kormányzati határozatok, tervek egész sora született.*

A már többször is említett Tisza-völgy rendezésének a feladata is igen régi keletű, régóta érlelődő probléma volt. Megoldásának előkészítésében nemzedékek vettek részt, mind műszaki téren, mind gazdasági- és népesedéspolitikai jelentőségének tudatosításával. Kezdetei a XVII. század elejéig nyúlnak vissza, amikor a *törvényhozás (1613:XXVII: tc.) először foglalkozott a Tiszavölgy ármentesítésének kérdésével* — az érdekelt megyék együttműködésére bízva annak megoldását. Valószínű azonban, hogy akkor még — éppúgy, mint a XVIII. század folyamán — nem az ármentesítés, hanem a folyószabályozás, főleg a sószállítás biztosításának kérdése állt előtérben.

Az Alfölddel kapcsolatos vízügyi és mezőgazdasági jellegű törvények száma is igen magas. Ez nem lehet véletlen, hiszen az alföldi tájadottságból és tájhasznosításból ez egyenesen következik. Érdemes e kategóriában idézni két korszakos jelentőségű törvényt. Az egyik az *1937. évi 20 tc., az öntözőgazdálkodás előmozdításához szükséges intézkedésekről rendelkező öntözési törvény*. A másik az *1942. évi 16. tc., amely a mezőgazdaság fejlesztési törvény* néven vonult be a magyar jogalkotás történetébe. Sajnálatos tény, hogy e két nagy, átfogó, távlatos jelentőségű törvényt a II. világháború, s az azt követő változások nem engedték hatályba lépni.

Számos törvényünk foglalkozik az Alföld tájvédelmi és tájhasznosítási kérdéskörével, s kiemelten az erdők sorsával, a fásítás ügyével. Az *1791-es LVII. tc. az erdők fenntartásáról* intézkedik, s ezt törvények egész sora követte, köztük *Kaán Károly* javaslatára az 1923-ban elfogadott híres *Alföld-fásítási törvény*. Az *1807. évi XX. tc.*

pedig már igen markánsan ragadja meg a tájvédelem és a tájhasznosítás együttes értelmezéseit, amely "a futóhomok által okozatni szokott károk elhárításáról és az általa elöntött területek termővé tételének módjáról" beszél.

Ezeknek — s az itt most nem említett egyéb törvényeknek, határozatoknak — megvolt a haszna. Számottevő eredményük vitathatatlan. Az igazi gondot ezekkel kapcsolatban az jelenti, hogy az önmagukban is nagy horderejű programok, kevés kivételtől eltekintve, csak egy-egy problémát oldottak meg gyökeresen. Márpedig az Alföld tájproblémáit csak átfogó, minden lehetséges feltétellel számotvető program keretében lehet érdemben rendezni.

Rontja a helyzetet, hogy napjainkra az Alföldre vonatkozóan is különböző jogszabályok olyan tömege gyűlt össze, hogy ebben a jogszabály-dzsungelben még az egykor oly fontos részterületek szabályozása is kétségessé válik. Márpedig a porosodó, ásatag jogszabályok hatástalanok.

Igaz viszont az is, hogy az Alföldre mint tájra egy egységes keretjellegű jogszabály nem született meg — hangsúlyozom, hogy "tájra", ami nem azonos a területén fekvő megyék és régiók összességével, hisz' annál többről és másról van szó. A táj mint természeti, történelmi, gazdasági és kulturális egység megköveteli, hogy védelméről és hasznosításáról egységes szemlélet alapján alkossunk törvényeket.

Az Alföld ügye az 1990-ben demokratikusan megválasztott Parlamentben újra előtérbe került. Önálló képviselői indítvány nyomán az Országgyűlés nagy szavazattöbbséggel meghozta 24/1991. (IV. 17) OGY. határozatát az *Alföld egyes időszakos környezetvédelmi és tájhasznosítási kérdései* címmel, amelynek végrehajtására a 3515/1991. (XI. 28) számú kormányhatározat született.

Ez a két fontos dokumentum alapozta meg az Alföld-programot, amely egy regionálisan megvalósítandó koordinált tárcaközi területfejlesztési-tájhasznosítási program. Lényege alapvetően az, hogy vegye figyelembe az Alföld egyfajta másságát. A kormányzat a *Magyar Tudományos Akadémia* közreműködésével dolgozzon ki egy olyan Alföld-fejlesztési koncepciót, amelyben a *gazdasági (ökonómiai) érdekek és a természet- és környezetvédelmi (ökológiai) elvek* harmóniája a meghatározó szempont. Ez ennek az új programnak a korábbitól eltérő legmarkánsabb vonása. Ennek eredményeként van reményünk arra, hogy a táj valós értékeit úgy aknázhathatjuk ki, hogy azzal a legkisebb károkozást követjük el.

A program egyik pillérét a védelmi, a kármegelőző, az elhárító, illetve — a bekövetkezett károk esetén — a helyreállító munkálatok jelentik. Óriási megoldandó feladatot jelent a vízkészlet, a termőföld (humuszvagyon), a sajátos tájalakulatok (Hortobágy, Kiskunság, Bodroghöz, stb), élőhelyek, a holtágak, az erdő- és mocsármaradványok, az ősgyepek, a kultúrértékek (ősi telephelyek, kunhalmok, kastélyok, tanyák, stb) védelme.

Nagy gond, hogy mi lesz az európai értéknek számító holtágakkal, a Tisza-tóval, a kiskunsági szikes tavakkal; hogyan akadályozható meg a Duna—Tisza közének, a Jász-Nagykun-vidéknek, a Körösök-mentének kiszáradása; miként oldható meg az Alföld fátlanságának növekvő problémája; hogyan számolhatók fel azok a károk, amelyeket a nagytáblás monokultúrás, túlkemizált, erdősávirtó, az ősgyepeket feltörő, az utolsó mocsármaradványokat is lecsapoló, tanyapusztító mezőgazdasági gyakorlat eredményezett. Ezekre a kérdésekre pedig sürgős megoldást kell találnunk.

A program másik fontos eleme a tájhasznosítás, a tájgazdálkodás kérdéskörébe tartozik. Itt nem elsősorban tájfejlesztésről van szó csupán, hanem annak feltárásáról, hogy a Széchenyi által idézett "tömerdek lappangó kincs" miként lenne legjobban, a legkisebb károkozással javunkra fordítható.

Itt nem okvetlenül új dolgokról, hanem elsősorban az egykor oly eredményes tájgazdálkodás újra felfedezéséről, ma is használható eljárásainak elterjesztéséről, és főleg a merőben más, természet- és környezetbarát szemlélet és az abból fakadó gyakorlat meghonosításáról van szó.

Az Alföld kétségkívül továbbra is a mezőgazdaság, továbbá a hozzá kapcsolódó feldolgozó- és háttérpar területé marad. Nem lehet viszont eléggé hangsúlyozni azt az adottságot, lehetőséget, amit az Alföld idegenforgalmi szempontból jelenthet. Mivel a világ tökéletes alföldekben nem bővelkedik, különös jelentősége van a "tengersík" vidéknek, a csendnek, a jó levegőnek, a termál- és gyógyvizes fürdőhelyeknek, a poetikus hangulatú vízpartoknak és — természetesen — a pusztai-falusi romantikának is.

Az Alföld-program elindításával az egyik meghatározó fontosságú szándék éppen az volt, hogy az Alföld kérdését a politikai figyelem homlokterébe hozza, s ezzel összefüggésben a törvényalkotó munka során az Alföldre is irányítsa a figyelmet. Hogy vesse fel azokat az égető gondokat, amelyek már most jelentkeznek, de amelyek a jövőben még fokozottabban fognak jelentkezni, s egyben vázolja fel azokat a tájban rejlő adottságokat, értékeket, amelyeket okvetlenül meg kell védenünk, de amelyeket értő módon szolgálatunkba is állíthatunk.

Az Alföld-program visszafordíthatatlanul elindult. A korábban említett országgyűlési és kormányhatározatot újabb lépések követték (kihelyezett kormánylátogatás Nyíregyházán, Békéscsabán, Debrecenben, Szolnokon). A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége 1993. novemberében elfogadta az Alföld Kutatási Program alapján a régió fejlesztésére megfogalmazott ajánlását. Kiadványok sora jelent meg az utóbbi három évben (Az Alföld jelene és jövője, Az Alföld fásítása, A Tisza és az önkormányzatok, stb). Több mint 60 olyan tanácskozássra került sor, ahol a legszélesebb körben ütköztették a térségi, a szakmai, a kormányzati-önkormányzati és a vállalkozói érdekeket.

Mindezek ellenére, a legnagyobb akadályt a program nem megfelelő koordináltságában látom. Ez épp úgy jelentkezik az egyes tárcák között, mint a szaktárcákon belül, avagy a megyék, az önkormányzatok, a gazdálkodó egységek, a befektetők, a hivatalok, a kutatóhelyek egymás közötti kapcsolatában. Nem tompulnak a rivalizáló reflexek; bizonyos nem kívánatos lobby-érdekek pedig tovább erősödnek.

Most azonban nem erre van szükség! Sokkal inkább a bölcs belátásra, összefogásra, hogy az Alföld ügye — különösen az európai integrációs folyamatok érdekében is — mielőbb nemzeti sorskérdéssé váljon.

Irodalom

Az Alföld problémái (A szegedi Rotary-Club előadássorozata) Szeged, 1932.

Gr. Széchenyi I. (1846) *Eszmetörödékek, különösen a Tisza-völgy rendezését illetőleg*, Frattner és Károlyi betűivel, Pest.

KÖRNYEZETVÉDELMI ÉS TERÜLETFEJLESZTÉSI ELKÉPZELÉSEK AZ ALFÖLDÖN

Tarján Lászlóné

A Parlament — átlátva az Alföld sajtóságos helyzetét — 1991. április 9-i ülésnapján határozatot hozott arról, hogy az Alföld egyes időszerű környezetvédelmi és tájhasznosítási kérdéseit kiemelten és soron kívül rendezni kell. Az Országgyűlés döntése értelmében a 3515/91. kormányhatározat pontosította az elvégzendő feladatokat, melyek alapján a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja felkérést kapott, hogy az Alföldről eddig rendelkezésre álló kutatási eredményeket, információkat gyűjtse össze és rendszerezze.

E munkát a Csatári Bálint vezette kutatóteam igen magas színvonalon végezte el, amiért külön köszönetet kell mondanunk. A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége szintén elismerően nyilatkozott tevékenységükről.

A kutatómunka során megalakult Alföldi Tudományos Intézet kutatási jelentése alapján indulhatott el a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium Területfejlesztési Hivatalában a kormányhatározat 1. pontjában meghatározott terület- és tájvédelmi, tájhasznosítási koncepció készítése. A minisztérium feladatát nehezítette az a körülmény, hogy a gazdasági-politikai átalakulási folyamat (privatizáció, piacvesztés) következményei ma még nem értékelhetők teljes körűen, és az Alföld fejlesztését meghatározó mezőgazdaság jövőbeli kibontakozási irányait a fentiekén túlmenően az egyéb kockázati tényezők is befolyásolják (lásd éghajlati viszonyok, vízügyi helyzet). Látni kellett azt is, hogy itt nem egy régióról, hanem egy fél országnyi területről van szó, amellyel kapcsolatos döntések az egész országra kihatnak.

Az elkészített terület- és tájfejlesztési koncepció tervezete egyeztetésre került a földművelési, ipari, idegenforgalmi, közlekedési, hírközlési és vízügyi tárcák gazdaság- és infrastruktúra-fejlesztési koncepcióival, és a jelenleg még egyeztetés alatt álló kormányelőterjesztés az Alföld környezeti szempontból is kiegyensúlyozott fejlesztésének irányelveit a következők szerint határozta meg:

1. *Alulról való építkezés* a térségek egyediségének megfelelő fejlesztési programok megfogalmazásában és végrehajtásában, ami egyrészt a helyi önkormányzati, társadalmi és gazdasági szervezetek, társulások aktív közreműködésén alapul; másrészt kormányzati intézkedéseket igényel a kritikus helyzetbe került válságtérségek körülményeinek javítása, a fejlesztési programoknak az országos és nemzetközi törekvésekkel való összehangolása, tárcaszintű koordinálása, kormányzati preferenciák meghatározása és a fejlesztésekhez szükséges intézményesítés, valamint a további kutatások támogatása érdekében.

2. *Az ökológiai és ökonómiai érdekek egyeztetése*, ami világméretben veti fel a rövidtávú gazdasági és a hosszú távú környezeti érdekek konfliktusát, az átalakuló, súlyos hátrányokkal terhelt alföldi térségekben különösképp nehéz feladatot jelent.

A belső átalakulással és a nehezen kiszámítható nemzetközi kapcsolatokkal összefüggő bizonytalanságok, a privatizációval, szerkezetátalakítással együtt járó átmeneti problémák, az Alföld területén kiugró mértékű munkanélküliség, valamint a helyenként még mindig hiányzó törvényi szabályozás megnehezítik egy, az egész régióra vonatkozó, a gazdaság minden szektorát felölelő gazdaságfejlesztési koncepció kidolgozását. Ugyanakkor a természet- és környezetvédelem szempontjainak érvényesítése a legkronkrétabb értelemben vett, az alföldi lakosságot is érintő létkérdés, melynek érvényesítését az Alföldre vonatkozó nagytérségi, közép- és kistérségi fejlesztések során egyrészt a meglévő, káros mértékű környezetterhelő hatások megszüntetésével, másrészt a tervezett döntések környezeti hatásvizsgálattal történő megalapozásával, harmadrészt a környezet állapotáról folyamatos információkat biztosító monitoringhálózat működtetésével fokozott mértékben kell rövid távon is biztosítani.

Mivel az Alföld területén a fő megélhetési forrás a mezőgazdaság volt, a földhasználat, a termelés jellege közvetlenül hatott és hat ma is természetes és művi környezet alakulására. Ezért az alföldi táj rehabilitációja, a művelt és a művelés alól kivont területek környezeti állapotának javítása csak a környezetfejlesztési célokat is magában foglaló mezőgazdaság-fejlesztési programhoz illeszkedően, hatékony állami ösztönzés mellett valósítható meg.

3. Kapcsolódás az ország társadalmi-gazdasági fejlesztését célzó egyéb kormányzati és tárcaprogramokhoz, aminek hangsúlyozására azért van szükség, mert az Alföld területén jelentkező problémák jelentős része országos szinten is megoldásra váró feladat. A koncepció célja az idézett határozatok által megfogalmazott Alföld-specifikus, környezet-orientáltságú szempontrendszernek a területfejlesztésben, tájfejlesztésben történő érvényesítése. Ezek következményeit a társadalmi-gazdasági fejlesztéseket megvalósító egyéb programokban is folyamatosan érvényesíteni kell.

A kormány a folyamatban lévő gazdaságfejlesztési, szociális válságkezelési programokhoz kapcsolódóan a fenntartható fejlődés szempontjainak érvényesítése érdekében az Alföld területfejlesztési, tájvédelmi és tájhasznosítási feladatai között a következő prioritásokat határozza meg:

— A védett és még védelmet érdemlő természeti területek és értékek, továbbá az élővilág sokféleségének megőrzése, a gazdálkodás és a beruházások okozta káros hatásoktól való mentesítése, az egyes védett és védelmet érdemlő területek közötti élő kapcsolatok (zöldfolyosó-hálózat) kialakítása, a művelés alól kivett, a károsodott és környezetileg érzékeny területek rekonstrukciója, az eredeti tájkarakter visszaállítása.

— A környezeti állapotok javítása érdekében elsőrendű fontosságú az Alföld környezeti potenciáljának meghatározása, a meglévő környezetkárosító hatások mérés-klése, megszüntetése, a környezeti állapot folyamatos, összehangolt regisztrálása, valamint a közvetett környezetvédelmi intézkedések előtérbe helyezése a környezetkímélő termelési technológiák elterjesztésének támogatásával, a fejlesztésekkel kapcsolatos döntések környezet-terhelhetőségi vizsgálatokra és környezeti hatásvizsgálatokra való alapozásával.

— A felszíni és felszín alatti vizek minőségének megóvása, javítása, a természetvédelmi oltalom alatt álló, valamint a mezőgazdaságilag művelt területeken helyenként már krónikussá vált vízhiányból fakadó károk enyhítése, a hasznosítható

vízkezelés biztosítása, szükség szerinti területi átcsoportosítása, a felszín alatti rétegeredetű — az ivóvíz szabványban rögzített határértékeket meghaladó — vízkémiai adottságokból fakadó lakossági vízellátási problémák orvoslása.

— A mezőgazdasági termelőtevékenység és fejlesztési programok összehangolása a környezet- és természetvédelmi célkitűzésekkel, előírásokkal, a fenntartható mezőgazdasági fejlődés érdekében a környezetkímélő termelési technológiák széleskörű elterjesztése, alkalmazásának ösztönzése a mezőgazdasági termékek minőség- és tanúsítvány rendszerének bevezetésével, a termőföldnek az agroökológiai potenciálhoz igazodó hasznosítása, a talajok szerkezetének, kémhatásának, vízháztartásának, tápanyagszolgáltató képességének helyreállítása, javítása, defláció elleni védelme.

— Az ipari jellegű termelő- és szolgáltató-tevékenységeknek az Alföldön hagyományos, a mezőgazdaság-fejlesztési, biotechnológiai, alapanyag-feldolgozási, infrastruktúra-fejlesztési programokkal összefüggő, a környezetkímélő technológiákat előtérbe helyező fejlesztése, támogatása szükséges a térség foglalkoztatási, ellátási színvonalának javítása, a meglévő kapacitások hatékonyabb kihasználása, az ipari üzemek reorganizációjának elősegítése, a kis- és középméretű vállalkozások működési feltételeinek javítása érdekében.

— Az ország centrális közlekedési szerkezetéből fakadó, az alföldi térségeket különösen hátrányosan érintő hiányok, elmaradottság megszüntetése, a belvízi szállítás újjászervezése, feltételeinek biztosítása, a települések infrastruktúrájának fejlesztése, különös tekintettel a szennyvíztisztító kapacitás bővítésére és az országos telekommunikációs, informatikai hálózatokhoz való csatlakozásra.

— Az idegenforgalmi fejlesztések során az általános fejlesztési kérdések megoldásán túl különös jelentőségű a programok kínálatának bővítése a mezőgazdasági, gyógyászati termékek és szolgáltatások által biztosítható lehetőségekkel, szélesítve a helyi lakosság szezonális és állandó foglalkoztatási lehetőségeit.

— Az épített környezet sajátos építészeti, településszerkezeti, településhálózati értékeinek védelme, a települések bel- és külterületének összehangolt fejlesztése, tájba illesztése, a tanyás, kertes mezővárosi és nagyfalvas területek sajátosságainak megfelelő helyi és regionális érvényű szabályozás kialakítása, ehhez a településszerkezeti, településképi tipológia feltárása.

— Az Alföld egymástól eltérő jellegű közép- és kistérségeinek fejlesztésére vonatkozó programok kidolgozása és végrehajtása az önkormányzatok és térségfejlesztési társulások aktív bevonásával, a fejlesztési alapok folyamatos koordinációjával, a helyi, térségfejlesztésre fordítható erőforrások nagyobb mértékű helyben tartásával, valamint az Alföld európai regionális rendszerbe való integrálódási feltételeinek kidolgozása.

— Az Alföld fejlesztésére irányuló kutatásoknak az eddigi eredmények szerinti prioritások figyelembevételével történő folytatása a térségi fejlesztési programok megalapozása érdekében; az alföldi kutatóbázisok támogatása, a térségre vonatkozó információk nyilvánossá tétele, az alföldi népesség továbbképzése a fejlesztési prioritások végrehajtásához szükséges humán bázis megteremtése érdekében.

A fenti prioritásoknak megfelelő feladatok végrehajtására az előterjesztés tervezete mintegy 800 millió Ft összegű költségvetési támogatást igényel, melynek pénzügyi ütemezése a következő három éves időszakra jelenleg van folyamatban. A készülő

előterjesztés az alföldi területek, tájak értékeinek védelmével összehangolt kormányzati fejlesztési programot nem lezárni kívánja, hanem annak hatékony folytatását igyekszik elősegíteni.

A további feladatok vonatkozásában a kormányelőterjesztés kiemelten kezeli a már ma is tudott és halaszthatatlan konkrét feladatok beindítását, mint például a Duna—Tisza közti homokhátság vízügyi helyzetének javítását.

Az előterjesztés legfontosabb alapelve az, hogy az állami feladatként jelentkező vízgazdálkodási, kutatószervezési, nemzetközi kihatású, illetve gazdasági szabályozást igénylő feladatokon túlmenően a térségfejlesztés kistérségi komplex projektek formájában folytatódjon, melyek kidolgozása az állam támogatását és az egyes térségek összefogását, öntevékenységet, szervezőerejének mozgósítást is szükségessé teszi.

Célunk az, hogy az állam szerepe a külső feltételrendszer biztosításában jelenjen meg a direkt beavatkozás helyett. Az állam nem vonhatja ki magát a problémák megoldásának folyamatából, mert önmagában az Alföld nem képes aszályal, piacvesztéssel, átalakulási, újrakezdési nehézségekkel is megbirkózni.

Az Alföld sorsának alapkérdése a víz, az aszályos időszakokra való felkészülés, a mezőgazdasági termelés biztonságának fenntartása. Tisztában kell azonban lenni azzal is, hogy egyedül a mezőgazdaságra nem lehet a régió jövőjét alapozni. Több lábra kell állni, rugalmas gazdaságot kell létrehozni, melyben az iparfejlesztésnek és az idegenforgalomnak egyaránt szerepet kell játszania.

A Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium részéről a munkát nem tekintjük lezártnak a kormányelőterjesztés közeljövőben történő benyújtásával, hiszen az abban foglalt feladatok megvalósításra várnak. Tudatában vagyunk annak is, hogy még sok nyitott kérdés van, de azok nem hátráltatják az azonnali tennivalók beindítását. Kérem, hogy az Önök hozzáállását is a pozitív és felelős tenni akarás vezérelje!

A TERMÉSZETVÉDELEM AKTUÁLIS KÉRDÉSEI AZ ALFÖLD TÉRSÉGÉBEN

Tardy János

A természetvédelemben több mint másfél évtizede tevékenykedő geográfusként köszönöm a szót. Köszönöm továbbá a megtisztelő lehetőséget, hogy tíz esztendővel az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet (akkor: Alföldi Kutatócsoport) első, jubileumi Alföld-fórumát követően ismét itt lehetek Békéscsabán, Önök között, az Alföld jövőjéért és a magyar geográfia sorsáért aggódó és tenni kész kollégák körében. E fórumon a magam számára mindkét kitételnek — ti. a természetvédőnek és a geográfusnak is — jelentősége van: kiemelkedően fontosnak tartom, hogy a természetvédelemnek végre módjában áll szót emelni az Alföld-konferenciák sorában az Alföldről. És égetően fontosnak tartom, hogy a "frontvonalon" a hazai földrajz művelői minél nagyobb számban és minél hatékonyabban hallassák szavukat. Azt hiszem, korrekcióra szoruló szemlélettel építkezünk, s ez sok esetben nem kívánatos következményekkel jár. Nem szerencsés olyan házat építenünk, amelynek nincs beton alapja, vagy ha nem ismerjük annak összetételét. Aggodalmunk "tárgya" az ország természeti környezetét, felszíni és felszín alatti vizeit, termőtalaját és lakosságát illetően legsérülékenyebb, s talán legsérültebb, szennyeződésre legérzékenyebb, biológiai sokféleségét, mozaikosságát illetően nemzetközileg talán a "legjegyzettebb" régiója. A megismert koncepciók és a szemünk előtt játszódó napi történések alapján a természetvédő aggodalma jogos.

Az Országgyűlés 24/1991. (IV.17.) számú határozata az Alföld egyes időszaki környezetvédelmi, tájvédelmi és tájhasznosítási kérdéseiről — bár a természetvédelemtől, címében legalábbis, megfeledez — megfogalmazta a kormányzati kötelezettségek irányvonalát.

A Kormány 1991. november 28-ai határozatából a "természetvédelem" kifejezés újfent kimaradt. Enyedi György és Stefanovits Pál akadémikusok vezetésével interdiszciplináris összetételű tudományos tanács kezdte meg a munkát, s a komplex szemléletű regionális kutatások summázását az MTA Elnöksége határozatában rögzítette. A fejlesztési irányelvek során is elsőként került meghatározásra "az Alföld természet és ember alkotta értékeinek, az Alföld másságának és belső diverzifikáltságának a megőrzése és az adottságokhoz való alkalmazkodás" igénye.

Az ajánlások sorában — a természetvédelem tekintetében — különös figyelmet érdemel az "alföldi táj sajátosságainak további feltárása, megőrzése, előnyös vonásainak rehabilitációja" (folyó menti zónák, facsoportok, hagyományos művelési technikák, agrárkultúrák, felszíni és felszín alatti vízkészletek megőrzése, az őshonos alföldi flóra- és faunaelemek, élőhelyek megőrzése, a néprajzi és etnikai sokféleség oltalma, a további védetté nyilvánítások, ökológiai folyosók kialakítása stb).

Hogy miért időztem oly sokáig az előzményeknél? Mert a gyakorlatban ismételtelen és folyamatosan más történik, mint amit a legmagasabb szintű jogszabályok szelleme, a megfontolt akadémiai állásfoglalások, határozatok, a magyar természetvédelem szakmai koncepciója, az eddigi Alföld-konferenciák ajánlásai tartalmaznak — és mint

amit az Alföld súlyos veszélyeztettségére alapozó józan ész feltételez. Mire utalok? Mindenekelőtt arra, hogy — ha kicsit megkésetten is — tárjuk végre a széles szakmai nyilvánosság, az önkormányzatok, az érintett kormányzati szervek elé azt a tényanyagot, amit az elmúlt időszakban a természetvédelem által koordinált nagyszabású állapotfelmérési kutatások ma már lehetővé tesznek. Tekintsük át végre együtt, hol, mit tudunk az Alföldről, és hol vannak a pótlendő hiátusok. Nézzük meg, mire építközhetünk. Várhatóan és előre láthatóan súlyos döntések meghozatala előtt állunk. Lássunk végre világosan.

Még kísért a Velencei-tó "szindrómája": a sekélyvizű, ismert genetikájú tómeder születését, fejlődésének és előre jelezhető természetes agóniájának menetét végzős, földrajztudományokkal és biológiával foglalkozó koncepciózus egyetemi hallgató is tudományosan megrajzolja — ha kérdezik. A sokszor politikailag determinált fejlesztési koncepciók életre keltői e természettudományos trivialisításokra nem voltak kíváncsiak. Mint a Balaton esetében, elfelejtették, hogy természeti objektummal van dolguk, s kihasználásának, terhelhetőségének, hasznosításának (kirablásának?) lehetősége véges. Most csodálkozunk: pusztul a nádas, romlik a vízminőség, apad a tó, olykor bakteriológiailag sincs minden rendben, romlik a halállomány összetétele, s általában satnyul a vízi élővilág sokfélesége.

Választások előtt az ország. Az Alföld kizsigerelt, egyes régiókban "halmozottan hátrányos" helyzetű népe is többet, jobbat akar. Joggal és mihamarabb. A képviselő- és polgármester-jelöltek is — emberileg érthető módon — a népszerű intézkedések lehetőségét keresik. Például, a horgászok százezres táborának megnyerését: "a Balatonról ki kell tiltani a halászatot, s a tavat át kell adni a horgászat megszállottjainak..." — így szól az egyik. Vajon tudja-e, mit indított el e szakmailag inkább tragikus, mintsem csupán olcsó és megmosolyogtató propagandával? Avagy, tisztában van-e a tiszai vagy körösi holtágat mint népének természeti értékét a napi siker reményében feladni szándékozó vezető, hogy a rövid távon számára tán kamatozó népszerűség valójában az általa képviselt lakosság jövőjének, a terület nyújtotta szerény, de állandó és felfuttatható jövedelmezőségének szab gátat? Netán biztos benne, hogy az általa most elindított veszélyes folyamatot kézben tudja majd tartani? Közmű (de legalábbis csatorna) nélküli sok száz apró parcella, eutrofizálódó, szennyezett víztömeg, feltöltődő medrek, s a nádasok helyén horgászstégek ezrei születnek napjainkban az egyébként üdvözlendő privatizáció át nem gondolt vadhajtásaként természetes álló- és folyóvizeink mentén. Miközben a sok száz éves demokráciával, nem éppen "despotikus, államosító" vonalvezetéssel bíró nyugati államok a legmagasabb rendű törvényekkel védik-óvják a partmenti sávot a beépítéstől, a környezetszennyezés lehetséges forrásaitól. A holtágak sorsával a közelmúltban egy szolnoki Alföld-konferencián kimerítően foglalkoztunk. Jellegzetesen magyar és különösen izgalmas alföldi kérdés ez. Józan mérlegelést, a természetvédelem, a területfejlesztés, a vízügyi ágazat, a környezetvédelem, az önkormányzatok, a horgászok és a halászat bölcs, előrelátó együttműködését feltételezi, a nemzetközi nevezéktanban "wise use"-nak (bölcs és sokcélú hasznosítás) ismert gyakorlat szellemében. Riasztó tudatlanságra, súlyos, napjainkban megengedhetetlen szemléleti fogyatékosagra vall annak a torz nézetnek mind gyakrabban tapasztalható igekénti hirdetése, amely megválaszolható kérdésként feszegeti a "vagylagos-ságot" olyan esetekben, ahol csakis az egymásmellettség elve követhető. "El kell dönten, hogy a Balaton, a Kis-Balaton, a tiszai holtágak vízvédelmi objektumok-e,

«vagy» az idegenforgalom, «vagy» a természetvédelem színterei...." E megközelítésben el kell dönteni, hogy a Beregi-sík a fatornyos, festett kazettás mennyezetű templomok, "vagy" az úszólápok megőrzője legyen-e, "vagy" az árvíz elleni védelem, az agrárgazdálkodás, a gyümölcstermesztés színtere. Elfogadhatatlan, hogy a nemzeti értékek gazdag tárházát felsorakoztató tájegységeink jövőjét e bigott és értelmetlen — de sajnos megtapasztalható — elvek vezéreljék.

A "bölcs hasznosítás" elve széles körű állapotfelvételek adatbázisán nyugszik. Történelmi múltunknak, jelenünknek és jövőnknek, egész életterünknek, településszerkezetünknek, gazdálkodási rendszerünknek meghatározói a földrajzi helyzetből adódó természeti adottságaink. E körülmény figyelmen kívül hagyása, avagy a feltáratlanság folytán hiányos ismeretekre alapozó fejlesztések — bár technikailag lehetségesek — hosszú távon visszaütnek. A területhasználati prioritások, a hasznosítási lehetőségek körének és sorrendiségének megfogalmazása a terület természeti adottságainak, állapotának, veszélyeztetettségének, potenciális lehetőségeinek kellő ismerete híján veszélyes eljárás. Ezeknek a természeti adottságoknak és folyamatoknak a megismeréséhez a hosszú távú tervezés igényére, politikai szándéokra és viszonylag csekély pénzre van szükség. Visszafordíthatatlan károsodások, folyamatok felgyorsulására számíthatunk, ha a központi és a regionális természetvédelmi döntéshozó apparátus nem rendelkezik a fejlesztési koncepciók, a koncessziós programok elbírálásához, véleményezéséhez nélkülözhetetlen, megfelelő mélységű kutatási programok adatbázisával.

A KTM Természetvédelmi Hivatala az érintett igazgatóságai és a szakavatott kutatóhálózat közreműködésével két éve megkezdte és — lehetőségeihez mérten — felgyorsította az Alföld természeti állapotának komplex felvételét. Befejezés előtt áll a Hortobágyi és a Kiskunsági Nemzeti Park új övezeti rendszerének kialakítása, a területhasználat szakmai követelményrendszerének nemzetközi előírások szerinti kimunkálása. Megvalósulás előtt áll a délkelet-alföldi régió új természetvédelmi igazgatóságának kialakítása, megnyitása Szarvason, s számottevő előrelépésről számolhatok be e térség megkutatottságát illetően is. Köszönet Békés megye és számos település (elsősorban Szarvas, Békéscsaba, Gyomaendrőd, Gyula és Orosháza) önkormányzatainak, társadalmi természetvédelmi szervezeteinek, kutatóintézményeinek a példás és eredményes együttműködésért. Ezen komplex kutatási project kiegészítésének tekinthetjük a közeljövőben induló országos "wetland" felmérési programunkat, amelynek során legértékesebb vizes-nedves területeink jövőbeli sorsának formálásához a KTM Természetvédelmi Hivatala és a debreceni KLTE Ökológiai Intézete az ország valamennyi középiskolájának adatszolgáltatását várja. Miközben, ha körülményesen is, de alakul adatbázisunk, lassan megvalósulnak nemzetközileg is figyelemmel kísért élőhely-rekonstrukciós programjaink, újabb és újabb pótolhatatlan élőhelyek értelmetlen pusztulásáról szerünk tudomást.

A gyors haszon reményében folytatott intenzív haszonfa-gazdálkodás súlyos térvészessé és elszegényedéssé fenyegeti nagy fajgazdagságú hullámtéri (ártéri) erdeinket. A folyószabályozások különösen megritkították a legértékesebb keményfaligetek állományát, a hullámtereken belül az árvíz elleni védekezés szab gátat az őshonos állományok fennmaradásának. Az alföldi folyók menti galériaerdők, legelők és kaszálók gazdag növény- és állatvilága riasztó mértékben pusztul. A természetes élőhelyeket "kiváltó", partvonalat megközelítő vagy elérő szántókból csaknem "kicsavarható" mennyiségben folyt a talajvizeket és az élő vízfolyást is szennyező vegyszer. Vajon

partnerre lelünk-e új természetvédelmi törvényünk azon paragrafusának elfogadtatásához, amely — mérvadó, civilizált országok jogalkotásához hasonlóan — tiltja a természetes folyó- és állóvizek menti megfelelő szélességű sáv beépítését, és tiltja, illetve korlátozza ott a vegyszerhasználatot? Kifejezetten rövid távú érdekeket szolgáló gazdasági szabályozók, a követelményekkel nem számoló szerkezeti átalakítások, tulajdonváltások kísérik a legjobb szándékú, jó értelemben vett "európaiságot" tükröző törekvéseket (sikeres élőhely-rekonstrukciók, természetvédelmi infrastruktúra-fejlesztés, biomonitoring-hálózat kialakítása és működtetése, vízi madarak vadászatának tilalma a Ramsari Egyezmény hatálya alá tartozó és arra tervezett területeken, a vízkészlet-használati díj eltörlése az ökológiai célú vízkivételeknél stb).

Aláírtuk, ratifikáltuk (s remélem olvassuk) a biológiai sokféleség oltalmát szavatolni hivatott riói "deklarációt". Tudjuk, mit vállaltunk — a kötelezettségekkel és a lehetőségekkel együtt. Politikai és gazdasági értelemben Európa ajtaján kopogtatunk, tehát figyelemmel követjük a Nyugat-Európában már érvényes szabályokat (pl. Környezetileg Érzékeny Területek Hálózata). Magunk is aktívan részt veszünk újabb és újabb páneurópai együttműködést feltételező természetvédelmi koncepciók kimunkálásában (pl. Ökológiai Hálózat). Vezető tisztséget töltünk be a Ramsari Egyezményben. Hol keressük hát a gondokat? Miért pusztulnak a folyók melletti maradék erdőpászták? Miért ódzkodunk az őshonos fajok betelepítésétől? Miért akarjuk vágóhídra vinni, külföldre kiengedni értékes, jellegzetesen magyar állatállományunkat (a természetvédelem e nemzeti értékek tetemes hányadát megmentette, jövője szavatolásához azonban segítségre, összefogásra van szüksége). Itt az ideje, hogy a helyenként görcsös hatalmi erőfitogtatásokat a lojalitáson alapuló megegyezésre törekvés időszaka váltsa fel. A magyar Országgyűlés például célul tűzte ki az alföldi folyók mentén megmaradt ártéri erdők megmentését. Egyes, szellemükben ezzel ellentétes hatályos jogszabályok azonban gyakorlatilag kizárják a visszafordíthatatlan pusztulásnak gátat szabó moratórium kihirdetését.

Ha csak néhány szó erejéig, szólni kell az utóbbi esztendőik talán legkeményebb megmérettetéséről. A tulajdonviszonyok átalakulása során a természetvédelem apparátusának mindenfajta érdemi (személyi, anyagi) segítség nélkül és kellő mélységű szabályozás híján kellett napi munkája mellett alig két-három hónap alatt csaknem 800 ezer hektár védett és védelemre tervezett terület teljes, helyrajzi számra kiterjedő "átvilágítását" elvégeznie. A "kísérőjelenségek" sorából e helyütt csupán egyetlen jelenségre kívánok utalni: néhány (összesen hét) alföldi településtől eltekintve egyszerűen nem igaz az a vád, amely szerint a természetvédelem akadályozza a kárpótlási és privatizációs folyamatokat. Meg kell jegyezni: a hét ügyből hatot (!) közös megegyezéssel orvosoltunk, miközben a jelzett átalakulási folyamatok hivatalos források szerint csaknem négyezer esetben akadoznak. Veszélyes, felelőtlen és példátlan dolog az önkormányzatokat, a gazdálkodókat ok nélkül a természetvédelem ellen hangolni.

Minden lehetséges módon és eszközzel keressük az agrárgazdálkodás és a természetvédelem harmonizációjának, "békés együttélésének" lehetőségét, elsődlegesen természetesen védett területeinken. E világszerte ismert, nehezen oldható érdekütközés markánsan jelentkezik az ezer esztendeje lakott és művelt, ám biológiai sokféleségét illetően még ma is rendkívüli értékekkel bíró Kárpát-medence régiójában. Különösen izgalmas a feladat nemzeti parkjainkban, hiszen, cseppet sem üdvözítő jelenségként e legmagasabb kategóriájú védett területeink zöme nincs természetvédelmi szervezetek

tulajdoni kezelésében (1990-ben a védett területeknek csak 3,6 %-a, napjainkban alig 9 %-a). Az alföldi nemzeti parkok esetében ez az arány számottevő (Hortobágy 55 %, Kiskunság 33 %), más régiókban még mindig elégtelen az előrelépés. Márpedig, az államosítás vádjával aligha illethető, s a magántulajdon szentségét ősidőktől elismerő "Nyugat" sem képes nemzeti parkjait tízezernyi "kiskert-tulajdonos" szabályozásával működtetni. Részben, mert technikailag ez kezelhetetlen, részben, mert követhetetlenül költséges. A Magyarországon ma végbemenő nagyszabású, egészséges tulajdoni átalakulás a magyar természetvédelem egyik eddigi legnagyobb erőpróbája is egyúttal. A jogalkotásban eddig elért eredményeket csak a jogalkamazás sikerei tehetnék teljessé. S itt, félő, hosszú időkre kiható, súlyos bajok jelentkeznek.

Az eddigieknél nagyobb fogékonyságot, toleranciát és érdemi segítséget (pl. adókedvezményeket) remélünk a természetkímélő agrárgazdálkodást szorgalmazó termelők számára. "Kísértsen" minél több helyen Kerekegyháza példája. Az IUCN kísérleti projectje egy kis település nagyszerű vezetése és a Kiskunsági Nemzeti Park munkatársainak irányításával új utakat nyitott: választ ad arra, miként lehetséges nem védett területen, a természeti értékek oltalmával és "bölcös" hasznosításával a helyi lakosság számára távlatot, jövőt, egzisztenciális lehetőséget, munkaalkalmat és bevételt teremteni. Tudjuk jól, hogy a biogazdálkodás, az ún. "szelíd-" vagy ökoturizmus meghonosítása önmagában nem orvosolja az alföldi régió társadalmi feszültségét. Aki azonban tudja, miről van szó, e törekvések jelentőségében, jövőjében nem kételkedik.

Különösen nem a Duna—Tisza köze térségében, ahol az elmúlt évek- évtizedek nagyfokú ariditása és a vízvisszatartás helyett az elvezetésről "gondoskodó" meliorációs programok, a talaj- és rétegvizek nagymértékű igénybevétele következményeként 2—6 méteres talajvízszint-süllyedés, az agrotechnológiai figyelmetlenségek és hiányosságok okozta talajnedvesség-csökkenés teremtett aggasztó helyzetet. A kertészeti kultúrák számára épp úgy, mint féltett, fokozottan védett, Bioszféra Rezervátumként számontartott (egykoron) vizes élőhelyeink számára.

Teendők adóttak. A feladatok nyomasztóak és felemelőek. Úgy érzem, itt most soha nem látott összefogásra van szükség! S hogy — egyebek között — miért érdemes?

"...egy szép festett képen az eleven színek változnak az homályos árnyékkal: jót, rosszat, szépet, rútat öszve foglalt az természet. Az szép folyóvizek körül sárvizek, vízerek, mocsárok vannak. A legtermékenyebb szántó földek és rétek szomszédságában terméketlen, s minden vegetáció nélkül lévő homokos földek, puszták terjednek több mértföldnyi messzeségre. Itt szép erdők, szőlős kertek gyönyörködtek az vándorlónak szeméit, amott elláthatatlan nádasok és kákák szakasztják félben az nagy síkságnak unalmas egyformaságát. Így a tsudálatos munkálkodó Természet mesterséges és kedvező kézzel öszve húzott Magyarországnak szűk határai közé mindenféle formákat, mellyek az egész világon elszórva találtnak" (az alföldi "sokféleségről" idézett sorok 1819-ben vétettek papírra).

AZ ÁTALAKULÓ ALFÖLDI AGRÁRGAZDASÁG

Raskó György

Ez a kétnapos tanácskozás — végignézve a tematikáját — rendkívül jó és hasznos, és úgy gondolom, hogy ebben az agrárgazdasági kérdések megvitatása legalább annyira fontos, mint a többi eddig tárgyalt, illetve ezután tárgyalandó kérdéskör.

A hazai agrárgazdaság több tekintetben is mindenképpen válaszút előtt áll. Az agrárgazdaság tulajdonosi és üzemszerkezetének átalakítása gyakorlatilag folyik. Ugyanakkor előttünk van egy közös piaci csatlakozás, amely gyökeresen új koncepció kialakítását teszi szükségessé, természetesen nemcsak az Alföld, hanem az egész magyar agrárgazdaság, élelmiszergazdaság vonatkozásában is. Mint ismeretes, befejeződött az a munka, amely az Alföldet — és így a mezőgazdaságot is — földvédelmi és földhasznosítási szempontból értékelte. Ez az Országgyűlés és a kormány határozatának megfelelően készült el, és amennyiben kizárólag ezen szakmai szempontok alapján foglalkozunk az Alföld mezőgazdaságának, élelmiszergazdaságának jövőjével, bizony meghökkenítő adatoknak és javaslatoknak kell teret engedni, vagy azokat legalábbis meg kell vitatni.

Én végül is nem ennek a kutatási eredménynek az ismertetéséért jöttem el erre a konferenciára, de a végszámot mindenképpen elmondanám. Ennek az a lényege, hogy — a kutatók szerint — a művelésiág-változtatást igénylő szántóterület 467 ezer ha. Látható tehát, hogy óriási területről van szó: ez gyakorlatilag egy nagyobb megyének a területével egyenlő. Ebből a 467 ezer ha-ból a javaslat szerint 321 ezer ha erdősítésre, 146 ezer ha gyepesítésre javasolt. Ez mindenesetre azt jelenti, hogy az Alföldön a művelési ág és a termelés szerkezet óriási változására lenne szükség, azaz a mai hasznosítás helyett olyan más tevékenységek folytatására, amelyek a mezőgazdasághoz inkább csak közvetetten kapcsolódnak.

Az említett elemzés földvédelmi és földhasznosítási szempontból készült, amelynek ki kell egészülnie a jövőben egy nagyon mély mikro- és makroszintű közgazdasági elemzéssel egyaránt.

A *makroszintű vizsgálat* elsősorban azért szükséges, mert az európai — mármint a közös piaci — csatlakozásra (ha bekövetkezik) bizony jó előre fel kell készülni, hiszen ez 10 év múlva realitás lehet. Ott addigra a művelésből kivont és ugaron hagyott terület aránya az összes művelhető mezőgazdasági területhez viszonyítva már 30 % fölött lesz. 1995-re el fogja érni a 15 %-ot, 1998-ra a 20 %-ot, 2000-re pedig már 25 és 30 % közé fog esni az a területarány, amely a közös piaci tagországokban kötelezően kikerül a termelésből: vagy végérvényesen kiveszik a mezőgazdasági művelés alól, vagy pedig "csak" átmenetileg (ugaron hagyják). Ez óriási mértékű változás, egyben szemléletváltozás jele. A Közös Piac 20 év óta nem tud megküzdeni a túltermeléssel. Ennek a finanszírozása hihetetlen összegekbe kerül. Ma már mindenki látja, hogy ez tarthatatlan és a jövőben sem kívánatos dolog. Miért van túltermelés? Azért, mert ezekben a legfejlettebb tőkés országokban — döntően a Közös Piac tagországaiban, de az EFTA országokat is ide vehetem — a tudományos műszaki eredmények olyan gyorsan kerülnek át a gyakorlatba, hogy a fajlagos hozamok és a biológiai potenciál

olyan hihetetlen mértékben növekednek, hogy a területcsökkenés ehhez viszonyítva sokkal kisebb volt. Ugyanez igaz az állatállomány-csökkenés vonatkozásában is. Mindez akkor történik, amikor a fogyasztás Nyugat-Európa átlagában stagnál vagy csökken. Több termék — elsősorban három nagyon fontos cikk, így a sertéshús, a marhahús és a tejtermékek — esetében folyamatosan visszaesik az egy főre jutó fogyasztás. Mivel Európa népességének létszáma stagnál vagy legfeljebb minimális mértékben növekszik, ezért történhetett meg ez az óriási mértékű folyamatos túltermelés. Ma a Közös Piac áttér a közvetlen jövedelemkiegészítő támogatási rendszerre. Ezt évről évre fokozatosan bővített formában vezetik be, másik oldalról pedig kötelező csökkenteni mind a mezőgazdasági művelt területet, mind az állatállományt.

Mindezt azért volt fontos megemlíteni, mert makroszinten — amennyiben egy ilyen közösségi csatlakozás mondjuk 10 év múlva bekövetkezik — ugyanezzel a problémával Magyarországnak is számot kell vetnie. Ma azt lehet mondani, hogy a parlagon maradt területek nagysága talán túlzott is, nem kellett volna területeket ilyen mértékben parlagon hagyni. Ez azonban nem egy tudatos agrárgazdasági, agrárpolitikai programnak az eredménye, hanem más okoknak a következménye. Mindazonáltal ez a szakmai anyag is alátámasztja, hogy a fenti mértékű művelésiág-változásra/változtatásra az Alföld esetében szükség lesz. Ami hozzájön — és ez már magyar agrárgazdasági sajátosság, de talán a magyar gazdaság egészét teljeseen érthető — az az, hogy nekünk a közös piaci csatlakozásig mindenképpen fenn kell tartanunk egy kompetitív agrártermelést. Tehát arra kell ösztönöznünk a magyar agrártermelőket, hogy a lehető leghatékonyabban termeljenek, mert a támogatási versenyben ma nem tudunk, és a jövőben sem fogunk tudni részt venni. Amennyiben fenn akarjuk tartani az exportorientált élelmiszer-termelést, akkor bizony marad az önköltség relatív csökkentése. Emellett a minőség és a hozamok javulása eredményezhet jobb külpiaci pozíciót, mert — mint említettem — egészen biztos, hogy az exportszubvenciók versenyben nem fogunk tudni sikerrel részt venni. Ez a termékelőállítás területi rendszerében azt jelenti, hogy a termelés az optimális termőtájakra fog koncentrálni. Azokra a területekre, amelyek egy adott körzetben a legjobbak, ahol az alapfeltételek egy adott termék előállításához a legmegfelelőbbek. Így pl. a homokos, szikes területekről a gabona (beleértve a kukoricát is) és még jó pár más termék ki fog szorulni. Ez vonatkozik pl. Észak-Magyarországra is, nem csak az Alföld egyes tájaira. Más oldalról: ahol jó minőségű földek vannak és egyéb feltételek (termelési erőforrások) is rendelkezésre állnak, ott pedig valószínűleg nagyon intenzív mezőgazdasági termelés fog kialakulni.

Külön kérdés az Alföld vonatkozásában a gabonatermelés. A gabonával kapcsolatban azt mondhatnám, hogy a versenyképességünk valószínűleg hosszú időre elveszett. 1994-től a búzaexporthoz már mindenképpen szubvenciót kell majd adni, mert a hazai gabonaárak (ideértve bármelyik gabonafajtáét, így a búzáét, az árpáét, vagy éppen a kukoricáét) messze a külpiaci árszint fölött vannak. Azaz, ma átlagosan mintegy 20 %-kal magasabb a belföldi ár (legalábbis a tőzsdén jegyzett ár), mint amit orosz, vagy kelet-európai relációban el tudnánk érni. Nyugat-Európában a túlkínálat miatt egyébként sincs értékesítési lehetőségünk. Mivel a gabona (a kukorica és a búza) garantált árat kapott, illetve kap, ez azt jelenti, hogy egy nagyon komoly termelési biztonságot ad az agrárkormányzat a termeléshez. De óriási a tárca félelme abban a tekintetben, hogy ha nem tudjuk a vetésterületet megfelelően korlátozni, akkor rövidesen jelentős

az élelmiszergazdaságban (akár az alapanyag-termelésben, akár a feldolgozásban) logikusan következik, hogy az agrárpiaci rendtartás, így az agrárpolitika is a vállalkozókra fog koncentrálni. Függetlenül attól, hogy egyéni vagy társas vállalkozókról van szó. Az úgynevezett kisegítő, és a volt háztáji gazdaságok kényszerűségből, de sajnos ki fognak szorulni abból a védőhálóból, amelyet a tárca a garantált árakkal, kvótákkal és egyéb más eszközökkel az agrárpiaci rendtartáson keresztül a termelőknek biztosít. Aki valódi vállalkozó, az ebben benne lesz, aki "csak" hobbikertész vagy hobbi állattartó, az — mint említettem, kényszerűségből, de — kimarad. Hozzá kell tenni, hogy ez utóbbiból adódó szociális kérdések és problémák megoldása nem egy gazdasági társaság vagy egy egyéni vállalkozó feladata, hanem egy országnak, egy nemzetnek az ügye, azokat generálisan, ágazattól függetlenül, falun és városon, vidéken és Budapesten egyaránt meg kell oldani.

AZ ALFÖLD FEJLESZTÉSÉT SZOLGÁLÓ FINANSZÍROZÁSI PROGRAMOK

Szapáry György

Bár az eredeti felkérés szerint előadásom témája a regionális bankok Alföld fejlesztésében betöltött szerepe lett volna, ezt tartalmilag kissé módosítanám. Megítélésem szerint ugyanis helyesebb lenne inkább az Alföld fejlesztését szolgáló finanszírozási programokról beszélni, mint kifejezetten új regionális bankokról. Meggyőződésem, hogy egy jól átgondolt pénzügyi csomagterv hosszú távon is sokkal hasznosabb lehet a régió fejlesztésében, ha az már létező vagy felállítandó *nemzeti* intézményekre épül, mint ha külön regionális intézményeket próbálnának fölállítani.

A viták kapcsán gyakran hallható, hogy az Európai Unió országaiiban a mezőgazdaság és az élelmiszeripar támogatása sokkal nagyobb, mint nálunk. Ezekben az országokban a támogatások átlagos mértéke 47% körüli, míg nálunk ez jelenleg 8%. A különbség az, hogy míg az EU-tagállamokban a mezőgazdaság és az élelmiszeripar csak kb. 4—5%-át teszi ki a nemzeti jövedelemnek, addig Magyarországon ez a részesedés mintegy 16%. Ebből következik, hogy olyan nagymértékű támogatást, mint amilyen az EU-tagországokban jut a mezőgazdaságnak, a magyar nemzetgazdaság egyelőre — és talán még jó ideig — nem tud biztosítani. Olyan megoldást kell tehát találni, amely lehetővé teszi, hogy a kérdéses területek önmagukat eltartóvá váljanak. Ehhez természetesen ki kell alakítani egy megfelelő hitelrendszert.

Az átalakuló magyar gazdaságban 1990 óta igen erős differenciálódás mutatkozik a különböző szektorok fejlődésében, alakulásában. Közismert, hogy az utolsó négy évben Magyarországon a GDP reálértékben kb. 20%-kal csökkent. Rögtön hozzátenném, hogy ez a visszaesés nemcsak Magyarországra jellemző, hanem az egész térségre. A régió többi országában legalább ekkora vagy még nagyobb volt a visszaesés ez alatt a négy év alatt. 1992—93-ban Magyarországon a GDP kb. 6%-kal csökkent, míg a mezőgazdaságban a visszaesés kb. 28% volt. Ennek az okai ismertek, közöttük szerepel az aszály, a keleti piacok összeomlása, az átalakuló tulajdonrendszer okozta nehézségek. A lényeg az, hogy a mezőgazdaságban válságjelenségek mutatkoznak. A kilábaláshoz piacképes termékek előállítására, ehhez pedig nagyszabású beruházásokra van szükség. A beruházások ösztönzését megfelelő támogatás és hitelpolitikával lehet segíteni.

Megemlítem, hogy az élelmiszergazdaságban (mezőgazdaság, erdőgazdaság és élelmiszeripar) a beruházások névleges értéke 1990-ben 47 milliárd forint volt, amely 1993-ra 33 milliárdra csökkent. Ezen belül a mezőgazdasági beruházások névleges értéke 76%-kal zsugorodott. Az Alföld a válságot talán nagyobb mértékben érezte, hiszen az Alföldön található az ország szántóterületének körülbelül 51%-a és gyümölcsös területének majdnem 60%-a. A beruházások névleges értékét mutatja a következő táblázat:

	Mezőgazdaság	Erdőgazdaság	Élelmiszeripar	Összesen
	(milliárd forint)			
1990	27,7	1,6	17,7	47,0
1991	17,3	0,9	17,0	35,2
1992	6,9	2,3	19,9	29,1
1993	6,7	0,2	26,4	33,3

A mezőgazdasági beruházások nominál értékének csökkenésével csökkent az ágazatban a hosszú lejáratú hitelek állománya is. Ugyanakkor az élelmiszeriparban, főleg az ún. jövedéki ágazatokban (dohány-, bor- és szeszipar) a külföldi tőkével történő privatizáció során jelentős beruházásokra került sor.

Az átalakuló magyar gazdaságban a finanszírozás — a források megteremtésétől függetlenül is — sok nehézséggel áll szemben, s mindez nemcsak a mezőgazdaságot érinti. A mezőgazdaság részére történő hitelnyújtásnak van azonban egy külön problémája, ugyanis a mezőgazdaságnak speciális hiteligényei vannak. A privatizációt követően most már kisgazdaságokról is szó van, amelyeknek nincs a normál hitelnyújtási gyakorlatban megszokott hiteltörténetük, nem voltak hiteleik. A földet kivéve (amelynek értéke sok problémát vet fel) vagyonuk sem igen van, amit garanciaként a bankok el tudnának fogadni. Továbbá a hitelkérelmek összege aránylag alacsony, amelyeknek a kezelése költséges és a bankok sem szívesen foglalkoznak ilyen kérelmekkel. Tehát az ilyen igényekre más hitelkonstrukciókat is célszerű kidolgozni és alkalmazni.

Melyek a már létező hitelkonstrukciók? A reorganizációs hitel, amellyel privatizálандó termelőeszközöket lehet megvásárolni. A hitel futamideje 7 év, az első két évben nem kell kamatot fizetni és az állam kamattámogatást nyújt. Ezt a hitelt széles körben igénybe vették, de a hitelfelvételhez fedezetet és garanciát kérnek a bankok. Tehát nagyobb értékű vagyont kell felmutatni a hitelkérelmezőnek és a garancia-alapot is igénybe kell venniük. Az egzisztencia hitellel szintén privatizálандó eszközöket lehet megvásárolni. Az E-hitel futamideje 7 év és a kamatláb körülbelül 7%. Ezt szintén igen nagy mértékben vették igénybe, de nem elsősorban a mezőgazdaságban. Valamivel drágább, de még kamatkedvezményes lehetőség a Start-hitel, bár a mezőgazdaságban ezt kevésbé vették igénybe.

Megítélésem szerint a mezőgazdaság olyan speciális ágazata a nemzetgazdaságnak, amelynek a hitelezése külön intézményt igényel. Gondolok itt egy földhitelintézet fölállításának szükségességére. Ennek Magyarországon vannak hagyományai, hiszen 1863-ban hazánkban már alapítottak egy ilyen pénzügyintézetet. A földművelők részére történő hitelnyújtás jelentős kockázattal járó tevékenység, és ebből adódik, hogy szükség van egy külön intézetre, amely az ilyen típusú kockázatot kezelni tudja. Ugyanakkor meg kell találni az intézet felállításakor, hogy mi jelentenét az ösztönzést a bankoknak és más befektetőknek a részvények megvásárlására. A termőföld hozama általában kisebb, mint az ipari tevékenységeké, tehát az ipar és a gazdaság többi része által még elviselhető feltételekkel nyújtott hitelek a termőföldből nagyon nehéz kigazdálkodni. Viszonylag olcsóbb és hosszabb lejáratú hitelekre van szükség, mint az ipar esetében. Magyarországon a háború előtt az Országos Földhitelintézet hiteleinek átlagban mintegy 36 éves futamidejük volt. De ha megnézzük a többi nyugati országot, ahol hason-

ló intézmények léteznek, ott is ehhez hasonló konstrukciók és futamidők érvényesülnek. Azt is érdemes megjegyezni, hogy nagyon sok országban, beleértve Magyarországot is a háború előtt, az Országos Földhitelintézet altruista alapon működött, ami azt jelenti, hogy nem profitorientált, hanem csak annyi hozamot igyekszik megteremteni, amennyiből a kétes kinnlevőségekre tartalékolni tud, és az intézményt működtetni képes. Úgy gondolom, hogy egy ilyen típusú földhitelintézetre lenne most is szükség. Annyiban talán kedvezőbb a helyzet a háború előttihez képest, hogy ma már léteznek nemzetközi pénzintézetek, melyek aránylag hosszú lejáratú kedvező kondíciók mellett adnak kölcsönöket, mint pl. a Világbank, az Európai Befektetési Bank és az Európai Fejlesztési és Újjáépítési Bank, ahonnan tőkét lehet bevonni.

AZ ALFÖLD-PROBLEMATIKA FŐ KÉRDÉSEI, A REGIONÁLIS FEJLŐDÉS ESÉLYEI ÉS KORLÁTAI

Csatári Bálint

Eredeti elképzeléseim szerint e rövid előadásban az elmúlt két évben lezajlott Alföld Kutatási Program főbb eredményeiről kellene beszámolnom, mintegy szintézis-kísérletbe foglalva minden olyan tényezőt, jellegzetességet és folyamatot, amely ma az Alföldről rendelkezésre áll és felhasználható a régió újabb modernizációs, vagy, ha úgy tetszik, felzárkózási kísérletének megalapozásához és újraindításához.

Az Alföld egész történelme ilyen kísérletek sorozata. Regionális különállásának, "másságának", géniusainak és tájai, helyei szellemének sajátos vonatkozásai, hatásai szinte közhelyszerűen támadtak fel a rendszerváltás folyamatában is. Objektív tények és szubjektív vélemények sokasága, a táj, a természet és környezet, a gazdaság, a településhálózat és a társadalom kölcsönkapcsolatának régi és új viszonylatai kerültek ismét elő, s megvallom, nagyon nehéz feladat rendet rakni közöttük.

A Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium megbízása alapján — csaknem száz kolléga részvételével — végzett kutatómunkánk ezt szolgálta ugyan, de kutatóként meg kell vallanom, kétségeim alig csökkentek. Azért, mert a csaknem teljesnek tekinthetően lajstromba szedett részeredményeink, s az esetenként sikeres szintézistörékvéseink sem tudták igazán felfejteni az "alföldiség" legmélyebb lényegét, vagy, hogy Beluszky Pál nevezetes cikkére utaljak, az Alföld-szindróma igazi eredetét.

Mondhatnánk azt is, hogy csak bennünk, alföldiekben jelenik meg így ez az igény. Voltak olyan mereven elutasító fővárosi vélemények is, hogy nincs is ilyen Alföld-másság, meg "tudományosan is értékelhető" alföldiség, alföldi ember és mentalitás. Csak hát a tények kemények, mert ezek igenis vannak és hatnak.

Hatottak korábban is, s jelenleg is értékéknél kell kezelnünk azokat, azért is, mert jelentős külső források most sem áramlanak régióink további fejlesztéséhez. Így a sok dicséretes szándék mellett sem valószínűsíthető, hogy makrorégióink valamennyi erőforrásának, adottságának, lehetőségeinek és korlátainak teljes ismeretén kívül másra számíthatunk, mint arra, hogy maga az Alföld teremti meg modernizációjának és felzárkózásának lehetőségeit, vagy legalábbis fogadókésznek mutatkozik, ha ilyen impulzusok érik.

Előadásomban a kutatási program főbb eredményeiből kiindulva a környezet, a gazdaság, a településhálózat és a társadalom négyes egységének és kölcsönkapcsolatának néhány — általam legfontosabbnak ítélt — elemét kísérlem meg bemutatni és elemezni, olyan időbeli és térbeli viszonylatokban, amelyek a ma regionális léptékben szinte teljességgel áttekinthetetlen változásokat is, talán, rendezhetik.

Míndezeket a lehető legegyszerűbben, egyszerre érvényesülő ellentétpárokba, relációkba próbáltam összefoglalni. Csaknem valamennyi ellentmondásos alföldi regionális folyamatot a következők jellemzik:

- centrum és periféria
- centralizáció és decentralizáció
- integráció és dezintegráció

- egységesülés és diverzifikáció (avagy sokszínűség)
- koncentráció és dekoncentráció
- tradíció (avagy megőrzés) és modernizáció (avagy megújulás)
- a fejlődés szerveződése és szervezetlensége
- egyensúlyvesztés és harmónia

A fenti fogalompárok a legkülönbözőbb vizsgálatainkban egyaránt felbukkantak, együttesen kifejezve mindazokat a környezeti, gazdasági és társadalmi jelenségeket, folyamatokat, amelyek karakteresen jellemzik az Alföld másságát, s amelyek alapos ismerete nélkül nem építhető fel összehangolt Alföld- fejlesztési stratégia.

Mindezekből kiindulva két további közelítés lehetséges. Vagy a fenti fogalompárokra fűzve elemezzük az alföldi földrajzi és regionális változások egyes jelenségeit, vagy a kijelölt négy nagyobb tematikai egység folyamatait tekintjük át a fenti relációk szerint.

Mindkét út járható, de praktikus okokból, s azért, hogy témavezetői kötelmeim szerint minél több, a kutatásban résztvevő kolléga gondolatát interpretálni tudjam ebben a rövid szintéziskíséretben, az utóbbit választom.

Az Alföld környezetének egységesülése, illetve a környezet, gazdaság, társadalom kölcsönkapcsolatának súlyos diszharmóniákkal terhes egymásra hatása több mint másfél évszázada — lényegében a folyószabályozások kezdete óta — tartó folyamat. A globális hatásként értékelhető és növekedő ariditás csak súlyosbítja ezt. Általánosnak tekinthető tehát a vízhiány, a talajok veszélyeztetettsége, a tájhajlamnak meg nem felelő mezőgazdasági művelési szerkezet és földhasználat indokoltnál nagyobb térnyerése, az endemikus flóra és fauna kicsiny területekre való visszaszorulása, a biodiverzitás csökkenése. Vizsgálafok sora igazolta ugyanakkor azt is, hogy ezek az egyensúlyvesztések további erős antropogén alapú környezet-társadalom konfliktusokat is hordoznak, csatornázottság hiányától a dinamikus növekedő rétegvíz kitermelésen át a veszélyes hulladékok elhelyezhetőségéig. A kutatás összefoglalójában tehát egyértelműen rögzítettük a döntéshozók felé, hogy a valóban sok természeti és környezeti értékében egyedülálló és ugyanakkor veszélyeztetett nagytáj egységes kezelést és védelmet igényel.

Az alföldi gazdaság tradíciója és modernizációja a többek által már korábban is részletesen elemzett centrum-periféria reláció mellett a centralizáció-decentralizáció és a szerves- szervezetlen fogalompárokkal írható le leginkább. A tipikus és szélsőségesen agráriánus területek periférijellege közismert következménye a területi munkamegosztás történeti fejlődésének. Alföldünk esetében ezt több történeti fejlődési mozzanat is tovább erősítette a török hódoltságtól az agrár-túlnépesedés évszázados hatásán át az utóbbi három esztendőben a keleti piacok összeomlásáig. A sok elemében szervezetlen, a terület adottságaival diszharmóniában levő, a csupán foglalkoztatást és szerény (rész)-jövedelmet biztosító és a hatékony költségekkel alig számoló decentralizációs iparpolitika révén létrejött telephelyek és részlegek is szükségszerűen válságos helyzetbe kerültek az Alföldön. Így az utóbbi két évben szintén drámaian fokozódott a munkanélküliség. Ezáltal a periferialódás is tovább erősödött, s szinte kritikus mértékben csökkent az egész régió gazdasági eltartó- és jövedelemtermelő képessége. Azt is megállapították az elemzések, hogy új és szerveződő gazdasági ágazatok telepítése nélkül ezen a helyzeten aligha lehet javítani. A hátrány e tekintetben sajátos előnnyé is válhat.

Ha mindezeket tekintve a mai adottságok komplex kihasználására építkezünk a jövőben, akkor két — viszonylag előnyös — lehetőséget rejt a régió: az egyik a településhálózat, a másik a népesség és társadalom tájszeretete, identitása, munkakultúrája, leleményessége, viszonylag kedvező korösszetétele, képzettségi szintje.

E két tényezőcsoportot egy kicsit másképp vizsgálom, mint az előzőket. Konkrétan is áttekintve ezeket az adottságokat, visszatekintve a viszonylag kedvező konstellációkkal rendelkező 1975 és 1985 közötti két fél évtizedre, — Márkus István kifejezését átvéve valóságos, a korábbi paraszti életformát negligáló "ambíciórobbanás" játszódott le az Alföldön. Kifejezte ezt a két regionális központ (Debrecen és Szeged), majd kicsit később a megyeszékhelyek gyors, de minőségi jegyekkel is mérhető urbanizációs koncentrációja, egy jelentős kisváros-fejlesztési hullám, a falusi modernizáció sok-sok jele, a lakásépítkezések ütemének felfutásától a gépkocsik számának növekedéséig. Sajnos, ezeknek a folyamatoknak a generáló erői — mint visszatekintve kiderült — látensek voltak, nem szervesültek, majd mára megszűntek éltető elemeik, amelyeket az alföldi falusi és volt mezővárosi lakosság esetében tipikusan a több lábbon álló és több szektorból is jövedelmet szerző családi gazdaság megújulóképes tradíciója éltetett.

Ahová e térben is követhető folyamatok nem értek vagy érhetek el, ott a külső és belső periferizálódás jelenségei erősödtek fel a Közép-Tiszavidéktől Szabolcs-Szatmár-Beregig, s szinte végig az országhatár mentén. Többen is igazolták, hogy a regionális fejlettségi (vagy ha innen nézzük, elmaradottsági) lejtő meredeksége nőtt, s szinte már "török" is a Hatvan—Jászberény—Szolnok—Makó vonaltól keletre. S még ezen belül is — ahogy Rechnitzer János használja — az innovációk által erősen szabdalta a táj.

Ezt a szabdaltságot és dezintegráltságot csak fokozta a rendszerváltás után bekövetkező területpolitikai vákuumhelyzet. Bár az önkormányzatiság hierarchizáltságának mérséklődése jobban megfelel az Alföld hagyományainak és településstruktúrájának, de megfelelő források híján — vagy éppen e jelleg figyelembevétele nélkül — gátolja egy modern, új típusú és felépítésű regionális politika bevezetését. Kiszámítottuk: a mai, normatívnak tekintett (re)disztribúció nyomán az Alföldet évi 11-15 milliárd forint hátrány éri csak amiatt, hogy más, mint a többi régió. S akkor még nem is szóltunk az országba érkező tőkének vagy más fejlesztési forrásoknak az Alföld területi és népesedési részesedését 40-50 %-kal alulmúló voltáról. Azt hiszem politikai felhangoktól mentes igazságtétele lenne az egész tájnak, ha a korábbi évtizedek többszöri és bizonyítható forráskivonása nem ismétlődne meg. Mert most valóban nincs is forrás, bizonyos szempontok szerint pedig a terület- és népességarányos elosztás méltányosan javíthatna a régió induló helyzetén. Ezt, legalábbis egy jól kidolgozott és felépített, tényleges Alföld Program beindításának az erejéig megérdemelné a táj.

A tartós alföldi trendek térbeli és időbeli képe egyértelműen azt bizonyítja — akár egy hosszabb idősorban tekintjük például az alföldi rurális népesség számának alakulását egy mintaterületen, akár egy másik megyében a lakásépítés dinamikáját, akár egy harmadikban a talajvízszint alakulását, — hogy az ötvenes-hetvenes évtizedek felfutása már a nyolcvanas évek közepén befejeződött, tartós a pangás, a visszaesés.

Mindhárom eddig kiemelt tényező esetében érződik a diszharmónia, a természet és társadalom interakcióinak problémája és kritikája. Feloldásuk lehetősége — a kutatásaink alapján megfogalmazott koncepcionális irányelvek szerint — magában a négy fő csoportunk által meghatározott térben rejlik.

Gondolatilag tehát mindenképpen újra kell rendezni a teret. Olyan, alulról építkező kistérségi alapú regionális fejlesztési stratégiát látunk indokoltnak bevezetni, amelyek a négy — egymásra hatásában legfontosabb tényezőcsoportra — négy alapelvet, alapfeladatot tartalmaz:

— Az első az Alföld másságának, belső diverzifikáltságának a megőrzése, előnyös vonásainak a kihasználása — ahol lehetséges, ott a komplex tájrehabilitációt helyezve a középpontba.

— A második: a makrorégió egészére alkalmazandónak tarjuk a fenntartható fejlesztést, olyan új területi, tudományos ismeretekre építve, amelyek első lépcsőben az ösztönzőkkel és társulásokkal támogatott kistérségekben kerüljenek kidolgozásra. Ez azért is nagyon fontos, mert a különböző adottságú alföldi térségek ma még "nincsenek teljesen tisztában" természeti, társadalmi adottságaikkal, a piacgadáság feltételrendszerével, az átalakult környezetük veszélyeztetettségével, adottságaik különböző kombinációinak kihasználhatóságával.

— A harmadik fő alapelvünk — s mind ebben, mind a negyedikben szükségképpen eltértünk a kutatásokat kiváltó országgyűlési és kormányhatározattól — a versenyképes gazdasági szerkezet kialakításának és nemzetközi integrációs kapcsolatrendszer biztosításának az igénye.

— A negyediknek pedig az Alföld jelentős területein az akut gazdasági és szociális válság mérséklését kell tekintenünk, mert mind a lakossági eladósodottság mértékét, mind az egyszerre összeomló több lábbon álló családi gazdaságok mai jövedelmi helyzetét, mind a súlyosan fokozódó periferalizációt olyan mértékűnek ítéljük, hogy javulása nélkül a régió esik az első három pontban megfogalmazott regionális modernizációs kísérlet-lehetőségek tényleges elindításától.

Azt csak remélni tudjuk, hogy az újra a döntéshozók elé kerülő Alföld Program ténylegesen és intézményesen is elkezdődik. Mi csak a hozzá szükséges kutatásokat és információkat igyekeztünk az elmúlt két esztendőben — immáron az Akadémiánk elnöksége által is elfogadott módon és az interdiszciplináris regionális kutatások kívánalmainak megfelelően — elvégezni, összegyűjteni.

Egy ténylegesen annak nevezhető Alföld Fejlesztési Programnak egyelőre csak a kezdeményezései láthatók, s a kutatások szinte egy kvázi starthelyzetet provokáltak ki. Sok esetben éppen a megfelelő törvényi szabályozás hiányzik, hiszen nincs új felépítésű, koordinációt megteremtő területfejlesztési, környezetvédelmi, természetvédelmi és földtörvény sem, amelyekben már érvényesíthetők lennének az Alföld valóban érvényesítendő másságának a kritériumai. Sajnos még nagyon sok — tevékenységét regionális léptékben kifejteni képes — szereplő is hiányzik. A legfontosabb kívánalom, hogy Ők — a területen, a területért szolidárisan együttműködni képes szereplők — találtsanak meg, — és mindenféle demokratikus kormányzati és önkormányzati részvétellel és támogatással alakuljanak meg a leghamarabb.

Mi, kutatók, készen állunk folytatni a munkát, vállalva az e kutatásunkhoz hasonlatos koordinációt, az újabb jelenségeknek és folyamatoknak egy kísérleti regionális szintézis-rendszerbe (és információs rendszerbe) való foglalását.

Az Alföld jelenének, jövőjének a kutatása, meggyőződésem, hogy nemcsak a mi igényünk, hanem valamennyiünké. S erre megfelelő összefogással az Alföld egésze képessé tehet, szintén valamennyiünket.

A vizsgálatok folytatására — az eddigiekkel összhangban — öt fő irányt kíséreltünk meg kijelölni:

— Az Alföld komplex agrárhasznosítása új irányainak kidolgozása, a tájintézetek újraélesztésével.

— Az Alföld nagyrégió nemzetközi integrációs lehetőségeinek feltárása, kimunkálása, különös tekintettel a Közös Piac regionális fejlesztési projektjeihez való kapcsolódás lehetőségeire.

— A lokális és regionális gazdasági és területfejlesztési szabályozás (adórendszer, kamatpolitika, elosztási rendszerek, stb.) új lehetőségeinek a kidolgozása és hatásvizsgálatai az Alföldön.

— A fenntartható fejlődés kistérségi alapú megszervezésének modellvizsgálatai tipikus alföldi területeken, különös tekintettel a területhasznosítás és -felhasználás környezeti változásaira, kritériumaira, a gazdaság- és településfejlődés adottságaira, a helyi társadalom identitására és innovatív képességére.

— A Tisza mint az Alföld tengelye.

Az Alföld további kutatásait egy regionális tudományos adat-, információs és térinformatikai számítógépes rendszer foghatná össze egységes területi felhasználhatóságot is biztosító rendszerbe, lehetővé téve, hogy a helyi, megyei és regionális döntéshozók itt a tájon szembesülhessenek a régi-új területi konfliktusokkal. Ezzel együtt, előbb minta-kistérségekben, majd az egész Alföldre szükséges létrehozni egy tájértékelő, környezet- és természetvédelmi, település- és tájrehabilitációs tervezési célokat szolgáló, tudományos értékű monitoring rendszert is, a már meglévő részrendszerek integrálásával.

S végül, a húsz esztendeje itt alföldi kutatócsoportot alapító Tóth József előadására utalva, a műhely megszületésétől napjainkig velük mindig a legbelsőbb külső munkatársi viszonyban levő kollégaként köszöntöm a ma itt bennünket vendégül látó, jubiláló húszéves békéscsabai csoport valamennyi volt és jelenlegi munkatársát. Szép, és az Alföldre is jellemző, hogy ők valóban munkával ünnepelnek itt velünk, s akárcsak tíz éve, nem magukat ünnepeztetik, hanem a tájért kívánnak ezzel is tenni valamit.

Azt kívánom, hogy hadd maradhassunk velük együtt az árbockosárban. Mert a jó kutató az árbockosárban ülő matrózhoz hasonlatos, aki kiált, ha föld van, vagy jég-hegy, s ha levezénylik evezni, lehet, hogy a hajó gyorsabban megy, csak azt nem tudjuk, hogy merre.

*Természeti erőforrások —
környezetvédelem*

AZ ALFÖLD KÖRNYEZETKUTATÁSÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE

Bevezető a *Természeti erőforrások — környezetvédelem*
szekció előadásaihoz

Kerényi Attila—Mezősi Gábor

Az Alföld területén környezeti szempontból négy tényezőcsoport kíván részletesebb elemzést.

1. A leglényegesebb talán az *éghajlat* és az ezzel összefüggő *vízellátottság* csoportja lehet. Alföldi viszonylatban ugyanis az éghajlat a környezet állapotának egyik legfontosabb jellemzője, annak meghatározója. Az Alföld éghajlatváltozásának — a globális felmelegedés különböző alakulásával kapcsolatosan — több scenariója is ismert. Miközben a meteorológusok egy része vitatja, hogy a Föld melegedő éghajlata természetes vagy mesterséges eredetű-e, sőt, vannak, akik az éghajlatváltozást magát is megkérdőjelezzik, azt tényként kell elfogadnunk, hogy az utóbbi másfél évtizedben hazánkban megnövekedett az aszályos időszakok száma, időtartama, s az éves közép-hőmérsékletek trendje is emelkedő. Bár az éghajlatváltozás ténye egyértelmű statisztikai biztonsággal alig mutatható ki, azt senki nem vitathatja, hogy az említett időszak szélsőségei rendkívüliek.

Vannak hazai meteorológusok, akik a kedvezőtlen változások folytatását statisztikai számítások alapján is valószínűsítik.

Általában már 10 éves távban jellemzően prognosztizálható a téli időszak hőmérsékletének emelkedése (ez akár még kedvező is lehetne), amihez szerényebb nyári hőmérsékletemelkedés társul. A hőmérsékletnövekedés mellett az aszályos időszakok várhatóan gyakoribbakká, és éves átlagos időtartamukat tekintve egyre hosszabbakká válnak.

Az aszályos időszakokra már az utóbbi években is jellemző volt, hogy nemcsak nyáron, hanem a téli félévben is egyre gyakrabban fordultak elő, növelve a talaj vízhiányát, amelyet egy-egy csapadékosabb év már nem tudott pótolni. A jövőben éghajlatunknak ezzel a jellemvonásával valószínűleg egyre nagyobb mértékben kell számolnunk, ami — többek között — a mezőgazdaságtól az alkalmazkodás stratégiáját kívánja meg. Az éghajlat szárazabbá és melegebbé válása kritikus helyzetbe hozhatja hidegtűrő és csapadékkedvelő természetes és kultúrnövényeinket egyaránt. Lassú, évtizedenkénti 2—3 km-es természetes elmozdulási képessége miatt veszélybe kerülhet az Alföld természetes, illetve természetközeli erdőtakarója. A mezőgazdaság számára a legtöbb gondot a csökkenő vegetációs időszaki csapadék, a növekvő párolgás és az ezekkel párhuzamosan jelentkező növekvő vízfelhasználás, csökkenő talajnedvesség és talajvízszint jelenthetik. A változó ökológiai viszonyok többek között a természetes növények fajtaváltását indokolják.

Az Alföldön kitüntetett figyelmet kell szentelnünk a *felszín alatti vizeknek*. Ezek többnyire a medenceperemről származó csapadékkal pótlódnak. Az alföldi talajvizek többsége ivóvíz céljára nem használható, de földtani védettség hiányában a rétegvizek

harmada is sérülékeny. A felszín alatti vizek minőségének kedvezőtlen változásairól — noha az általuk okozott kár olykor kimutatható — nem rendelkezünk korrekten megalapozott, elegendő információval. Az Alföld rétegvizeinek mintegy 15 %-a kezelés nélkül használható. Ebben a tekintetben a kedvezőtlen minőségi változások megelőzésére kell törekedni. Sajátos, regionálisan eltérő menedzsmentre van szükség, hisz' pl. a rétegvizek "feláramlási" területei kevésbé szennyeződéserzékenyek, mint az Alföld középső vagy DK-i felszínei.

A felszíni vizek csökkenő vízhozama nem kedvez az egyébként is jelentős költség-növekedésű öntözés kiterjesztésének. Kedvezőtlen a felszíni vizek minősége szempontjából is, hiszen ugyanolyan szennyezőanyag-mennyiségnél nagyobb azok átlagkoncentrációja. Az utóbbi idők gazdasági folyamatai azonban előnyösen hatottak az alföldi folyók vízminőségére. Több ipari nagyvállalat lényegesen csökkenő termelése, valamint egyes üzemek bezárása miatt több vízszennyező komponens emissziója csökkent. A mezőgazdasági eredetű diffúz szennyezés is kisebb lett a kisebb műtrágya-felhasználás miatt. A jövőben a mezőgazdasági fellendülést — a fenntartható fejlődés elvét követve — úgy kell megvalósítani, hogy az a természetes környezeti folyamatokkal legnagyobb harmóniában legyen.

A kötet figyelemre méltó tanulmányokat ad közre az éghajlat és a vízháztartás témakörben Kiss, Várallyay—Molnár, Pálfai és Szalóki tollából.

2. A *morfológia* és a *talaj* tényezőcsoportjára egyik oldalról a homogenizálódás a jellemző. Számos domborzati forma ugyanis különböző emberi tevékenységek miatt (talajjavítás, rónázás, rendszeres talajművelés stb.) eltűnt a felszínről, a síkság sok helyen még egyhangúbbá vált. Kedvezőtlen, hogy a homogenizálódásnak általában az ember számára káros természeti folyamatok teremtenek "ellensúlyt". Így pl. a felszínalakító tényezők közül rendkívül erősen visszaszorultak a folyami feltöltődés felszínei, a mesterséges tavakra korlátozódott a limnikus és mocsári szedimentáció. Elsimult az Alföldre oly jellemző fluvioeolikus és folyóvízi formák (pl. övzátony, parti dűne) jelentős része, ugyanakkor közel 12 ezer km²-nyi felszín veszélyeztetett szélerózió és akkumuláció által. Ma az Alföldön általában a neutrális felszínfejlődés a jellemző, noha már számos, korábban stabilnak tekinthető forma egyensúlyi állapota bomlott meg az instabil tényezők hatására.

Az Alföldön a talajok termőképességének fokozását célzó beavatkozások, különösen a déli-délkeleti területeken megvalósított melioráció, vagy a Közép-Tiszavidék intenzív öntözéses gazdálkodása, felemásan érintették a talajok minőségét. A "természeti" tényezők közül a talajok termékenységét — a szikesedési folyamat révén — a talajvíz sótartalma, továbbá a nagy homok- vagy agyagtartalom is kedvezőtlenül befolyásolja. Az öntözés káros talajtani következményei (másodlagos szikesedés, szerkezetrombolás) kellő körültekintéssel, megalapozott hatástanulmányok megállapításainak betartásával ma már elkerülhetők. Az ártéri talajok (öntés- és réti talajok), valamint a futóhomokos és tőzeges felszínek igen erősen szennyeződéserzékenyek, csak nagyon kis mértékben terhelhetők. A talaj, lévén a nemzeti vagyon egyik legjelentősebb eleme, amely országosan a természeti erőforrások 2/3-át adja, kiemelt, sokcsatornás monitoringrendszerrel kiegészített állapotellenőrzést és védelmet igényel. A kötetben a témához csatlakozó tanulmányok Kondorné Szenkovits—Barna, Tóth S-né és Zentay tollából olvashatók.

3. Az Alföld környezetváltozásainak kétségtelenül egyik kulcskérdése a változó tulajdonviszonyokhoz idomuló *területhasznosítási szerkezet* erőteljes módosulása. A változás alapvetően gazdasági indíttatású, ugyanis a piaci viszonyok miatt nem tartható a korábbi struktúra, és jelentősen csökken a korábbi gazdálkodási lépték is. Az elsőnek említett strukturális változás fő tendenciája a gyepterületek részesedésének növekedése. A privatizáció többnyire a talaj termőképességének átmeneti csökkenése (kevesebb műtrágya alkalmazása) árán kisebb kémiai terhelést jelent. A gazdálkodási méret csökkenése többféle környezeti következménnyel járhat, amelyek vizsgálata fontos kutatási programok tárgya lehet. A kötetben helyzetképet közöl Beregszászi—Baukó, Lóczy—Szalai, Nagy.

Az Alföld területén képződik az ország különleges kezelést igénylő hulladékainak közel harmada. A földtani-geomorfológiai adottságok alapján azonban a felszínen I. kategóriájú hulladék nem, II. és III. kategóriájú veszélyes hulladék is csak ideiglenesen lenne elhelyezhető. A hidrológiai-hidrogeológiai adottságok korlátozó volta miatt hosszabb távon is a "kiszállításra" kell felkészülni, növekvő erőfeszítést kíván a kommunális hulladékok elhelyezésének megoldása (lásd Orosz tanulmányát).

4. A negyedik tényezőcsoportot az *Alföld élővilága* jelenti. A természetvédelem alapvető feladata a nagytáj természetes élővilágának megőrzése, a még fennálló biológiai változatosság fenntartása. Ez a természetes élőhelyek megőrzésével, az élő és élettelen értékek együttes védelmével érhető el. A védett területek szórt elhelyezkedése miatt nem közömbös az sem, milyen az élővilág mozgási lehetősége a nem védett, nagyrészt mezőgazdaságilag hasznosított területeken. A már jogilag is védetté nyilvánított területeken kívül (nemzeti parkok, tájvédelmi körzetek), nagy szerepe van az ún. ökológiai folyosók rendszerének. Az alföldi tájhasználatban bekövetkező változások (nagyüzemi-mezőgazdasági táblák visszaszorulása, kisebb méretű parcellák szaporodása — várhatóan mozaikosabb növény szerkezettel) új lehetőséget teremtenek egy ilyen zöldfolyosó-rendszer kialakítására. A mezőgazdasági táblákat, parcellákat elválasztó sövény sorok, erdősávok mellett nagy szerepük van a természetes, vagy természetközeli gyepeknek, a kisebb-nagyobb erdőfoltoknak. Különleges szerepet tölthetnek be az ökológiai folyosók rendszerében a folyók, a holtágak az őket övező természetközeli növényzettel.

Tudomásul kell vennünk, hogy az Alföldön az élővilág megőrzését a környezetbarát mezőgazdaság és ipar megteremtésével érhetjük el leghatékonyabban. Önmagában a táji adottságokhoz alkalmazkodó termelés szerkezet is segíthet e várhatóan hosszú folyamatban.

A tudományos vizsgálatok segíthetik az élővilág változatosságának megőrzését. E témakörben Kondorné Szenkovits—Barna, Tóth S-né és Domokos tanulmányait ajánljuk az olvasó figyelmébe.

Végül szólnunk kell arról, hogy az Alföldnek mint *egységes* földrajzi nagytájnak nagyobb súllyal kellene a kutatások tárgyának lennie. Számos analitikus munka (tájértékelés, részpotenciálok analízise, kistájak katasztere) született már, de hiányzik egy olyan szintézis, mely az egész nagytájra vonatkozóan a földrajzi adatok minőségileg más rendszerével és értékelésével újat adna — elsősorban a tájvédelem szempontjából.

A MAGYAR ALFÖLD TALAJAINAK VÍZGAZDÁLKODÁSA ÉS A TÉRSÉG MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉSE, VALAMINT KÖRNYEZETGAZDÁLKODÁSA KÖZÖTTI KAPCSOLATOK ELEMZÉSE

Várallyay György—Molnár Endre

A talaj sokoldalú funkcióképességét meghatározó tényezők és folyamatok túlnyomó része a talaj vízgazdálkodásával kapcsolatos, annak oka vagy következménye. Következik ebből, hogy a beavatkozások zöme a talaj vízháztartásának, nedvességforgalmának optimalizálását célozza. Ezeknek a beavatkozásoknak a jövőben világszerte, így hazánkban is megkülönböztetett jelentősége lesz. A mezőgazdaság rendelkezésére álló vízkészletek egyre kisebbek. Egyrészt az ipar, urbanizáció, üdülés, stb. — ugyancsak nagymértékben fokozódó — igényeinek szükségszerű kielégítése miatt (a vízkészlet-gazdálkodás alapelveinek és a természetvédelem követelményeinek szükségszerű betartása mellett) egyre kevesebb víz áll a mezőgazdaság rendelkezésére. Másrészt a különböző irányú vízfelhasználás gyakran vezet a víz minőségének jelentős mértékű romlásához, ami a mezőgazdasági célra felhasználható, megfelelő minőségű vízkészlet további csökkenését eredményezi.

A megfelelő mezőgazdasági vízellátás alapvető és elsőrendű feladata tehát a vízfelhasználás hatékonyságának javítása, hatásfokának növelése, amelynek legfontosabb eszköze a talaj vízháztartásának, nedvességforgalmának szabályozása. Megkülönböztetett jelentősége van ennek még Magyarország mérsékelt nedves éghajlatú — de térben és időben igen szeszélyes csapadékeloszlású — területén is, ahol a mezőgazdasági termelés mai színvonalán az elmúlt időszakhoz viszonyítva lényegesen nagyobb jelentősége van a termésbiztonságnak, a szélsőséges (sáros, esetleg belvíz- és árvízveszélyt, felszíni lefolyást és talajpusztulást okozó szélsőségesen nedves, illetve aszálykárokat, agrotechnikai nehézségeket okozó szélsőségesen száraz) nedvességviszonyok kiküszöbölésének, mérséklésének, a talajra jutó csapadék- és öntözővíz hatékony felhasználásának. De ez (lesz) a fő feladata a térség — káros ökológiai mellékhatásokat megelőző, kiküszöbölő — környezetgazdálkodásának/környezetvédelmének is. (Várallyay 1983, 1987).

A múlt tapasztalatainak hasznosítása

Egy országos jelentőségű és az ország nagy területét érintő fejlesztési program indításakor mindig érdemes visszanyúlni a múlthoz, a gyökerekhez. A történeti, szakmai-történelmi elemzések mindenképpen szükségesek, és a feltárásukra fordított idő mindig sokszorosan visszatérül az új koncepció kialakítása, a jövőbeni feladatok kijelölése terén, hisz':

1. A múltban is gyakran felfedezhető a jelen törekvései. Például az Alföld Program esetében a tájgazdálkodás; ésszerű földhasználat; vízrendezések és lecsapolások szükségessége, környezeti hatásai; Alföld-fásítás; szikes talajok és homoktalajok hasznosítása és javítása; árterek, belvízjárta vagy belvíz-érzékeny területek (wetlands) hasznosítása, stb. (Szabolcs 1961; Szabolcs *et al*, 1968—69, 1969, 1977, Várallyay 1992, 1993a).

2. Nem érdektelen annak részletes elemzése, hogy ezek a problémák és azok különböző megoldásai (vagy éppen megoldatlansága) milyen okok miatt következtek be, vetődtek fel.

3. A múlt eseményeinek értékelő elemzése nagyon sokféleképpen segítheti egy ma megfogalmazandó program megalapozottságát. A két legkézenfekvőbb ezek közül:

- a múlt sikeres akciói, megoldásai (például az Alföld-fásítás vagy tájgazdálkodás) a jelen programjaihoz is például szolgálhatnak;
- a múlt kudarcai (például a szikjavítás vagy nagyterségi melioráció; a mezővédő erdősávok feláldozása a gigantomán nagyüzemi gazdálkodás túlméretezett mezőgazdasági tábláinak kialakítása érdekében, stb.) pedig megóvhatnak a jövőben elkövetett hasonló tévedésektől, ha megismerjük azokat és levonjuk azokból a szükséges következtetéseket.

4. Végül, van az időbeni visszanyúlásnak egy további páratlan lehetősége, amelyet a korszerű, egyre pontosabb és nagyobb valószínűségű prognózisokra képes tudomány úgy fogalmaz meg, hogy: "a jövő változásainak előrejelzése a múlt történéseinek elemzése alapján". A hosszú távú környezeti hatások előrejelzésére kidolgozott prognózis-modellek verifikálására alig van más lehetőség, mint a múlt adatbázisán történő szimuláció és a ténylegesen bekövetkezett történések összehasonlító elemzése. Ezért is értékelték fel világszerte a hosszú adatsorú megfigyelések, a tartamkísérletek, amilyenekkel a Magyar Alföld számos térsége dicsekedhet. Ezek olyan nemzeti kincset reprezentálnak, amelynek fenntartása, megóvása az Alföld Projekt egyik — szinte kötelező — feladata kell, hogy legyen.

Az MTA TAKI-ban jelenleg folyó kutatások

Az MTA TAKI-ban (önállóan vagy külső együttműködéssel közösen) az alábbi, az Alföld-programban felhasználható talajtani kutatások születtek.

1. Komplex talajtakarójú területeken alkalmazható mintavételi és térképezési módszerek adaptálása. A talajtakaró heterogenitásának vizsgálata és értékelése, az optimális mintavételi stratégiák meghatározása a geostatisztika módszerei segítségével, vegetáció indikálta talajtérképek készítési módszerei a távérzékelés eredményeinek felhasználásával.

2. A helytelen talajművelés által okozott környezeti károk és előrejelzésük:

- a talajtömörödés, a talajszerkezet-leromlás természetes és emberi beavatkozások hatására történő okainak és következményeinek feltárása: a talajok tömörödéssel és szerkezet-leromlással szembeni érzékenységét kifejező kategóriarendszer kidolgozása és e kategóriák 1:500 000 méretarányú térképének megszerkesztése;

— az optimális nedvességállapotú talajművelés talajfizikai és vízgazdálkodási feltételeinek vizsgálata.

3. A mezőgazdasági vízháztartás-szabályozás talajfizikai alapjainak elméleti továbbfejlesztése (Várallyay 1980, 1985a, 1987, 1988, 1989):

— a talaj vízgazdálkodását jellemző egyes talajfizikai paraméterek mérési módszereinek és számítási lehetőségeinek továbbfejlesztése;

— modellek kidolgozása a gyökérszóna vízellátásának pontos és kvantitatív jellemzésére.

4. Talajnedvesség-szabályozási beavatkozások hatásának vizsgálata (Várallyay 1981).

Az Alföld számos területén a hidrológiai ciklusnak megfelelően változó talajvízszint, az időnként és helyenként fellépő túlbő nedvességviszonyok, az egyes területek fokozott aszályérzékenysége egyaránt szükségessé tette a talajnedvesség optimalizálását szolgáló nedvességszabályozási beavatkozásokat (vízelvezetés, öntözés). Ezek azonban jelentős mértékben befolyásolják a talajfejlődési folyamatokat, a talajok víz- és sómérlegét, valamint a vízben oldható tápanyagok mozgását. Többéves kutatási program keretében, az illetékes alföldi intézetekkel és kísérleti telepekkel történő együttműködés keretében jelentős eredmények születtek az alábbi témákban:

— a másodlagos szikesedés előrejelzése és megelőzése a só- és vízmérlegek kimérésével és szabályozásával (Szabolcs 1961, Szabolcs *et al*, 1968—69, 1969, 1977, Várallyay 1967);

— különböző típusú drénrendszerek működésének anyagforgalmi és agrotechnikai vizsgálatai;

— az öntözés és drénezés együttes alkalmazásának hatása a talaj víz-, só- és tápanyagforgalmára;

— az öntözővizek minősítési rendszerének korszerűsítése; anyag-visszapótlás (elsősorban N-adagolás) racionális módjainak kidolgozása;

— a drénrendszerek működési időtartamát befolyásoló tényezők: a feliszapolódás, okkeresedés veszélyeinek feltárása és alternatív javaslatok kidolgozása a megelőzés lehetőségeire.

5. Szélsőséges nedvességviszonyok hatásának vizsgálata a talajra és a növényzetre:

— a belvízképződésre ható tényezők vizsgálata és megelőzésének, kiküszöbölésének lehetőségei (Várallyay *et al* 1980b);

— az ún. "légköri aszályból" és a talajok vízgazdálkodási tulajdonságaiból adódó nedvességhiány következményeinek elemzése, szükségességének és lehetőségeinek megállapítása (Várallyay, 1988).

6. A prognosztizált klímaváltozások talajra és növényre gyakorolt várható hatásainak előrejelzése:

— scenáriók kidolgozása a különböző mértékű csapadékcsökkenés, illetve átlagos évi középhőmérséklet-emelkedés hatásainak a talajok nedvességforgalmára gyakorolt várható hatásáról;

— a várható éghajlat- és/vagy időjárás-változások növénytermesztési hatásainak elemzése.

7. A szélsőséges kémhatásviszonyok talajra gyakorolt hatásainak felmérése és következményeinek elemzése:

- emberi beavatkozások (nem megfelelő, vagy a burkolatlan földcsatornában történő szállítás során leromló minőségű öntözővíz; pangó, sós talajvíz szintjének megemelkedése a burkolatlan tározókból és csatornákból; vagy nem megfelelő módszerrel, vízadaggal és vízelosztással öntözött területekről történő szivárgás, s ebből adódó fokozott talajvíz-táplálás; stb.) által okozott másodlagos szikesedés folyamatainak vizsgálata, modellezése, előrejelzése, s ennek alapján megelőzése (Szabolcs 1961, Szabolcs *et al*, 1968—69, 1969, 1977, Várallyay 1967);
- az alföldi talajok savanyodással szembeni érzékenységének, az ezt meghatározó talajtulajdonságok szerepének részletes elemzése; ennek alapján kategóriarendszer kidolgozása, s e kategóriák 1:500 000 és 1:100 000 méretarányú térképeinek elkészítése (Várallyay 1992a, 1993b);
- a helytelen műtrágyázásnak, savanyúan hidrolizáló anyagok talajba juttatásának következményeként létrejövő talajsavanyodás mechanizmusának vizsgálata és következményeinek részletes elemzése, különös tekintettel a potenciálisan káros, toxikus anyagok (Al, nehézfémek stb.) mobilizálódására ("időzített vegyibomba (CTB)" hatás; Várallyay 1993b).

8. A talajban lejátszódó folyamatok helyszíni nyomon követésének továbbfejlesztése:

- egyszerű, gyors, helyszíni mérést lehetővé tevő talajnedvesség-mérő, talajhőmérő és talajvízszint-észlelő berendezések kifejlesztése (szabadalmak);
- mozgó terepi talajtani és távérzékelési laboratórium létrehozása az egyszerűbb talajkémiai, talajfizikai és sugárzástani paraméterek helyszíni mérésére és adatfeldolgozására, és e laboratóriumnak az Alföld különböző jellemző pontjain történt beüzemelése.

9. Szennyvizek és szennyvíz-iszapok hatásának vizsgálata:

- szabályozási rendszer kidolgozása a szennyvizek és szennyvíz-iszapok ártalommentes mezőgazdasági elhelyezésére;
- egyes, különösen toxikus nehézfémek talajbeli mobilitásának vizsgálata;
- a nehézfémek növény által történő felvehetőségének megítélése;
- a közutak menti nehézfém-terhelés talajokra és növényzetre gyakorolt hatásainak vizsgálata.

10. Környezet- és természetvédelmi kutatások:

- termőhelyfeltárások a Hortobágyi Nemzeti Park területén;
- a Kiskunsági Nemzeti Park termőhelyi viszonyainak összefoglaló értékelése, útmutatók kidolgozása az egyes védett területek kezeléséhez;
- a tervezett Körös-Maros menti Nemzeti Park védendő területeire vonatkozó alapvető talajtani információk összegyűjtése, korszerűsítése, új vizsgálatokkal történő kiegészítése;
- a környezetkímélő N-műtrágyázás módszereinek bevezetése, illetve a talajvizek további nitrátosodásának megelőzése;
- nehézfém-terhelések hatásának vizsgálata a talajok tulajdonságaira, a talajvizek minőségére és a természetett növényre.

Különböző most folyó vagy már befejezett nagy, átfogó országos programok

- "Magyarország agroökológiai potenciáljának felmérése (Várallyay 1985b, Várallyay *et al* 1979—80, 1980a);
- "A biomassza komplex hasznosításának lehetőségei";
- "Az alkalmazkodó mezőgazdaság rendszere" (Várallyay 1992a)

végrehajtásának talajtani-agrokémiai-talajbiológiai-agroökológiai részeiben az MTA TAKI jelentős szerepet vállalt.

A programok keretében elkészített anyagaink mind tartalmaznak a Magyar Alföldre vonatkozó, az Alföld Program sikeres megvalósításánál eredményesen felhasználható részeket.

1. Az MTA TAKI-ban monográfia készült a homoktalajok és azok eredményes hasznosításának problémáiról elsősorban az intézet őrbottyáni (karbonátos homoktalaj) és nyírlugosi (savanyú kémhatású, karbonátmentes homoktalaj) hosszú idősoros, szabatos tartamkísérleteinek sokszempontú adatfeldolgozásával.

2. Az intézet nitrogén-forgalomra (légtörő N-kötés; nitrifikáció-denitrifikáció; szervesanyag — lebomlás, mineralizáció; volatilizáció; N-kimosódás; stb.) vonatkozó kutatásai alapján — hazai és nemzetközi együttműködésben — több fizikai, szimulációs és matematikai modell került kidolgozásra és verifikálásra a N-körforgalom egzakt leírása, jellemzése, kvantifikálása, s ezek alapján szabályozási lehetőségeinek feltárása és módszereinek kidolgozása céljából.

3. Az MTA TAKI a KSZE megbízásából a nyolcvanas évek közepén egy új típusú, országosan alkalmazható, személyi számítógépre adaptált növénytáplálási szaktanácsadási rendszert dolgozott ki. A rendszer alapja a termőhelyi tulajdonság-együttesek új típusú csoportosítása és az erre az alapra felfűzött — a növény tápanyagfelvételének dinamikáját is figyelembe vevő — számítási módszer (Várallyay *et al* 1992).

A módszer természetesen az Alföld térségében is eredményesen alkalmazható, s megfelelő tudományos alapját képezi a terület racionális növényi tápanyag-gazdálkodásának, amely egyaránt szavatolja a növény zavartalan tápanyagellátását, a kijuttatott növényi tápanyagok hatékony érvényesülését, a tápanyagveszteségek minimalizálását, valamint a káros környezeti mellékhatások (talajsavanyodás, felszínalatti vízkészletek nitrát-szennyezése, felszíni vizek P-terhelése és ezek káros ökológiai következményei) eredményes megelőzését, sikeres kiküszöbölését.

Javaslatok a jövőbeni kutatások fő irányaira

A jövőbeni kutatásoknak a egyes tulajdonviszonyokra alapozott piacgazdálkodás körülményei között kell biztosítani az alábbiakat:

- megfelelő minőségű, nemzetközi szinten is versenyképes mezőgazdasági termékek megfelelő jövedelmet biztosító előállítás (termelési funkció);
- az Alföld környezeti állapotának megóvása, sőt javítása (környezetvédelmi funkció);
- a térség lakossága részére megfelelő szociális körülmények (munkahely, életminőség, szociális biztonság) biztosítása (szociális funkció).

Mindez a mezőgazdaság-fejlesztés, azon belül is a biomassza-termelés területén elsősorban a környezetkímélő talajhasználat (sustainable land use and soil management) tudományos alapjainak kidolgozását és bevezetését, minél szélesebb körben és minél nagyobb területen történő elterjesztését, az erre ösztönző (sőt bizonyos esetekben kényszerítő) szabályozó-rendszer kialakítását, érvényesítését és betartását teszi szükségessé.

Az ésszerű és környezetkímélő talajhasználat legfontosabb részelemei a következők:

a) racionális művelési ág és vetésszerkezet; a növény (természetes növényzet, termesztett faj, fajta) termőhelyi igényeinek és a termőhelyi adottságoknak a jelenleginél sokkal jobb területi koordinációja; a "termesztési diverzitást" (változatosságot) biztosító térségi szemlélet és tájgazdálkodási alapelv érvényesítése;

b) a mezőgazdasági vízfelhasználás hatásfokának növelése, ésszerű térségi vízgazdálkodás és vízháztartás-szabályozás kidolgozása (a talajra jutó csapadék és/vagy öntözővíz talajba szivárgásának és talajban történő hasznos tározásának elősegítése);

c) az időjáráshoz, nedvességviszonyokhoz, talajhoz és a termesztett növény tápanyagfelvételi dinamikájához alkalmazkodó növényi tápanyagellátás (a párolgási, lefolyási, kilugzási és immobilizációs veszteségek minimalizálása);

d) a talajdegradációs folyamatok (víz- és/vagy szél-okozta talajerózió; savanyodás; sófelhalmozódás és/vagy szikesedés; szerkezetleromlás, tömörödés, cserepedés; biológiai degradáció) megelőzése, minimalizálása;

e) talajszennyeződés és káros következményeinek megakadályozása vagy bizonyos túrési határig történő mérséklése (a talaj pufferkapacitásának fenntartása, fokozása; ésszerű szervesanyag-gazdálkodás);

f) a helytelen talajhasználatból származó környezeti károsodások (talajvizek nitrát-szennyezése, felszíni vizek P-terhelése, tájképrombolás, stb.) kiküszöbölése.

Néhány kutatási irány, amelynek az Alföld Mezőgazdaság-fejlesztési Projektjében prioritást javaslunk a talajtan-agrokémia szakterületen:

1. a talaj környezetvédelmi funkcióinak (raktározó-, puffer- és szűrőképesség) újraértékelése és kvantifikálása;

2. a számítógépes modellezés (geostatisztika, szimulációs technika, GIS) és távérzékelés széleskörű alkalmazása talajkészleteink tér- és időbeni variabilitásának jellemzésében, a talajfolyamatok alaposabb megismerésében, talajkészleteink különböző célú minősítésében, bekövetkező változásainak nyomkövetésében, előrejelzésében;

3. a prognosztizált éghajlatváltozások talajtani-agrokémiai-talajbiológiai-vízgazdálkodási hatásának előrejelzése, a változásokra megfelelő alkalmazkodási, beavatkozási alternatívákkal történő felkészülés céljából;

4. a környezetkímélő talajhasználat tudományos alapjainak kidolgozása, különös tekintettel a racionális tápanyaggazdálkodásra, az ésszerű vízháztartás- és talajnedveség-szabályozásra, valamint a különböző forrásokból történő talajszennyezés megelőzésére, illetve káros következményeinek mérséklésére;

5. a talajhasználat talajra és környezetre gyakorolt hatásainak felmérése, elemzése, modellezése és előrejelzése azok szabályozása a kedvezőtlen hatások (pl. potenciálisan toxikus elemek mobilizációja, bejutása és hatásai a talaj—víz—növény—állat—ember táplálékláncba, stb.) megelőzése, kiküszöbölése érdekében;

6. a talaj biológiai aktivitását jellemző eszköztár továbbfejlesztése, a gyökér-mikroba interakciók alaposabb megismerése;

7. a hulladékhasznosítás és ártalmatlanítás módszereinek (komposztálás, remediáció, biotechnológia stb.) továbbfejlesztése; a térség szennyvíz- és szennyvíziszap-gazdálkodási és hasznosítási rendszerének kialakítása.

Irodalom

Szabolcs I. (1961) *A vízrendezések és öntözések hatása a tiszántúli talajképződési folyamatokra*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szabolcs I.— Darab K. — Várallyay Gy. (1968—1969) A tiszai öntözőrendszerek és a Magyar Alföld talajainak termékenysége

I. Az öntözés talajtani lehetőségei és feltételei Szolnok, Hajdú-Bihar, Békés és Csongrád megyék területén, *Agrokémia és Talajtan*, 17, 453—464.

II. A talajvíz "kritikus" mélysége a kiskörei öntözőrendszer által érintett területen, *Agrokémia és Talajtan*, 18, 211—220.

III. Az öntözés lehetőségeit és feltételeit ábrázoló 1:25 000 léptékű térképek készítésének módszerei, *Agrokémia és Talajtan*, 18, 221—234.

Szabolcs I.— Darab K.— Várallyay Gy. (1969) Methods for the prognosis of salinization and alkalization due to irrigation in the Hungarian Plain, *Agrokémia és Talajtan*, 18, (Suppl.) 351—376.

Szabolcs I.— Várallyay Gy.— Darab K. — Mélyvölgyi J. (1977) Az öntözés talajtani lehetőségei és feltételei Magyarországon *Időszerű Öntözési Kutatások* 1976, 43—45.

Szabolcs I. — Várallyay Gy. (1978) A talajok termékenységét gátló tényezők Magyarországon, *Agrokémia és Talajtan*, 27, 181—202.

Várallyay Gy. (1967) A dunavölgyi talajok sófelhalmozódási folyamatai, *Agrokémia és Talajtan*, 16, 327—356.

Várallyay Gy. (1980) A talajvíz szerepe a talaj vízgazdálkodásában és a növények vízellátásában, *Tudomány és Mezőgazdaság*, 18, (5), 22—29.

Várallyay Gy. (1981) Kedvezőtlen vízgazdálkodás — korlátozott talajtermékenység, *Agrokémia és Talajtan*, 30, 151—161.

Várallyay Gy. (1983) A talaj vízgazdálkodása és a környezetvédelem, *Agrokémia és Talajtan*, 32, 438—447.

Várallyay Gy. (1985a) Magyarország talajainak vízháztartási és anyagforgalmi típusai, *Agrokémia és Talajtan*, 34, 267—298.

Várallyay Gy. (1985b) Magyarország 1:100 000 méretarányú agrotopográfiai térképe, *Agrokémia és Talajtan*, 34, 243—248.

Várallyay Gy. (1987) A talaj vízgazdálkodása, MTA Doktori értekezés. Budapest.

Várallyay Gy. (1988) Talaj mint a biomassza-termelés aszályérzékenységének tényezője, *Vízügyi Közlemények*, LXX, (3), 46—68.

Várallyay Gy. (1989) Az öntözéses gazdálkodás talajtani alapjai, In: Szalai Gy. (szerk.) *Az öntözés gyakorlati kézikönyve*, Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 27—99.

Várallyay Gy. (1992a) Talajviszonyok és az alkalmazkodás, In: Láng I.— Csete L. (szerk.) *Alkalmazkodó mezőgazdaság*, AGRÍCOLA, Budapest, 45—80.

Várallyay Gy. (1992b) A Tisza-szabályozás és az Alföld talajviszonyai, *Mérlegen a Tisza-szabályozás c. vitaülés anyaga*, Pro Aqua-OVH Kiadása, 87—94.

Várallyay Gy. (1993a) A talajfejlődés főbb sajátosságai a Magyar Alföldön, *Hidrológiai Közlemény*, 73, (1), 24—27.

Várallyay Gy. (1993b) *A talajhasználat környezetvédelmi problémái, II. Országos Agrárkörnyezetvédelmi Konferencia* (Budapest, 1993. november 3—5.) Kiadványa.

Várallyay Gy.— Buzás I.— Kádár I.— Németh T. (1992) New plant nutrient advisory system in Hungary, *Commun. Soil Sci. Plant Anal*, 23, (17—20), 2053—2073.

Várallyay Gy.— Szűcs L.— Murányi A.— Rajkai K.— Zilahy P. (1979—1980) Magyarország termőhelyi adottságait meghatározó tényezők 1:100 000 méretarányú térképe.

I. *Agrokémia és Talajtan*, 28, 363—384. 1979.

II. *Agrokémia és Talajtan*, 29, 35—76. 1980.

Várallyay Gy.— Szűcs L.— Rajkai K.— Zilahy P.— Murányi A. (1980a) Magyarországi talajok vízgazdálkodási tulajdonságainak kategóriarendszere és 1:100 000 méretarányú térképe, *Agrokémia és Talajtan*, 29, 77—112.

Várallyay Gy.— Szűcs L.— Murányi A.— Rajkai K.— Zilahy P. (1980b) A belvízképződésre ható talajtani tényezők 1:100 000 méretarányú térképe, *VITUKI Közlemények*, 28, 28—29.

SÚLYOS VÍZHÁZTARTÁSI HELYZET AZ ALFÖLDÖN

Pálfai Imre

Az Alföld életében minden korban — így napjainkban is — kikerülhetetlen, kényszerű feladat a víz ellen és a vízárt folytatott küzdelem. Hogy ez sikeres lehessen, világosan kell látnunk az Alföld sajátos vízháztartási adottságait, és állandóan elemeznünk kell az időbeli változásokat, melyek egyfelől természeti jellegűek, másfelől különböző emberi tevékenységek következményei.

Vízháztartási szempontból az Alföld — egészében véve — nem önálló természet-földrajzi egység, hanem a Kárpát-medence része, mégpedig legalacsonyabban fekvő része, így a vizek gyűjtőmedencéje. Ezért zúdulnak rá időnként az árvizek és gyülem- lenek föl a belvizek, de ezért szállítanak a nagyobb folyók még a legszárazabb időben is éltető vizet az Alföldre, s ezért kap állandó utánpótlást a felszín alatti vízkészlet, mely az Alföld ivóvízellátásának legfőbb bázisa.

Az Alföld fentiekben vázolt vízháztartási függősége mellett rá kell világítanunk egy másik fontos körülményre is, nevezetesen arra, hogy az Alföld önmagán belül sem egységes. Olyannyira nem, hogy van egy része — a Duna—Tisza közti hátság —, mely kivételesen majdnem önálló vízháztartással rendelkezik, azaz nem kap számottevő utánpótlást a peremterületek felől, csupán egy keveset a Gödöllői-dombság irányából. A környezetéből 50—60 méterre kiemelkedő hátság egyetlen vízutánpótlási forrása a helyi csapadék, amelynek elmaradása súlyos vízháztartási következményekkel jár (a kis tavak és a vizenyős területek kiszáradnak, a talajvíz szintje erőteljesen süllyed, a sekély mélységű kutak kiapadnak, stb.).

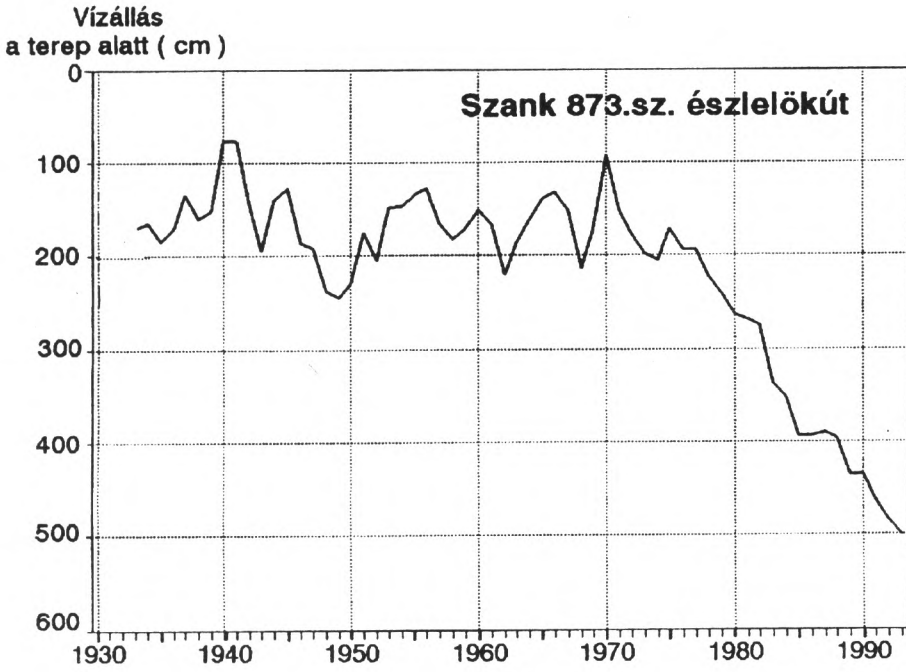
A Duna—Tisza közti hátságon az 1970-es évek végétől a talajvíz felszínének tartós és egyre fokozódó süllyedése tapasztalható. A korábban a felszín alatt kb. 2 méter körül észlelhető vízállások egyre mélyebbre szálltak alá, s ma már sokfelé 2—3 méterrel — helyenként 4—5 méterrel is — lejjebb vannak (1. ábra). Bár a talajvízszint süllyedése az egész Duna—Tisza közén tapasztalható, a rendkívüli állapot csak a hátságra, s különösen annak legmagasabb részeire jellemző (2. ábra).

A talajvízszint csökkenésére ma még nem tudunk pontos és vitathatatlan magyarázatot adni, annyi azonban az eddigi vizsgálatokból kiderült, hogy a fő ok a szokatlanul hosszú száraz időjárási periódusban keresendő, mely — különféle emberi tevékenységek fölerősödésével párosulva — a térség sajátos földtani-domborzati adottságai közepette vezethetett a mostani rendkívüli állapothoz.

Az időjárás szárazabbra fordulását jól érzékelteti, hogy a Duna—Tisza közén az évi csapadékösszeg az elmúlt másfél-két évtizedben szinte kivétel nélkül minden évben a sokévi átlag alatt maradt, vagy alig haladta meg azt. Egyetlen kiugróan csapadékos esztendő sem volt, mely pótolni tudta volna az egyre növekvő vízhiányt. A legutóbbi években pedig emelkedett a léghőmérséklet, s ennek nyomán fölfokozódott a párolgás.

Az emberi tevékenységek közül leginkább figyelemre méltó a talajvízkészlettel szorosan összefüggő rétegvízkészlet fokozódó kitermelése a lakosság ivóvízellátására

1. ábra. Az évi közepes talajvízállás változása Szankon 1933 és 1993 között

és egyéb célokra. A közüzemi vízműveknek az 1960-as évek közepétől tartó erőteljes fejlesztése és térhódítása következtében a rétegvíz kitermelés a hátságon az 1980-as évek végére — az 1960. évihez képest — nyolcszorosára nőtt! Az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején a vízfogyasztásban — a vízdíj erőteljes emelése miatt — némi visszaesés, illetve stagnálás tapasztalható. A Duna—Tisza közti rétegvizek a hátság talajvizéből pótlódnak, érthető tehát, hogy az egyre nagyobb arányban kitermelt és természetes módon is fogyó, a mélyebb fekvésű területek talajvizét tápláló rétegvíz a hátságon maga után vonta a talajvíz süllyedését. Ez viszont károsan hat vissza a rétegvíz készlet utánpótlódására.

A talajvíz készlet közvetlen kitermelése (főként öntözési célra) — éppen a tartós szárazság miatt — szintén fokozódott az utóbbi években, s minden bizonnyal hozzájárult a talajvíz süllyedéséhez.

Nem elhanyagolható körülmény a művelési ágak arányának idők során bekövetkezett megváltozása, legfőképp az erdők arányának jelentős növekedése, éppen a hátság legmagasabb térszínű területein. A fák koronájának nagyfokú csapadék visszatartó képessége és a mélyen gyökerező, nagy vízigényű fajok vízfogyasztása — az erdő minden jótékony hatása ellenére is — valószínűleg szerepet játszik a talajvíz szint süllyedésében.

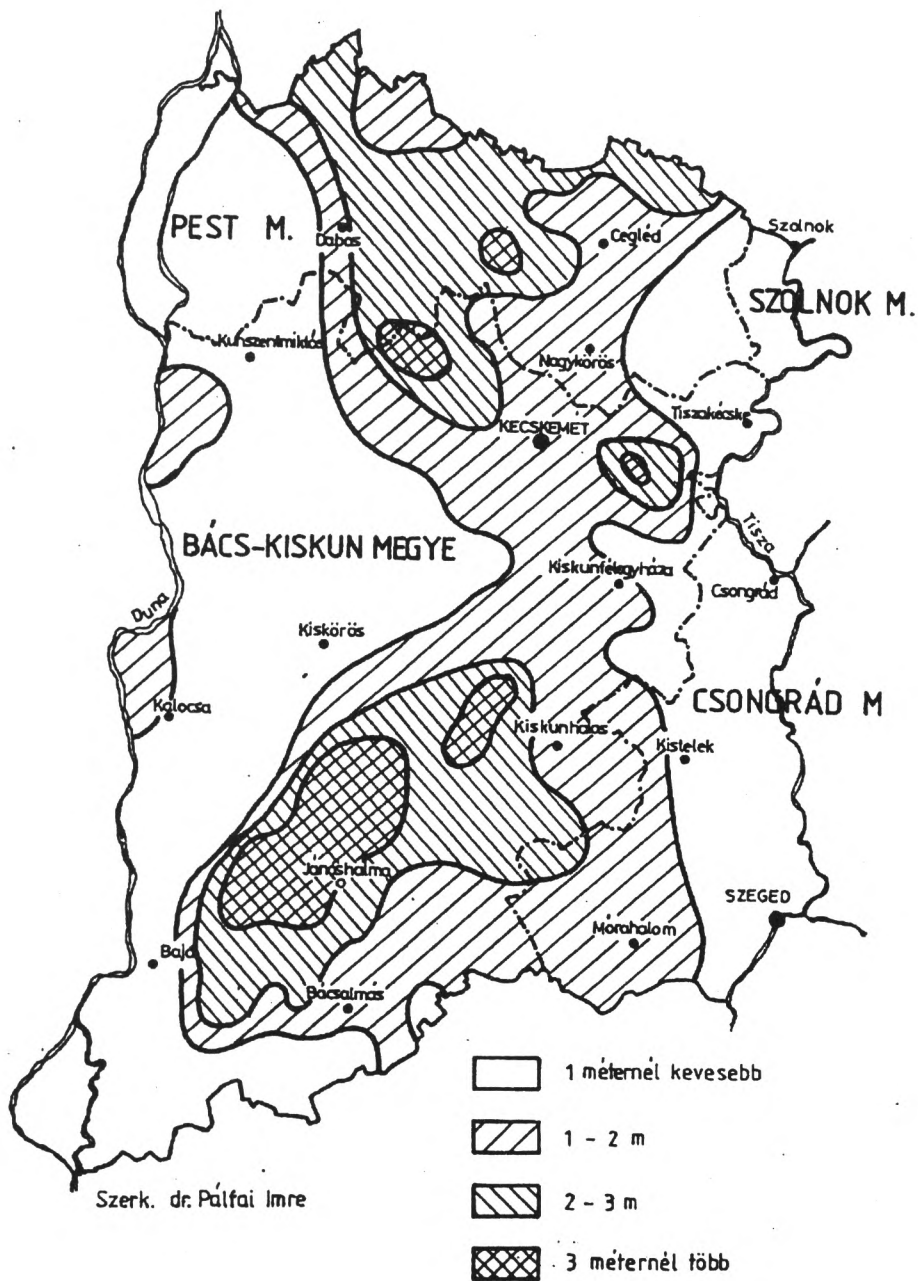
Ugyancsak tisztázatlan még, hogy a mezőgazdaságban alkalmazott nagyobb termőképességű fajták — és általában az agrotechnikai változások — mennyire módosították e tájon a vízháztartási viszonyokat.

Szintén vitatott a belvízrendezésnek, azaz a vízelvező csatornahálózat sűrítésének és helyenkénti mélyítésének a vízháztartásra gyakorolt hatása. Kétségtelen, hogy e csatornák vizet visznek el a területről, hiszen ezért készültek, de e funkciójuknak csak akkor tudnak eleget tenni, ha van mit elvezetni. Márpedig az elmúlt másfél évtizedben a Duna—Tisza közén alig keletkezett belvíz, a felszínről nem volt lefolyás, a felszín alatti lassú szivárgást pedig azért nem tudták a belvízcsatornák számottevően fokozni, mert a talajvíz a legtöbb helyen mélyebben helyezkedik el, mint a csatornák fenékszintje.

A Duna—Tisza közti vízhiányos állapot okai tehát többrendbeliek, a rendkívüli helyzetet a különböző befolyásoló tényezők együttes előfordulása és hatásuk halmozódása idézte elő.

A jövőbeli kép az egyes befolyásoló tényezők változásától, illetve a helyzet javítását szolgáló intézkedések hatékonyságától függően fog kialakulni. Javulhat, de rosszabbá is válhat. Az időjárás most már talán nedvesebbre fordul, de a kibontakozóban lévő világméretű éghajlatváltozás, a légkör globális fölmelegedése, nagyobb távlatban éppen az ellenkező irányú változást, tehát a még szárazabb állapotot vetíti előre. A közrejátszó és felsorolt emberi tevékenységek elvileg visszafoghatók, bár erre kevés reális lehetőség van. Generális javulást csak attól várhatunk, ha a térségünket övező két folyó, a Duna vagy a Tisza, vagy mindkettő vizét a hátságra följuttatjuk, ha a hiányzó vizet pótoljuk.

2. ábra. A talajvízfelszín süllyedése
(az 1992. évi és az 1956 és 1975 közötti közepes mélység különbsége)

A VÍZHIÁNY MÉRTÉKE ÉS GYAKORISÁGA, VALAMINT HOZAMMÓDOSÍTÓ HATÁSA AZ ALFÖLDÖN

Szalóki Sándor

A növények vízfelhasználásának mennyisége és időbeni megoszlása is rendszeresen eltér a természetes pótlódástól. Az eltérés mértéke gyakran meghaladja a talaj kiegyenlítő képességét, minek következtében kedvezőtlen vízháztartási állapotok alakulnak ki (vízhiány, vízfölösleg), melyek korlátozzák a növények anyagcseréjét, szélső esetekben azok teljes pusztulását idézik elő. A károsodás mértéke és gyakorisága a növény igényeitől és tűrőképességétől, a termőhely természeti adottságaitól, valamint a termesztési technológia sajátosságaitól függ.

Előadásomban a vízhiánnyal és annak következményeivel kapcsolatos kísérleti és modellezett eredményekről szólok.

A liziméterekkel is kiegészített szabadföldi kísérletekben 30 éve vizsgáljuk a természetes és a szabályozott vízháztartási folyamatok hatását a növények vízfogyasztására és vízhasznosítására — különböző agrotechnikai és évenként eltérő meteorológiai adottságok mellett. Az ezek alapján kidolgozott modellel pedig 50 éves adatsorokat állítottunk elő különböző növényfélésegekre, termésszintekre, talaj- és talajvízszint-változatra az ország 23 jellemző tájára. Néhány fontos eredmény az alábbiakban foglalható össze.

A kísérletekben a természetes és az optimális vízellátási fokozat közé még két kezelést iktattunk, melyek az optimálishoz képes 1/3-os, illetve 2/3-os vízpótlást kaptak. A műtrágya-dózist szintén négy fokozatban adtuk: 100 kg, 200 kg, 300 kg és 400 kg, NPK 2:1:1 arányban.

A vízháztartási jellemzők többéves átlagadatait az 1. táblázat tartalmazza a kukoricára, a cukorrépára és a lucernára vonatkozóan. Ez a sorrend a vízigény nagyságának sorrendjét is kifejezi, ami az öntözővíz és a vízfelhasználás (ET) növekedéséből is kitűnik.

- Az 1 m mélységű liziméterekben a gyökerezési mélységből adódó szárazságtűrés különbség nem tudott érvényre jutni.
- A vízpótlás növelése elsősorban a növények fokozott vízfogyasztásában (ET) mutatkozott meg.

Az átlagokon túl az egyes évjáratok vízellátottságát, illetve vízhiányát jelzik az öntözetlen kukorica vízfelhasználásának évenkénti változásai és az öntözöthöz viszonyított különbségei (1. ábra).

A vízfogyasztás korlátozottsága a hozamok, és pedig leginkább a generatív termések csökkenését vonja maga után, sőt, ez utóbbiak nagyobb arányban szenvednek kárt, mint amilyen a vízfogyasztás csökkenésének aránya. Ez azzal magyarázható, hogy a vízhiány-stressz leginkább a növények generatív szakaszában alakul ki, egyrészt, mert addigra a nedvességtartalékok megfogyatkoznak, másrészt, mert akkor a legnagyobb a növények vízigénye. A sekély termőrétegű (0,9 m) liziméterekben emiatt száraz évek-

ben alig volt szemtermés a kukoricánál (2. ábra), míg optimális vízellátás esetén 10 t/ha körül mozgott a száraz szemtermés.

A szárazság a tápanyagok hasznosulását is gátolja. A 100 kg/ha NPK hatóanyag növelése öntözés nélkül több év átlagában sem járt eredménnyel (3. ábra). Az optimális és az azt megközelítő vízellátású kukorica viszont a nagyobb adagú tápanyagpótlást is hasznosította.

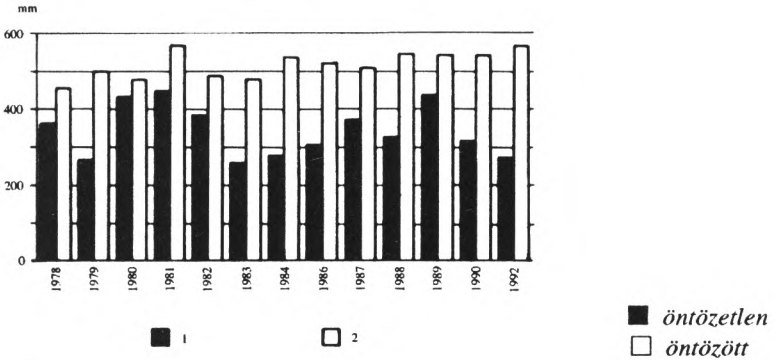
A vízfelhasználás mennyiségét azonos vízpótlás esetén a tápanyagpótlás csak viszonylag kis mértékben módosította (növelte; 4. ábra), annál inkább fokozta a víz produktivitását.

A víz és a termés szoros kapcsolatát a kísérleti adatokból számított regressziós összefüggések korrelációs tényezőinek magas értékei is bizonyítják (2. táblázat).

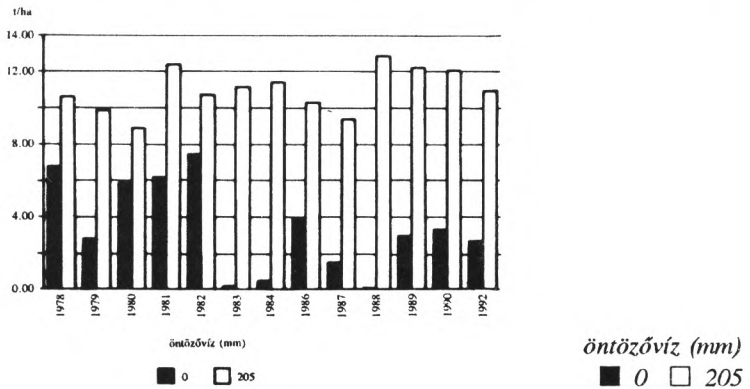
Az 1. és 3. sorszámú kapcsolatra a telítődési és a másodfokú polinom, a 2.-ra és 4.-re az exponenciális, az 5.-re pedig a hiperbola jellegű függvény a jellemző.

Az évjáratok változékonyságának bemutatását szolgálja egy, a vízháztartási folyamatok több száz változatára elvégzett modellezés eredményei közül itt közölt példa (3. táblázat).

1. ábra. A kukorica tényleges vízfogyasztása (ETa)

2. ábra. A száraz kukorica szemtermése (t/ha) a kontroll- és az öntözött kezelésekben (NPK:400)

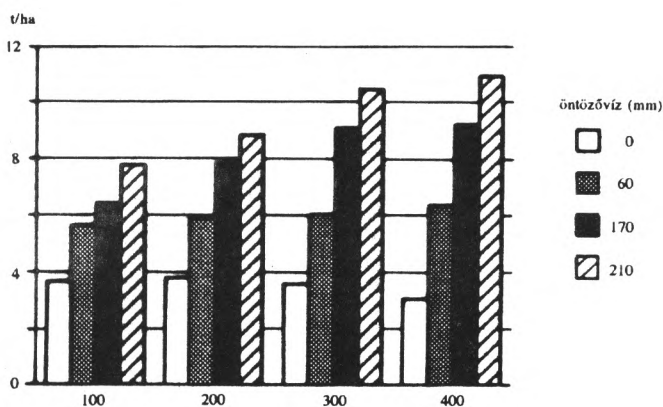
1. táblázat. Különböző növények vízháztartási jellemzői több év átlagában

	Kukorica (1976—1986)				Cukorrépa (1976—1983)				Lucerna (1973—1980)			
	Vízellátás				Vízellátás				Vízellátás			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Téli csapadék (P1)	211	211	211	211	208	208	208	208	168	168	168	168
Nyári csapadék (P2)	237	237	237	237	267	267	267	267	307	307	307	307
Csapadék (P1 + P2)	448	448	448	448	475	475	475	475	475	475	475	475
Öntözés (I)	0	67	141	201	0	100	160	250	10	153	260	374
Öntözés + csap. (W)	448	515	589	649	475	575	635	725	485	628	735	822
Elfolyás (Wf)	-19	-33	-65	-78	-15	-16	-36	-68	-9	-12	-34	-64
Vízkészletből (Wd)	2	0	4	-14	45	33	16	-11	22	16	13	6
Evapotranspiráció (ET)	343	394	445	463	425	512	529	549	431	560	641	691
Evaporáció ny. id. (E)	88	88	83	94	80	80	86	97	67	72	73	73
Éves párolgás (ET + E)	431	482	528	557	505	592	615	646	498	632	714	764

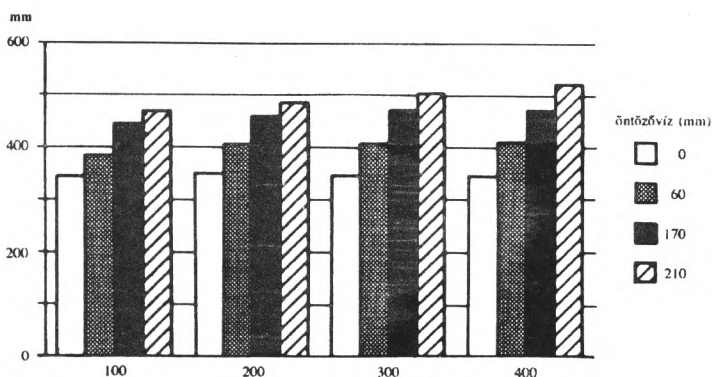
2. táblázat. Kétváltozós összefüggések korrelációs tényezői

Változók megnevezése		Kuko- rica	Cukor- répa	Lucer- na	Burgo- nya
x	y				
1. Éves csapadék + önt.	- termék	0,86	0,77	0,94	0,85
2. Vízfogyasztás (ET)	- termék	0,89	0,91	0,94	0,91
3. Öntözővíz	- többlethozam	0,83	0,86	0,82	0,91
4. Vízihiány	- hozamkiesés	0,90	0,96	0,86	0,86
5. Hozam (termék)	- fajlagos ET l/kg	0,97	0,95	0,74	0,96

3. ábra. A kukorica száraz szemtermése (t/ha) a liziméteres kísérletben (Szarvas, 1981—1992)

4. ábra. A kukorica vízfelhasználása (ET) a víz- és a tápanyagellátás függvényében (1981—1992)

3. táblázat. A kukorica vízháztartási jellemzői Túrkevéen, jó talajon, közepes termésszinten

Év	Csapadék		Vízigény		Szivárgás		Nyári vízhiány
	nyári	éves	ET	éves	téli	éves	
1928	384	-	482	-	-	-	36
1929	250	419	483	534	0	15	83
1930	266	462	503	581	0	5	103
1931	312	641	498	574	58	64	158
1932	254	417	504	535	98	128	85
1933	282	466	439	512	0	0	52
1934	241	414	496	554	0	0	134
1935	185	388	486	556	0	0	163
1936	435	666	474	539	0	53	4
1937	275	543	494	559	81	91	85
1938	468	668	466	522	0	94	0
1939	310	552	481	551	80	109	29
1940	485	846	433	491	132	259	0
1941	408	714	425	493	162	259	0
1942	231	464	473	510	82	111	61
1943	218	356	473	518	0	0	178
1944	459	800	459	525	81	246	0
1945	258	551	468	531	65	66	51
1946	313	474	520	569	0	0	49
1947	168	452	513	559	32	37	147
1948	351	506	480	538	0	8	79
1949	387	523	451	501	0	0	33
1950	142	337	517	573	31	59	206
1951	329	671	491	570	66	119	45
1952	266	479	499	548	0	7	113
1953	343	789	479	538	254	344	50
1954	550	670	466	508	0	162	37
1955	349	578	443	503	30	64	20
1956	356	591	476	529	75	209	48
1957	362	599	471	520	0	20	0
1958	247	485	492	546	37	49	61
1959	287	480	475	536	0	0	95
1960	181	386	452	523	0	0	112
1961	246	540	481	564	28	61	63
1962	144	357	477	524	0	0	182
1963	315	635	513	549	94	118	82
1964	302	467	485	548	0	0	44
1965	425	782	450	520	110	165	3
1966	270	513	492	533	25	2	63
1967	283	551	518	588	39	82	139
1968	342	476	477	534	0	0	146
1969	320	522	458	500	110	110	0
1970	370	669	470	528	103	10	0
1971	228	396	476	535	0	0	135
1972	271	439	474	530	0	0	79
1973	272	420	470	522	0	0	69
1974	398	512	449	487	0	5	70
1975	506	773	476	541	86	188	0
1976	232	369	453	493	26	2	64
1977	255	542	447	537	38	71	65
1978	358	531	420	473	0	11	0
Átlag	311	538	477	533	41	74	70

A VÍZ-RÁFORDÍTÁS-HOZAM KAPCSOLATOK A NÖVÉNYTERMESZTÉSBEN

Kiss Károly

A vízzel összefüggő eddigi gazdasági vizsgálatok vagy a víz hiányának, vagy a káros vízbőségnek a problémáit értelmezték. Egy adott termőhelyen kétségkívül az egyik anomália a meghatározó, de ugyanakkor az is igaz, hogy nincs olyan termőhely, ahol ne kellene mindkét irányú anomáliával számolni. A kérdés csak az, hogy ezek milyen gyakorisággal és milyen mértékű és természetű károkkal vannak jelen.

Az Alföld térségeire általában a vízhiány a jellemző, de (és különösen a mélyebben fekvő réti agyag talajokon) a káros vízbőség is okozhat jelentős jövedelemcsökkenést. Korábbi vizsgálataim és a gyakorlati tapasztalatok is egyaránt igazolják, hogy a szélsőséges vízháztartási helyzetek a növénytermesztés termékegységre jutó ráfordításait jelentősen megnövelik. A növekedést — csak felsorolásszerűen — az alábbiak okozzák:

- A túl száraz vagy nedves talajok talajművelési költségei és az ilyen talajon folyó betakarítási költségek lényegesen nagyobbak a megfelelő nedvességállapotú talajhoz képest.
- A hozamalakító tényezők közül a tápanyagok érvényesülése kevésbé hatékony. A víz hiánya esetén nem felvehető a tápanyag, a bőséges vízellátás kimossa a tápanyagot.
- Nem érvényesülnek a növényvédő szerek, ebből adódóan esetleg meg kell ismételni a védekezést, ami jelentős ráfordítással jár.
- A termék minősége romlik és a nagy víztartalmat csak mesterséges szárítással lehet eltávolítani.
- A tervezett hozamot (amire a fordításokat méreteztük) nem lehet elérni, s így a fajlagos ráfordítások növekednek.
- Az éves ráfordításokon túl a mezőgazdasági termelésben a termőhely optimális csapadékellátottságára méretezik az eszközöket, az álló vagyont, ami jelentős mértékű (60—80 %) állandó jellegű költséget okoz. A hozamcsökkenés tehát a fajlagos költséget növeli, vagy a csökkenés elhárítása miatt növekednek a fajlagos költségek.

A fenti felsorolásban megjelölt okok valószínű csak a legjelentősebbek és közvetlen okai a jövedelem csökkenésének. Ha ugyanis a termékértékesítési problémákat (ár, minőség, mennyiség) is hozzávesszük, akkor még jelentősebb károk prognosztizálhatók. A bizonytalan kimenetelű termelésre ugyanis kevésbé vagy egyáltalán nem lehet stabil piacot keresni.

Mindezek együttesen azt jelentik, hogy célszerű megvizsgálni, adott termőhelyen milyen termékeket lehet eredményesen termelni, illetve mely termékek képesek az ott fellépő anomáliákat a legkisebb jövedelemcsökkenéssel elviselni. Nemzetgazdasági oldalról is jelentős az ilyen irányú vizsgálat. Ez ugyanis választ ad arra, hogy a kedvezőtlen adottságok mellett folyó termelés milyen mértékű támogatással tartható fenn, vagy milyen más irányú területhasznosítás lenne célszerű.

A vizsgálat módszere nagyszámú megyei és vállalatsoros információk korszerű ökonometriai és trendanalízisére épül. Az adatokat a vízgazdálkodási ismérvek és a termelési színvonal szerint csoportokba rendezve, faktor- és többváltozós analízissel végzett vizsgálatok után a víz-ráfordítás-hozam viszony elemzésével az eltérő körülmények jövedelemtermelő képességét össze lehetett vetni.

A trendanalízissel kapcsolatos vizsgálatok eredményei

Az elmúlt negyven év (1950—1990) közötti időszakban eltérő ökológiai adottságú megyékre és a teljes időszak négy évtizedére végzett vizsgálatok a különböző növények esetében a termőhely eltérő hatását jól jellemzik. Ezt számszerűen az Iowa-index mutatja, amelyben az évjárat-hatás fejeződik ki. A vizsgált négy növény: búza, kukorica, cukorrépa és lucerna. Ezekből a kutatásokból az alábbiak állapíthatók meg:

a) Az egyes termőhelyek közötti eltérés (az Iowa-index értékében mérve) 20—40 %-os különbséget mutat. Ennek 1,5—5,0-szörösét teszi ki az egyes időszakok évjárat-hatása, ami ezen időszakok termesztés-technológiájával függ össze.

b) Az évjárat hatása a trend évenkénti paraméterének növekedésével csökken, csökkenésével pedig növekszik. Így az 1980-as években (amikor legmagasabb volt a termelés színvonala) növekedett az évjárat hatása (más szóval az időjárás iránti érzékenység). Ez utóbbi azt sejteti, hogy az 1980 és 1990 közötti évtizedben a mezőgazdasági termelés színvonala megközelítette az ökológiai teljesítőképesség maximumát. Elértük azt a hozamszintet, amelyet a környezet lényeges mérvű változtatása nélkül nem lehet növelni.

c) Kísérleti adatokból a kukoricára vonatkozóan végzett trendanalízis eredményei azt mutatják, hogy a 440—620 mm/év csapadék esetén az évjárat hatása 98 %-ról 63 %-ra csökken, de a szórás is jelentősen lecsökken a jobb vízellátás mellett. Ebből az valószínűsíthető, hogy az évjárat hatása szántóföldi növényeknél lényegében a vízzel függ össze.

d) Vállalatsoros adatok trendanalízise szintén arról győz meg, hogy a homogénebb körülmények mellett kisebb az évjárat hatása. Legnagyobb fokú az évjárat hatása az összes öntöző gazdaság csoportban. Ez azzal függ össze, hogy az öntözött terület viszonylag jelentéktelen aránya mellett nem változott meg az erőforrások szerkezete, nem alakultak ki az optimális erőforrás arányok.

A nem öntöző gazdaságokban az alacsonyabb ökológiai potenciálhoz igazodott az erőforrások nagysága, s így a hozamalakító tényezők összhangja is optimálisabb volt az előző gazdaságcsoportnál. A legintenzívebben gazdálkodó öntöző gazdaságok csoportjában a jobb vízgazdálkodási helyzetnek megfelelő nagyobb gazdasági potenciál kialakításával magasabb szinten alakultak ki az optimális erőforrás arányok.

A vállalati szintű vizsgálatok azt mutatják, hogy alacsonyabb termelési színvonalon is lehet csökkenteni az évjárat hatását, de ebben az esetben a vízháztartási helyzet szabja meg az optimális kihasználás célszerű tőkebefektetés-színvonalát. A magas színvonalú vízháztartási helyzet pedig az egyéb tőkebefektetés színvonalát is magasabb szinten kívánja meg.

e) A trendanalízis eredményeként összességében megállapítható, hogy az évjárat-hatás 75—85 %-ban a vízháztartás állapotával függ össze, ami alapvetően a csapadék

nagyságával magyarázható. Ezen belül a vízhiány és a víztöbblet 2:1 arányban okoz a trend értékéhez képest hozamkiesést. Ez országos arány, ami természetszerűen egyes termőhelyeken ettől lényegesen eltérhet. Az Alföld térségében a vízhiány által okozott hozamkiesés ennél nagyobb arányú, elérheti a 3:1 arányt.

Más oldalról a trendanalízis eredményei arra mutatnak, hogy a szélsőséges vízháztartási helyzetek esetén a minimális mértékű ökológiai potenciálra lehet méretezni a ráfordításokat, mert a jövedelem nagymértékben függ a hozamtól, és a nagy hozam-ingadozás a jövedelemtermelő képességet lényegesen lecsökkenti, illetve a jelenlegi input-output arányok mellett veszteséges teszi a termelést. Ilyen esetben a más irányú területhasznosítás lehetőségei kerülnek előtérbe.

Ha a termőhely vízháztartási adottságai (akár természeti adottságként, akár művi szabályozással) kevésbé szélsőségesek, elkerülhetők a nagy mértékű ingadozások, de ennek a víz hasznosulását javító tőkebefektetések vagy a víz művi szabályozásának tőkeigénye szabhat határt. Erősen valószínűsíthető, hogy az agrotechnikai eszközök igénybevételén túl több anyagi lehetőség nem adódik a vízháztartás javítására. Ezért a jövedelem reményében csak a jó vízgazdálkodású talajokon folytatható mezőgazdasági (szántóföldi) termelés. Ez az Alföldre különösen vonatkozik, ahol a vízháztartás szélső helyzeteinek mértéke és gyakorisága igen nagy.

A faktor- és többváltozós analízis eredményei

A faktoranalízis eredményei azt mutatják, hogy a differenciált csoportokban a vizsgált változók lényegében két vagy három faktorban tömörülnek. Ezek a faktorok:

- a ráfordítások, erőforrások faktora,
- a talaj minősége,
- a csapadék nagysága.

A két utóbbi faktor döntő többségében együtt jelenik meg, ami így a természeti tényező faktora. Ez szakmai szempontból érthető is, hiszen a talaj minősége (az aranykorona) nagyrészt természeti alapú kategória és szoros összefüggésben van a talaj vízgazdálkodási tulajdonságával.

A főbb megállapítások az alábbiakban összegezhetők:

a) A ráfordítások és a természeti erőforrásokban összegezett — alapvetően vízzel összefüggő — faktorok az adattér varianciáját 60—80 %-ban, tehát döntő mértékben befolyásolják. Mivel a faktoranalízis során az egyes faktorok hatása egymástól független, így a hatás arányai jó biztonsággal becsülhetők.

A ráfordítások factorsúlya 60 %-ban, a természeti tényezőké 40 %-ban magyarázza a hozam nagyságát. Ebből a csapadék 20 %-ot tesz ki, de a talaj vízgazdálkodási tulajdonsága (ami a hasznos víz raktározó képességével a leeső csapadék hasznosulását befolyásolja) csaknem azonos arányú. Ezek az arányok az eltérő ökológiai körülmények között nem változnak, de az általuk okozott hozam nagysága már lényegesen eltér.

b) Mivel a faktorok egymástól függetlenek, ennek eredményeit használtam fel a vízfelfordítás-hozam viszonyok becsülésére

- eltérő vízgazdálkodású talajokon,
- eltérő természetes csapadék és
- eltérő termelési színvonal mellett.

Az eltérő vízháztartási körülmények ráfordítás-hozam viszonyai

A vizsgálatok eredményei (1. táblázat) az alábbiakban összegezhetők:

a) Minden növény- és vállalati szinten a gabonaegységben kifejezett hozam esetében, valamint eltérő vízgazdálkodású talajokon is 600 mm/év csapadéknagyság mellett legkisebb az azonos termelési színvonalnál adódó költség. Ez arra utal, hogy a termelők erre a csapadékszintre méretezik (méretezték) az állótőkét. Vagyis ezen csapadékszinten alakulhatnak ki azok az optimális ráfordítási arányok, amelyek a tényezők együttes hatékonysága szempontjából a legkedvezőbbek.

b) A legalacsonyabb költség az optimális csapadéknál is természetesen a legalacsonyabb termelési színvonalon és a legjobb vízgazdálkodású talajon adódik. Ehhez képest a közepes vízgazdálkodású talajon 7—20, a rossz vízgazdálkodásúaknál 20—41 %-kal növekszik a költség. A kisebb arányú költségnövekedés a magasabb termelési színvonalnál adódik, de a termelési színvonal által indokolt költségnövekedés 80—280 %-os.

c) A csapadék nagysága azonos hozam esetén szintén lényeges eltérést mutat a költséget illetően (1. táblázat).

— Alacsony termelési színvonalon a jó vízgazdálkodású talajoknál a 400 mm/év csapadéknál 80, a közepes vízgazdálkodásúaknál 88, a rossz vízgazdálkodásúaknál 100 %-kal nőnek a költségek. A káros vízbőséget okozó csapadék mellett (700 mm/év) 20—23 %-os növekedés tapasztalható az optimumhoz képest.

— Közepes termelési színvonalon ugyanezek az értékek a 400 mm/év csapadéknál 20 %-kal kisebb arányúak és a nagy csapadéknál háromszor nagyobbak (600 % körüliek).

— Magas termelési színvonal esetén a 400 mm/év csapadéknál 21—31 %-kal nőnek a költségek, tehát kisebb arányban. A bő csapadék hatására 70—90 %-os a növekedés.

d) A csapadék nagysága tehát nagyobb mértékben költségnövelő a vízhiánynál, de a növekvő termelési színvonal esetén a vízbőség okozhat nagyobb arányú költségnövekedést.

Az Alföld vonatkozásában néhány következtetés levonható:

1. A mezőgazdasági termelés jövedelem-pozícióját a szélsőséges csapadékhelyzet és a rossz vízgazdálkodású talajok nagy aránya hátrányosan befolyásolja.

2. Az alföldi térségek fejlesztésében más irányú területhasznosítási alternatívákat kellene nemzetgazdasági szinten is kiemelten támogatni és csak a jó vízgazdálkodású talajokon (ott viszont valószínűleg intenzív) mezőgazdasági termelést folytatni.

3. A közepes vízgazdálkodású talajokon inkább alacsony vagy közepes termelési színvonalú termelést célszerű folytatni.

4. Az egyéb éghajlati adottságokat is figyelembe véve, a nagy biológiai értékű termékek előállítására (vetőmagvak stb.) megfelelő piaci igény esetén nagyobb jövedelem ígéretével lenne folytatható.

1. táblázat. A termelési költség (Ft/ha) indexe a növénytermesztésben eltérő körülmények mellett (600 mm/év csapadéknál és jó vízgazdálkodású talajon és 3 t/ha termelési színvonalon = 100 %)

Megnevezés		A költség (Ft/ha) indexe, %				
		400	500	600	700	800
		mm/év csapadéknál				
Termelési színvonal: 3 t/ha						
jó	vízgazdálkodású talajokon	181	121	100	123	202
közepes		226	136	120	124	234
rossz		281	181	141	170	251
Termelési színvonal: 5 t/ha						
jó	vízgazdálkodású talajokon	287	204	180	200	287
közepes		294	226	207	239	340
rossz		317	240	228	264	363
Termelési színvonal: 7 t/ha						
jó	vízgazdálkodású talajokon	466	393	384	438	646
közepes		537	447	411	467	746
rossz		612	486	462	532	869

A BIOLÓGIAI ALAPOK SZEREPE AZ ALFÖLD ÖKOLÓGIAI ÉS GAZDASÁGI ADOTTSÁGAINAK KIHASZNÁLÁSÁBAN

Tóth Sándorné

Az Alföld-program keretében folytatott kutatási témák a térség természeti és kulturális értékének a megóvását, célszerű felhasználását és fejlesztését szolgálják az ott élő ember anyagi megélhetése, szellemi kultúrájának a fejlesztése érdekében.

Az Alföldön folytatott mezőgazdasági termelés — de különösen a vetőmagtermesztés — gazdaságosságára, a kedvező ökológiai feltételek mellett a nem eléggé hangsúlyozott szakmai tudás a garancia. A térségben számos mezőgazdasági szellemi műhely található, amelyekben elsősorban a helyi adottságok között is sikeresen alkalmazható kutatási eredmények születtek. Ezek közül most a biológiai alapokra, azok jelentőségére hívjuk fel a figyelmet, amelyek nemcsak a termelés eredményességét segítik, de lényeges exportlehetőséget jelentenek mind a térség, mind az ország számára.

Az Alföldön a termelésben lévő növényfajtákat két csoportba sorolhatjuk:

- Az ország más táján, — esetleg külföldön — előállított, de adottságaink között jól alkalmazkodó fajták.
- Az Alföld ökológiai feltételei között nemesített jó szárazságtűrő képességű fajták, amelyek nemcsak a hazai szélsőséges időjárást viselik el viszonylag kis mértékű terméscsökkenéssel, hanem külföldön is versenyképesek.

Ennek a biológiai háttérnek a figyelmen kívül hagyásával nem lesz teljes az Alfölddel kapcsolatos, illetve az Alföldön létrejött kutatások felmérése.

Az Öntözési Kutató Intézet a vízgazdálkodással, a környezetvédelemmel kapcsolatos kutatások mellett feladatának tekinti a széles genetikai alapokon nyugvó, jó alkalmazkodó képességű, szárazságtűrő fajták előállítását is. Ezek közül a továbbiakban a lucernafajták szárazságtűrő képességének javulását mutatjuk be két, Intézetünkben nemesített fajtának a második éves termését összehasonlítva egy kiváló német törzs növedékenkénti termésmennyiségével.

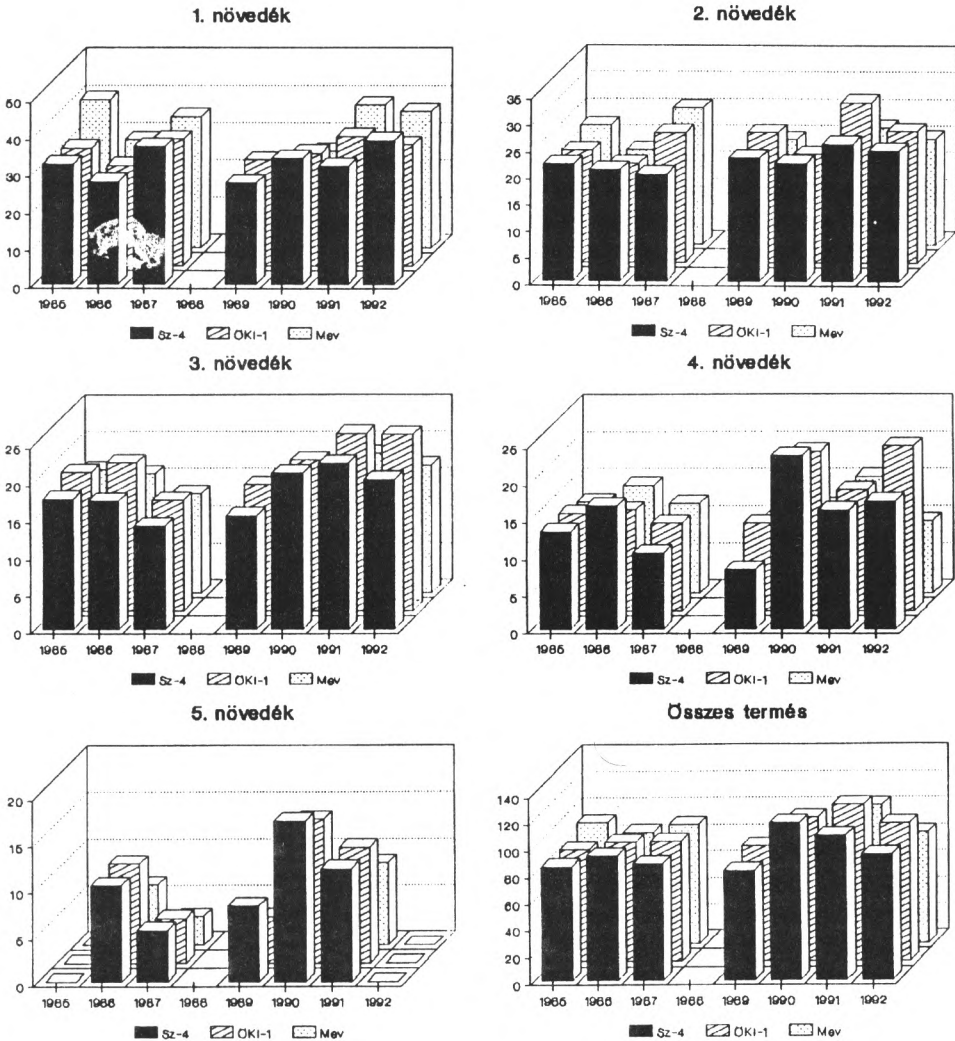
Az 1. ábrán 8 éves periódusban a második éves állomány termését mutatjuk be. A lucerna ugyanis a második évben még teljes állományú, ezért a termést a második és harmadik növedékben a vízhiány, illetve a magas hőmérséklet csökkentheti. Az ábrán feltüntetett adatokból a következő összefüggések illetve tendenciák olvashatók le.

- Az első növedék termésében a német Mev törzs két év kivételével az első helyen állt. Ugyanezen fajta a második növedékben a vizsgálati időszak alatt már csak 2 évben adott nagyobb termést, mint a hazai fajták. A harmadik növedék termésében — az aszályos időszakban — mindig elmaradt, a negyedik növedékben a vizsgálati időszak két évének kivételével szintén alacsonyabb termést ért el, míg az ötödik növedékben egyértelmű lemaradás látható a külföldi fajta termésében.
- Számunkra igen értékes tendencia, hogy a javító, fajtafenntartó nemesítő munka eredményeképpen a vizsgálati időszak második felében a kedvezőtlen időjárás

ellenére a Szarvasi-4 és ÖKI-1 fajták termése abszolút értelemben is magasabb volt, mint az elsőben.

— Az 1986-ban Magyarországon, majd 1990-ben Olaszországban minősített ÖKI-1-es lucernafajtánk termőképessége és szárazságtűrő képessége kiváló.

1. ábra. Különböző lucernafajták második éves termésének alakulása növényekenként az 1985 és 1992 közötti időszakban (t/ha)

A TALAJJAVÍTÁS ÉS A KÖRNYEZETVÉDELEM KAPCSOLATA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ÁSVÁNYI ANYAGOK FELHASZNÁLÁSÁRA

Zentay Tibor

Napjainkban világszerte nagy gondot fordítanak a természeti erőforrások felmérésére és hasznosítási lehetőségeik kidolgozására. A felmérések — az energiahordozók és a nyersanyagok mellett — kiterjednek a megújuló, illetve megújítható természeti erőforrásokra is. Utóbbi csoportba tartozik — mint feltételesen megújuló természeti erőforrás — egyik legnagyobb kincsünk, a termőföld is.

Hazánkban a mezőgazdasági művelésre alkalmas terület nem bővíthető, sőt csökken; a mezőgazdaság fejlesztésének egyetlen módja tehát az intenzív fejlesztés. Ennek fontos része a talajjavítási tevékenység, amelyet az ország agroökológiai potenciáljának az 1980-as évek elején Láng István akadémikus által vezetett felmérése során is igen fontosnak tartottak, hiszen a megadott fejlesztési variánsok mindegyikében az egész országra kiterjedő komplex talajjavítást tételtek fel. A talajjavítás kivitelezése során nagyon sok idegen anyag (természetes ásványi anyag, ipari hulladék) jut talajainkra. Mivel a talaj a környezet egyik fontos alkotója, feltétlenül szükséges megvizsgálni az előbbi folyamat környezetvédelmi hatását.

Hazai savanyú, szikes és homoktalajaink javítása az 1960-as évektől kezdve rohamosan növekedett. Maximumát 1960 és 1970 között érte el (1. ábra), ezután évi 40 ezer hektáros értékre csökkent le. A megjavított talajoknak csak elenyésző része volt homok- vagy szikes talaj, uralkodóan a savanyú talajokat javították. Ismereteink szerint az évente elsavanyodó talajok mennyisége 40 ezer hektárra tehető, így e tevékenység 1970 után csak szinten tartásra volt elegendő.

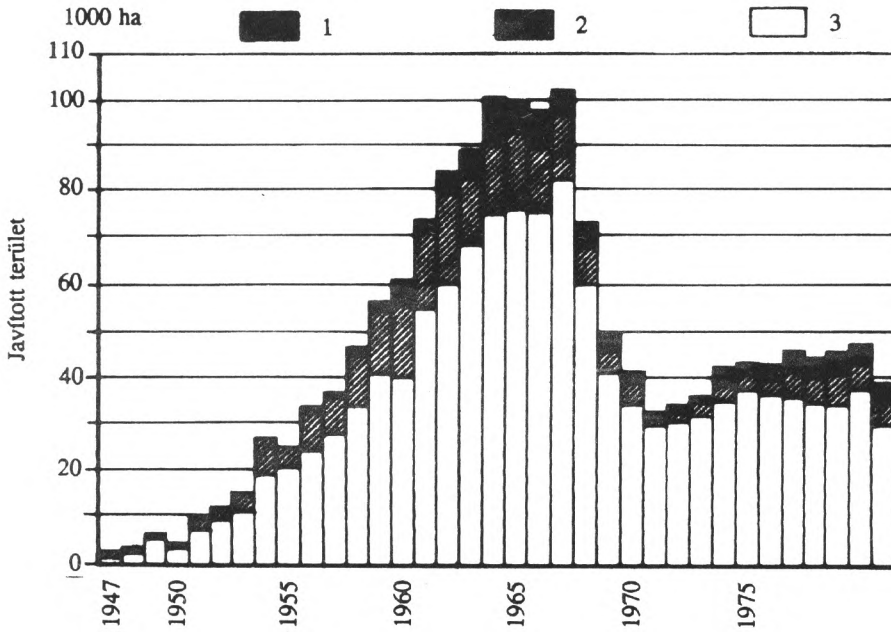
A csúcsidőszakban felhasznált javítóanyagokra és a megjavított területekre vonatkozó adatokból kitűnik, hogy a felhasznált anyagfélések nagy része földtani eredetű nyersanyag volt (1. és 2. táblázat). Az itt felsorolt, már régóta ismert, jól bevált kőzeteken kívül — a legújabb földtani kutatások eredményeképpen — több új, a talajok javítására kiválóan alkalmas ásványi anyag vált ismeretessé, így várhatóan a jövőben is nagy mennyiségű természetes földtani képződmény jut talajainkra.

Mivel a talaj a környezet egyik fontos eleme, szükséges a talajjavítás és a környezetvédelem kapcsolatának vizsgálata. Míg a talajjavítás a termelési feltételek megváltoztatását elsősorban a többtermelés vagy a kisebb ráfordítás érdekében valósítja meg, a környezetvédelem az emberi környezet más minőségi értékmérőit is figyelembe veszi: így vizsgálja a mellékhatásokat, valamint az egy-egy évben alig észrevehető, de az évek során összegződve jelentősen felerősödő változásokat is.

Magyarország talajain napjainkban jelentős elsavanyodási folyamatot észlelhetünk. Ennek fő okát egyrészt a savanyúan ható műtrágyák alkalmazása, másrészt a savas esők képezik. Savanyú talajainkat kalcium-tartalmú anyagokkal (mészke, lápi mész, meszes lápföld) javítjuk. A meszezés során bizonyos hatások rövid időn belül jelentkeznek, de vannak olyan jelenségek is, amelyek csak évek múlva lépnek fel, illetve csak későbbi részletes vizsgálatok során válnak ismertté. A meszezés a talajok szerke-

zetét és kémhatását teszi előnyösebbé. Az előbbi hatására javul a vízgazdálkodás és csökken a talajművelésre fordított vonóerő-szükséglet, az utóbbi eredményeképpen jobban hasznosulnak a tápanyagok. Az előnyösebb szerkezet jobb víznyelést kölcsönöz a talajnak, ezen keresztül megváltozik a vízgyűjtő vízgazdálkodás, lejtős területeken pedig csökken az erózió veszélye. Kedvezőbb irányú lesz a talajban levő szerves anyagok elbomlása, javul a humuszanyagok összetétele, s ennek következtében kedvezőbbé válik szervesanyag-ragasztó és szerkezettartósító hatásuk. A jobb szerkezet jobb levegőzöttséget is biztosít a talajnak. Az erre a felszínre jutó csapadékból származó lefolyás vize több kalciumot tartalmaz, így ezen vizek keménysége megnő. Laza szerkezetű talajokon kisebb mértékű lesz a tápanyagok és növényvédőszeres kimosódása, így ezekből kevesebb jut a talajvízbe. Ezen keresztül tehát jobban hasznosul a tápanyag, de ugyanakkor a környezetvédelem szempontjai is jobban érvényesülnek a felszín alatti vizek kisebb mértékű elszennyeződésén keresztül. Az agyagos tömött talajok fellazulnak, növekedik a víznyelés, a talaj vízáteresztő képessége, s e körülmények a közvetlen hatáson túl a táj vízgazdálkodását is javítják. Kisebb lesz a felületi lefolyás, csökken a belvízveszély. A talaj létrejövő előnyös pH-értéke javítja a műtrágyák tápanyagainak hasznosulását s ezáltal — csökkentve az odajutott szennyezőanyagok mennyiségét — közvetve védi a talajvizeket is.

1. ábra. A talajjavítás alakulása Magyarországon 1947 és 1981 között (MÉM NAK)

1: homoktalaj, 2: szikes talaj, 3: savanyú talaj

1. táblázat. A felhasznált javítóanyag mennyisége (vagon)

Év	Cukorgyári mésziszap	Lápi mész	Őrölt mészköpor	Lignites gipsz*	Lignitpor	Meszes láp föld	Láp föld	Összesen
1961	18 500	45 480	26 110	5 650	5 790	-	6 350	107 880
1962	17 330	60 260	31 370	7 320	5 010	6 854	6 196	134 340
1993	21 770	70 760	30 760	7 590	4 350	12 764	7 366	155 360
1994	23 180	102 140	41 280	7 440	4 370	21 011	20 679	220 100
1995	20 480	67 880	42 110	7 490	1 040	21 837	19 103	179 940
1966	20 373	33 727	44 404	5 958	144	14 223	38 067	156 496
1967	22 052	31 952	36 720	6 042	-	13 010	30 001	139 777
1968	21 611	18 843	19 884	2 514	-	6 984	20 961	90 797
1969	22 381	18 327	20 370	2 798	-	4 568	20 551	88 995
1970	15 200	11 450	15 260	2 940	-	4 360	12 000	61 210
<i>Összesen</i>	<i>202 877</i>	<i>460 819</i>	<i>308 268</i>	<i>55 742</i>	<i>20 704</i>	<i>105 611</i>	<i>181 274</i>	<i>1 334 895</i>

*Kb. 12 000 vagon gyári gipszhulladékkal együtt

2. táblázat. A megjavított talajok által borított terület (hektár)

Év	Savanyú talaj	Szikes talaj			Homoktalaj	Mindösszesen
		kémiai úton	digózással	összesen		
1961	55 376	8 382	8 240	16 622	2 465	74 463
1962	60 855	11 238	8 190	19 428	4 419	84 702
1963	68 470	8 003	7 721	15 724	4 767	88 961
1964	75 121	7 420	7 497	14 917	10 531	100 569
1965	76 039	7 350	8 290	15 640	7 990	99 669
1966	75 916	4 926	8 123	13 049	8 403	97 368
1967	82 950	5 074	8 115	13 189	6 355	102 494
1968	60 679	2 773	5 750	8 523	4 400	73 602
1969	41 851	1 610	3 324	4 934	3 305	50 090
1970	34 532	3 246	1 501	4 747	2 636	41 915
<i>Összesen</i>	<i>631 789</i>	<i>60 022</i>	<i>66 751</i>	<i>126 773</i>	<i>55 271</i>	<i>813 833</i>

A szikes talajok javításánál immáron klasszikusnak tekinthető eljárásokat alkalmaznak. Ilyenek a korábbiakban részletesen elemzett meszezés mellett a löszanyagokkal való javítás (megnevezései: digózás, márgázás, sárgaföld-terítés, meszes altalaj-terítés), valamint a gipszezés. E meliorációs munkák végeredményeként ugyanúgy kalcium-talaj keletkezik, mint a savanyú talajok meszezésekor.

A szikes talajok javítása következtében beálló változásokat vizsgálva — hasonlóan a savanyú talajokhoz — egymástól elválaszthatatlan fizikai, kémiai és biológiai jellegű változások jönnek létre. A különböző löszképződményekkel való javítás esetén a meszezéshez képest többletként jelentkezik a felszín mikrodomborzatának megváltozása. A digózás során ugyanis megemelkedik a javított táblák felszíne, eltűnnek vagy csökkennek a belvizes foltok. Ugyanakkor a helytelenül végzett digózásnak — amikor a felhagyott bányákat nem rekultiválják — mind a mezőgazdaság, mind a környezetvédelem szempontjából káros következménye, hogy a visszamaradt bányagödrök elcsúfítják a tájat.

Környezetvédelmi szempontból különösen előnyös az ipari melléktermékek és hulladékok talajjavításra való felhasználása, mivel azok elhelyezése egyébként gondot okoz. A lerakáshoz területet kell biztosítani, a depónia rontja a táj képét, s ehhez járul még a szállítás tetemes költsége is. Mindez feleslegessé válik, ha ezeket az anyagokat hasznosítják. A talajjavításra alkalmas anyagok — mint pl. a cukorgyári mésziszap, különböző gipsziszapok, pítimész — talajjavításra történő felhasználása tehát hasznos a mezőgazdaságnak, mivel a talajt javítja, hasznos az iparnak, mivel a szállítás és lerakás költségei csökkennek vagy megtérülnek, és hasznos a környezetvédelemnek, mivel elősegíti a fokozott tájvédelmet.

A talajszerkezet megjavítása különösen jelentős a homoktalajok esetében. A megfelelően megválasztott kolloiddús talajjavító anyag csökkenti a tápanyagok kimosódását és javítja a talajok vízgazdálkodását. Savanyú homoktalaj esetében ideális ásványi javítóanyag az alginit, amely az elmondottakon kívül még a talaj optimális pH beállítását is elősegíti, ezáltal együttesen szolgálja a termelést és a környezetvédelmet.

Általánosan alkalmazott eljárás a talajjavítás előtti felszínnyegeretés, a rónázás, amely megváltoztatja a környezet mikrodomborzati viszonyait. A rónázás tulajdonképpen a talaj felszínének egyik területről másik területre való elhordása. Egy üzem területén végzett rónázás során előállhat azon — egyébként nem ritka — speciális helyzet, hogy a kinyert homokanyagra építőanyag-ipari felhasználás vagy feltöltés céljára igény van, tehát fennáll a lerónázott anyag értékesítésének lehetősége. A kivitelezés elvi sémája ez esetben a következő (2. ábra):

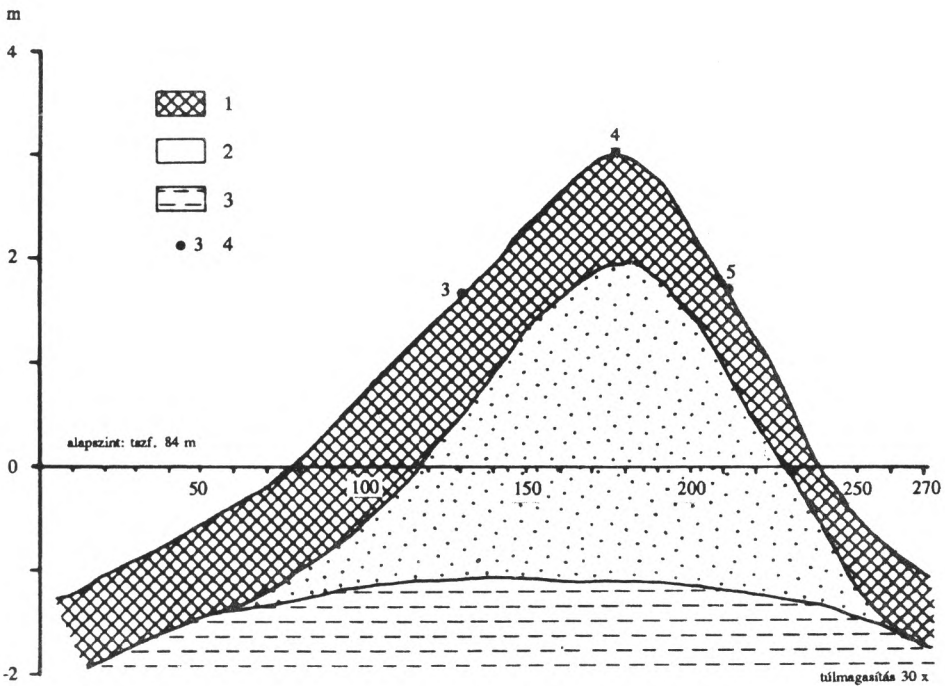
- a feltalaj külön deponálásra kerül;
- az alatta levő homokot letermelik és elszállítják;
- az elkülönített talajréteg visszahelyezésével kialakul a tervezett művelési szint.

A visszahelyezéskor a javítóanyag — szükség esetén — más földtani képződményekkel (alginit, lápföld) is dúsítható. Ez a tevékenység a talajjavítás és a külszíni bányaművelés olyan kombinációja, ahol a két folyamat ésszerű összehangolása egymást támogatja. Végeredményben határesetről beszélhetünk két különböző eljárás között: egyrészt olyan építőanyag-ipari nyersanyagtermelésről van szó, amikor a rekultiváció során sík, nagyüzemi művelésre alkalmas talajfelszínt alakítunk ki; másrészt olyan talajjavításról, amelynek során a planírozással nyert anyagmennyiséget a termőterület tulajdonosa eladja, s ezáltal a talajjavítás költsége megtérül, sőt nyeresé-

ges lesz. Ezt a kombinált módszert Csongrád és Bács-Kiskun megyék homokbuckás területein már bevezették, eredményességét az élet igazolta. Mindössze mennyiségi korlátai vannak az építőiparban felhasználásra kerülő építési, feltöltési homok-igények függvényében. A 2. ábra egy mezőgazdasági termelőszövetkezet homokbányájának szelvényét mutatja be. Itt:

- külön deponálásra került az "erősen humuszos lösziszap";
- a feké "sárga lösziszap" szintjéig kitermelésre és eladásra kerül az alatta levő III. osztályú építőipari homok;
- a területet — a kitermelés helyére történő visszatöltéssel — rekultiváljuk, kialakítva a tervezett +84 méteres tengerszint feletti magasságú sík területet.

2. ábra. Építőanyag-ipari termelést és talajjavítást elősegítő rekultiváció elvi vázlata homokbuckás területen

A homoktalajok javítása során fontos a talajjavító nyersanyag és a talajjavítási technológia összehangolása. Így pl. tőzeg-lápföld, valamint egyidejűleg adott nagy mennyiségű műtrágya a tápanyag bemosódását, és ezen keresztül a felszíni és talajvizet szennyezését, eutrofizációját idézheti elő. Ebben az esetben a termelő és környezetvédő szempontjai egybeesnek, hiszen ami egyik oldalon a tápanyaggal való hatékonyabb gazdálkodást, ugyanaz a másik oldalon a környezet védelmét jelenti.

A mezőgazdaság és a környezetvédelem számára egyaránt káros jelenség a defláció, amely — a kifúvás és a betemetés által — a növények és állatok életterét is módosítja. A lepusztulási folyamatokat — mezőgazdasági szempontból vizsgálva — három szakaszra oszthatjuk. Ebből az első az elhordás, amikor gyakran felszínre kerülnek az elvetett magvak, vagy a szél a gyökereket kitakarja. A második a koptatás és súrlódás, amikor is a felszín közelében "futó" durvább, uralkodóan kvarcból álló homokszemcsék a növényeket megsebzik (homokverés). A harmadik ilyen folyamat a lerakódás, amely növények betemetődését és elhalását okozza. A deflációt környezetvédelmi szempontból értékelve, mint levegőszennyezést is károsnak tekinthetjük.

A széleróziót a talajjavítási tevékenység — a homoktalajok humusz- és szervesetlen kolloidtartalmának megnövelése és vízgazdálkodásának megjavítása következtében — jelentősen mérsékeli.

A közelmúltban nagymértékben elterjedt a nagyüzemi szakosított iparszerű állattartási technológia. Az almózás nélküli vízszugaras istálló tisztítási mód nagy mennyiségű folyékony halmazállapotú hígtrágyát produkál (ez a mennyiség 1979-ben 45 millió m³ volt), melynek kezelése, elhelyezése komoly környezetvédelmi gondokat okoz. Emellett a mezőgazdasági üzem igénye is az, hogy a hígtrágyák a talajba kerüljenek vissza, és ott a természetű növények számára természetes tápanyagforrássá váljanak. A hígtrágya parazitológiai és bakteriológiai környezetszennyező anyag, ezért csak különleges elővigyázatossággal és meghatározott (korlátozott) időben lehet felhasználni. Folyamatosan képződik, s a talajba való kihelyezésig tárolni kell. A tárolásra és a talajba való visszajuttatásra a Debreceni Agrártudományi Egyetem Karcagi Kutatóintézetében Kazó Béla vezetésével zeolitok felhasználásával dolgoztak ki eljárást. Módszerük alapelve a teljes anyag egy műveletben történő besűrítése részben humuszhozó anyagokkal (barnakőszén, lignit), részben természetes adszorbens anyagokkal (zeolit). Dezaggregálás során a hígtrágya-oldószerrel olyan stabil humusz-zeolit szuszpenziót nyertek, amely a talajba visszajuttatva annak szerves és szervesetlen kolloidtartalmát jelentősen növelte. Ez a visszapótlás előnyösen változtatta meg a talaj szerkezetét, vízgazdálkodási tulajdonságait, s ezáltal kedvezően befolyásolta annak termékenységét. A kísérlet során különböző barnakőszén-, illetve lignitpor-keveréket alkalmaztak. A zeolitmennyiség a barnakőszén- vagy lignitanyag 30%-át tette ki. Az így keletkezett elegyben a szerves anyag mellett a zeolit és a huminsavak együttes hatása is érvényesült.

Kísérletekkel igazolták, hogy az alginit is alkalmas a hígtrágyák kezelésére és hasznosítására. Komposztálva magas hatóanyag-tartalmú, a mezőgazdaság számára értékes termék állítható elő. Az alginit alkalmazásával biztosítani lehet a szagmentességet, növelhető a készítmény mikroelem-tartalma, nagymértékben csökkenthető a lebomlási (komposztálási) idő. Az alginit a környezetvédelem szempontjából kiemelten jelentős ásványi anyag. Mindenféle vegyszertől, kemikáliától mentes, semmiféle káros fitotoxikus hatása nincs. A műtrágyák és a növényvédőszeres közismerten káros hatásával szemben megfelel a legszigorúbb környezetvédelmi előírásoknak, sőt, a csak természetes anyagokat felhasználó biológiai talaj- és kertművelő eljárásoknak is. Így különösen a kiemelt környezetvédelmi területeken — pl. a Balaton térségében — válhat keresetté.

A zeolithoz és alginithez hasonlóan, kiterjedten vizsgálták a tőzeggel történő hígtrágyakezelési módokat is. A vizsgálatok eredményei pozitívak voltak. A tőzgek

felhasználását elősegíti azok vízfelszívó képessége, fizikai szűrőhatása, ioncserélő tulajdonsága, adszorbens hatása. Mindezeken túlmenően a savanyú kémhatású (pl. hansági, Kraszna-völgyi) tőzegek bizonyos dezinficiáló hatással is rendelkeznek. A tőzegek a hígtrágyákon kívül egyéb folyékony szerves hulladékok ártalmatlanítására és újrafelhasználására is alkalmasak. A keletkező "tőzegek hulladék" a megfelelő szikkadási idő után földszerű, homogén anyaggá keverhető. Az eljárást megfelelő környezeti feltételek mellett hazánkban és külföldön is eredményesen alkalmazzák, és az így nyert végterméket (különböző fekáltrágyák, iszaptrágyák) a közegészségügyi és agrokémiai előírások figyelembevételével a mezőgazdaságban értékesítik.

A talajjavítás során előnyösebbé váló talajszerkezet nemcsak az előbbieken említett szuszpenziók hasznosulását, de a szennyvízöntözés hatékonyságát is jelentősen megjavítja. A kötött, rossz vízvezető talajok nagy adszorpciós képességük révén jól elősegítik a szennyvíz tisztulását, azonban már kis vízmennyiség hatására is levegőtlenekké válnak, az oxidáció hosszabb ideig szünetel. Laza szerkezetű talajokon nagy mennyiségű szennyvíz szűrődhet át, az adszorpció szerepe jelentéktelen, és a talajvíz elszennyeződése fenyeget. Megfelelő talajszerkezet esetén a talajok nagy vízmennyiség befogadására képesek, adszorbeáló képességük megfelelő, és mivel hézagterfogatok a levegő számára is nyitva marad, kielégítő a biológiai tisztítóképeségük is. A jól előkészített és végrehajtott szennyvízöntözés nemcsak a talajok tápanyagtartalmát növeli meg, hanem környezetünk védelmét is elősegíti.

A környezetbarát ásványi anyagok tápanyagpótló, illetve a tápanyagok érvényesülését elősegítő hatása különösen elősegítheti kiemelt üdülőterületeink (pl. a Balaton) környezetvédelmét és a biokertészetet. Jól hasznosulnak olyan helyeken (pl. vízművek védőterületei), ahol nemcsak a kemikáliák, de még a szerves trágyák sem alkalmazhatók.

A talajjavítás és a környezetvédelem kapcsolatának fentiek során elvégzett vizsgálata alapján a következő összefoglaló megállapításokat tehetjük:

- A talajjavítás és a környezetvédelem igényei — bár nem teljesen azonosak — nagyobb részben kölcsönösen kedvező hatásúak.
- A talajjavítás gazdaságosságának vizsgálatánál eddig általában csak az elérhető terméstopplettet vették figyelembe. E téren a jövőben az eddigieknél nagyobb mértékben kellene számításba venni e tevékenység előnyös környezetvédelmi hatását is, a talajjavítás kivitelezése során pedig maximális figyelmet kell szentelni a környezetvédelem szempontjait is szem előtt tartó technológia alkalmazásának.

FÁS BIOTÓPRENDSZEREK JELENTŐSÉGE MEZŐGAZDASÁGI KÖRNYEZETBEN

Kondorné Szenkovits Mariann—Barna Tamás

Bevezetés

Aki ma az alföldi erdőkről és fásításokról kíván beszélni, annak feltétlenül vissza kell mennie Mária Terézia 1769. november 13-án kiadott erdőrendtartásáig, majd idéznie kell Feistmantel Rudolfot, a Selmecbányai Akadémia egykori tanárát, aki a múlt század 30-as éveiben a magyar Alföldet az orosz sztyeppékhez hasonlította, és szoros összefüggést vélt felfedezni az alacsony életszínvonal, a rossz népegészségügyi állapotok és az erdők hiánya, a fátlanság között. De nem lehet kihagyni a Kaán Károly-féle 1923. évi XIX. tc.-t sem, amely az alföldi erdők telepítéséről és a fásításokról szól.

Ennyi törvény és lelkes, hozzáértő igyekezet után szomorúan mégis azt kell megállapítani, hogy a helyzet Mária Terézia óta alig változott. A mai országhatárok között az erdőterület csak a II. világháború után nőtt, de az utóbbi 20-30 évben az Alföld egyes vidékeiről eltűntek a dűlűutak és az azokat szegélyező fasorok, eltűntek a tanyák, a körülöttük lévő facsoportokkal együtt. 1970 és 1985 között Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Jász-Nagykun-Szolnok megyékben több mint 2000 ha erdősáv és erdő, valamint 6300 km fasor szűnt meg, elsősorban a táblamérések növelése, a repülőgépes növényvédelem miatt. Hasonló megállapításra jutott Baukó (1993) Nagyszénás és Kiscsákó térségét (Békés megye) vizsgálva.

Az említett gondokat remélhetőleg megoldja a rurális térségek fásítását szorgalmazó és manapság sokat emlegetett 150 ezer ha-os erdőtelepítési program, amelyet a 322/1991. sz. korm. hat. szentesített. Ez 5 ezer ha mezővédő erdősáv, 580 km hosszú csatorna és 2900 km hosszú útkísérő fásítás telepítését is tartalmazza.

Fás biotóp rendszerek

Amikor ökológiai alapú tájtervezésről beszélünk, a szakirodalomban két hasonló jelentőségű kifejezéssel találkozunk. Az egyik a biotóp, a másik a tájelem.

A *biotóp* nem más, mint az éltközösség térbeli alapegysége, amely sajátos, minőségileg és mennyiségileg jellemezhető egységes élővilágot, vagyis életközösséget tartalmaz. Más értelmezés szerint a biotóp az élettérnek az a legkisebb része, amelyen belül a környezeti viszonyok — nem számítva az esetleges évszaki változásokat — azonosak, de eltérnek más szomszédos élőhelyek környezeti viszonyaitól. Ilyen értelemben beszélhetünk vízi és szárazföldi biotópokról, ez utóbbin belül pl. erdei vagy fás, réti, szántóföldi stb. élőhelyekről.

Míg a biotóp ökológiai fogalom, az ennek megfelelő természetföldrajzi vagy műszaki tervezési fogalom a *tájelem*. A tájelemeket az 1. táblázat mutatja be, kiterjedésük szerint csoportosítva őket. Ezek közül a fás biotópokkal, illetve tájelemekkel

1. táblázat. A tájelemek típusai (Schawerda, P. 1993. szerint)

Forma:	területszerű	pontszerű	vonalas
Méret:	150 m ² feletti, 15 m-nél szélesebb	150 m ² alatti	15 m-nél keskenyebb
Tájelemek:	erdők, szántóföldi ligetek, erdőszegélyek, ugarok, száraz/félnedves gyepek, nedves/vizes rétek, gyümölcsösök, halastavak, tavak, tócsák, bányatavak, kiszáradt bányatavak, kőbányák, homokbányák	egyedülálló fák, fa- és cserjecsportok, szikla- és kőhalmazok, források, ugarfoltok	élősvények, mélyutak, töltések, partmenti ligetek, partmenti szegélyek, vízlevezető árkok, útszegélyek, mezei utak, fasorok

kívánunk részletesen foglalkozni. Közülük az alábbiak rendszer- (hálózat-) szerű létesítésére kell törekedni mezőgazdasági környezetben:

- alacsony és keskeny sövényekre (max. 3 m magas és 3—5 m széles)
- középmagas és közepes szélességű erdősávokra (max. 12 m magas és 12 m széles)
- magas és széles erdősávokra (12 m-nél magasabb és 8 m-nél szélesebb);
- állóvizek és vízfolyások környékének fásítására.

1. A tájelemek általános funkciói

- optikai tájékozódási pontok, a táj jellemzői,
- vadon élő légyszárú növények élettere,
- állatökológiai funkciók: összekötő elemek, vadváltók, migrációs ösvények, ökológiai folyosók, kisállatok búvóhelyei, hasznos rovarok (fűrkészdarazsak, pókok, bogarak) menedékhelyei, madarak fészkelő-, táplálkozó- és pihenőhelyei,
- haszon a mezőgazdasági termelés szempontjából:
 - a hasznos-káros élőlények komplex élettere,
 - csökkenti a talajvíz párolgását (akár 30 %-ig),
 - növeli a harmatképződést (akár napi 1 mm-ig),
 - meghosszabbítja a harmat megmaradásának időtartamát (akár 5 órára is),
 - emeli a talajhőmérsékletet (0,5—1 °C-kal),
 - kiegyenlíti a hőmérsékleti szélsőségeket (a hideget tavasszal, a hőséget nyáron),
 - meghosszabbítja a talajfauna aktivitását (hőmérséklet emelkedés tavasszal, kevesebb párologtatás nyáron),

- a szélesség csökkentése által növeli a kultúrnövények asszimilációs tevékenységét (erős szélben a légzőnyílások bezáródnak),
- erózió elleni védelem:
 - közvetlenül gátolja a víz és a szél talajhordozó munkáját,
 - közvetve védi a talajt a jobb talajszerkezet és talajállapot kialakításával (jobb hőmérsékleti feltételek, intenzívebb talajélet, nagyobb talajnedvesség),
- az állóvizek és vízfolyások mentén létesített min. 5 m széles fásítás csökkenti a vegyszerek és műtrágyák bemosódását az élővizekbe,
- nyersanyagtermelés: tűzifa, iparifa.

2. A fás biotóprenszerek védőhatásai

Szélesség csökkentése

A különböző típusú erdősávok szélesség-csökkentő hatása a 1. ábrán látható. Tulajdonképpen a mikroklíma többi elemére — a párolgásra, a levegő és a talaj hőmérsékletére, a légnedvességre — gyakorolt kedvező hatás is a szélesség csökkentéséből ered (2. ábra).

Alacsony szélességnél csökken a párolgás, mert csökken a légmozgás intenzitása, növekszik a relatív páratartalom. *Egy szárazságra hajló éghajlat alatt minden olyan agrotechnikai eljárás, amely mérsékli a párolgási veszteséget, nagyobb termés-eredményeket ígér.*

A védett táblák talajnedvessége 0,3 és 7,8 % közötti növekedést mutat. Ennek oka főleg a hó egyenletes eloszlásában és párolgásának csökkentésében keresendő.

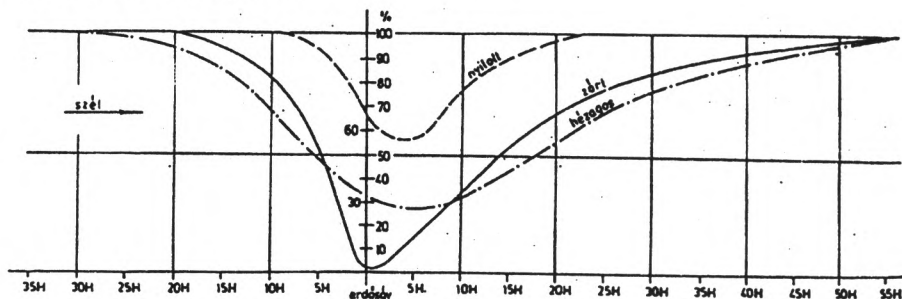
A legkedvezőbb hatást minden szempontból a hézagos erdősávok mutatják.

Erózió elleni védelem

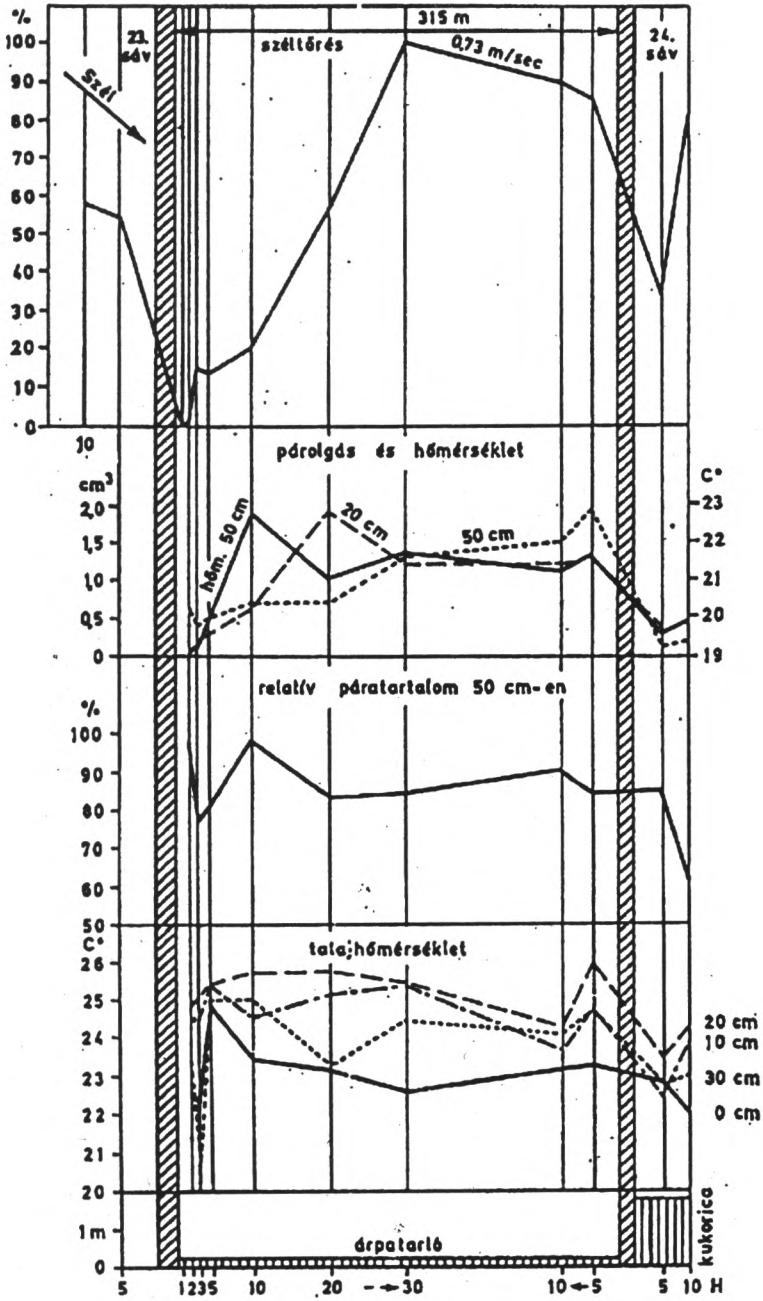
A víz- és a szélerózió elleni leghatásosabb védelmet a fás tájelemek biztosítják.

Magyarországon kb. 1,5 millió ha van kitéve deflációnak. Évente mintegy 2 mm talajréteg pusztul el, kb. 1,5 millió tonna szervesanyaggal együtt. A defláció nemcsak a homok és a láptalajokat pusztítja, de jelentős károkat képes okozni az Alföld kötött mezőségi talajain is. Különösen kora tavasszal, amikor a tavaszi vetésű kultúrák még nem védik a talajt. A termőtalaj elfújásával okozott károkon kívül veszteséget jelent az elhordott talajjal feltöltött csatornák tisztítása és az újravetés.

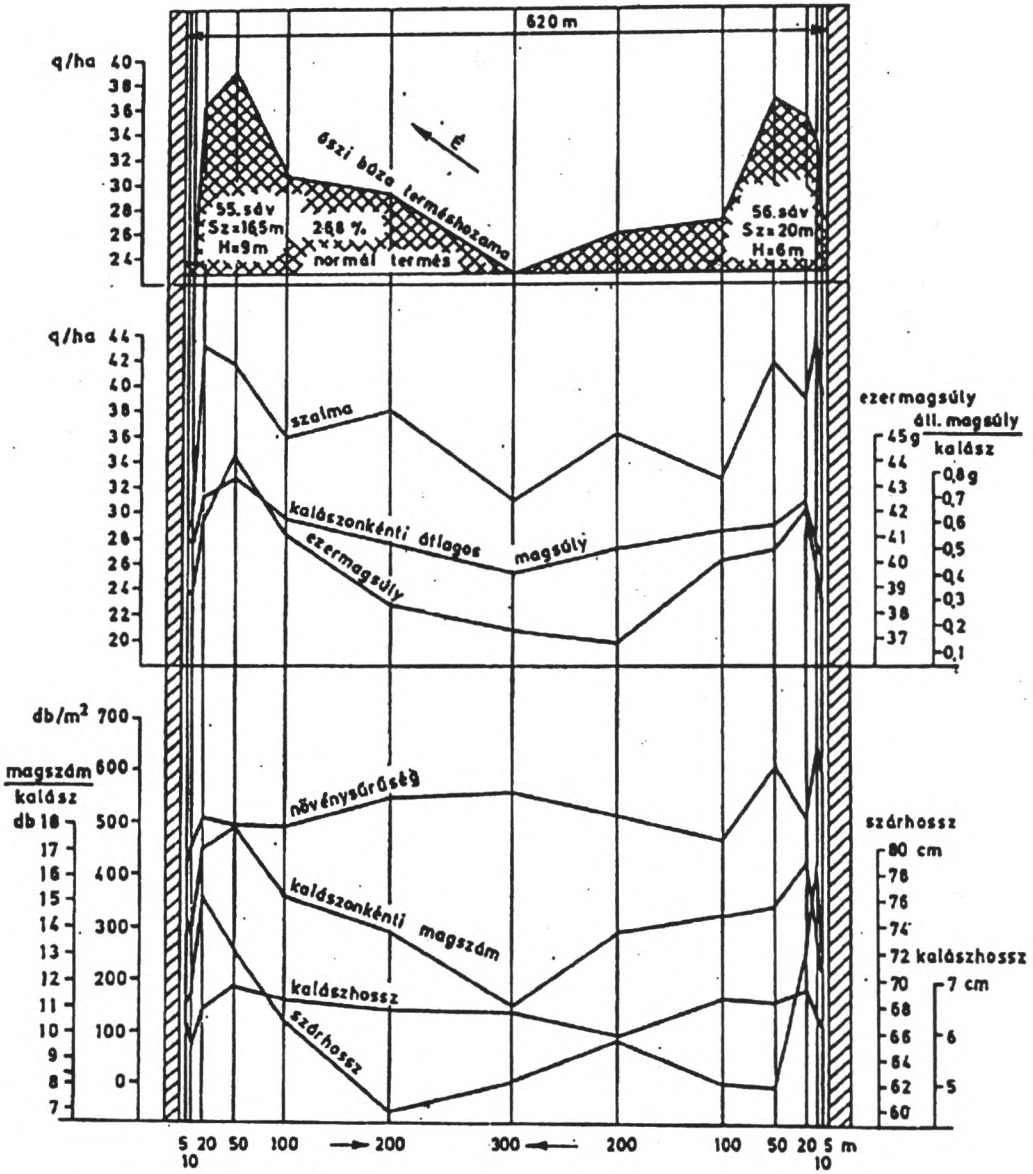
1. ábra. Széltörési diagramok

2. ábra. Az erdősávok hatása a mikroklíma elemeire

3. ábra. Őszibúza terméslemezési adatai

Levegőtisztítás-porszűrés

Ennek jelentőségét a hazai vizsgálatok a lapterületeken végzett mérésekkel mutatták ki. A sáv mögötti minimális portartalmú pontban 341 t/km²/év értéket, a sávtól 200 m-re lévő maximum pontban pedig 1102 t/km²/év értéket mértek. A különbség az erdősáv szűrőhatásának tulajdonítható.

A fás tájelemek hatása a mezőgazdasági terméseredményekre

A 3. ábra alján meghúzott vonal a normál (100 %-os) termés mennyisége. A védett táblán betakarított termés egy kétszúcsú görbével fedhető le.

A bemutatott ábrától eltérően, általában közvetlenül a sáv mögött és előtt 1 H távolságban a normálisnál kevesebb a termés. Ezért ebben a sávban nyugodtan kialakítható az ökológiailag kívánatos min. 2 (4—6) m-es műveletlen sáv, ennek a területnek az elvesztése a termesztés szempontjából nem csökkenti az össztermést.

Összefoglalás

A jól tervezett táj mozaikos képet mutat. Ebben a tájban megtaláljuk az alacsony sövényeket, a középmagas és magas erdősávokat, az erdőfoltokat, a tavakat és a vízmenti fásításokat.

Egy ilyen — ökológiai és ökonómiai szempontból egyaránt — jól berendezett tájban a szélesebbé válás csökkentésének a komplex hatásait figyelhetjük meg.

A mezőgazdasági környezet fásításával Franciaországban és Ausztriában állami intézmények foglalkoznak intenzíven. Hasonló tevékenységre nálunk is szükség lenne. Ez is indokolja a megyei szintű erdészeti szaktanácsadó szervezetek kialakítását (Barna 1993.)

Az Erdészeti és Faipari Egyetemen 1994. tavaszán tanfolyamot indítunk a fás biotóprendszerek tervezéséről, amelynek keretében előadásokon és hazai, valamint burgenlandi tanulmányút során szeretnénk részletes ismereteket nyújtani e témakörből.

Irodalom

Barna T. (1993) Érdekképviselő és szaktanácsadás, *Magyar Mezőgazdaság*, 22, 27.

Baukó T. (1993) Távérzékelés a földhasználat kutatásának szolgálatában, In: Kovács T. (szerk.) *Kiút a válságból* — II. Falukonferencia, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 86—92.

Schawerda, P. (1993) *Entwicklungsplanung in den Fluren*, BOKU, Agrarische Operationen, Wien.

GYEPTERÜLETEK VÁLTOZÁSAI BÉKÉS MEGYÉBEN

Beregszászi Pál—Baukó Tamás

Az utóbbi 33 év alatt (1960 és 1993 között) a megye összes gyepterülete 18,5 %-kal (11 653 hektárral), ezen belül a legelő területe 20,7 %-kal (12 200 hektárral) csökkent, a rét területe viszont 12,7 %-kal (547 hektárral) növekedett. A csökkenő tendencia az 1970-es évekig érvényesült, ezt egy 1983-ig tartó növekedés követte, majd 1992-ig további gyepterület-csökkenés volt regisztrálható. A gyepgazdálkodással foglalkozó szakirodalom beszél ugyan az 1970-es évek elejéig tartó csökkenő tendenciáról, ennek kiváltó tényezőiről azonban nem szól. Márpedig a művelési ágak szerkezeti változásában jelentős szerepet játszott az a "szántócentrikus" jogi szabályozás, amely egy, az 1961. évi földvédelmi törvény alapján végrehajtott bizottsági felülvizsgálatot eredményezett.

E tanulmány célja annak vizsgálata, milyen hatást gyakorolt a 7/1962 (III. 13.) sz. kormányrendelet a Békés megyei gyepterületek csökkenésére.

A felülvizsgálat három évig tartott (1962—1964). Ennek végrehajtásáról zárókimutatások készültek. Ezen kimutatásokból merítettük a gyepterületek változására vonatkozó adatokat a megyére, illetve a megye néhány településére vonatkozóan (1. táblázat).

A táblázat első oszlopa az azonnal feltört rétek és legelők adatait tartalmazza. A felülvizsgálat során a megyében 1067 kh (614 hektár) államilag nyilvántartott rét, valamint 10 712 kh (6164 hektár) legelő tényleges használata tért el a hivatalos nyilvántartástól, s a bizottság szentesítette a szántóművelés fenntartását.

A táblázat második oszlopában a későbbi feltörsre javasolt gyepterületek adatai találhatóak. Az elképzelés a megyében összesen 1789 kh (1029 hektár) rétet és 25 109 kh (14 449 hektár) legelőt érintett.

Amennyiben a bizottság a felülvizsgálat során úgy határozott, hogy az állami földnyilvántartás adataival és a tényleges művelési ággal szemben a földhasznosítás megváltoztatása indokolt, talajvizsgálatot követően a gyepterületnek öt éven belül szántóművelésbe történő bevonását javasolta. A javaslat természetesen kémiai talajjavítás szükségességét is előírta, ami nagymértékű állami támogatás szükségességét indokolta.

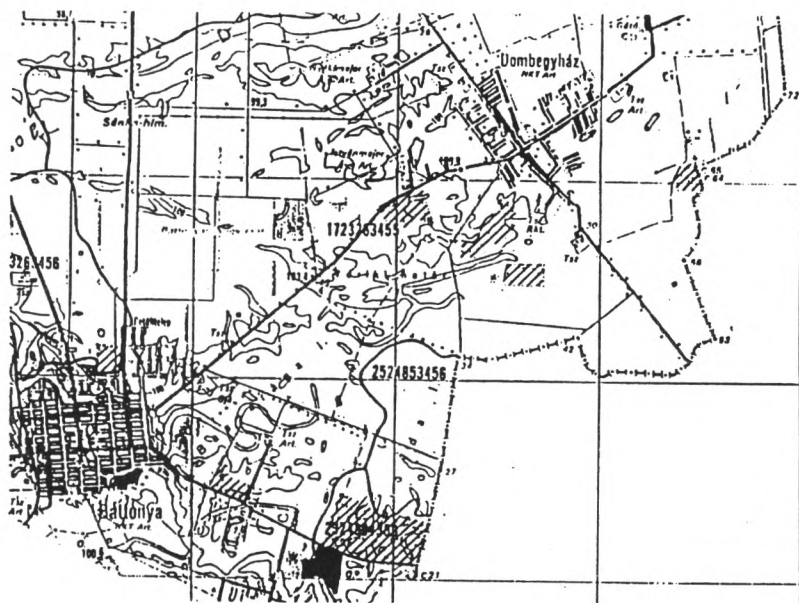
A harmadik oszlop azoknak a területeknek a községsoros adatait tartalmazza, amelyeknek a művelési ágát a földnyilvántartáshoz képest már ténylegesen megváltoztatták. A bizottság az állami földnyilvántartás szerinti szántó művelési ág visszaállítását tartotta szükségesnek, mert változtatásuk úgymond "indokolatlanul a népgazdasági érdekekkel ellentétben történtek, és szántó művelési ágban gazdaságosabban lehet a területet hasznosítani". Ezek voltak a szántóként nyilvántartott, de a valóságban rét és legelő művelési ágú területek, nagyságuk 164 kh (94 hektár) rét és 2923 kh (1682 hektár) legelő.

A felülvizsgálat megkezdésekor az állami földnyilvántartás szerinti külterületi szántó nagysága 421 266 hektár volt, ez az azonnali végrehajtás szerinti 12 085 hektárral (433 351 hektárra) növekedett.

1. táblázat. Az 1961. évi VI. törvény alapján végrehajtott bizottsági felülvizsgálat zárókimutatásainak kivonata

Község	1. kimutatás		2. kimutatás		3. kimutatás		Összesen
	rét	legelő	rét	legelő	rét	legelő	
Békés megye	1 067	10 712	1 789	25 109	164	2 923	41 764
Ebből:							
Battonya	3	85	99	406	-	38	631
Békéscsaba	1	156	56	448	-	48	709
Déaványa	20	1 128	71	2 969	-	396	4 584
Ecsegfalva	197	1 147	26	481	-	138	1 989
Endrőd	2	128	22	890	-	14	1 056
Gyoma	191	1 219	3	1 630	-	227	3 270
Gyula	43	149	185	2 752	1	51	3 181
Körösladány	16	613	10	707	8	386	1 740
Mezőgyán	52	126	370	820	13	52	1 433
Nagyszénás	-	107	1	542	-	2	652
Orosháza	33	49	95	365	-	8	550
Sarkad	-	57	11	647	-	120	835
Szarvas	55	111	42	135	-	60	403
Szeghalom	40	1 076	8	3 347	-	262	4 733
Vésztő	6	9	-	1 186	-	3	1 204
Zsadány	2	56	28	657	4	36	783

1. ábra. Részbeni föltörésre kijelölt gyepterületek a tévesztés idején Battonya—Dombegyház térségében

Az összes — azonnali és későbbi végrehajtással tervezett — szántónövekedés a VI. törvény alapján 25 ezer hektár volt. E nagy volumenű szántónövekedés főleg a rét- és legelőterületek rovására történt: 5526 hektár gyepet azonnali és 15 478 hektárt későbbi határidővel kellett föltörni.

Megemlítendő, hogy a gyepterület zsugorodását a kivett terület szántóba vonása, csökkenése követte, 3840 hektárral. A további sorrend: erdő (1065 hektár), kert (982 hektár), gyümölcsös (593 hektár), nádas (43 hektár), szőlő (33 hektár).

Mindezeket az adatokat az állami földnyilvántartás kimutatásai hűen tükrözik a rét- és legelőcsökkenés oldaláról: 1960-tól 1970-ig a rét 1075 hektárral, a legelő 12 475 hektárral csökkent. Meg kell jegyezni, hogy a feltört gyepekből sokat erdősítettek, valamint, hogy gyepterületekből rizstelepeket, halastavakat létesítettek (3500 hektár).

A felülvizsgálat során készített térképvázlatok és a mai térképek összehasonlításából (1. és 2. ábra) az alábbi következtetéseket vonhatjuk le. A szántóba vont gyepterületek 40 %-a olyan szétszórt gyepterület, amely beolvadt a nagyüzemi szántótáblába. Ezek nagy része gyenge talajadottságú volt.

Battonya körzetében például mintegy 150 hektár eredeti gyepterület ma is szántóként hasznosított (1. ábra). Ennek közel fele réti csernozjom, fele réti szolonyec talaj, melynek gyepként szerepe lehetett az állattenyésztés mellett az egyéni gazdálkodásban és — az 1984—1985. évi tapasztalatok alapján — a defláció elleni védelemben is. A területek föltörésének ésszerűsége megkérdőjelezhető.

Ugyancsak fölvethető a Gyula—Kétegyháza között melletti legelőcsíkok fölszántásának ésszerűsége. A kedvezőtlen talajadottság miatt (réti szolonyec talajok) nem tűnik indokoltnak ez a változás (2. ábra).

A Nagyszénás északi részén lévő tanyák melletti legelőfoltok (3. ábra) a sztyeppe-szerű réti szolonyec talajokon az állattenyésztés elsődleges szerepét mutatják az egyéni gazdálkodásban.

Azok a táblák, amelyeknek közel 50 %-a volt a legelőterület, a feltörés után valószínűleg pár év múlva "visszagyepesedtek". A jelenleg még szántóként hasznosított feltört területek a táblák 20-25 %-át teszik ki. Szántóként való hasznosításuk — éppen talajadottságuk miatt — megkérdőjelezhető.

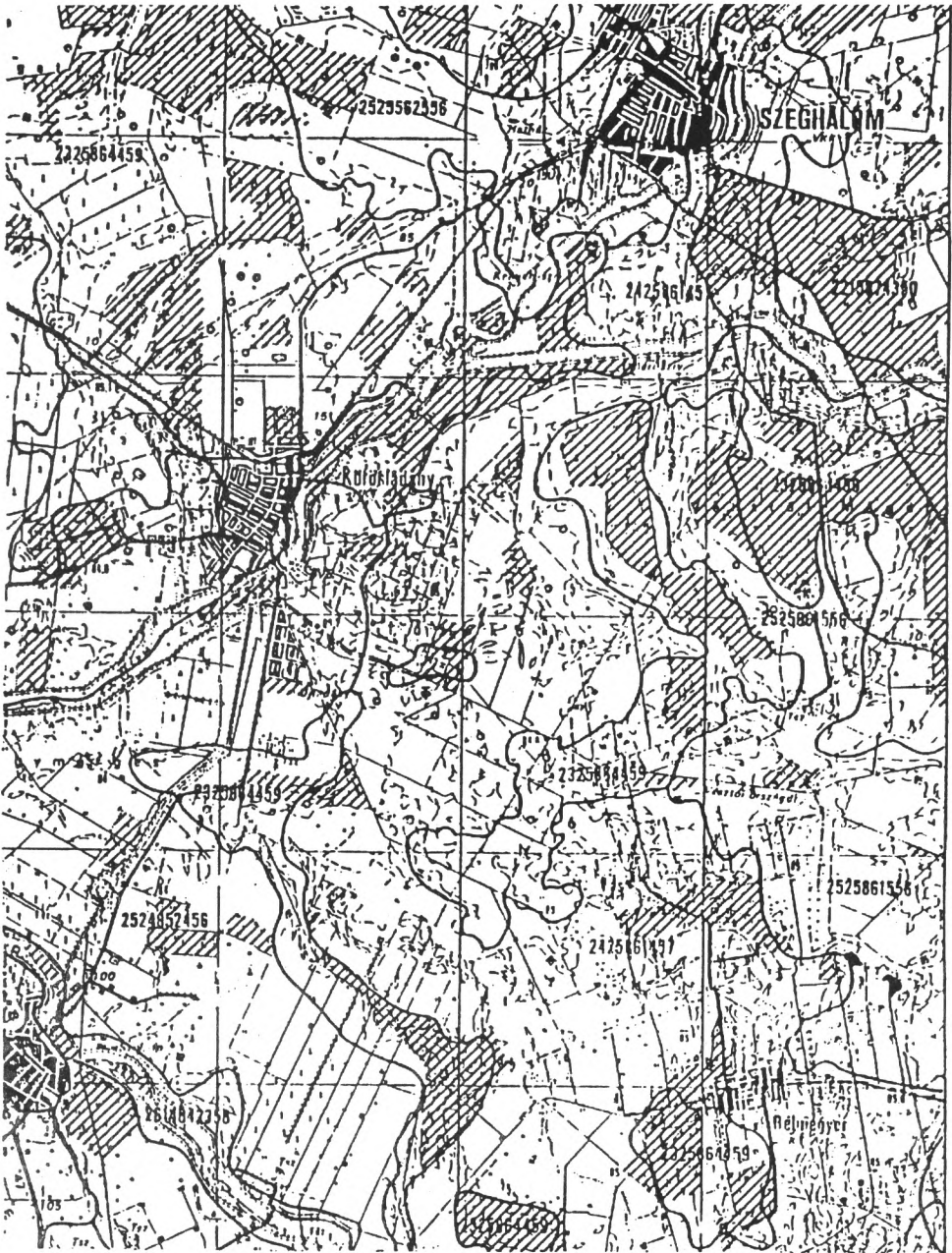
A gyepgazdálkodást, s annak eredményeit is nagymértékben befolyásolja az állattenyésztés állapota, és annak mindenkori közgazdasági helyzete. Ha feltételezzük, hogy 1992—1994-ben a kedvező talajadottságú gyepek feltörése történt, azt követően a gyenge termést adó gyepeink maradtak meg.

Az 1970-es és 1980-as évek között a szarvasmarha-programmal összefüggésben megindultak az állami támogatás melletti gyeptelepítések. 1977-ig a szántóterületen végrehajtott összes telepítés 8769 hektár volt.

A megyében is — akárcsak másutt az országban — hiányzott az állattenyésztő telepek körül szükséges gyep, ezért az ilyen helyeken történő telepítést, valamint a szántóként igazán gazdaságosan nem művelhető területek gyepesítését (illetve "visszagyepesítését") szorgalmazták. Ezt bizonyítja, hogy csak 779 hektárt (az összes telepítés 8,9 %-át) telepítettek kitűnő minőségű szántón. Továbbá, hogy a szántón történt telepítésnek kereken 47 %-a (4121 hektár) valójában korábban feltört gyepek visszagyepesítése volt.

A gyepterületek nagysága 1970-től 1983-ig 7888 hektárral növekedett. Ez a nem vetésgörögbe telepített füveshere átminősítéséből (4155 hektár) és az újonnan telepített

2. ábra. Részbeni föltörrésre kijelölt gyepterületek a tévesztés idején (az 1960-as évek elején) Gyula—Sarkad térségében

3. ábra. Gyepterületek Nagyszénás északi határán az 1960-as évek elején (pontraszterrel jelölve)

gyepterületek ingatlan-nyilvántartási átvezetéséből adódott. Közrejátszott azonban a Maros-hordalékkúpon mintegy 600 hektár elviesedett szántóterület gyep művelési ágba való átsorolása is.

A megye gyepterületének talajtípusonkénti megoszlása (ezer hektár)

Legelő	49,5
Rét	3,3
Összesen	52,8
Az összesből (rét és legelő együtt)	
csernozjom, réti vályog, öntés	2,9
savanyú	12,7
szikes	33,9
homok	3,1
láp	0,2

A táblázatban a természetes vagy ősgyeppek adatai vannak föltüntetve. A különböző talajtípusokon található gyeppek azt mutatják, hogy az összes gyepterületből a savanyú és szikes talajú gyeppek foglalják el a legnagyobb területet. A homok- és láp-, valamint a jó minőségű csernozjom és réti vályogtalajokon mindössze 6,2 ezer hektár található.

Az 1983—1993 évekre jellemző volt a gyepgazdálkodás minőségi fejlesztése, a gyeppek hozamának felújítással történő növelése. Ezt lehetővé tette, hogy a jó minőségű szántóra telepített gyepeket föltörjék, és a szántókat szalastakarmány-termesztéssel hasznosítsák. A meliorációs állami támogatás mellett a újonnan létrehozott Földvédelmi Alapból is támogatták a jó minőségű szántóra telepített gyeppek föltörését. Megyénkben az üzemek a Földvédelmi Alapot erre a célra 1985-től vették igénybe, s ettől az évtől (1993) támogatás is igényelhető az Alaptól gyepterületek felújításához. Jelentős nagyságú területet vontak szántóba a gyep-gabona váltógazdálkodással is. A szarvasmarhatelepek felszámolásával ismét jelentős gyepterületet föltörtek. Mindezek hatására újra 6152 hektárral csökkent a gyepterület. Véleményünk szerint az 1961. évi VI. törvény alapján feltört és szántóba vont kimutatható tényleges 13 550 hektár területből 40 % olyan kisüzemi művelésre alkalmatlan terület, amelynek visszaállítására hosszabb perspektívában sem lehet esélyt adni (5420 hektár). A területből jelenleg is 8-10 % az a mennyiség, amely szántóművelésre alkalmatlan, és távlatilag visszagyepesíthető (1000-1300 hektár).

Van 10 %-ot kitevő olyan terület, amelyet a VI. törvény alapján feltörtek, mert az szántónak is alkalmas, de a nagy létszámú szarvasmarha-állomány miatt gyepként hasznosították. Távlatilag ezek visszagyepesítése is elképzelhető.

A 40 % "visszaállított" gyepterület a megye gyepterületének szerves részét alkotja.

Végezetül megemlíjtjük, hogy meg kellene vizsgálni gyepként való hasznosíthatóságát annak a gyenge talajadottságú 4-5 ezer hektár, közgazdasági megfontolásból vagy kényszerűségből nem hasznosított szántóterületnek, amelyen jelenleg a művelési kötelezettség szünetel.

NÉHÁNY ZOOGEOGRÁFIAI (MALAKOLÓGIAI) MEGFIGYELÉS A DÉLKELET-ALFÖLDRŐL

Domokos Tamás

A most jubiláló MTA RKK ATI Békéscsabai Osztálya által szerkesztett Alföldi Tanulmányok az elmúlt évtizedben lehetővé tették számomra zoogeográfiai jellegű munkáim publikálását. Ily módon — közvetve és észrevétlenül — az intézet inspirált e kutatási irányba. Úgy érzem, hogy a jubileumi ünnepség az én ünnepségem is, amelyet stílszerűen egy környezetvédelemhez, természetvédelemhez kapcsolódó, biogeográfiai témájú malakológiai előadással szeretnék színesebbé tenni.

Az ismertetésre kerülő megfigyeléseket részben a leendő Körös—Maros Nemzeti Park területén (Biharugra, Kardoskút, Szabadkígyós), részben pedig Gyulaváriban, Sarkadon és a szarvasi arborétumban végeztem el. Ez utóbbinak a Körös—Maros Nemzeti Parkhoz való tartozása — tudomásom szerint — még nincs tisztázva.

Az anyag feldolgozása során igyekeztem előnyben részesíteni a még publikálatlan, illetve természetvédelmi szempontból exponált, "halaszthatatlan" témájú anyagot. Jelen munkámban nem szándékozom felvázolni a Molluscákra vonatkozó állatföldrajzi ismeretek jelenlegi állapotát, csupán néhány ökológiai és történeti állatföldrajzi témájú megfigyelésemről számolok be.

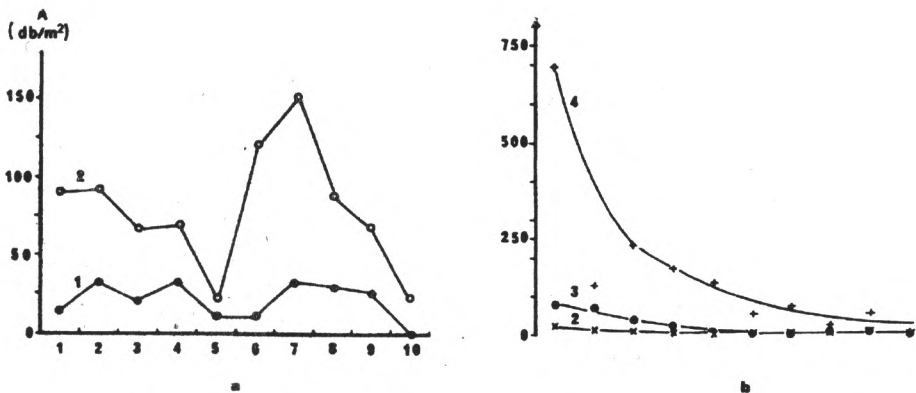
1. A Kárpátok endemikus fajának tartott *Helicigona* (*Chilostoma*) *banatica* (bánáti csiga) areájának szegélye korábban a mainál jóval nyugatabbra húzódott. Legnyugatabbra fekvő természetes lelőhelye a Körösök deltájában, a Fekete-Körös mályvádi szükségtározójában van. Mivel a terület malakofaunájáról (az 1980. évi árvíz előtti időszakról) nincs megbízható adat, a *Helicigona banatica* eredete jelenleg tisztázatlan. Tekintettel arra, hogy a *Helicigona banatica* a DK-Alföld tudományos szempontból legértékesebb faja, 1993 óta védeltséget élvez (MK. 1993/36. szám, 2.sz. melléklet). Sajnos, a sitkai erdőtagban élő egyedeinek nagy része a védetté nyilvánítást már nem érthette meg, mert 1991—92 telén az egykori DEFAG fűrészesei — a faj életterét alkotó idős tölgyes letarolásával — néhány százra csökkentették az egyedszámot. Az egykori erdőtagot határoló, az 1980. évi árvíz alatt feltöltődő, majd később kiszáradó holtág speciális mikroklímája feltehetően biztosítani fogja az újraerdősülésig a faj fennmaradását. Megjegyzem, hogy az egykori erdőtag ökoszisztémája a kevésbé értékes, de szintén védett *Hygromia kovácsit* (Dobozi pikkelyes csiga) is adaptálta. A baj azonban nem jár egyedül. A KÖVIZIG — a Fekete-Körös gátjának rekonstrukciós munkáihoz kapcsolódva — nekikezdett a morotva fajunk szempontjából legkritikusabb szakaszának a feltöltéséhez. A faj fennmaradását a félkör alakú holtág érintetlenül hagyása és monitoring területté nyilvánítása tudná csak biztosítani.

Tudomásom szerint a Dél-Alföldi Erdészeti Rt. Körösvidéki Erdészete és a Körösvidéki Környezetvédelmi Felügyelőség a faj védeltségét szívügyének tekinti.

2. A továbbiakban a szukcesszió különböző állapotában lévő, az Alföldre oly jellemző gyepeken végzett megfigyeléseimről számolok be. (Nem foglalkozom a gyepek genetikájának részletes taglalásával, csupán néhány érdekességet emelek ki). Az 1. ábra néhány reprezentáns faj abundanciájának változását mutatja be az egymás-

tól egyenlő távolságra fekvő mintavételi helyeken, kvadrátokban. Az 1. ábra, a szelvényt emelkedő térszín irányában, Kertész Éva szóbeli közlése szerint Succio-Molinietumból Festucetum pratensisbe átalakuló asszociátumban, az 1. ábra, b szelvényt pedig Kardoskúton, a Fehér-tó partvonalára merőlegesen, É-i irányban vettem fel Artemisio-Festucetum pseudovinae asszociátumban. Szembetűnik, hogy a kiszáradó láprét (1. ábra, a szelvény) egyenetlen felületéből adódó hatások mennyire befolyásolják a különböző nedvességigényű, de az ökológiai hatásokra közel azonosan reagáló fajok diszperzióját. Az abundancia változása a sziki ürmös puszta (1. ábra, b. szelvény) simább felületén — a korábbival ellentétben — nem terhelt zavaró véletle-
 nekkel, hanem megközelítően exponenciális lefutású. Az utóbbi minta azt mutatja, hogy a tó közel 5 m-es partsávja a malakofauna szempontjából — eddig még tisztázatlan abiotikus és biotikus tényezők miatt — különleges jelentőséggel bír. A kiszáradó láprét (1. ábra, a szelvény) és a szikes puszta (1. ábra, b szelvény) a szukcesszió két távoli stádiumát képviseli. Ez tükröződik a mortalitáshoz bizonyos mértékben kapcsolódó, élő és holt egyedek arányában megmutatkozó különbségekben is. Tavasz: 0,53 (1. ábra, a szelvény)—0,17 (1. ábra, b szelvény), nyár: 0,15 (1. ábra, a szelvény)—0,11 (1. ábra, b szelvény). A diverzitásbeli eltérésekre pedig a fajsám világít rá: 1. ábra a szelvény — 11 faj, 1. ábra, b szelvény — 5 faj.

1. ábra. Néhány reprezentáns faj abundanciájának változását

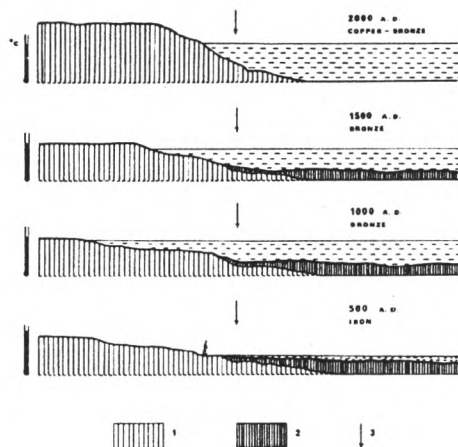

3. A 2. ábra — időben a rézkorig visszanyúlva — négy korábbi stádiumát mutatja be a kardoskúti Fehér-tónak. Az egykori morotvató vízszintjének feltételezett ingadozását a tó déli oldalának partfalából vett üledékek finomrétegtani vizsgálata alapján rekonstruáltam. Az üledékek korát részben biokronológiai, részben régészeti alapon határoztam meg. Nevezetesen, az üledékekből meghatározott fajok ökológiai spektrumának változását párhuzamba állítottam Kordos (1977) pocokhőmérőjével. A vaskori üledékek nívójának rögzítését a régészeti leleteket betakaró üledékek vastagságának ismerete tette lehetővé (Banner 1943).

4. A Fehér-tó partjának jelenlegi makrofaunájával nagy hasonlóságot mutat a kiszáradás irányába tartó, a biológiai szukcesszió korábbi fázisát képviselő peresi (Szabadkígyósi TK) löszgyep (Salvio-Festucetum rupicolae) faunája. Ez utóbbi terület

biotópjai még nem adaptálták a szárazságtűrő fajok közül a *Pupilla muscorumot*, de tagja még a malakofaunának az amfibikus-nedvességkedvelő fajok közül a *Cochlicopa lubricella*, a *Vertigo pygmaea*, valamint a ligeti-erdei fajok közül a *Vitrina pellucida* és a balkáni-kárpáti *Oxychilus inopinatus*.

2. ábra. A kardoskúti Fehér-tó fejlődése

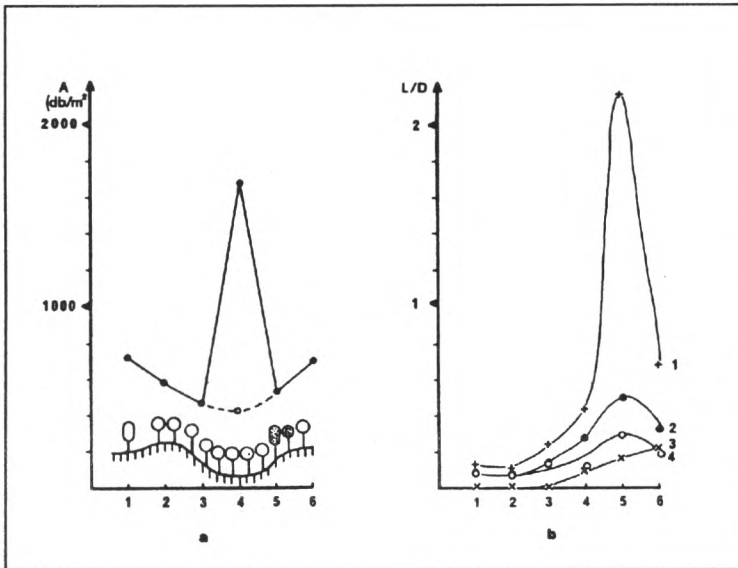
5. A Szabadkígyósi TK területén maradványok: az előbbi helytől néhány km-re található a kígyósi tározó, amely néhány hét alatt leüríthető a kígyósi vasútállomás közelében lévő zsilip segítségével. A tározóban az év folyamán gyakorlatilag 2—3 hónapon keresztül található csak víz, természetesen a terepviszonyoknak megfelelően legtovább a leeresztő zsilip környezetében.

A levezető csatorna mentén készült kvadrátos gyűjtés eredménye alapján megállapítható, hogy a tározó aljzatának emelkedésével (~ m/km) csökken az élő és élettelen egyedek száma. A zsiliptől 200 m-re lévő mintavételi helyen — meglepetésre — az egyedszáma a vártnál nagyobb értékek adódtak. A gyűjtési jegyzőkönyv szerint: a kiugró eredmények a vizsgált területen átvonuló marhák lábnyomának köszönhetőek. A paták nyomában visszamaradó és a fürdő alatt megbúvó víz még nagyon sokáig megmarad, s biztosítja az asztatikus vizek lakójának, a *Planorbium corneum*-nak és az *Anisus spirorbium*-nak a dormanciáját. A víz elszivárgását a jó vízzáró szolonyc talaj gátolja. Ebben az esetben is eklatánsan megmutatkozik, hogy a *Planorbium*-ok túlélőképességén kívül az ökológiai tényezők széles skálájának konstellációjára van szükség ahhoz, hogy a fajok átvészeljék a diapauzát.

6. Nem volna teljes a kép, ha a Körösök vidékén nem esne szó a névadó folyókhoz kapcsolódó vizsgálatokról. Két mintavételi helyem közül az egyik a Fekete-Körös több mint 100 évvel ezelőtti szabályozását követően kiszáradt, közel 50 m széles és 3 m mély medre a Remetei-erdőben (Sarkad), a másik pedig a Hármas-Körös egykori kanyarulatának levágásával kialakított Szarvasi-holtág jobb partjának az Arborétumhoz tartozó része.

A sarkadi gyűjtőhelyen (3. ábra) az egykori folyóág kiszáradását követően élettér-
beszűkülés miatt immigráció indult meg az egykori parti biotópokból. A kiszáradó
mederbe húzódó fajok faunisztikai vizsgálatán kívül a gyűjtőhely morfológiájából
adódó, eltérő ökológiai faktorok okozta hatásokat is igyekeztem kimutatni. Az 1 m²-es
felületekhez tartozó mintákból előkerülő csigák összpéldányszáma (abundancia) a
felszín morfológiájával paralel változna, ha az egykori meder akácossal beültetett alja
nem produkálna kiugró eredményt. Az ábrán szaggatott vonallal jelöltem be a tenden-
cia alapján, a 4. minta adatának ismerete híján várható értéket. Ezen érték bekövetke-
zésének elmaradása a vastagabb, strukturáltabb avar és a magasabb nedvességtartalom
számlájára írható. Érdekes, hogy az élő és élettelen egyedek aránya — a Succinea
oblonga kivételével — az 5. és nem a 4. mintánál éri el maximumát (3. ábra, b szel-
vény). A meder NY-ra néző oldalának kitüntetett szerepe elsősorban az É-D-i irányú
holtágszakasz klimatikus viszonyaival hozható kapcsolatba. Az egykori mederből
előkerülő 13 faj az ökológiai igény alapján két nagy kategóriába sorolható: amfi-
bus-nedvességkedvelő, illetve ligeti-erdei. Trófikus alapon a Molluscák csökkenő
arányuk szerint viszont három kategóriába sorolhatók: omnifág, szaprofág, fitofág. Ez
utóbbi csoportot csupán a többihez viszonyítva nagytestű Cepaea vindobonensis képvi-
seli.

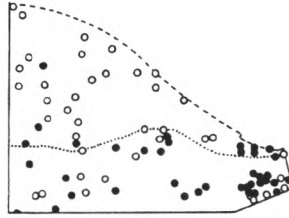
3. ábra. Parti biotóp vizsgálata egykori mederben Sarkad környékén

A sarvasi arborétumban végzett ökológiai megfigyeléseim a sarkadinál jóval
részletesebbek, s egyúttal jóval nagyobb terület (49 ha) is fognak át. Vizsgálataim az
arborétum alacsonyabb, a szabályozásig árvízzel borított holocén, és magasabb pleisz-
tocén szintjére terjedtek ki (Mendöl 1928). A 4. ábra a Vallonia pulchella (amfi-
bus-)

kus-nedvességkedvelő, szaprofág) elterjedését mutatja be. Megállapítható, hogy a legnagyobb konstanciájú (32%) és individuális dominanciájú (44%) faj csupán néhány ponton jelenik meg az egykori 82,5 mBf. árvízi szint alatt, az egykori parttól jelentősebb távolságra. Tehát a Körös szabályozását követő közel egy évszázad alatt a faj immigrációja csekély. A *Vallonia pulchella*val szemben a nagyobb ökológiai valenciájú, szünantróp *Arion* fajok szinte az arborétum minden pontján megjelennek, kivéve a kiégett gyepeket. Az arborétum ökoszisztémájának hierarchiájában — malakológiai szempontból is — fontos szerepet töltenek be a fák és a bokrok. A telepítésükkel kialakított térszerkezetek meghatározó voltát mutatja be az 5. ábra.

4. ábra. A *Vallonia pulchella* elterjedése a szarvasi arborétumban

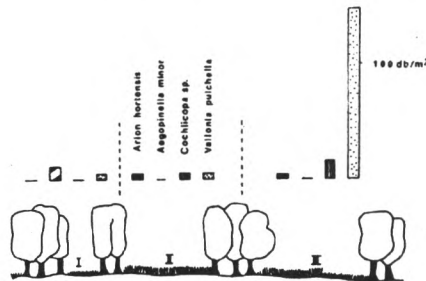

Az 5. ábrán közel azonos térszinten lévő térszerkezetek gyeppfaunája látható. A tér nyitottabbá válása nagymértékben befolyásolja a megjelenő fajok számát és abundanciáját. A *Vallonia pulchella* (amfibikus-nedvestérszíni, szaprofág) és a *Cochlicopa* fajok (amfibikus-nedvestérszíni, omnifág) abundanciájuk növekedésével, az *Aegopinella minor* (ligeti-erdei, omnifág) és az *Arion hortensis* (ligeti-erdei, omnifág) pedig — ökológiai igényének megfelelően — abundanciájának csökkenésével reagál a tér kitérítésére. Az *Arion hortensis* I. térszerkezetből való hiánya annak viszonylag szárazabb voltával magyarázható.

Az egykori árvízi szint alatti réti talajon tenyésző gyepről csak a *Vallonia pulchella* néhány példánya került elő. A magasabb térszintű mezőségi talaj gyeppoltjain már a *Cochlicopákkal*, sőt, az öntözés, illetve a facsoportok, bokrok közelsége miatt még az *Arion hortensis*-szel is számolni kell.

Látható, hogy az antropogén hatások az egyes fajok esetében nem csak regressziót, hanem kimutatható expanziót is okozhatnak.

5. ábra. A fajok számának és abundanciájának változása a tér szerkezetének függvényében

Irodalom

Banner J. (1943) Településtörténeti kutatások a hódmezővásárhelyi Fehér-tó partján, *Dolgozatok a Magyar királyi Horthy Miklós Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből*, 19, 195—202.

Kordos L. (1977) Changes in the Holocene Climate of Hungary Reflected by the "vole-thermometer" Method, *Földrajzi Közlemények*, 25, (1—3), 222—227.

Mendöl T. (1928) *Szarvas földrajza*, A debreceni Tisza István Tud. Társ. Honismertető Biz. Kiadv. 3, 12, Debrecen.

AGROÖKOLÓGIAI KÖRZETESÍTÉS FÖLDRAJZI INFORMÁCIÓS RENDSZER FELHASZNÁLÁSÁVAL BÁCS-KISKUN MEGYÉBEN*

Lóczy Dénes—Szalai László

Bevezetés

A növénytermesztésnek a természeti adottságokhoz történő igazítása éppen a belterjes gazdálkodás területein, pl. az Alföldön ígéri a jövedelmezőség legnagyobb mérvű javulását. Az agroökológiai potenciál felmérésére megyei szintű tudományos programok indultak (pl. Petrasovits *et al* 1984).

Az 1982-től kezdve, Góczán László irányításával kidolgozott, első agroökológiai körzetesítés nagy mértékben támaszkodott annak az országos vizsgálatnak a tapasztalataira, amelyet egy, Láng István által vezetett tárcaközi bizottság hazánk ezredfordulóra várható agroökológiai potenciáljának felmérése céljából végzett (A mezőgazdaság... 1980). Ehhez a feldolgozáshoz azonban már egy előre elkészített körzetbeosztást vettek alapul, az adatházis 35, természetföldrajzi megfontolások szerint megállapított körzetre épült, amelyeket — a feladat megfogalmazásából következően — a felmérés során nem lehetett módosítani. Az agroökológiai potenciál felméréséről készült jelentés egyik tanulsága természetföldrajzi szempontból az volt, hogy szükség lehet az agroökológiai adottságok regionális különbségeinek sokkal részletesebb feltárására is, amelyre egy pontosabb körzetesítés építhető.

A mezőgazdaság jelenleg folyó átszervezése talán még inkább szükségessé teszi a természeti adottságok részletes ismeretét. A kárpótlással földhöz juttatottak egy része kispáraszti gazdálkodásba kezd, amely azonban csak akkor lehet versenyképes, ha a termőföldben rejlő előnyöket maximálisan ki tudja használni a termények minőségének emelésére. Az Alföldön — éppen a verseny kiéleződése miatt — várható, hogy a marginális földterületeket kivonják a szántóföldi művelésből és egyéb módon hasznosítják (lásd Berényi In: A mezőgazdaság... 1980). Az agroökológiai körzetesítés rangsorszámaiból leolvasható, melyek ezek a területek, így elkészíthető a szántóterület csökkentésének regionális terve, amely ajánlasként szolgál a gazdálkodók és a társasági formában működő termelőszövetkezetek számára. A magas rangsorszámokkal jellemzett körzetek azok, amelyekben a szántóföldi növénytermesztésnek továbbra is létjogosultsága van, a többi területen célszerű lehet a földek egyéb művelési ággá alakítása (pl. erdősítése). A jövőben az is elképzelhető, hogy a hasonló természeti feltételek között működő gazdák önkéntes alapon szövetkeznek egymással.

* az OTKA által támogatott vizsgálat (témaszám: 1278)

A dunántúli agroökológiai körzetesítés tapasztalatai

Az agroökológiai körzetesítés eljárásait a dunántúli megyékre (először is Komárom-Esztergom megyére — Lóczy 1989a) kísérleteztük ki, ahol a változatos domborzati viszonyok miatt kis távolságon belül is mások és mások a földművelés természeti feltételei, markánsabban kirajzolódnak az eltérő termőhelytípusok, a táj hasznosítása is mozaikosabb, mint az Alföldön.

A dunántúli megyék területén végzett számítógépes mikrokörzetesítés a legfontosabb szántóföldi növények termesztésére való ökológiai alkalmasság meghatározásán (Lóczy 1988) alapult. A 25 ha-os területi egységekből álló (domborzati, éghajlati és talajinformációkból álló) adatbázis minősítéséből néhányszor tíz négyzetkilométeres termőhelyegységek rajzolódtak ki. A hasonló ökológiai viszonyokkal rendelkező termőhelyegységek összevonásával lehetett nagyobb (a hagyományos értelemben vett tájnak megfelelő, 100 km² nagyságrendű) területeket mint agroökológiai körzeteket azonosítani. A felmérések eredményeiről már számos publikáció jelent meg (Lóczy 1989b, Góczán *et al* 1988, Szalai 1992).

Miután a körzetesítés már kilenc megyére elkészült, megvizsgáltuk az alkalmazott módszer eredményességét. Az eljárás pontosítására elsősorban az alábbiakban volt szükség:

- az adatbázisnak a forrásként használt alapadatokat is tartalmaznia kell,
- korszerűsíteni, gyorsítani kell az adatbevitelt,
- figyelmet kell fordítani az egyes paraméterek kölcsönhatásaira,
- finomítani kell az egyes növények ökológiai igényeinek kifejezését,
- automatizálni kell a körzethatárok megvonását,
- az eredményeknek konvertálható standard adatformátumban kell rendelkezésre állniuk.

A növénytermesztésre való területi alkalmasság felmérése földrajzi információs rendszer segítségével

A korábbi, a dunántúli megyékre készült minősítések, körzetesítések még csupán Commodore 64 számítógépre készülhettek helyi fejlesztésű programokkal. Jelenleg már technikai felszereltség tekintetében az MTA Földrajztudományi Kutató Intézete is megközelítette a nyugati egyetemek színvonalát, hiszen a személyi számítógépek közül PC 386, 486-os típusokkal, illetve az egy kategóriával nagyobb gépcsaládba tartozó SUN SPARCStationnal és a hozzájuk tartozó adatbeviteli, megjelenítési perifériákkal rendelkezik.

Mint több más irányú kutatásunkban, agroökológiai körzetesítési feladataink megoldásában is *földrajzi információs rendszert* alkalmazunk, mely megkönnyíti az adatok bevitelét és kezelését, valamint az adatbázisra támaszkodva választ ad különféle kérdésekre is. Választásunk az amerikai ESRI cég ARC/INFO nevű GIS rendszerre esett. Kezdetben hagyományos személyi számítógépeken dolgoztunk, majd a munkaállomás beszerzése után magasabb szinten tudtuk folytatni a kutatási programot. Ez egyben lehetővé tette az adatbevitel és az gépbe bekerült térképi és leíró információk kezelésének elválasztását. Így a térképi adatok digitalizálása és az óhatatlanul fellépő hibák

javítása a PC-n, míg a nagyobb kapacitást igénylő elemzések a munkaállomáson történnek.

A fenti gépi és programrendszerbeli fejlődés az adatbázis korszerűsítését is magával vonta, hiszen a korábbi *raszter alapú* adatbázisról át lehetett térni a *vektor alapú*-ra. A két adattárolási formát összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a vektoros rendszer a gyorsabb és pontosabb adatbevitel révén alkalmasabb térbeli információk tárolására. A pontosság a térképek digitalizálása során az azonosító pontok és a területfoltok között felállított topologikus kapcsolat formájában nyilvánul meg. Ezen kívül az Egyesült Országos Vetületi Rendszer koordinátáinak alkalmazása lehetővé teszi, hogy a jelen feladat megoldása után felmerülő újabb célú vizsgáldásokhoz szükséges további adatok illesztése minden gond nélkül megoldható legyen. A vektoros adatkezelési rendszer előnyeinek ellenére nem mondhatunk le a raszteres változatról sem, amely a körzetek határainak megvonásában kaphat szerepet.

A személyi számítógépre készült változat szűkös megjelenítési lehetőségei sokáig komoly problémát jelentettek a felhasználóknak. Ennek kiküszöbölésére a PC-re a munkaállomásra egy időben kifejlesztették az ARCVIEW programrendszert. Az alapvető cél a már meglévő térképi fedvények, táblázatos adatok, vonalas pályák és képek megjelenítése a képernyőn, illetve a végtermékek számító fájlok, térképek létrehozása a perifériákon (pl. nyomtatón). Az információk megjeleníthetőségét több tucat színből, fekete-fehér felületkitöltésből (sraffozásból) álló jelkulcs szolgálja. A nagyobb kényelem érdekében "lehulló" menürendszert terveztek, amelyben minden opció mögött újabb és újabb választási lehetőségek jelennek meg.

Az adatbázis összeállításának problémái

Az adatbázis összeállítása előtt döntő jelentőségű lépés volt méretarányának és a felhasznált adattömeg sűrűségének (az adatbázis "felbontásának") meghatározása. Ennek összhangban kell lennie a kitűzött célokkal, hiszen túlzott részletesség esetén a vizsgálat pontossága nő ugyan, de munka- és időigénye nagyon megnövekszik, esetleg a rendelkezésre álló kutatói kapacitás és idő nem lesz elegendő a befejezéséhez.

A program indulásakor a cél a nagyüzemi szántóföldi növénytermesztés területi elhelyezkedésének optimalizálása, a természeti adottságokhoz történő illesztése volt. Ehhez a megyei keretek és az 1:100 000-es méretarány látszott a legmegfelelőbbnek. Ilyen méretarányban készültek el időközben az ország teljes területére az *agrotopográfiai térképek*, a felmérés legfontosabb információforrásai (Várallyay *et al* 1979, 1980). Erről a térképről készült a vizsgált két megye számítógépes domborzati modellje.

A korábbi, raszter rendszerű adatbevitel során módunkban állt a *domborzat* három, a szántóföldi növénytermesztés számára legjelentősebb, jellemző paraméterének (lejtőszög, -kategória, horizontális tagoltság) értékeit a 25 ha-os elemi cellákra vonatkoztatni. Az alföldi vizsgálatban a kisebb méretarány és a vektoros adatbevitel más eljárás alkalmazását tette szükségessé. A korábbi paramétereket az ARC/INFO digitális terepmodelljéből levezetett, velük egyenértékű, megbízhatóság szempontjából sem alacsonyabb rendű mutatókkal kellett helyettesíteni. A kiindulási alap a terepmodellből szerkesztett lejtőkategória-térkép volt. A lejtőszög-tartományok megfelelnek a mezőgazdasági célú (elsősorban a várható erózió becslésére használatos) lejtőkategória-

terképeken megszokott intervallumokkal (Erődi—Horváth 1965). Alföldi területen a felszín vízszintes *tagoltság*ának természetesen sokkal nagyobb szerepe van, mint a lejtés szögének vagy irányának (ez utóbbi a Bács-Kiskun megyei vizsgálatban gyakorlatilag elhanyagolható volt). Minél teljesebb víz- és úthálózatot igyekeztünk az adatbázisban szerepeltetni. Ide tartozik, hogy feltüntettük a beépített területeket és az erdőfoltokat is. A vízfolyássűrűség a felszín természetes felszabdaltságát, az úthálózat, a települések pedig az emberi beavatkozás mértékét hivatott érzékeltetni. A sűrűbben előforduló közutak jelzik pl. azokat a helyeket, amelyeket a terület- és településfejlés előnyben részesít, tehát ahol földek művelésből való kivétele várható. A kétfajta topológiai hálózat sűrűségének együttes kiértékeléséből a horizontális tagoltságot jellemző értéket kaphatunk. A felszabdaltság mértékének érzékeltetésére az ARC/INFO hidrológiai és PATHDISTANCE modellező egységeit alkalmazzuk. A sűrűbb, illetve ritkább szövetű felszínrészletek foltszerűen is elhatárolhatók. (Bár a körzethatárok végső megvonásakor hiba lenne ezeket a határokat egyenrangúaknak tekintenünk az egyéb természeti tényezők — pl. a talajtulajdonságok — alapján meghúzott határokkal.)

Az *éghajlati* tényezők (havi középhőmérsékletek és csapadékátlagok) szerepeltetése az adatbázisban többféle problémát is felvet. Ha a jelenlegi állapotot kívánjuk minősíteni a gazdálkodás lehetőségei szempontjából, vagy még inkább, ha a jövőre nézve szeretnénk előrejelzéseket végezni, ajánlásokat tenni, mindenképpen friss, egységes adatállományra kell támaszkodnunk. Az éghajlat változása jelentősen befolyásolhatja az agroökológiai potenciált (Boncz—Mika 1984). Az adatsorok elemzése azt igazolja, hogy a Magyarország Éghajlati Atlaszában (Kakas 1960) Bács-Kiskun megye egyes állomásaira megadott hőmérséklet- és csapadékértékek a mai viszonyok megítélésére már nem lehetnek irányadók. Helyesebb az Országos Meteorológiai Intézet Évkönyveiben szereplő adatokat kiértékelni, esetleg helyi csapadékmérésekkel kiegészíteni. Hogy éghajlati adatsoraink kellő hosszúságúak legyenek, célszerű az 1960 és 1990 közötti megfigyelések havi átlagait beépíteni adatbázisunkba.

Az éghajlati paraméterek az adatbázis dinamikus elemei, de nehéz megállapítani egy-egy állomás adatainak érvényességi területét is. Ezt először közelítő interpolálással végezzük el, majd az ideiglenes határokat a körzethatárok megvonásánál a domborzathoz igazítjuk. Gondot okoz az is, hogy az éghajlati tényezők hatásukat a felszín minőségének függvényében fejtik ki. Ha pl. meg akarjuk azt állapítani, hogy egy adott havi csapadékösszeg valamely növény számára milyen mértékben kedvező, többek között azt is meg kell vizsgálnunk, milyen fizikai féleségű talajra hullott ez a csapadék, hiszen a termesztett növény szempontjából eszerint kisebb vagy nagyobb hányada hasznosul. Az ökológiai potenciált együttesen meghatározó tényezőket eleinte összetett paraméterekként kíséreltük meg beépíteni a rendszerbe. Az ARC/INFO információs rendszere lehetővé teszi, hogy ezt a kérdést ne az adatbázisban kezeljük, hanem két vagy több paraméter egymás függvényében történő minősítésével oldjuk meg.

A *talaj*paramétereknek az éghajlatiakkal történő összekapcsolása átvezet az input adatállomány harmadik fő egységéhez. A talaj genetikai típusa összevontan utal a talaj tápanyaggazdagságára (beleértve a legfontosabb mikroelemek jelenlétét is), művelhetőségére (több talajtípus bizonyos növények termesztésére, illetve szántóföldi művelésre egyáltalán nem jön számba) stb. Ehhez nyújt további tájékoztatást a humuszállapot, a talajszelvény mélysége, a talaj kémhatása.

A talajvíz évente előforduló legkisebb mélysége — a csapadék csökkenésének függvényében — szintén dinamikus tényező. Itt is célszerű az utóbbi 30 év adataival számolni, a VITUKI észlelései alapján. Ezek az észlelések az 1950-es évekhez képest a Duna—Tisza közén átlagosan mintegy 2 m-es, helyenként 3 m-nél is nagyobb mértékű talajvíztükör-süllyedést jeleznek (Pálfai ebben a kötetben). A talajvízből kapilláris vízemeléssel beszerezhető nedvesség mennyiségét a talajképző kőzet tulajdonságai befolyásolják, ezért itt is kombinált paraméter bevezetésére volt szükség.

A fenti megfontolások alapján állítottuk össze a minősítés adatbázisát (1. táblázat), amely a Magyarországon előforduló értékek kódjaiból tevődik össze. Minden környezeti tényezőre számítógépes kartogramm nyomtatható ki, illetve a hatásukat szoros kölcsönhatásban kifejtő tényezők komplex paraméterként is megjeleníthetők térképes formában.

1. táblázat. A növénytermesztésre való ökológiai alkalmasság meghatározásához szükséges környezeti paraméterek

<i>I. Domborzat</i>	1.	Lejtőszög
	2.	Lejtőkiettség
	3.	Horizontális tagoltság
<i>II. Éghajlat</i>	4—12.	Havi középhőmérsékletek (március—október)
	13—21.	Havi csapadékösszegek (március—október)
	22.	Téli (november—február) csapadékösszeg
<i>III. Talaj</i>	23.	A talaj genetikai típusa
	24.	Fizikai féleség
	25.	Szervesanyag-készlet
	26.	Termőréteg-vastagság
	27.	Talajképző kőzet
	28.	A talajvíztükör mélysége
	29.	Kémhatás és mészállapot

A minősítést teljesen elv拉斯ztottuk az adatbázistól, a kódszámokat még semmilyen rangsorba nem állítottuk. Ez csak a következő lépésben történik meg.

Minősítés alkalmassági rangsor alapján

A növénytermesztési szakirodalom feldolgozásával (Lóczy 1989a) minden növényre készíthetők olyan diagramok, melyekről leolvasható, hogy a magyarországi viszonyok mennyire felelnek meg a növény elméleti igényeinek.

Amikor egy-egy növény termesztésének agroökológiai feltételeit igyekszünk feltárni, a paraméterlistáról kiválasztjuk azokat a paramétereket, amelyek ezt jelentősen befolyásolják. Gondot kell fordítani arra, hogy az egyes növények esetében figyelembe vett paraméterek megoszlása (domborzat, hő- és vízellátottság, talaj) megfeleljen a növény ökológiai igényeinek.

Megállapítjuk, hogy az egyes paraméterek értéktartományai milyen mértékben kedvezőek az adott növény számára. Az alkalmassági rangsorban 0 jelöli, ha a kérdéses érték egyáltalán nem felel meg a növény igényeinek, a 9-es rangorszám viszont kiváló adottságokra utal.

A Duna—Tisza közén az egymás mellett előforduló löszös, illetve homokos hátak, valamint iszapos, alluviális térszínek váltakozása döntően megszabja az agroökológiai potenciál eloszlását, nem utolsósorban a légköri csapadék hasznosulása révén. Úgy véljük, a felszín anyagának szemcseeloszlása nem kap aránytalanul nagy súlyt azzal, ha egyéb paraméterekkel együtt is minősítjük, így különböző következményeit is hangsúlyozzuk.

Lássunk egy példát a minősítésre! Bács-Kiskun megye számítógéppel szerkesztett talajtérképén (1. ábra) éppen 20 genetikai talajtípus és altípus különböztethető meg. (A beépített területek nem kaptak jelet. Az egyszerűség kedvéért ezen a térképen az erdőterületeket nem "takartuk ki", mint általában szoktuk.) A legnagyobb területet a Duna—Tisza közti síkvidéken a (humuszos) homoktalajok (2., 3. típus) foglalják el, de a Dunamenti-síkságon a réti öntéstalajok (26. típus), Bácskában és egyéb löszterületeken pedig a csernozjomok (14—18. típus) kiterjedése is jelentős.

Ugyanezek a mozaikosan elhelyezkedő talajfoltok tűnnek fel a 2. ábrán is, csak itt már a kukoricatermesztés (a hazánkban jellemző középkorai fajták) ökológiai igényei szerint, 0-tól 9-ig terjedő rangorszámokkal minősítettük őket. A minősítésből kihagyott településterületeken kívül itt azok a foltok is a 0 kategóriába esnek, amelyek alkalmatlanok a kukoricatermesztésre. Megfigyelhető, hogy különböző talajtípusok kaphatnak azonos rangorszámot. Feltűnő viszont a kontraszt a 4-es rangorszámú homokos felszínek és a 9-es (Magyarország területén a legkiválóbb), löszön képződött csernozjomok között.

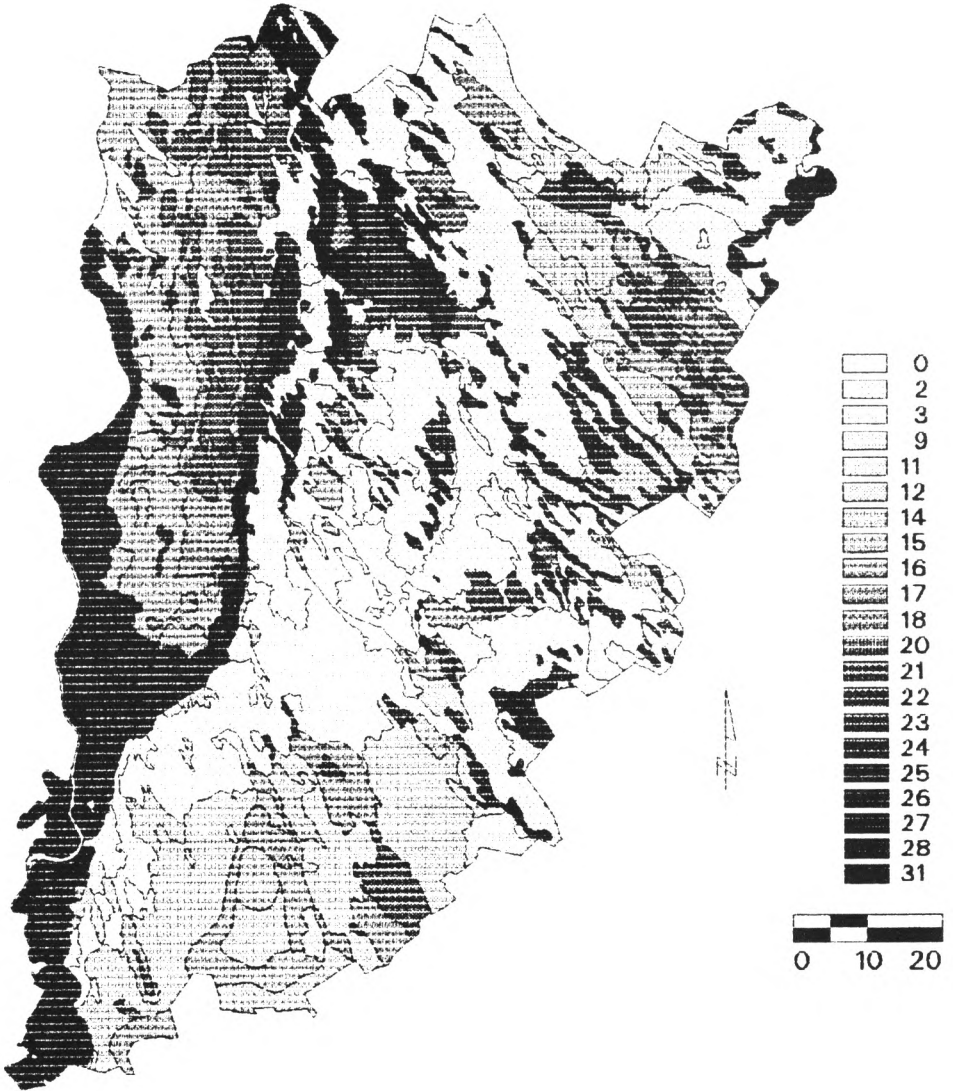
Körzetesítés

A résztérképeken kirajzolódnak a különböző minőségű termőhelyek, de a minden szempontot együtt tükröző, összevont alkalmassági térkép megszerkesztése technikai nehézségekbe ütközik, hiszen a fedvény résztérképek egyszerű szuperponálása, egymásra helyezése teljesen áttekinthetetlen eredménytérképhez vezet.

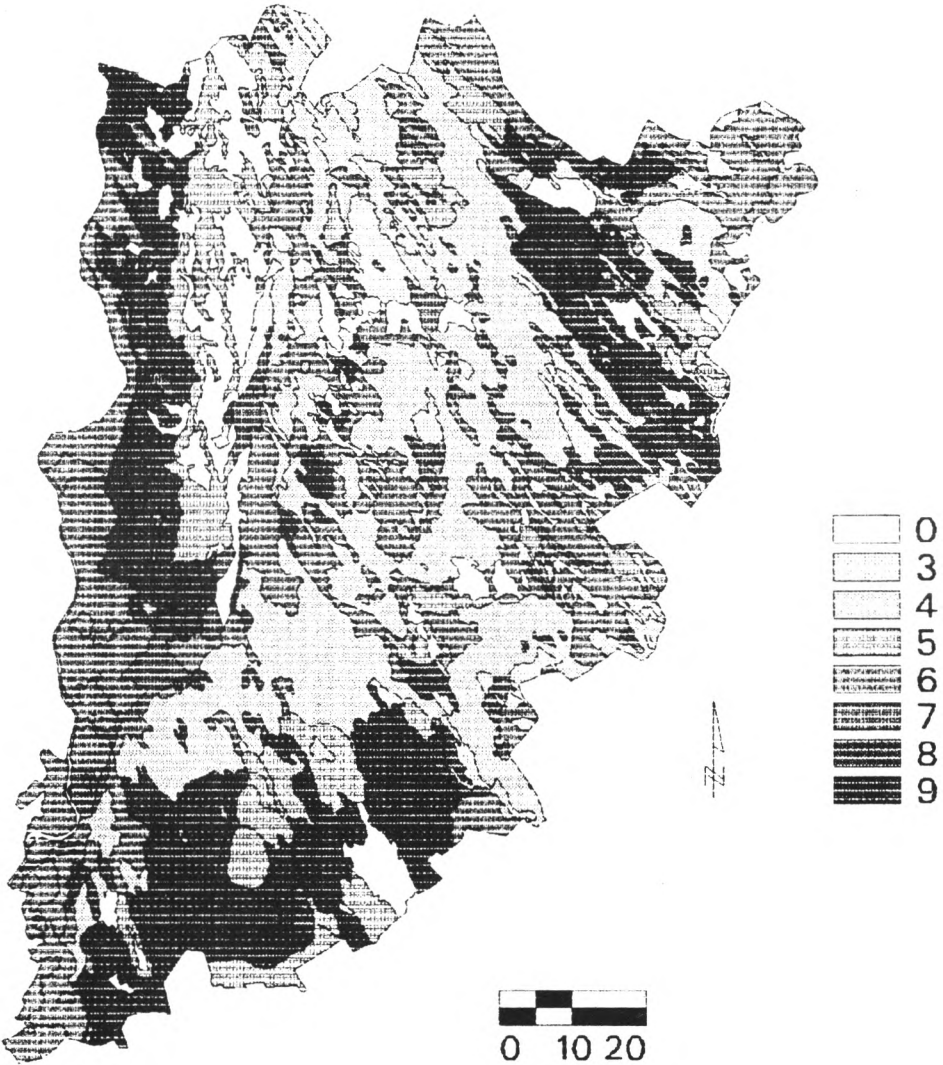
Elemezni kell tehát a résztérképeken megjelenő folthatárokat. Szakértői felügyelet mellett többlépcsős, számítógépes eljárással az egymással párhuzamosan futó határvonalakat egyesíteni lehet, így növényenként kirajzolódnak a termőhelyfoltok körvonalai.

Az öt növény termőhelyminőség-térképei ezután hasonló eljárással alakíthatók át az agroökológiai körzetek térképévé. Minden körzetet leíró adatokkal (egy vagy több betűvel és számmal) jellemzünk. Az adott területen a legkedvezőbb feltételekkel termesztendő növény kezdőbetűje (ha több ilyen van: kezdőbetűi) mellett álló rangorszám azt fejezi ki, országos összehasonlításban milyen színvonalon lehetséges az adott haszonnövény előállítás. Számatalan összehasonlítási lehetőség adódik a megye különböző körzetei között.

1. ábra. Bács-Kiskun megye genetikai talajtérképe (Magyarország agrotopográfiai térképén feltüntetett talajtípusok)

2. ábra. A genetikai talajtípus minősítése kukorica termesztése szempontjából
Bács-Kiskun megye területén

0 = alkalmatlan, 9 = kiváló

Irodalom

A mezőgazdaság agroökológiai potenciálja az ezredfordulón (1980) A felmérésre alakult Tárca-
közi Bizottság Jelentése I-II., Budapest.

Boncz J. — Mika J. (1984) A hazai növénytermesztés éghajlati feltételeinek alakulása a globális
klímaváltozásokkal összefüggésben, In: *A légköri erőforrások feltárása és hasznosítása*, OMSZ
Hivatalos Kiadv., LVII., Budapest, 134—146.

Erődi B. — Horváth V. (1965) *Használati utasítás az 1:100 000-es méretarányú lejtőkategória-
térképekhez*, VITUKI, Budapest.

Góczán L. — Benyhe I. — Lóczy D. — Molnár K. — Szalai L. — Técsy Z. — Tózsá I.
(1988) Agroökológiai mikrokörzetesítés a mezőgazdasági termőhelyminősítés szolgálatában,
Földrajzi Értesítő, 37, (1—4), 28—31.

Kakas J. (szerk.) (1960) *Magyarország éghajlati atlasza*. Adattár, Budapest.

Lóczy D. (ed.) (1988) *Land Evaluation Studies in Hungary*, (Studies in Geography in Hungary
23) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Lóczy D. (1989a) Agroökológiai körzetesítés Komárom-Esztergom megyében a növénytermesz-
tésre való alkalmasság alapján, Kandidátusi értekezés, Kézirat, MTA FKI, Budapest.

Lóczy D. (1989b) Agroecological microregionalisation based on land capability, In: Compton,
P.A. and Pécsi, M. (eds) *Theory and practice in British and Hungarian geography*, (Studies in
Geography in Hungary 24) Akadémiai Kiadó, Budapest, 185—197.

Pécsi M. — Somogyi S. (1980) *Magyarország természetföldrajzi tájbeosztás-térképe 1:500 000*,
MTA FKI — MN Térképészeti Intézet, Budapest.

Petrasovits I. — Hatalyák Z. — Rácz T. — Podmaniczky L. (1984) *Pest megyei agroökológiai
potenciál értékelés*, GATE, Gödöllő és VÁTI, Budapest.

Szalai L. (1992) A mikrokörzetesítés új megközelítési módozatai az agroökológiai kutatásokban,
Földrajzi Értesítő, 42, (1—4), 7—14.

Várallyay Gy. — Szűcs L. — Murányi A. — Rajkai K. — Zilahy P. (1979) Magyarország ter-
mőhelyi adottságait meghatározó talajtani tényezők 1:100 000 méretarányú térképe I, *Agrokémia
és Talajtan*, 28, 363—384.

Várallyay Gy. — Szűcs L. — Murányi A. — Rajkai K. — Zilahy P. (1980) Magyarország ter-
mőhelyi adottságait meghatározó talajtani tényezők 1:100 000 méretarányú térképe II., *Agroké-
mia és Talajtan*, 29, 35—76.

GONDOLATOK AZ ALFÖLDI TELEPÜLÉSEK KÖRNYEZETI PROBLÉMÁI KIKÜSZÖBÖLÉSÉNEK LEHETŐSÉGE KAPCSÁN

Nagy I. Imre

Az elmúlt néhány éves időszakban sok szó esett az alföldi települések, térségek településhálózatának fejlődéséről, fejlesztettségéről. Ezek a viták természetesen mindig hasznosak, bár további gondolkodásra, javaslatokra inspirálnak. Továbbra is kitartanék az általam a Falukonferencián már négyszer felvázolt hármastelepülés-környezetvédelmi modell mellett, törekedve annak fejlesztettségére, kibővíthetőségére és változtathatóságára.

A városok térbeli alakulásában a privatizációs folyamatokkal párhuzamosan élénk térbeli gazdasági fejlődés indult meg, és felmerül a kérdés, mit jelentenek ezek a változások környezetvédelmi szempontból. A környezeti ártalmak miatt egyre gyakoribbak a városközpontból való kiköltözések, viszont a magánkezdeményezések kapcsán a város peremén, sőt a tanyákon is olyan ipari objektumok jelennek meg, amelyek környezetkímélő jellegéről meg kellene győződni.

Igaz, hogy a kisvárosok peremére a környezetkímélő infrastruktúrák, a vízvezeték, a közcsatorna, a gázvezeték, az aszfaltozott utak, a zöld folyosó stb. utójára "érték ki", és hogy a környezet terheltsége itt mindig jelentősebb volt, mint a városközpont környezetminősége. Ám a motoros közlekedés telítettsége, valamint egyéb kommunális problémák, amelyek a városközpontot jellemzik, ma már aggasztóak.

A városkörnyéki tanyákra való kitelepedés új jelenség a településkapcsolatokban, annál is inkább, mert sokan "kint" is a városihoz hasonló ("benti") életmódot kívánnának folytatni. Oda kellene figyelni a kitelepülő kisipari tevékenységekre is, amelyek szerteágazó formában, előbb csak észrevétlenül degradálnak, később viszont komoly károsodásokat idézhetnek elő. Félő, hogy a túlzott kitelepedés változatlanul igényes formája, hasonlóan, mint a túlszűfolt és urbanizálódott hobbitelteken, hétvégi házaknál, a lényeg tagadásához vezet. Az újuló településkapcsolatok környezeti szempontjai is figyelmet érdemelnének. Ezért támogatnám azokat a peremvárosi kutatásokat, amelyek környezetproblematikájú vizsgálatokkal bővílnének ki, hiszen a város és a vidék itt ütközik, itt találkoznak a térbeli mezőgazdasági, az ipari, a lakóterületek, sok helyen ide ékelődnek be a rekreációs térrészletek, sportpályák stb., és itt bontakoznak ki azok a térbeli konfliktushelyzetek, amelyek környezetvédelmi és humánökológiai szempontból is fontosak. Ezért tartok ki szilárdan a térszerkezet humánökológiai és természeti erőforrásokat megőrző szemlélete és annak gyakorlati alkalmazása mellett.

Véleményem szerint a térszerkezetvizsgálatoknak ki kell nőniük a tudományos intézetek műhelyeit, kereteit, és gyakorlati, illetve alkalmazott mechanizmusként kellene a területrendezési tervezés részének lenniük, tekintettel, hogy az alföldi talajok és más természeti erőforrások védelme pillanatnyilag nagy fontosságú.

Ma, az informatika fejlettségének köszönhetően mérnök-geográfusok egyre könnyebben lennének alkalmazhatók ilyen műveletekre, tekintettel a Földrajzi Információs Rendszerek (FIR) módszere gyakorlati fázisának térhódítására. A JATE-n és az MTA

FKI-ban kidolgozott fruktoökológiai, a kukorica- és a búzafajták termelésének téralkalmassági térképei például az alkalmazott téralkalmasság-vizsgálatok popularizálásában is élen járnak. Ily módon a gazdaság jövőbeni térbeli dimenzionálásánál nem kerülhet el az ökogeográfiai szemléletmód, ami közérdek.

A piacorientált gazdaság gyönyörű kirakatai, színes reklámjai, a vegyesvállalatok nyugati áruhálmazai mellett ideje lenne valamilyen módon a környezetkímélő technológiákat is behozni, és azok arányos térbeli telepítését hasonló "dömpingben" megoldani. Így papírzacskókat gyártó, könnyűfémhulladékokat feldolgozó, műanyagot regranoláló gépsorok behozatalát serkenteni, új hulladékfeldolgozó és -értékesítő, valamint deponáló technológiákat alkalmazni, hogy azok is a piacorientált termelés velejárói legyenek; a nem lebontható műanyagokat, könnyűfémeket — a papírgyűjtéshez hasonlóan — speciális konténerek segítségével összegyűjteni és újra átdolgozni. Nem meggyőzőek még számomra a nyugati hulladék-ártalmatlanítási technológiák, sőt, az égetés technológiái sem, amíg rentábilisan hasznosítható anyagokat tartalmaznak. Természetesen ez közgazdasági szempont is, illetve közgazdasági probléma. Erre utalnak a Nyugat-Magyarországon alkalmazott osztrák—magyar szelektív hulladékgyűjtés-technológiák alkalmazási problémái is.

A *környezetkímélő infrastruktúra* kiépítése, fejlesztése (vízvezeték-, közcsatornahálózat és szennyvíztisztító berendezések, gázvezeték- és távfűtőhálózat, közutak és járdák) kisebb-nagyobb hiányosságokkal, intenzitásbeli különbségekkel halad, és a köztudatban is úgy szerepel, mint a környezetvédelmi megoldások legmarkánsabb tényezője. Kiemelésre érdemes még a telepítendő és a telepített zöldterületek fejlesztésének szükségessége. Ezeket a térszerkezeti kívánalmaktól függően, megfelelő funkciókkal felruházva, infrastrukturális jelleggel telepíthetjük. Induljunk ki a védő erdősávok továbbfejlesztésének lehetőségéből. Ismertek ezen sávok mezőgazdasági, eróziócsökkentő, porszűrő és lakóterületi mikroklímát módosító hatásai. Főleg a település peremén hiányoznak, de közintézmények (iskolák bölcsődék, kórházak) százai vegetálnak zöldterület nélkül vagy minimális felülettel, annak ellenére, hogy ez törvénybe foglalt urbanisztikai előírás is. A települések zöldhálózata kapcsolódhatna a településen kívüli zöldterületekhez, folyosókhoz, de főleg egy település körüli zöldgyűrűhöz, amely a biodiverzitás térbeli folyamatosságának megőrzését is elősegítheti nagytérégi szinten. Az infrastruktúráról maradván hangsúlyozom, hogy tanácsos lenne megállapítani a környezetvédelmi szakemberek lakosságszámhoz viszonyított fajlagos számát szakágazatok szerint (egészséges ivóvízellátás, szennyvíztisztítás, hulladékproblémamegoldás, légszennyezettség csökkentés stb.). Ha infrastruktúraként emlíendő az, hogy hány betegre jut egy orvos, fajlagosan megállapítható legyen az is, mekkora egy növényvédő mérnök által felügyelt optimális nagyságú agrárterület.

A biogazdálkodásnak — környezetkímélő szerepénél, piacgazdasági jelentőségénél fogva — a klasszikus módszerek újraalkalmazásának innovatív értékével kellene fellépnie az Alföld környezetbarát mezőgazdaságában. Az itt következő példa a *svájci hagyományos és környezetkímélő gazdálkodás eredményeinek összehasonlítását* mutatja be.

<i>Üzemi mutató</i>	<i>Biológiai</i>	<i>Hagyományos</i>
Munkaerő-ráfordítás	magasabb	alacsonyabb
Összes üzemi ráfordítás	alacsonyabb	magasabb
Állandó kiadások	azonos—alacsonyabb	azonos—magasabb
Összes ráfordítások	alacsonyabb	magasabb
Tejhozamok	azonos—magasabb	azonos—alacsonyabb
Területegységre jutó hozamok friss tömegben	azonos—alacsonyabb	azonos—magasabb
Területegységre jutó hozamok szárazanyagban	magasabb	alacsonyabb
Összes árbevétel	magasabb	alacsonyabb
Nyereség	magasabb	alacsonyabb

Végül, az alföldi városok esztétikájáról ritkán esik szó tudományos konferencián, bár jól kidolgozott módszerek léteznek értékelésére. Ugyanúgy, ahogy tájlesztétikával foglalkozunk, foglalkozunk vároesztétikával is! Sok helyütt az Alföldön (pl.: Kiskunfélegyházán, Kecskeméten, Kiskunhalason és másutt) komoly változásokban gyönyörködhetünk a rendszerváltás után. Lassan feloldódik a múlt "monumentál-urbanisztikai förmedvényei" által kialakult szürkeség, és a hanyagságból vagy pénzhiányból eredő komorságot — ami a régi eklektikus épületek elhanyagolásából ered — az élénk, új stílusformák tájjellegű megfogalmazásai követik. A történelmi városmag zöldterületekkel tarkított kialakításának kellene az építészek fő feladatává válnia ott, ahol még ezt nem tették meg.

A KOMMUNÁLIS SZILÁRD HULLADÉK KEZELÉSE A TISZÁNTÚLON*

Orosz G. Tamás

Az MTA RKK ATI Debreceni Csoportja kezdeményezésére — a Nagyalföld Alapítvány támogatásával — felmérést készítettünk a Tiszántúl településeinek kommunális szilárdhulladék-gazdálkodásáról. A felmérés 5 megyét érintett (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés és Csongrád megyéket), ahonnan az 517 településből 237 település polgármesteri hivatalából érkezett vissza az adatlap. A legtöbb adatlap Jász-Nagykun-Szolnok, a legkevesebb Csongrád megyéből érkezett vissza. Sok várostól és még több kisebb településtől nincsenek adataink.

Ebben a térségben 445 407 lakásban 1 131 440 állandó lakos, az ország lakosságának valamivel több, mint egytizede él.

A felmérést az alábbiak tették indokolttá:

- a hulladékkal kapcsolatos gondok városon és falun egyaránt megnövekedtek, sorra telnek be a szeméttelpek, rendkívül elharapódzott az illegális szeméttelrakás, veszélyeztetve a talajt, a vizeket és az élővilágot, egyéb környezetvédelmi problémákat is okozva;
- a hulladék kezelése a települési önkormányzatok alapfeladata és a fentiek miatt megnövekedtek a gondok;
- a tulajdonváltással is összefüggésben napirenden van a hulladékkezeléssel foglalkozó szervezetek átalakítása;
- elkerülhetetlen a hulladékgazdálkodás modernizációja.

Ez a felmérés része annak az átfogó kutatásnak, melynek keretében a települési önkormányzatok környezetvédelmi tevékenységét vizsgáljuk. A kutatás eredményeképpen szeretnénk képet kapni a Tiszántúlon lévő települések környezetvédelmi helyzetéről, feladatairól, ezen belül is a kommunális hulladék-gazdálkodásról. Ez utóbbira vonatkozóan felmérésünk céljai voltak:

- a felméréssel is ráirányítani az önkormányzatok figyelmét a hulladékgazdálkodás problémáira, a környezetvédelmi követelményekre;
- adatokat gyűjteni a településeken keletkező kommunális szilárd hulladékról és annak kezeléséről;
- elemezni az önkormányzatoknak a köztisztasággal, a szemét kezelésével kapcsolatos szabályozását és gazdálkodását, a hulladékkal foglalkozó szervezetek tevékenységét;
- áttekintést kapni a hulladék gyűjtésének, szállításának és lerakásának műszaki, technikai színvonaláról, az alkalmazott hulladékkezelési eljárásokról;
- megismerni az önkormányzatoknak a kommunális hulladék-gazdálkodással kapcsolatos tevékenységét és teveit.

* *Ez a tanulmány "A társadalom környezetvédelmi aktivitása a Tiszántúlon" c. OKTK 669/93 sz. kutatási téma keretében készült.*

Az adatok feldolgozása során megyei és tiszántúli, továbbá helyi részanyagok készülnek, amelyekben javaslatokat fogalmazunk meg a szemétkelés problémáira vonatkozóan. Jelen keretek között csak a hulladék gyűjtésével és szállításával, valamint a térség szemétkelési állapotával foglalkozom.

A hulladék gyűjtése, tárolása és szállítása

A települések kommunális szilárd hulladékának kezelése kapcsán a gyűjtés és szállítás, valamint a lerakás és az esetleges hasznosítás terén az egyik döntő meghatározó tényező maga a keletkezett hulladék. Egy-egy település hulladékkezelő szervezetének elsőrendű érdeke, hogy ismerje az illetékességi területén keletkező *hulladék összetételét*, főbb komponenseit. A hulladékkal kapcsolatos adatokra ugyanis azért lenne szükség, hogy a szemételep műszaki, környezetvédelmi létesítményeit, a gyűjtés és szállítás eszközeit a helyi hulladék összetételének ismeretében lehessen megvalósítani, illetve beszerezni, és a hulladékkezelés technológiáját megválasztani. Sajnos, ma még az a jellemző, hogy valahol kitalálják egy lerakó építését, különböző gépek vásárlását, stb., de ezek beszerzéséhez nem vizsgálják meg az ún. stakeholderok (a járulékos és érintett rendszerek) kérdését, illetve valóságos igényeit és helyzetét.

Mérés híján persze igen nehéz még hozzávetőleges képet is kapni a hulladék mennyiségéről. Ennek kiszámításakor általában a gyűjtőjármű befogadóképességét szokás alapnak venni, és ebből egy átlagot kiszámolni. Nem lehet véletlen, hogy a 237 település közül 166-ból (70 %) nem érkezett adat a településen évente keletkező és a szemételepen elhelyezett hulladék összes *menntiségére* vonatkozóan. A körülbelül 70 helyről érkezett adatok szerint az alábbi nagyságrendű hulladékmennyiség keletkezik:

- 7 településen évente 15—100 m³;
- 18 településen évente 100—1000 m³;
- 22 településen évente 1000—10 000 m³;
- 22 településen évente 10 000—100 000 m³;
- 2 településen évente 150 000—200 000 m³.

(Néhány megyei jogú városból nincs adat, pedig ott évente 400—500 ezer m³ mennyiségű hulladék keletkezik.)

A hulladék gyűjtésével foglalkozó szervezetek műszaki eszközei sajnos az országos helyzethez hasonlóan rendkívül szegényesek. A települések 80 %-ából semmilyen visszajelzés nem érkezett arra a kérdésre vonatkozóan, hogy milyen típusú célgépből hány darab, milyen üritési potenciállal végzi a településen a gyűjtőmunkát. Mindössze 45 helyről, a válaszadók 19 %-ából érkezett visszajelzés a gyűjtő gépről, de többnyire csak arról, hogy ilyen egyáltalán van.

Igen gyakori ugyanis az, hogy a szemét szállítását valamilyen külső vállalattal, vagy magánvállalkozóval végeztetik el. Kisebb településeken ma még lovas szekerekkel is szállítják a kommunális hulladékot. *Félpormentes* a gyűjtés és szállítás a települések valamivel több mint felében (52,7 %) és csak 39 helyről (16,5 %) jeleztek *pormentes* gyűjtést. Nem nyilatkoztak erre vonatkozóan 72 településről.

Ez utóbbival teljesen egybecseng, hogy 72 helyen nincs is gyűjtés, 65 településen csak részleges és csak 100 helyen (42,2 %) van teljes, a település egészére kiterjedő gyűjtés. Ami pedig a *gyűjtés gyakoriságát* illeti, a települések egyharmadában körülbe-

lül heti egyszeri, mintegy 20 %-uknál havi egyszeri gyűjtést végeznek, de jónéhány helyen heti kétszeri, illetve kéthetenkénti gyűjtés a jellemző.

Az, hogy ebben a régióban a 237 válaszadó közül csak 72 helyen nincs semmiféle hulladékgyűjtés, még mindig jó aránynak tűnik ahhoz az országos adathoz képest, amely szerint "összesen 2117 településen nincs megoldva a szervezett szemétygyűjtés és -szállítás. A gyűjtő és elszállító szervezetek érdekeltsége gyakorlatilag nulla, technikai felszereltségük is jórészt elavult és elégtelen. A lerakási technológia túlnyomórészt elavult, területpazarló, egyetlen lerakóhely sincs az országban, amely maradéktalanul teljesítené az előírt követelményeket."

Kíváncsiak lettünk volna arra is, hogy a szemétygyűjtésben milyen új szolgáltatásokat kínálnak a szállítást végző szervezetek. A kapott adatok szerint, 91 településen egyáltalán nincs *lomtalanítási akció*, de a települések közel 60 %-ában évente legalább egyszer, a 60 % felében évente kétszer van ilyen típusú szolgáltatás. Elenyésző a szemét kezelésével kapcsolatos *üzleti jellegű szolgáltatások köre* is. Csak mintegy 40 településen van, a többi helyen ilyen nincs.

A korszerű hulladékgazdálkodás elengedhetetlen része a *szelektív hulladékgyűjtés*, amelyet mindössze 10 településen, a válaszadók 4,2 %-ánál végeznek, amely igen-igen kis számú lakost, illetve lakónegyedet érint. Szakmai, környezetvédelmi szempontból nagyon hasznos lett volna, ha — kérésünknek megfelelően — információ érkezik a helyi szelektív hulladékgyűjtés tapasztalatairól, de sajnos, ilyet nem kaptunk. Ezek ismerete azért is érdekes lett volna, mert a térség 100 településén éppen a következő években tervezik a kísérleti szelektív hulladékgyűjtési programok bevezetését. Az új szisztémák rendszerbe állításához pedig minden hazai és helyi tapasztalatra óriási szükség lenne.

A hulladéklerakók

A felmérés utolsó részében a *hulladéklerakó* problémakörével kapcsolatos kérdések állnak. A hulladék útja ezekre a telepekre vezet, ahol végleges lerakásra kerül. Magyarországon a keletkező szilárd települési hulladék döntő hányada 80—90 %-ban részben ezekbe a legális és rendezett, részben pedig kényszerűségből legalizált szemétklerakókba kerül. Emellett azonban sajnos, növekvőben van az *illegális és ellenőrizhetetlen lerakás* is.

Egyes források szerint az országban jelenleg 2 682 szemétklerakó működik. Ezeknek azonban alig kétharmada van hatóságilag kijelölt és engedélyezett helyen, és közülük is csak 268 rendelkezik olyan szervezeti háttérrel, amely biztosítani tudja a szakszerű üzemelést. A többi 2414 szemétklerakon ellenőrizhetetlen módon kezelik a hazánkban évente keletkező mintegy 5 millió m³ hulladékot. Általában közismert, hogy a lerakóhelyek mintegy 70 %-a nem elégtí ki a mai környezetvédelmi és közegészségügyi előírásokat.

Az is jellemző a mai állapotokra, hogy a Tiszántúlon lévő 5 megyében, ahol 517 települési önkormányzat működik, de mi csak 237 helyről kaptunk választ, majdnem minden — pontosan 212 — településnek van saját szemétklerakó telepe és csak 24 önkormányzat jelezte, hogy nincs. Ezek többsége helyi érdekű, közülük 17 olyan lerakó van, amely a helyi mellett más települést is kiszolgál.

A nyugati országokban már igyekeznek felszámolni, de legalábbis rekultiválni a helyi depókat és regionális telepeket kialakítani helyettük. Ágazati, szakmai megfontolásokból kiindulva a volt NSZK-ban például a 80-as évek második felében 50 000-ról 3000-re csökkentették a lerakók számát! Ez hazánkban is több szempontból kívánatos lenne.

A szemétkerakók közel 80 %-ának területe 1 és 5 hektár között mozog, de vannak 5—10, sőt, 30 hektáros nagy szemételepek is. Teljesen sík, de többnyire roncsolt területeken található a lerakók mintegy 40 %-a, felhagyott homokbányákat töltenek fel velük 64 településen (ez 27 %-ot tesz ki), jelentős a vadvizes területek feltöltése (12 %) és az erdők szélén vagy erdők mentén működő szemételepek száma (11 %) is számottevő. Az önkormányzatok szerint 101 telephely bővíthető lenne (42,6 %), de több mint a fele nem.

Az eddigi ismeretek szerinti *hulladékhozam* függvényében a lerakók közel 30 %-ának 1—5 évre van "szabad kapacitása", és nyilván ezek körzetében szinte azonnal lépni kell helyi vagy regionális lerakók építése érdekében. Még további 6—10 évig gyűjthető a hulladék a jelenlegi szemétkerakók 25 %-ában, és úgy vélik, hogy legalább 10—20 évig elegendő lerakó kapacitás van a lerakók 10—15 %-a esetében.

A fenti adatok különösen azért is elgondolkodtatóak, mert a lerakók csupán 20 %-a létesült *kiviteli tervek* alapján és csupán 50 %-uknak van az üzemeltetéshez *hatósági engedélye*.

Valamivel jobb a helyzet a telepek megközelítése terén: *pormentes* úton közelíthető meg 28 %, *félpormentes* úton 30 %, és ma már a telepeknek csak 33 %-ához vezet földút.

Az egyre szigorodó előírások szerinti kerítés a szóban forgó létesítményeknek éppen felét veszi körül, de sajnos mintegy 60 %-uk körül még ma sincs védőerdősáv.

Műszaki-technológiai téren a telepek felszerelése, üzemeltetése messze elmarad az előírtaktól. A 237 település közül csak egy helyen van működő *hídmérleg*, a lerakóknak körülbelül egyharmadában van valamilyen *portásfülke* vagy szociális létesítmény, de ennél valamivel több helyen *őrzik* is a szemételepet.

A szemét *tömörítésére* minden második helyen a legfőbb hulladékkezelési technológia az ún. területfeltöltés módszere. A telepek körülbelül 10—10 %-án (mintegy 20—30 helyen) az ún. prizmás lerakást, az ún. árkos módszert alkalmazzák. Máshol, 20—20 telepen az ún. frontális lerakást és az ún. dombépítést alkalmazzák. Megengedhetetlen azonban, hogy 42 település szemételepén igen gyakran a szemétegetést jelölték meg a fő hulladékhasznosítási módszernek.

Sajnos, elenyésző azoknak a szemételepeknek a száma, ahol külön gyűjtik az építési törmeléket, utóválogatással kigyűjtik a hasznosítható hulladékot, vagy éppen komposztálnak. Ezek esetében igen vérszegény kezdeményezésről beszélhetünk. Meglepő volt az is, hogy a szilárd kommunális hulladék lerakása mellett nagy számban — bár elkülönítve, de közös telepen — *folyékony kommunális hulladékot* is kezelnek, szikkasztanak. A települések közel egyötödében vannak korábban betelt és valamilyen módon lezárt szemétkerakók is.

A fenti adatokból egyértelműen kitűnik, hogy a kommunális hulladék-gazdálkodás terén jelentős a lemaradásunk több vonatkozásban is.

Arra a kérdésre, hogy milyen *tervei* vannak az önkormányzatoknak a kommunális szilárd hulladék kezelésére vonatkozóan, az alábbi válaszok születtek:

- A legtöbben, vagyis a válaszadók 25,3 %-a új szemétkerakó építését tervezi, 19,8 %-uk új köztisztasági rendeletet szeretne készíteni, 16,9 %-uk tervezi lomtalanítási akció indítását, az önkormányzatok 14,8 %-a több önkormányzattal közös megoldást keres a települési szilárd hulladék kezelése kapcsán.
- Szelektív hulladékgyűjtés bevezetését tervezi az önkormányzatok 5,9 %-a, a megtelt szemétkerakó lezárására 3,8 %, új szemétkerakó szervezet alapítására a válaszadók 2,1 %-a gondol.

Záró gondolatok

Valamennyi ma hatályos jogszabály a hulladékkezelés egyes részkérdéseivel foglalkozik, egyik sem fogja át a szakterület összes problémáját és egyáltalán nem szabályozza a hulladék keletkezésének megelőzését vagy mennyiségének csökkentését. Hiányzik a szakmai alapokon nyugvó szabályozás is, s ez a szakmai és gyakorlati irányítás megosztottságát hozza magával.

1990 óta sajnos nem állnak rendelkezésre a hulladékra vonatkozó adatok, így legfeljebb már csak a szakemberek következtetései adhatnak támpontot.

A jelenlegi gyakorlat szerint nem jellemző a lerakók műszaki védelmének megfelelő kialakítása, megoldatlan a földtakarás, nincs sem őrzés sem kerítés a lerakókon, amelyek az öngyulladás és a gubérálók tevékenysége miatt is gyakran égnek.

Új tendencia, hogy minden település önálló lerakóhelyet szeretne. Ezt a törekvést valószínűleg a települések önállósulási törekvései indították el, valamint az a helytelen értelmezés, amely szerint nem kívánják más települések szemétét elviselni. Ez a gyakorlat éles ellentétben áll azzal a szakmai céllal, amely a regionális lerakó üzemeltetését szeretné elérni. A problémát tovább nehezíti, hogy a helyi önkormányzatok címzett és céltámogatási rendszeréről szóló 1992. évi LXXXIX. törvényben az 1993—95. évekre meghatározott támogatandó célok körében a hulladék-lerakóhelyek építésének támogatása nem szerepel.

Jelen felmérésünkkel a fenti állapotok felmérését, az adatok feldolgozását és a problémát kívánjuk tudatosítani a kutatás, a szakma, a helyi önkormányzatok és a minisztériumi szervek felé.

Gazdaság — infrastruktúra

AZ ALFÖLD GAZDASÁGÁNAK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

Bevezető a *Gazdaság — infrastruktúra* szekció előadásaihoz

Erdősi Ferenc

Az Alföld gazdasági problémáinak jó része nem speciális, hanem lényegében az egész országra jellemző, míg másik részük e nagytájhoz, illetve makrorégióhoz kötődő, vagy legalábbis itt nagyobb hangsúlyt kap. E problémák, gondok azonban a napi életben, az adott területen nem elkülönültek, hanem együttesen jelennek meg, komplex hatásukkal vezethetnek térben és időben differenciált krízishelyzetekhez, oldódásuk pedig kedvező változásokhoz, folyamatok megindulásához.

A természeti adottságok szerepe ma egészen más, mint amilyen néhány 100 évvel ezelőtt, a maitól lényegesen eltérő társadalmi-gazdasági struktúra és igényszínvonal mellett volt. Az ipari forradalom előtt, az egész országra, sőt Európa legtöbb régiójára jellemző agrártársadalom idején (nagyjából a XIX. sz. derekáiig) *a gazdasági struktúrát meghatározó mezőgazdasági tevékenységhez a természeti adottságok (vízjárta, többnyire termékeny talajú síkság) a domb- és hegyvidékekhez képest az Alföld számára előnyös pozíciót biztosítottak.* Erről nem szabad megfeledkezni még annak a tudatában sem, hogy a török megszállás miatti általános elmaradottság, a termények exportpiacoktól való nagyobb távolsága és a rossz közlekedési-szállítási viszonyok miatt a potenciál nem érvényesülhetett úgy, mint a nagyjából hasonló adottságú Kisalföldön.

A régiók közötti színvonal-"lejtő" igazából a tőkés iparosodás kibontakozásával vált meredekké. "Az ország éléskamrája" megtisztelő titulus nem feledtette, hogy *az Alföld ásványkincsek hiányában és periféria-helyzetben viszonylagos értelemben mind jobban elmaradt az ország gyorsabban iparosodó és nagyobb értéktermelésre képes ágazatokkal (bányászat, kohászat, gép- és járműipar, vegyipar stb.) rendelkező hegy- és dombvidéki térségei mögött.* A helyi termények feldolgozására települt, meglehetősen változatos élelmiszeripar és a néhány üzemben megtestesülő könnyűipar az első világháborúig igazából alig változtatott az agrárstruktúrán. Ez a dualizmus kori szerkezet átöröklődött a két világháború közötti időszakra is. *Az Alföld pozícióvesztését ez időben már súlyosbította a Trianon után kedvezőtlené vált geopolitikai helyzete.* Következésképpen, hogy az 1940-es évek végén a "centrum" Budapest és Pest megye foglalkoztatta az ipari munkavállalók 55 %-át (meglehetősen diverzifikált iparban), míg a közel kétszer akkora népességű Alföld (továbbra is csak jóformán élelmiszer- és könnyűiparban) mindössze a 8 %-át.

E területi aránytalanságok csökkentésére gazdasági- és regionális politikai eszközökkel elvileg már az 1950-es években lett volna lehetőség, de ez mégsem következett be, mert *az erősen preferált nehézipart nem az Alföldön fejlesztették.* Új gyárak építése helyett az Alföldön általában beérték a meglevő üzemek bővítésével.

Az 1960—1970-es évek gazdaság és regionális politikája kedvezett először az Alföldnek, amikor ágazati oldalról nagyobb hangsúlyt helyeztek az élelmiszer- és

könnyűiparra, a mezőgazdaság kollektivizálására, amely szükségszerűvé tette az agrár-munkaerő átáramlását az iparba. A regionális politika pedig (a foglalkoztatás- és életszínvonal-politikai céloknak megfelelően) az ország erőforrásainak hatékonyabb kiaknázása érdekében az ipar arányosabb területi megoszlására törekedett. E felemelkedési folyamathoz bizonyos mértékig hozzájárult a hazai földgáz- és kőolajtermelés súlypontjának a Dél-Alföldre áttevődése is. *Az Alföld iparosításának második időszakában a gépipar, a szilikátipar és a vegyipar vált húzó ágazattá.* Ugyan az Alföld ipara nem tudott felzárkózni az országos átlaghoz, de az elmaradottságból sikerült elég sokat ledolgoznia és kedvezőbb struktúrát felvennie. A Dél-Alföld részaránya az ország ipari foglalkoztatottjaiból 1958-ban 7,3 %, miközben a gépiparban foglalkoztatottak részaránya 5,5 %-ról 24,3 %-ra nőtt. E számszerűségeken mutató növekedés eltakar egy sor — a jövő szempontjából — hátrányos körülményt. Ide sorolható az a jellemző, hogy hazai viszonylatban magas a kívülről (a fővárosból, illetve más megyék székhelyéről) irányított üzemek aránya, sok a függő helyzetben lévő, csak utasításokat végrehajtó részleg, kirendeltség (különösen Bács-Kiskun megyében). Az 1980-as évektől súlyosbodó válság hatására az országos nagyvállalatok ezeket a vidéki részlegeket számolták fel, amelyek közül sok helyen erős az önállóságra törekvés, viszont ehhez a feltételek (működő tőke és piaci háttér) hiányoznak. Ugyanakkor a horizontális és vertikális kapcsolatok az érintett megyék között alacsony színvonalúak és főként a mezőgazdaságra jellemzőek. Az urbanizáltabb megyékben (pl. Csongrádban) a munkanélküliség gondjai koncentráltabban jelentkeznek és az iparosodottság magas foka miatt remélhetőleg a struktúraváltást gyorsíthatják, illetve kikényszeríthetik.

Az Alföld iparának jó része az utóbbi években az itt különleges jelentőségű keleti piacok nagy hányadának, a belső (elsősorban élelmiszer-) *piacnak a beszűkülése*, a Nyugatra exportáláshoz meglehetősen *versenyképtelen termelési és termész szerkezet*, valamint a nyugati (az innovációt elősegítő) *befektetések elégtelensége* és még számos hátrányosan ható tényező miatt igen nehéz helyzetbe került. Különösen *a termelésbe fektetett ipari tőke kevés, ami bejön, az inkább a nagyobb haszonnal kecsegtető kereskedelmi-szolgáltató szférát célozza meg. A külföldi befektetéseket hátráltató tényezők közül kiemelésre érdemes az infrastruktúra fejletlensége és a délszláv helyzet.*

A gazdasági szervezetek átalakulási folyamatában is elmaradt az Alföld. *A gazdasági társaságok fajlagos száma jóval kevesebb, mint pl. a Dunántúlon*, de a megyék között e tekintetben is nagyok a különbségek. Legnagyobb a vállalkozókedv Bács-Kiskunban, legkisebb Békésben.

A térségnek a nyugati kapcsolatok szempontjából kedvezőtlen, periférikus fekvése valamennyi gazdasági ágban, de mindenekelőtt az iparban érezteti hatását. Ezzel szemben a klimatikus adottságok tartósan ígérkező kedvezőtlené válása közvetlenül a mezőgazdaságot sújtja, bár áttételesen a többi ág sem marad mentes tőle.

Az idestova egy évtizede tartó súlyos csapadékhiány és a tartós nyári kánikula nagy valószínűséggel a felmelegedési folyamatot igazolja. *Amennyiben a Kárpát-medence, ezen belül különösen az Alföld éghajlata tartósan arid jelleget vesz fel, hosszú évekre be kell rendezkedni a mezőgazdaságban a szárazsághoz alkalmazkodásra.* Nemcsak arról van szó, hogy (elsősorban a szemtermelésben) a szárazságot jobban tűrő növényfajták termelésére kell átállni, hanem feltehetően a mezőgazdaság művelési ág és terményfajták szerinti szerkezetváltása is elkerülhetetlen lesz. A termények egyre nagyobb részét csak öntözéssel lehet előállítani. *E szükséghelyzetnek nemcsak a ráfor-*

dítást növelő hatásával kell számolni, hanem a vízigény kielégítésének korlátozottságával is. Ugyanis a hagyományos (esőztető, árasztásos) öntözési módok vízigénye aligha pótolható (további ökológiai veszélyeztetettség nélkül) az egyre mélyebbre süllyedő talajvízből és az Erdélyből (az ottani vízhasználat növekedése, a hegyi csapadék csökkenése miatt) érkező vizek főként aszályok idején érezhető katasztrófális elapadása miatt. *További víztározók építésével is csak enyhíteni lehet a vízhiányon. Ezért feltétlenül át kell térni a rendkívül víztakarékos csöpögtető öntözésre.* (Izrael jó példát mutat erre, e szemi-arid ország vízellátásának 80 %-a a kicsiny Genezaret-tóból történik. A gondos vízelosztással, —gazdálkodással, a művelt földeket és a parkokat is behálózó csöpögtetési öntözéssel még kifejezetten vízigényes növényeket, pl. banánt is nagy mennyiségben termelnek.)

A mezőgazdaságnak azonban nemcsak tartós szárazsággal kell megküzdeni, hanem a tulajdonviszonyok átalakulásának, az új üzemformák kialakításának nehézségeivel, a kárpótlással kapcsolatos társadalmi reagálásokkal is szembe kell néznie.

A szervezeti változások kizárólagos formája a legtöbb megye szövetkezeteiben a kiválás volt. Eredetileg a tagság mindegy 10 %-a jelezte egyéni és csoportos kiválási szándékát, de ez a szám egy idő után valamelyest csökkent.

Minden jel arra mutat, hogy *a mezőgazdaság többszektorúsága megmarad* (csak az egyes szektorok arányai kerülnek közelebb egymáshoz). Három fő vállalkozási forma alakul ki:

- az önálló magángazdaságok,
- a földbérlet-szövetkezetek különböző formában és tartalommal,
- az állami tulajdonú gazdaságok és egyéb gazdasági társaságok.

Komoly feladat az általuk képviselt eltérő érdekek érvényesítése a mezőgazdasági politikában.

A természeti (klimatikus, részben talaj-) viszonyok, a periféria- helyzet (az ezzel is összefüggő sajátos történelmi fejlődéssel járó általános és kiváltképpen ipari elmaradottság), az ágazati és regionális politika által sokáig tartó mellőzöttség mellett *az Alföld hátrányát növelő tényezők közé tartozik az infrastrukturális elmaradottság és a munkaerőnek az országos átlaghoz képest alacsonyabb használati értéke.* Az alföldi lakásállomány minősége minden tekintetben gyengébb. A közműves ellátottság — a tanyák nélkül számítva — csak a nagyobb települések miatt éri el az átlagot. Ugyancsak *rosszabbul ellátott az Alföld oktatási-egészségügyi intézményekkel, üzletekkel és vendéglátóhelyekkel.* A közlekedés nemcsak a belső kapcsolatok (pl. a megyeszékhelyek elérhetősége) szempontjából hézagos (az országos átlagnál rosszabb utakkal, kevesebb járművel), de az ország más tájaival, főként a Dunántúllal való kapcsolattartás körülményessége, nagy idő- és pénzráfordítás igénye, érdemileg szinte teljesen a fővárosra orientáltsága miatt is.

Az infrastruktúra hagyományos elemein kívül az eddiginél *sokkal nagyobb figyelmet kell fordítani a falusi térségek pénzügyi ellátottságára.* Jelenleg ugyanis a kereskedelmi és szakosított bankok hálózata csak a városokra, az OTP-é a városokra és néhány népesebb nagyközségre terjed ki. A csak részben *a takarékszövetkezetekre alapozó vidéki-falusi bankhálózat alapvető feladata kell hogy legyen a helyi gazdaság szereplőinek helyben nyújtandó, tehát könnyen elérhető sokféle bankszolgáltatás.* A munkanélküliségtől fokozottabban sújtott vidék, a helyi gazdaság talpra állításában az egyik legfontosabb intézmény a helyi pénzügyintézmény lehet, amely nemcsak finanszí-

roz, hanem információt gyűjt és közvetít, tanácsot ad és teljesítményt mér, üzleti tervet ellenőriz és partnereket hoz össze, valamint alapvető szerepet játszik a piaci kultúra elterjesztésében. Ebből a szempontból a vidéki bankélet támogatása nem csupán pénzügyi, hanem modernizációs és területfejlesztési kérdés is.

Az ország távoli ipari régióiba, a fővárosba és más foglalkoztatási központokba történt egykori tömeges elvándorlások, az elégtelen természetes szaporodás miatt végbement demográfiai "erózió" eredményeként a régióban a népességnek az országos átlagnál nagyobb része öregedett el, gyengén képzett, alacsony egzisztenciájú, alacsony a szakképzettek aránya. Ezzel a *"degradálódott" munkaerővel fokozottabb mértékben nehéz lesz megvalósítani a társadalmi-gazdasági élet minden területén kívánatos modernizációt, szerkezetváltást, felzárkózást.* Szelektív, a regionális sajátosságokat figyelembe vevő népesedéspolitikára, valamint a *jövő igényeit reálisan felmértő, a jövő századot megcélzó képzési, továbbképzési és átképzési intézményekre van szükség.* E téren már vannak biztató eredmények. Az Alföldön három "Regionális Munkaerőfejlesztő és Képző Központ" alakult ki (Debrecen, Kecskemét, Békéscsaba), önkormányzati, szakminisztériumi és világbanki forrásokból képzési, tanácsadási és szolgáltatási tevékenységre, valamint térségi szakképzési koordinációra. Ha betöltik feladatukat, meghatározóan *piac- és innovációorientált szervezetekké válhatnak az egyes térségek fejlesztési törekvéseihez.* Új minőséget hozhatnak létre a képzési intézményrendszerben, másrészt lehetővé teszik az Alföld-program részeként a fejlesztési célkitűzések komplexitásának megvalósulását az emberi erőforrások bővítését, gazdagítását.

A FÖLDTULAJDONVISZONYOK VÁLTOZÁSA BÉKÉS MEGYÉBEN A XX. SZÁZADBAN

Kugler József

A modern magyar agrárgazdaság tulajdonviszonyait lényegében az 1848. évi jobbágyfelszabadítás teremtette meg. Számítások szerint az 1850-es és az 1860-as években (a jobbágyfelszabadítás tényleges végrehajtása, az ingatlanok végleges elkülönítése után) az ország földterületének kb. 40 %-a került paraszti tulajdonba. Az agrártörténeti szakirodalom szerint mezőgazdaságunkat 1867 után részint az ún. porosz, részint pedig az ún. amerikai utas fejlődés jellemezte. Az előbbi a nagybirtok túlsúlyát, az utóbbi pedig a paraszti (farmer) gazdaságok meghatározó szerepét jelenti. Megfigyelhető, hogy a dualizmus évtizedeiben az életképes kis- és középparaszti birtok (10—50 kh) sikeresen helytállt a Monarchia piaciért folytatott versenyben. (Néhány százalékkal az országban és a megyében is növekedett e birtokkategória által elfoglalt terület aránya.) Ugyanakkor kimutatható ezekben az évtizedekben egy másik folyamat is. Nevezetesen a paraszti népesség szaporodásával a gazdaságok gyors ütemben elaprózódtak. A századforduló körüli évek telepítési akciói legfeljebb mérsékelni tudták a földnélküliek elégedetlenségét. A múlt század végétől a Viharsarok vált a magyarországi agrárszocialista mozgalmak legjelentősebb központjává.

A mai Békés megye néhány települését, eredetét tekintve, az ún. telepítvényes falvak közé soroljuk (Újkígyós, Medgyesbodzás, Magyarbánhegyes, Nagykamarás, Kunágota stb.). Ezek a falvak a XVIII. század második, illetve a XIX. század első felében jöttek létre oly módon, hogy a tulajdonos (kincstár, földesúr) magánbirtokának egy részét bérbe adta (többnyire dohánytermesztés vagy kertészkedés céljára) egy több (20—50) családból álló zsellérközösségnek. Mivel a bérbeadott föld nem volt az ún. telki állomány tartozéka, ezért az 1850-es évektől kezdve (évtizedeken keresztül) óriási erőfeszítések árán sikerült a telepítvényes falvak lakosainak bérleményeiket megvásárolniuk.

A tulajdonviszonyokban a következő jelentősebb változást az 1920-as évek elején végrehajtott ún. Nagyatádi-féle földreform hozta. A trianoni országterületen (megváltás ellenében) mintegy 1,3 millió kh területet vettek igénybe, és osztottak ki a szegényebb földműves néprétegek között. A földtulajdon megszerzése azonban iszonyatos terheket rótt a családokra. Békés megye mai területén hozzávetőlegesen mintegy 100 ezer kh föld cserélt gazdát, ami jórészt a törpebirtokos (1—2 kh-as) gazdák számát növelte.

Az 1935. évi összeírás lényegében már tükrözte azokat a lassú folyamatokat, amelyek a mezőgazdaság tulajdonviszonyaiban 1867 után bekövetkeztek. A paraszti birtokok aránya településenként, sőt még járásonként is eltérő képet mutatott. A megye területének több mint felét foglalták el az 50 kh alatti gazdaságok. Viszonylag egyszékes birtokszerkezettel rendelkezett a Békési, a Gyomai, a Szarvasi, az Orosházi, továbbá a Csanád megyéhez tartozó Eleki és Mezőkovácsházi járás, illetve e járások településeinek többsége. A könnyebb áttekinthetőség érdekében ún. típus településeket választottunk ki, amelyek a megyére jellemző településbeli sajátosságokat, a korábbi

birtokszerkezetet, a lakosság nemzetiségi összetételét stb. meglehetősen jól tükrözik (1. táblázat). Néhány községben ugyan magas hányadot mondhatott magáénak a határból a kis- és középparaszti gazdaság (Mezőmegyer, Gádoros, Magyarombegyház stb.), azonban a kicsiny, gyakran csak néhány száz holdas községterület kevés földművest volt képes eltartani. A nagy határu mezővárosok (Békéscsaba, Szarvas, Mezőberény, Gyoma, Orosháza, Békés) birtokviszonyai is többé-kevésbé kedvezőek voltak. A Szeghalmi, a Sarkadi, a Gyulai és a Battonyai járások községeit inkább a 100 kh feletti birtokok, illetve az általuk elfoglalt területek magas aránya jellemezte. Akadtak községek (Doboz, Gyulavári, Geszt, Újkígyós), ahol alig haladta meg vagy érte el a 30 %-ot a paraszti birtokosok tulajdonában levő földterület aránya. A mezőhegyesi határ csaknem teljes egészében a kincstáré volt.

A mezőgazdasági tulajdonviszonyok változása szempontjából döntő jelentőségű volt az 1945. évi földreform. A reform szükségességét, egy egészségesebb birtokszerkezet kialakítását a két világháború közötti évtizedekben szinte mindegyik politikai párt (a szélsőbaltól a szélsőjobbig) magáénak vallotta. Mértékéről, végrehajtásának módjáról azonban eltérően vélekedtek. Végül az adott történelmi körülmények között az MKP által kidolgozott és az NPP által is támogatott radikálisabb megoldás valósult meg.

A reform keretében az ország földterületének közel 35 %-a (5,6 millió kh) cserélt gazdát. Ebből az igénylők (642 ezer személy) számára közvetlenül csak 3,3 millió khat (kb. 60 %) osztottak ki, míg a többi területen állami és mintagazdaságokat létesítettek, vagy erdőként, legelőként kerültek állami (községi) tulajdonba. Békés megyében mintegy 260 ezer kh-nyi ingatlant vettek igénybe a reform céljaira, melyből kb. 150 ezer kh a földművesek egyéni tulajdonává vált.

Az 1949. évi népszámlálás adatai szerint a Békés megyei falusi települések lakosságának mintegy negyede—ötöde rendelkezett valamilyen nagyságú mezőgazdasági ingatlannal (2. táblázat). Legtöbbször 1—5, illetve 5—10 kh területet birtokoltak. Néhány településen viszonylag jelentős volt a 10—25 kh-dal rendelkezők aránya is, míg 25 kh-on felüli birtokosok már alig akadtak.

Az 1945. évi radikális földreform lényegében egységesítette a tulajdonosi szerkezetet, minden településen a kisbirtok vált uralkodóvá.

Összegezve:

- Az 1949. évi birtokviszonyokat véve alapul, az első kárpótlási törvény végrehajtása során az igénylők döntő többsége csak kisebb (10 kh alatti) birtok(ok) után kaphat kárpótlási jegyet.
- Jelentősebb földterületek után csak a második kárpótlási törvény alapján nyújthatják be igényeiket a károsultak.
- A jelenleg is folyó földárverések és a szövetkezetek átalakulása következtében a termőföldterület többsége ismét magántulajdonba kerül; az új birtokméretek éppen napjainkban alakulnak ki.

1. táblázat. Az egyes birtokcsoportok által elfoglalt területek aránya településenként (1935)

Település	Terület (kh)	A szántó részaránya	A földadó alá eső terület (kh)	A földbirtok tiszta jövedelme		A korlátozott forgal- mú birtokok		Az 1—50 kh kö- zötti gazdaságok által elfoglalt terü- let aránya (%)
				összesen (Ak)	átlag 1 kh-ra	összterü- let (kh)	aránya (%)	
Battonya	25 515	87,71	24 265	467 015	19,25	2 508	9,42	56,6
Mezőberény	25 457	80,65	23 516	394 986	16,80	4 260	16,73	72,0
Geszt	9 030	42,10	8 745	54 677	6,25	2 399	26,57	29,7
Szarvas	44 603	80,43	42 039	658 260	15,66	6 514	14,60	65,8
Szeghalom	39 314	68,11	37 607	292 197	7,77	6 762	17,03	36,0
Endrőd	26 343	87,10	24 438	347 903	14,24	2 435	9,24	74,1
Doboz	14 690	63,63	13 702	199 195	14,54	1 091	7,41	29,2
Elek	22 043	86,40	21 264	270 659	12,73	2 214	10,04	47,9
Csanádapáca	8 885	90,23	8 458	170 557	20,17	391	4,4	85,1
Medgyesegyháza	6 216	90,40	5 953	105 174	17,67	400	6,44	58,7
Nagybánhegyes	13 095	90,77	12 560	236 056	18,79	1 100	8,40	49,0
Békéssámson	13 474	89,37	12 988	253 402	19,51	86	0,63	51,7
Gyula	32 745	68,36	30 804	391 748	12,72	5 900	9,95	65,8
Orosháza	36 312	86,02	33 799	709 553	21,00	2 642	7,28	65,7
Békéscsaba	50 901	85,78	48 055	1 095 177	22,79	5 114	10,04	66,2
<i>Békés megye</i>	<i>948 308</i>	<i>78,54</i>	<i>897 633</i>	<i>13 325 971</i>	<i>14,85</i>	<i>174 807</i>	<i>18,43</i>	<i>52,2</i>

2. táblázat. Békés megye néhány típustelepülésének birtokviszonyai 1949-ben

Település	A népesség száma	A gazdasággal rendelkezők		A gazdasággal rendelkezők csoportosítása (a gazdaság nagysága szerint)				
		aránya (%)	száma	0—1	1—5	5—10	10—25	25—x
				kh gazdasággal rendelkezők aránya (%)				
Battonya	12 666	22,8	2 890	6,7	53,0	23,4	13,4	3,4
Mezőberény	13 652	20,4	2 790	14,6	37,2	23,1	22,0	3,1
Geszt	1 479	26,6	394	3,1	45,7	36,0	14,2	1,0
Szarvas	22 728	19,2	4 367	17,0	32,4	22,4	23,0	5,2
Szeghalom	11 005	19,4	2 136	6,4	36,3	26,7	21,7	8,9
Hunya	1 776	26,0	462	3,0	29,4	26,9	36,6	4,1
Doboz	7 361	23,3	1 713	7,2	65,8	22,1	4,6	0,3
Elek	6 670	18,6	1 242	15,8	26,1	40,2	16,6	1,3
Csanádapáca	4 542	26,8	1 216	13,3	42,4	24,8	17,6	2,1
Medgyesegyháza	5 003	20,3	1 013	6,7	49,8	29,7	12,2	1,6
Nagybánhegyes	2 570	29,3	754	1,9	41,6	36,2	18,0	2,3
Békéssámson	4 591	24,9	1 143	4,6	60,6	20,4	12,6	1,8
Gyula	23 567	14,7	3 458	14,6	42,4	21,9	16,9	4,2
Orosháza	31 337	15,1	4 745	9,7	41,3	23,9	21,6	3,5
Békéscsaba	45 892	12,5	5 753	14,2	37,7	24,4	19,9	3,8
<i>Békés megye</i>	<i>469 532</i>	<i>20,5</i>	<i>96 245</i>	<i>8,3</i>	<i>44,3</i>	<i>27,5</i>	<i>16,8</i>	<i>3,1</i>

A FÖLDÁRVERÉSEK NÉHÁNY SAJÁTOS VONÁSA BÉKÉS MEGYÉBEN

Hegedűs Pál

Napjainkban folyik a kárpótlási törvények végrehajtása, amelynek talán legnagyobb jelentőségű mozzanata az ún. földkárpótlás. 1949-re az 1945. évi földreform eredményeként elsősorban a kis- és — igen korlátozott mértékben — a középparaszti birtokok határozták meg a honi mezőgazdaság tulajdonviszonyait. A kárpótlási törvény lehetővé teszi, hogy a termőföldön kívül az egykori tanyaért, házért, cséplőgépjért vagy vállalkozásért kapott jegyet is földvásárlásra fordítsa a kárpótolt. Így lehetőség nyílik az 1949. évi földterületnél nagyobb birtoktestek kialakítására. Továbbá az aranykoronánkénti minimális 500 Ft-os vételár is birtoknövelési lehetőséget tartogat. (A kárpótlási törvény ugyanis a kár mértékét termőföld esetében 1000 Ft/Ak értékben határozta meg.)

1991. augusztus 12. és 1992. január 2. között Magyarországon — és kisebb mértékben a határon túlról is — mintegy 800 ezren jelezték kárpótlási igényüket. Több mint 2,8 millió földparcella, közel 200 ezer ház és ingatlan, és több mint 70 ezer vállalkozás szerepelt a benyújtott íveken. Békés megyében több mint 60 ezren éltek az első kárpótlási törvény nyújtotta lehetőséggel, és mintegy 200 ezer földparcella, 5 ezernél több ház vagy más ingatlan és 3 ezer vállalkozás után kértek kárpótlást (*1. táblázat*).

Az országban mintegy 50 millió Ak értékű termőföld (Magyarország termőföldértékének harmada) korábbi jogtalan elvételét jelezték. Békés megye 12,9 millió Ak értéket meghaladó mezőgazdasági területének majdnem a felét (kb. 6 millió Ak-t) jelölték meg a volt tulajdonosok törvénytelenül elkobzottnak, kisajátítottnak, erőszakkal "megváltottnak".

A megyei kárrendezési hivatalok 1992 februárjáig (a benyújtási határidőt követő két hónapon belül) összesítették az igényeket, és kiértécsítették a szövetkezeteket és az állami gazdaságokat, hogy jelöljék ki (az igények figyelembevételével) a kárpótlási földalapot. A nagyüzemek először a tagi résztulajdont különítették el, majd a kárpótlásra kerülő táblákat tüzték ki, végül megtörtént az ún. 20 és 30 Ak-ás földalapok kijelölése is. Mindegyik földalaphoz a gazdaság átlagát jól kifejező területeket kellett csatolni. Például figyelembe kellett venni a művelési ágat vagy a változó földminőséget, de a belterülettől való távolság is szerepelt a szempontok között, tekintettel az 1992. évi II. tv-ben foglaltakra.

A megyében 5,7 millió Ak értékű mezőgazdasági termőföldterületet jelöltek ki kárpótlási földalaprak. Ennek majdnem 85 %-a (4,9 millió Ak) volt a korábbi szövetkezeti földterület. A jelenlegi hatályos jogi szabályozás szerint a kiértécsített Ak-mennyiség akkora, amennyire a jogosultak jelentettek be kárpótlási igényt. Általában a szövetkezetek területének, illetve Ak-értékének 30—60 %-át különítették el kárpótlási célra. A kijelölt földalap nagyságából (arányából) egyelőre nem lehet lényeges következtetést levonni. Hiszen pl. az igen jó adottságú békéscsabai Szabadság és a kétsopronyi Rákóczi Tsz-ben éppúgy felülmúlja a 60 %-ot az említett terület aránya, mint az

igen gyenge termőképességű határral rendelkező körösladányi és ecsegfalvai szövetkezetekben.

Békés megyében 1992 szeptemberétől 1993 október végéig 810, november 7-ig pedig 833 árverést tartottak. Az 1993. október 30-ig meghirdetett 4,6 millió Ak-ból 3,7 millió talált gazdára. Az utolsó (október végi) összegző statisztikák szerint 24 709 személy jutott tulajdonhoz a megyében. (Egy másik országos összesítés szerint 1993. október 24-ig Békés megyében 23 427, az országban pedig 232 471 fő vált földtulajdonossá.)

26 792 Békés megyei (vagy Békés megyében földet szerző) személy 121 983 ha nagyságú területre szerzett jogosultságot. (Átlagosan 4,55 ha vagy 7,9 kh. területhez jutott egy-egy vásárló, 140 Ak. értékben, ami jelentősen meghaladja a 86 Ak körüli országos átlagot (2. táblázat).

A földvásárlási kedv mind országosan, mind pedig Békés megyében örvendetes emelkedést mutat. 1992 nyarán az országban még csak 128 ezren, Békés megyében pedig nem egészen 16 ezren jelezték földvásárlási szándékukat és kérték igényeik soron kívüli elbírálását.

A vásárolt földterület nagysága, Ak-értéke megyénkben is széles határok között mozog. A negyed- és félhektáros, 5—10 Ak-ás parcelláktól a 100—150 hektáros (2500—3000 Ak-ás) hatalmas birtoktestekig minden változat előfordul. A vásárlók zöme (52 %-a) az 1—10 hektáros birtokcsoportba tartozik. De igen magas az 1 ha alatti földterülettel bíró új tulajdonosok száma is.

A korábban már említett okok (a nemcsak a földtulajdon elvonásáért kapott kárpótlási jegy felhasználása és a sokszor 500 Ft-os aranykoronánkénti vételár) lehetővé teszik, hogy az 1949. évinél differenciáltabb birtokszerkezet alakuljon ki. Továbbá már most is számos olyan "névleges" földtulajdonos létezik, aki a forgalmi értéknél néhány százalékkal magasabb áron előre eladta kárpótlási jegyét földvásárlási célokra.

Három év múlva, ha sor kerül a tulajdonok átírására, feltehető, hogy hivatalosan is "végbemegy" egy nagyobb birtokkoncentráció. Szinte mindegyik Békés megyei településen nem is egy, akár 100 ha-t birtokló gazdáról "suttognak", jóllehet hivatalosan jelenleg csak 5—10 ha szerepel az érintettek nevén.

A föld átlagos vételára Békésben aranykoronánként jelenleg hozzávetőlegesen 600 Ft. De alkalmanként előfordultak 20—30 ezer Ft-os árak is. A megye nagyobb városaiban szinte általánossá vált az 1000 Ft-os vételár. Az árverések során a törvényi kikiáltási árat, azaz a 3 ezer Ft-ot először 1993. május 21-én a gyulai Köröstáj MgTsz árverésén adták meg a jogosultak. Ezt követően 3 ezer Ft feletti vételár október 31-ig a gyulai Munkácsy, a szarvasi Dózsa, a gyulai Köröstáj, a mezőgyáni Magyar—Bolgár Barátság MgTsz földárverésein fordult elő. A novemberi adatok szerint több gazdálkodó szervnél történt ilyen vétel.

Békés megye általunk kiválasztott különböző népességű, nemzetiségi összetételű és (korábban) eltérő birtokszerkezetű 14 típus településén az árverések eredményeit értékelve mindeztideig alig találunk sajátos vonásokat (3. táblázat). A megye négy legnépesebb nagyvárosában (Békéscsaba, Gyula, Orosháza, Szarvas) feltehetően nagyobb számban szereztek (szereznek) termőföldet olyan jogosultak, akiknek korábban a megye vagy az ország más településén volt ingatlanuk. Ez különösen Gyula esetében emelte a földárakat, mivel Békéscsabával és Orosházával ellentétben, a város határát inkább az alacsonyabb termőképességű földek jellemzik. A nemzetiségi települések

sem mutatnak lényegesebb eltérést, sajátos vonást a földárverések eddigi eredményeit illetően, jóllehet a németek által is lakott Mezőberény és Elek népességének nagyobb százalékát érinti a második és a harmadik kárpótlási törvény, ezért az említett településeken a közeljövőben a föld iránti kereslet növekedésével kell számolni. (A második és harmadik kárpótlási törvény alapján hozott határozatok többségét, illetve a kárpótlási jegyeket többnyire csak 1993 nyarán-őszén vehették át a jogosultak. A korábban az endrődi határ részét képező Hunyán rendkívül elaprózott parcellák kerültek "kiosztásra", mivel a licitáláson megjelent jogosultak többnyire ragaszkodtak az 500 Ft-os vételárhoz, és egy-egy árverésen kárpótlási jegyüknek csak töredékét költötték el. A Békés Megyei Kárrendezési Hivatal statisztikáiban az "új földtulajdonosok" számában az árveréseken keletkező parcellák szerepelnek. Tehát ha valaki egy árverésen több táblából is földet vásárol, az többször szerepel az új tulajdonosok között. A valóságban tehát valamennyivel kevesebb a tényleges tulajdonosok száma. Azokban a községekben sem találunk lényeges eltérést, ahol korábban nagybirtok volt (Geszt, Doboz).

Végül meg kell említeni, hogy a kárpótlási folyamatról itt leírtak csak első rész-eredmények. A jelenleg is tartó kárpótlási folyamat eredményeit csak 1994 nyarán-őszén, a földárverések lezárása után lehet mélyrehatóan és véglegesen elemezni.

1. táblázat. Az I. és a II. (ún. vagyoni) kárpótlási törvények alapján benyújtott tényleges igények összevetése a földárverési adatokkal (1993. nov. 30.)

	Az I. kárpótlási törvény alapján benyújtott				A II. kárpótlási törvény alapján benyújtott				Árverezők		Tulajdonhoz jutottak		Az elkelt Ak- érték	
	tényleges igény		lezárt ügy		tényleges igény		lezárt ügy							
	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
Országosan összesen	818 822	100,0	760 684	100,0	77 178	100,0	33 046	100,0	295 842	100,0	232 471	100,0	19 912 820	100,0
A hat alföldi megye*	326 592	39,9	310 988	40,8	10 235	13,2	5 078	15,4	121 992	41,2	86 734	37,3	9 754 592	49,0
Békés megye	60 911	7,4	58 600	7,7	1 305	1,7	863	2,6	28 543	9,6	23 427	10,1	3 568 151	17,9
Budapest magyar	28 739	3,5	23 166	3,0	5 419	7,0	875	2,6	4 148	1,4	2 215	1,0	15 705	0,1
Budapest külföldi	29 750	3,6	11 879	1,6	27 434	35,5	1 389	4,2	0	0,0	0	0,0	0	0,0

* Békés, Bács-Kiskun, Csongrád, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Jász-Nagykun-Szolnok megyék.

2. táblázat. Az önálló helyrajzi számmal rendelkező, árverés során szerzett területek megoszlása területnagyság szerint Békés megyében (1992. szept.—1993. nov. 5.)

A szerzett terület nagysága	A tulajdonosok száma (fő)	aránya (%)	A megszerzett terület nagysága csoportonként (ha)	aránya (%)	A megszerzett terület aranykorona értéke	aránya (%)
1 ha alatt	6 965	26,0	3 794	3,1	178 409	4,8
1—5 ha	12 850	48,0	32 223	26,5	1 060 284	28,3
5—10 ha	3 996	14,9	28 112	23,0	884 244	23,6
10—20 ha	2 084	7,8	28 676	23,5	857 556	22,9
20—50 ha	808	3,0	22 736	18,6	623 036	16,6
50 ha felett	89	0,3	6 432	5,3	145 404	3,8
<i>Összesen</i>	<i>26 792</i>	<i>100,0</i>	<i>121 973</i>	<i>100,0</i>	<i>3 748 933</i>	<i>100,0</i>

3. táblázat. Néhány Békés megyei település földárverési adatai (1992. szept.—1993. nov. 5.)

Település	Jóváhagyott Ak-érték	Eladott Ak-érték	Árverések száma	Résztvevők száma	Új földtulajdonosok száma	Az eladott terület (ha)	Egy tulajdonosra jutó átlagos terület (ha)	Átlagos vételár Ak/Ft
Békéscsaba	304 467	207 495	43	2 515	1 849	5 438,5	2,71	747
Gyula*	153 956	54 287	16	1 194	809	2 104,6	2,11	1 066
Orosháza	298 367	211 510	47	1 626	1 467	5 801,0	3,68	661
Szarvas	90 745	43 838	10	440	340	1 567,4	4,05	773
Battonya	150 189	123 571	26	634	567	3 690,5	6,08	505
Mezőberény	125 733	95 621	18	933	604	3 234,0	4,95	787
Szeghalom	84 798	62 038	17	553	538	4 311,8	7,11	500
Geszt	7 351	2 175	3	31	29	111,4	3,71	500
Doboz	34 469	31 075	6	438	412	1 222,8	2,64	507
Hunya	54 796	54 547	10	844	740	1 340,6	1,72	581
Elek	51 177	35 260	7	339	258	1 314,5	4,90	854
Csanádapáca	64 272	61 079	9	407	341	1 656,5	4,52	689
Békéssámszon	56 041	34 670	9	332	218	919,8	3,96	500
Medgyesegyháza	47 994	47 058	8	660	526	1 567,3	2,70	519

Megjegyzés: A táblázat nem tartalmazza az állami gazdaságokra vonatkozó adatokat.

*A gyulai Lenin Mgtsz adatai csak a "jóváhagyott" Ak-érték rovatban szerepelnek.

A FÖLDTULAJDON ÉS A FÖLDHASZNÁLAT NÉHÁNY KÉRDÉSE BÉKÉS MEGYÉBEN

Márton János—Gurzó Imre

Földtulajdon és földhasználat

A földtulajdon és a földhasználat viszonyának a tárgyalásánál mindenek előtt a földforgalmat és a földpiac kialakulásának tényezőit kell szemügyre venni.

A földtörvény-tervezetek céljai — az egyezők és eltérők egyaránt — a reális földforgalom, a normális földpiac kialakítására irányulnak. A tulajdonviszonyok mindenoldalú stabilizálása egyértelműen általános agrárérdek és egy életképes vállalkozói réteg kialakulásának elengedhetetlen feltétele. Nyilvánvaló, hogy földpiac nem létezhet elfogadható földárak nélkül. A földárak mai képtelenül alacsony szintje rendkívüli mértékben sújtja a mezőgazdaságot, annak más okokból is elviselhetetlen tökeszegénységét fokozza, előbb hitelképtelenné, majd életképtelenné zsugorítja általában a földművelő, s ezen belül az árutermelő vállalkozói réteget. A földárak növekedésének egyik forrása lehet a lassú megtérülést vállaló befektetők pénztökéjének kihelyezése a földforgalomba. Másik forrás a jövedelmező gazdálkodásra képes gazdák, bérlők (kis- és nagybérlők, bérlőközösségek, társaságok, szövetkezetek) földvásárlása megtakarításaikból, illetve hitelből. A növénytermesztés és állattenyésztés jelenlegi, alacsony jövedelmezősége mellett csak kiváló gazdálkodással lehet a gazdálkodónak (különösen a földet bérlőnek) földvásárlásra gondolnia. Viszont a gazdálkodásra tartósan berendezkedni szándékozó személyeknek előnyösebb mennél hamarabb megvásárolni a kínálati oldalon megjelenő területeket, mert a tulajdoni és gazdálkodási bizonytalanság hosszú távon éppúgy mérséklődik, mint a kényszereladások mai gyakorisága. A földárak 1993 őszén kialakult igen alacsony színvonala csak akkor marad meg, ha általános gazdasági-politikai válság vagy hadi állapot következik be. Egyébként a földárak — helyenként és esetenként máris tapasztalható — emelkedése felgyorsul és egyre nehezebbé teszi rentábilis birtokméretek kialakítását, a vállalkozói földigények kielégítését. Nyomokban máris találkozni lehet spekulációs földvételi jelenségekkel. Ezek gyors terjedését megelőzően érdemes minden perspektivikus gazdacsaládnak kiaknázni a mai kínálati lehetőségeket.

Számolni kell a földpiacot befolyásoló, a föld értékét — hosszú távon ismét csak — növelő tényezővel, az infrastruktúra hatásaival is. Az infrastruktúra első számú tényezője lett a regionális egyenlőtlenségek csökkentésének. Egy-egy kisregióban való viszonylag gyorsabb fejlődése a nemzetközi és hazai tapasztalatok szerint a gazdálkodás keretfeltételeinek javulásához, a földpiac megélénküléséhez, tehát a föld iránti kereslet és a földárak növekedéséhez vezet. Az infrastruktúra fejlődése ugyanis:

- Szükségképpen főként termőterületeket foglal el, tehát törvényszerűen szűkíti a földművelési lehetőségeket, a "kínálati oldal" terjedelmét.
- Nemcsak a termelésből közvetlenül kivont és megfizetett területekkel csökkenti a mezőgazdasági hasznosítású földek kiterjedését, hanem közvetve az új infrastruktúrára rátelepedő tevékenységek terület- (illetve telek-) igénybevételével is.

Az ipari- és kereskedelmi telepek, az idegenforgalmi létesítmények, a "zöldövezetek", az egyre téregényesebb kertes lakások, a sortanyák, a környezetvédő beruházások, a gyógyüdülők mind-mind a mezőgazdaságtól vonják el a földet, jelentős földárfelhajtást okozva.

Az infrastruktúra fejlesztése az intézményi és lakóterületek bővülése egymást feltételező folyamatok. Ezt igazolják a történelmi tanulságok éppen úgy, mint a nemzetközi és a hazai példák.

Közvetve földárnövelő tényező az a földforgalom keresleti oldalán megjelenő vásárlóerő, amely áttételesen ered az infrastruktúra gyarapodásából, pontosabban ennek a munkaerőpiacon kifejtett pozitív hatásából. Az infrastrukturális létesítmények, de már a beruházási folyamatok is javítják a foglalkoztatást, nagyrészt a fiatalabb korosztályok körében. Ezáltal az új nemzedéket alkotó családoknak nemcsak a szemlélete, hanem a vásárlóereje is létrejön a téregényesebb lakóhelyek megszerzéséhez, ami megint csak a települések körül fekvő mezőgazdasági területek elvonására vezet, mint kereslet-, illetve földárnövelő tényező.

A földforgalom másik oldala a kínálat. A földkínálat reális mértékének megállapítása és jellemzőinek bemutatása 1993-ban legfeljebb nagyvonalú közelítéssel lehetséges. A jelek szerint a valós eladási szándék jóval nagyobb, mint a tulajdonosok által meghirdetett. Egy reprezentatív adatgyűjtés szerint a felmért 217 Békés megyei adatszolgáltatóból 67 személy (30,9 %) vásárolt földet. Ennyi kínálat tehát egyértelműen létezett és vevőre is talált. Kérdés azonban, hogy a földárverések folyamatának vége előtt lehet-e megbízható képet alkotni a ténylegesen várható kínálatról? Közelítő választ a "potenciális eladók" számának — helyesebben lehetséges körének — valószínűsége adhat.

Minden bizonnyal eladásra kínálják földjüket vagy annak egy részét:

- akik nem képesek, nem akarnak, nem is kényszerülnek földműveléssel foglalkozni, de szükségük van gyorsan nagyobb összegre, és ezért a bérbeadástól tartózkodnak; (Ez a csoport nagyon vegyes összetételű: van benne idős, beteges ember, aki gyógyulásához akar pénzt szerezni; van tetterős fiatal, aki — nem mezőgazdasági — pályakezdéséhez igényli az induló tőkét; van földjétől messze lakó örökös, aki életminőségét szeretné javítani, s ehhez a bérbeadásból származó bevételt kevesli; van, aki családtagját segíti földje árából, stb.);
- akik erejüket vagy szándékaikat meghaladó mértékű földműveléstől kívánnak megszabadulni tulajdonuk egy részének eladása révén;
- akik gazdaságuk eszközellátását oldják meg bizonyos nagyságú földjük értékesítéséből;
- akik a tagosítás, illetve az ésszerű területi koncentráció jegyében bocsájtanak áruba számukra előnytelen fekvésű földterületeket;
- akik rendszeres árutermelésre nem vállalkoznak és ezért megválnak a családi felhasználáshoz már nem szükséges termelői kapacitástól, termőföldtől;
- akik nem találnak megbízható bérlőt.

Természetesen az előbbieken kívül a földeladást még számos egyéb, kényszerű és ésszerű indíték is ösztönzi. A kínálat mai bővsége, időleges bővülése kedvező az agrár-vállalkozók számára. Mindazonáltal általános tendencia, hogy a polgárosodás, a civilizáció térhódításával éleződik a földért folyó verseny — többnyire a mezőgazdaság rovására. Ez pedig még ott is (lásd: Nyugat-Európa) növeli a földárakat, ahol igazi

mezőgazdasági túltermelés van, ahol a termelők hatalmas állami dotációkat élveznek. Az ilyen országokban különféle hatósági beavatkozásokkal korlátozzák a föld forgalmát, fékezik a termőföld tulajdoni elaprózódását, védik a föld tényleges hasznosítóját, ezzel is ösztönözve a bérleti rendszer térhódítását.

A földbérleti rendszer kialakulása

A mezőgazdasági vállalkozás kardinális kérdése a földbérleti rendszer kialakulása és térhódítása. A széleskörű bérleti rendszer kialakulása már elindult — legalábbis Békés megyében. A már említett adatfelvétel szerint a földművelők mintegy 40 %-a bérel földet. A bérelt terület nagysága 1 hektártól 205 hektárig terjed, de 100 hektárnál nagyobb bérellet mindössze a bérlők 5 %-a rendelkezik. 50 és 100 ha közötti a bérelt terület 6 %-uknál, 20—49 ha a bérlemény nagysága 25 %-uknál, 10—19 ha 20 %-uknál, és az adatszolgáltató gazdák 44 %-a 10 ha-nál kisebb területet bérelt.

A bérleti viszonyok vizsgálata egyértelműen igazolja, hogy — a bérbeadó oldaláról — a bérbeadás Békés megyében (és valószínűleg máshol is) a földtulajdon értéknövelő megőrzésének egyik legegyszerűbb, de mégis fontos formája. Ritkán fordul elő, hogy a bérbeadási szándék a földkereslet hiányában nem talál bérbe vevőre. Gyakoribb az olyan eset, amikor a bérbeadás a kívánt haszonbér nagysága miatt nem realizálható.

A bérbevételt általában a mezőgazdasági vállalkozó földhiánya és ebből fakadóan az életképes birtoknagyság kialakításának az igénye indokolja. Csaknem valamennyi bérlő el akarja kerülni a "törpegazdaság" gondterhes — és az esetek többségében elegendő jövedelmet nem adó — állapotát. Csupán azoknál az adatszolgáltatóknál nem tapasztalható területnövelő szándék, akik elsődlegesen a családi háztartás szükségleteit akarják kielégíteni, s legfeljebb eseti árueledásra számítanak, illetve ezen túlmenően az általában viszonylag kis területek birtoklása azoknál az árutermesztő belterjes szakterületeknél nem jelent korlátozó tényezőt a vállalkozni szándékozók számára, ahol a termelésben a munka- és tőkeigény játszik elsődleges szerepet. Ezek az, általában egyáltalán nem új vállalkozók primőr- és kertészeti kultúrák, gyógynövény-, virág- vagy vetőmagtermesztéssel foglalkoznak. A nevezett ágazatoknak a földigénye alig néhány, maximum 8—10 ha. Ezeknél a földbérlet jelentősége igen kicsi. Abban az esetben viszont, ha a gazda szántóföldi szemes- és szalastakarmány-termesztésre, valamint erre épülő állattartásra, esetleg ipari növények termesztésére rendezkedik be, akkor az együttesen legkevesebb 20—30 ha (saját és bérelt) földterületet feltételez. Ez utóbbi termelési típus tömeges elterjedése a földtulajdon és a földhasználat erős szétválását, a bérleti rendszer általánossá válását kell, hogy maga után vonja. Nem meglepő, hogy a tapasztalatok szerint a bérlők jelentős többsége (70 %-a!) nem elégedett a 20 ha-nyi együttes — tehát saját és bérelt — területtel és 52 %-uk a 30 ha együttes területet is kevésnek ítélte az életképes árutermelő gazdálkodáshoz. Törekvéseiket az vezérli, hogy az önálló gazdálkodáshoz természetesen tartozik hozzá legalább évi félmillió forint nettó családi jövedelmet nyújtó árutermelés, aminek területigényét feltétlenül ki kell elégíteni.

A bérlők összetétele vegyes: 98 %-uk családos, 83 %-uk pedig négy vagy több családtaggal él együtt. Pontosan egyharmaduk mellékfoglalkozásként, egyötödük pedig nyugdíjasként gazdálkodik. Háromnegyed részük rendelkezik valamilyen — legalább

középfokú — szakmai képesítéssel. Több mint érdekes, hogy a mellékfoglalkozású bérlők közül minden harmadiknak felsőfokú és ugyancsak minden harmadiknak középfokú mezőgazdasági képzettsége van.

Mindegyik bérlőcsoport életvitele korosztályának és településének átlagához képest igényesebb, civilizáltabb és feltétlenül teljesítmény-központú. A bérlők többségének személyiségi jegyei elégségesek a magas színvonalú minőségi munkához, a versenyképes termeléshez. Hiányoznak viszont ehhez a technikai eszközök és berendezések, de még inkább a belterjes gazdálkodás pénzügyi és piaci intézményei, integráló szervezetei. Ezek nélkül pedig bármilyen különleges "piachódító" termék értékesítése sem lehetséges. Marad tehát számukra is a vagyonmegőrző, szerény jövedelmű, viszonylag külterjes gazdálkodás mint átmeneti "életmentő" megoldás.

Paradox helyzet, hogy az ismert adózási feltételek, az árarányok (agrárrolló), a piaci kockázatok és intézményi keretek mellett az elemi jövedelemigény kielégítése legegyszerűbben és legnagyobb biztonsággal a minél nagyobb területen minél extenzívebb gazdálkodás útján érhető el. Ilyen irányba ösztönzik a bérlőt a piaci és a pénzügyi lehetőségeken kívül egyéb tényezők is, mint például a bérlők lakhelyének túlnyomórészt belterületi fekvése (mindössze 10 %-uk lakik külterületen), a hiányos üzemi felszereltség, az infrastruktúra elmaradottsága (a szállítási fegyelem alacsony szintje, a gyér telefonhálózat, a megbízhatatlan információs csatornák, az elégtelen útviszonyok), a vertikális integráció szétesése, a termelő kiszolgáltatottsága. Mindezekkel szemben — elvileg — a belterjes gazdálkodás irányába vezethetne a mezőgazdasági munkaerő bősége.

A földhaszonbérlet piacán még számos bizonytalansági tényező munkál: ma még nem lehet világosan látni tartósabb tendenciákat a bérbeadási és bérbevételi törekvések aránya terén. A bizonytalanság leginkább a földbérlet vállalása tekintetében jelentkezik. Ennek fő oka, hogy a keresleti oldal egyik fontos tényezője, a földbérletre legnagyobb valószínűséggel vállalkozni tudó új szövetkezetek tulajdoni, szervezeti és gazdasági helyzete tisztázatlan. Ennek következtében nem alakult ki valódi versenyhelyzet a bérletpiacon.

A bérbevétel szándékát — igaz nem túlságosan nagy mértékben — érzelmi tényezők is befolyásolják. Ilyen tényező például a kölcsönös személyi bizalmatlanság azok között, akiknek valamilyen módon a mezőgazdaság megélhetési forrást jelent, vagy a jogi környezet sok hézaga, a jogsértések megszüntetésének hihetetlenül lassú bírósági folyamata és a tulajdoni (anyagi) sérelmek sokszor kivárhatatlanul lassú orvoslása.

Jelenleg még nem beszélhetünk a földbérlet terjedésének dinamikájáról, és féltő, hogy a földtörvény is szegényesen fogja tartalmazni a földbérleti rendszer követelményeit. Talán ez okozza, hogy ismételen előtérbe kerül az önálló földhaszonbérleti törvény megalkotásának igénye. Mezőgazdasági és különösen vállalkozói szempontból magától értetődően előnyösebb a földbérlet kérdéseit a földtulajdon kérdéseivel egyazon törvénybe foglalni, és ezáltal világossá tenni, hogy a kockázatot vállaló haszonbérlet semmiképpen nem szenvedhet jogi alárendeltséget a földtulajdonossal szemben!

A bizonytalanság meglátszik a bérleti díjak alakulásán is. Ezek egymástól eléggé távol eső szélső értékek között találhatók, akár Ft/Ak, akár Ft/ha, akár búza kg/Ak-ban kifejezve szerepelnek a szerződésben. A természetbeni bérleti díj a felmérés szerint többnyire 12—15 kg búza aranykoronánként (a legnagyobb 25 kg/Ak a legkisebb pedig csak 8 kg/Ak volt). Ennél is nagyobb a különbség az aranykoronánként

forintban megállapított díjtételek között, mert az átlag 100—200 Ft/Ak ellenére a legalsó szint csupán 50 Ft/Ak. (Két olyan bérlő is akad az adatfelvételben, akitől semmilyen haszonbért nem kér a tulajdonos.) Az öntözött területeket az átlagnál ötször-hatszor nagyobb összegért adják bérbe. Legnagyobb a szóródás a hektáronként forintban megállapított bérleti díjtételek tekintetében, mivel van 2000 Ft/ha és 25 000 Ft/ha díjtétel is (ez utóbbit lucernásért adták), az átlag 5000—7000 Ft/ha.

A SZÖVETKEZETEK ÉS AZ ÁLLAMI GAZDASÁGOK ÁTALAKULÁSÁNAK EGYES KÉRDÉSEI

Szabó Imre—Szabó István

Bevezetés

A mezőgazdaság átalakítása döntően a tulajdonviszonyok átalakításán alapul. A szocializmus időszakában létrehozott állami és szövetkezeti tulajdon, annak működtetése egy teljesen emberidegen és téves gazdasági, ideológiai elgondoláson jött létre, és így törvénytörően bukásra volt ítélve. Az agráriummal közvetlenül foglalkozók számára jól ismert a közös tulajdonhoz való hozzáállás kialakult gyakorlata. Ez, sarkítva, az érdektelenség, a nemtörődömség, a gazdátlanság fogalmakkal írható le.

A termelés belső szerkezete, valamint a termékkibocsátás szektoradatai jól mutatják, hogy a sikeres évek eredményeiben egyre nagyobb arányban szerepel a nagyüzemi integráció keretében, de háztáji és kiegészítő gazdaságok által előállított termékek sokasága. Az állattenyésztés produktumainak több mint felét, a munkai ingyenes zöldségnek és gyümölcsnek, a fűszer- és gyógynövényeknek jóval több mint a felét már ezek a "magángazdaságok" állították elő. A nagyüzem ebben a munkamegosztásban a teljesen gépesíthető nagytáblás tömegminőségű árutermelést valósította meg. Meg kell jegyezni, hogy a termelés technológiájából adódóan vannak olyan növények, amelyek leggazdaságosabban, legegyszerűbben a teljesen gépesített nagytáblás rendszerben állíthatók elő (pl. gabonatermelés, ipari növények, hibridkukorica-vetőmag). Itt a hangsúly azonban a "teljesen gépesített, nagytáblás" jelzős szerkezeten van, ami messze nem azonos azzal, amit a "nagyüzemi tábla" kifejezés takar. Megállapítható tehát, hogy a szocialista gazdaságpolitika keretei között a mezőgazdaságban kialakult egy olyan racionalitáson alapuló és az egyéni érdekeltséget elismerő munkamegosztás, amely lehetővé tette, hogy az ágazat ideig-óráig sikerágazat legyen. Ez nem utolsósorban a jól képzett agrárértelmiség és a szorgalmas paraszti réteg eredményes együttműködésén, valamint a viszonylag liberálisabb ágazatirányításon alapult.

Ezen termelési rendszer főleg az 1980-as évek második felében egyre nagyobb nyűgként viselte el a rendezetlen tulajdonviszonyokat. Az egyén érdekeltsége a háztáji és a belső vállalkozások jó működésében került felszínre, és a termelés egyre nagyobb költségeit a résztvevők igyekeztek a közösré — a szövetkezeti, illetve az állami gazdasági termelésre — hárítani. Nem véletlen, hogy sok szövetkezet közzgazdaságilag nehezen tudta fenntartani magát. A tagság azonban remekül profitált a háztáji és kiegészítő gazdálkodásból, a különböző belső vállalkozásokból. Szélsőséges esetben az is előfordult, hogy elsősorban az első vonalban ténykedő mohó vezetőréteg határokat nem ismerve "élt ezzel a lehetőséggel". Végeredményben tehát a tulajdonviszonyok rendezetlensége, a közössel való pazarló bánásmód belülről feszítette a mezőgazdaságot. Az 1990-es választások táján az ágazat minden szereplője pontosan tudta, hogy a korábbi struktúra szétesőben van, fenntartása már nem lehetséges.

A szövetkezetek átalakulása Békés megyében

Békés megye mezőgazdaságának — rendszerváltás előtti — jellemző adatai érzékelte-
tik az ágazat jelentőségét, illetve, hogy milyen nagyságrendű tulajdont érintenek az
átalakulási törvények, és magyarázzák az átalakulás körül kialakult éles társadalmi
légkört (1. táblázat).

1. táblázat. Békés megye mezőgazdaságának főbb adatai (1989—1990)

Összesen terület	548 ezer ha
Ebből: Mezőgazdasági terület	483 ezer ha
Ebből:	
Szántó	416 ezer ha
Rét, legelő	50 ezer ha
Kert, gyümölcsös, szőlő	17 ezer ha
Erdő	11 ezer ha
Egyéb	54 ezer ha
Mezőgazdasági szövetkezetek száma	89
Állami gazdaságok száma	7
Mezőgazdasági ágazat állóeszközeinek	
bruttó értéke	32 976 ezer Ft
nettó értéke	17 588 ezer Ft
Ebből: termelőszövetkezetek állóeszközeinek	
bruttó értéke	22 616 ezer Ft
nettó értéke	12 153 ezer Ft
A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma	28 ezer fő
Ebből: mezőgazdasági szövetkezetben	21 ezer, fő

A mezőgazdaság átalakítását alapjaiban három törvény volt hivatott biztosítani:

- az 1991. évi XXV. törvény, amelyet I. kárpótlási törvény néven ismer a közvé-
lemény,
- az 1992. évi II. törvény, amely a szövetkezetek átalakulását rendeli el,
- az 1993. évi II. törvény, amelyben a kárpótlással nem érintett szövetkezeti tagi-
részarány-földterületek kiadásáról, a földterületek valódi tulajdonosok birtokába
adásáról rendelkeznek a jogalkotók.

A mezőgazdasági nagyüzemek és ezen belül a szövetkezetek átalakulására kisebb
részben a kárpótlási törvény volt hatással, de a meghatározó folyamatokat a szövetke-
zetek átalakulásáról szóló 1992. évi II. törvény indította el.

Ez a törvény arra volt hivatott, hogy a követhetetlen szövetkezeti közös tulajdont nevesítse, és ezzel rendezze a szövetkezetek teljes vagyonára vonatkozóan a tulajdonviszonyokat. (Mint ismeretes, a szövetkezeti vagyonmérlegnek a termőföld sohasem volt része, tehát a termőföldön kívüli vagyonról van szó.) A törvény vagyonhoz juttatta mindazokat, akik a törvény által szabályozott időpontokban aktív vagy nyugdíjas tagjai voltak a szövetkezeteknek, azokat, akik korábban meghatározott ideig tagsági viszonyban álltak a szövetkezettel, illetve azon örökösöket, akiknek családtagjai a törvényben meghatározott ideig és időben szövetkezeti tagok voltak.

A törvény következtében két tulajdonosréteg jött létre a szövetkezeti vagyon tekintetében: belső üzletrész-tulajdonosok, akik tagsági viszonyban vannak a szövetkezettel és külső üzletrész-tulajdonosok, akik nem rendelkeznek tagsági jogviszonnal.

Békés megyében 1991-ben valamivel több mint 80 mezőgazdasági termelőszövetkezet, szakszövetkezet és halászati szövetkezet működött. Az összes szövetkezeti vagyon könyv szerinti értéke bruttó értékben meghaladta a 22 milliárd, míg nettó értéken a 12 milliárd Ft-ot. A vagyonnevesítés során a tagsági viszonyal rendelkezők tulajdoni aránya az összes vagyon 79 %-ára rúgott (aktív dolgozó tagok: 44 %, nyugdíjas tagság: 38 %, külső üzletrész-tulajdonosok: 21 %). Az üzletrészek átlagos értéke 1 főre vetítve a következő képet mutatta:

— aktív tagok tulajdona:	370 000 Ft/fő
— nyugdíjas tagok tulajdona:	260 000 Ft/fő
— külső üzletrész-tulajdonosok tulajdona:	100 000 Ft/fő

A vagyonnevesítés során tehát tulajdonhoz juthatott az a többeszes tagsági réteg, valamint nem tagi jogállású külső üzletrész-tulajdonosi réteg, aki eddig a vagyont csak mint megfoghatatlan közöst, mint számokban előforduló fiktív értéket érzékelt.

Az érintett emberek száma hozzávetőlegesen:

— aktív szövetkezeti tag:	29 000—30 000 fő
— nyugdíjas szövetkezeti tag:	28 000—29 000 fő
— külső üzletrész-tulajdonos:	24 000—26 000 fő

A vagyonmegosztás minden esetben vitákra ad okot. Még súlyosabbá teszi a helyzetet a nehéz gazdasági és megélhetési helyzet, az a környezet, amelyben a társadalom jelenleg is él.

A vagyonnevesítési és -átalakulási folyamat során több kibékíthetetlen ellentét feszült és feszül a különböző érdekcsoportok között. Ellentét van:

- az aktív tag és a nyugdíjas szövetkezeti tagság között,
- a tagsági viszonyal rendelkező tulajdonosok és a külső üzletrész-tulajdonosok között,
- a vagyonával kiválni szándékozó tag, illetve tagi csoport és a szövetkezetben bennmaradó tagság között.

Az átmeneti törvény szigorú eljárási módot és határidőket szabott meg. A korrekt végrehajtás természetesen feltételezte a teljes körű és jogszerű tájékoztatást, a lehetőségek ismertetését, valamint a kulturált toleranciát minden érdekelt fél részéről. A valóságban lezajlott folyamatok és eljárások azonban számos esetben kívánnivalót hagytak maguk után, és így az átalakulás ma nem tekinthető sikeresnek, még kevésbé lezártnak.

Az átalakulási folyamat teljes időszakára jellemző volt a különböző érdekeltségű körök folyamatos és néha egyoldalú, szélsőséges esetekben hamis megnyilvánulása.

Természetesen fejet kell hajtani mindazon személyek és szervezetek előtt, akik mindig korrekten tájékoztatták az átalakulásban érdekelteket. Különösen fontos lett volna ebben az időszakban a valós információk érthető formában történő közlése, hiszen a leginkább érintett emberek többsége a jogszabályok sűrűjében nem tudott eligazodni. Az egyszerű emberek demagóg szólammal való félrevezetése könnyű feladatnak bizonyult bárki számára, aki kész volt visszaélni tudásával, informáltságával vagy éppen hatalmával. Sajnálatos, hogy nem kapcsolódott be — tőle elvárható módon — a tájékoztatás folyamatába a sajtó és az egyéb tömegkommunikáció sem.

A valós lehetőségek pontos ismeretének hiánya, az egyszerű szervezeteti tagságra zúduló különböző indíttatású jogmagyarázatok a törvényben meghatározott határnapok közeledtével csak növelték a bizonytalanságot, sokszor a tanácsalanságot. Ilyen előzmények után tartották a mezőgazdasági szervezetek sorra a vagyonnevesítő, a vagyonnevesítő és az átalakuló közgyűléseket. Ezek általában feszülten csendes légkörben zajlottak le.

A szervezeti változások kizárólagos formája Békés megye mezőgazdasági szervezeteteiben a kiválás volt. Eredetileg a tagság mintegy 10 %-a, több mint 5 ezer fő jelezte egyéni és csoportos kiválási szándékát. Ez a szám az idő előrehaladtával valamelyest csökkent. A mezőgazdasági áruk piacán huzamosabb idő óta jelenlévő bizonytalanság nehezítette a kiválók helyzetét. Értékesítési nehézségek, drága hitelek, alacsony termelői árak, állategészségügyi és időjárás problémák — mind-mind szomorú perspektívát vetítettek az ágazatban dolgozók elé. Ezért az amúgy megfelelő vállalkozási kedvvel rendelkezők közül sokan elbizonytalanodtak, és lemondtak az átalakulás adta lehetőségek kihasználásáról. Végeredményben a tagságnak kb. 8 %-a, mintegy 4500 fő vált ki a termelőszövetkezetekből. A nyugdíjasok és az aktív tagok aránya ezen belül közel azonos, 50-50 % volt. A szervezeti változtatások a szervezetek vagyonának 8—9 %-át érintették. (Ez nettó értékben 1,0—1,1 milliárd forint értéket jelent.) Tizennyolc szervezetnél volt csoportos kiválás, aminek következtében mintegy 15—20 új szervezet és 8—10 más gazdasági társaság jött létre.

Az átalakulások során a szervezetek vezetése csak ritkán járult hozzá, hogy a kiváló szervezeteti tagokhoz csatlakozzanak külső üzletrész-tulajdonosok is. Egyes jogértelmezések szerint a kiváló szervezeteti tagok között a szervezetet elővásárlási jogának tiszteletben tartása mellett korlátok nélkül vásárolhattak volna külső üzletrész-tulajdonosoktól üzletrészeket, és így nagyobb eszközállománnyal kezdhették volna egyéni vállalkozásukat. Ezt a lehetőséget azonban a szervezetek nem adták meg, ezzel is növelve a közösen maradó vagyoni arányt. Külső üzletrész-tulajdonosok így szinte elenyésző arányban juthattak hozzá vagyonukhoz, ami az átalakulás időszakában és azóta is folyamatosan elégedetlenséggel és feszültséggel töltötte és tölti el ezt a népes táborát. Ráadásul ezek az emberek semmilyen beleszólással nem rendelkeznek saját vagyonukkal kapcsolatban; annak működtetése, esetleges hozadékának elosztása teljes egészében a megmaradt szervezeteti tagság kezében van. A szervezetben maradtak abban érdekeltek, hogy a külső üzletrész-tulajdonosok továbbra se juthassanak vagyonukhoz, és a képződő jövedelemből se részesedjenek. Végeredményben a külső üzletrész-tulajdonosok vagyona így teljesen befagyott, és jelenleg annak felélése történik.

A kiválás aktusa előtt a szervezet közgyűlése meghatározta azon vagyontárgyak, eszközök, épületek, anyagok stb. körét és csoportjait, amelyeket ki lehet vinni a kö-

zösből. Ez a megosztás a legtöbb helyen éles viták közepette történt meg. A szövetkezetek igyekeztek azon vagyontárgyaikkal kielégíteni a kiválók igényeit, amelyeket legkevésbé tudtak használni, vagy könnyebben tudtak nélkülözni. A legritkábban hajlottak például gabonafélék, értékpapírok, esetleg készpénz kiadására. Álláspontjuk érthető, pozíciójukat pedig erősítette az a törvényi előírás, mely szerint a maradék vagyontárgyak működőképességét meg kell őrizni.

A kiválók elsősorban az egyéni kisüzemi gazdálkodás megindításához és működtetéséhez igazodó eszközök, anyagok és állatok megszerzésére törekedtek. A legkedveltebb eszközök voltak az 50—80 LE teljesítményű erőgépek és az ezekhez illeszkedő munkagépek, szállítóeszközök. Kisebb részben egyedülálló állattartó épületet vittek ki, és a legritkábban jutottak hozzá takarmányfélékhez, állatokhoz. Érdekes módon a nagyüzem és az egyéni kiváló érdeke közeledett a gépi eszközök kiadásánál, és így — "rosszmájú" fogalmazással — az üzemek megszabadultak a kis teljesítményű, elavult, sokszor használaton kívüli gépeiktől, eszközeiktől és jó néhány, már évek óta üresen álló állattartó épülettől.

A kivált vagyontárgyak egy kis része nem a termelésbe került vissza: a tulajdonos eladta, felélte azokat. Ez azonban korántsem jellemző. A kivált volt szövetkezeti tagok a vagyontárgyukat beállították saját termelő folyamatukba, esetleg már meglévő gépparkjukat igyekeztek fejleszteni. Ezt a megállapítást támasztja alá az a tény is, hogy lendületet kapott ezen termelői réteg mezőgazdasági gép- és eszközberuházása. Egy év elteltével a gépforgalmazóktól, a pénzügyesektől, valamint a mezőgazdasági beruházások állami támogatásának kezelőitől kapott információk szerint az eszközberuházások mintegy négyötödét az egyéni gazdálkodók finanszírozzák. Ezek a kisgazdaságok ugyanolyan komoly értékesítési, közgazdasági és szakmai gondokkal küzdenek, mint a nagyüzemek. Agrotechnikai és technológiai felkészültségük általában gyengébb, mint a szövetkezeteké. Már most megkezdődött közöttük is a differenciálódás. Lesznek, akik képesek gyarapodni, erősödni, de nem kevés olyan vállalkozás is van, amelynek gond a puszta fennmaradás is.

A megmaradt nagyüzemek tagjai sorában csak a legritkább esetben erősödött az ún. tulajdonosi érzés. Szintén szövetkezeti vezetők mondták el, hogy az átalakulással valódi tulajdonossá vált szövetkezeti tagok többségénél nem tapasztalják azt, hogy nőtt volna a felelősségérzet, egyszeriben megjelent volna a "jó gazda gondossága". Minden félreértés elkerülése érdekében le kell szögezni, hogy a szövetkezetekben maradt tagság meghatározó többsége szorgalmas, szakmájához értő becsületes ember. Számos oka lehet annak, hogy nem éltek a szervezeti átalakulások lehetőségével, és jövőjüket ezután is a közös gazdálkodásban képzelik el.

Az átalakult szövetkezetek nem jutottak a változások végére, a közgazdasági körülmények fogják a valódi, az érdemi átalakulást kikényszeríteni. Ennek jele, hogy az átalakulás során az új szövetkezetekbe átment tagok jelentős része egy évvel később munkanélkülivé lett — tagsági viszonyának fennmaradása mellett. Végeredményben a szövetkezetek átalakulásáról szóló törvény szabta határidő leteltéig — 1992. december 31-ig — a megye valamennyi mezőgazdasági szövetkezete átalakult. Hozzá tartozik a képhez, hogy az időközben gazdaságilag ellehetetlenült üzemekben felszámolási eljárás vette kezdetét. A megyében ez 16 szövetkezetet érint.

"Földmozgás" a szövetkezetek átalakulása során

A szocialista közgazdaságtan soha nem sorolta a mezőgazdasági üzemek vagyonához a termőföldet. Megalkotta különböző törvényi manipulációk segítségével az állami vagyonként funkcionáló osztatlan szövetkezeti tulajdont, és ebbe igyekezett minél nagyobb arányban bekebelezni a korábban magántulajdont képező mezőgazdasági földterületet.

A kárpótlási törvények és az ezekhez tartozó földárverések hivatottak a termőföld egy részének valódi tulajdonost adni a részleges kárpótlás útján. A termőföld kárpótlással nem érintett megmaradó része az 1992. évi II. törvény, valamint az 1993. évi II. törvény rendelkezései szerint talál valós tulajdonosokra. A kárpótlási törvény végrehajtása során Békés megyében 6,1 millió aranykorona kárigényt jelentettek be a jogosultak. Ennyi aranykoronával kötelesek a mezőgazdasági üzemek (szövetkezetek és állami gazdaságok) helytállni az általuk használt mezőgazdasági területből. Ma még nem tudjuk, hogy az árverések során a kárpótlásra kijelölt területek hány százaléka kerül ki véglegesen a szövetkezetek használatából. Csak prognosztizálható, hogy a kárpótlás az eddig a nagyüzemek használatában lévő termőterületnek 30—40 %-át fogja érinteni.

A nagyüzemek által használt, kárpótlással nem érintett területek két csoportba oszthatók. Az egyik részük állami tartalékterület (ez az összes terület elenyésző aránya), a másik tagi részarány. A tagi részarány-tulajdonosok számára az említett törvények lehetővé teszik a közvetlen rendelkezést földterületükkel. A földkiadó bizottságokról szóló 1993. évi II. törvény ezen választott testületek munkájával szabja a tényleges földtulajdon helyének kijelölését, igény szerint önálló ingatlanná történő alakításának vezénylését. Természetesen az eljárás során a bizottságok kötelesek a földtulajdonosok igényeit maximálisan figyelembe venni. Békés megyében mintegy 90 földkiadó bizottság megválasztására került sor, s ezen bizottságok mintegy 180-200 ezer hektár mezőgazdasági terület felett rendelkeznek. Ez a megye mezőgazdasági területének 38-40 %-a. Ma még nincs adat arról, hogy a részarány-tulajdonosok milyen arányban kérik földterületük kiadását a szövetkezetből. Még kevésbé tudjuk, hogy a jövőben hány földtulajdonos kívánja maga művelni földjét. Azt sem lehet látni, mekkora birtoktestek alakulnak ki egy-egy tulajdonos kezében. Csak reprezentatív felmérések állnak rendelkezésre arra vonatkozóan, hogy a részaránytulajdon 18—20 %-a esetében kérték a földterület önálló ingatlanná történő kialakítását.

Élénk mozgás indult meg a földforgalomban. A részaránytulajdon esetében a törvény lehetőséget biztosít az azonnali adásvételre, és ezzel a lehetőséggel nagyon sokan élnek is. A kárpótlási árverések útján megszerzett földtulajdon esetében bizonyos szankciók sújtják a 3 éven belüli földeladást, ennek ellenére — a háttérben a legkülönbözőbb megállapodásokkal és szerződésekkel — gazdát cserélnek kárpótlási termőterületek is. A dolog jellegéből adódóan az efféle földmozgás arányára és mértékére egyelőre még csak következtetni sem lehet. Várhatóan az életképes birtokméret kialakítása iránti igény előbb-utóbb felold minden ma még élő törvényi gátat, és csak ez után lehet pontos képet kapni arról, hogy milyen struktúra válik uralkodóvá az ágazatban.

Az állami gazdaságok átalakulása

Békés megyében 1990-ben hét állami gazdaság, ezen belül egy mezőgazdasági kombinát működött. A mezőgazdaság átalakítása ezeket az üzemeket is érinti. A kárpótlási törvényből fakadóan földterületük egy részével a benyújtott állampolgári igényeket kell kielégíteniük. Vagyonukról pedig a tulajdonos — az állam — a privatizáció során fog dönteni.

Az Földművelésügyi Minisztérium által javasoltak szerint a hét állami gazdaság közül kettő a továbbiakban is olyan feladatot lát majd el, amely indokolja a vagyon állami tulajdonban maradását. Ez a két gazdaság az időközben a Mezőhegyesi Mezőgazdasági Kombinát törzséből megalakult Mezőhegyesi Ménesbirtok Rt, valamint a Hidasháti Állami Gazdaság törzsterülete. A többi üzem, valamint a két előzőről leválasztott egységek a privatizációs folyamatban fognak gazdára találni. (A volt Orosházi ÁG időközben Agro-M Rt néven átalakult és jelenleg sajátos helyzetben van.) Az említett privatizációs folyamat technikájának kidolgozása, valamint ennek végrehajtása a dolgozat írása idején még javában zajlik, így erről képet adni nem lehet. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az I. Kárpótlási törvény 19. paragrafusa szerint a szövetkezeti földek árverésre bocsátásával egy időben az állami tartálföldterületekből az árverésre meghirdetett területek 20 %-ának mértékéig további területeket kell kijelölni. Az állami vagyon kezelésével megbízott Állami Vagyonkezelő Rt érthetetlen okokból késik ezen rendelkezésnek eleget tenni. Éppen ezért ma még nem látható, hogy az állami gazdaságok földjének és így a gazdaságok egészének sorsa, privatizálása milyen irányt vesz.

Néhány összegző megállapítás

A rendszerváltást követő mezőgazdasági átalakulásnak csupán kezdeti lépései történtek meg 1993 végére, hiszen a földkárpótlás még tart, a szövetkezeti tagi részarány-területek kiadása éppen csak elkezdődött, és az állami gazdaságok kárpótlási területeken kívüli földterületei körül is még sok privatizációs kérdés megoldatlan.

A már magántulajdonban került földterületek jó része újabb tulajdonosváltáson megy át; megindult a földek adásvétele. A földmozgás ilyen sebességét a Földhivatalok képtelenek követni. Ezért a birtokméretekkel kapcsolatban következtetéseket még nem vonhatunk le.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet átalakításának csak első üteme zajlott le. Már ma látható, hogy a megmaradt nagy egységek tovább fognak bomlani. Törvényi szabályozást vár a külső üzletész-tulajdonosok vagyonhoz jutásának lehetővé tétele. Hasonlóan megoldatlan azon szövetkezeti tagok vagyonhoz jutásának, illetve a vagyonuk tárgyasításának kérdése, akik — tagsági viszonyuk megtartása mellett — az átalakulás után váltak munkanélküliekké.

Az állami gazdaságok átalakulásának, az egyes részterületek privatizációjának még csak a körvonalai sem vázolhatók.

A mai közzgazdasági környezet, illetve a mezőgazdaság jelenlegi jövedelemviszonyai, és az átalakulások első lépéseinek tapasztalatai a következő — bizonyos mértékig

spekulatív — jövőképet vetítik elénk: a mezőgazdaság többszektorúsága megmarad, a szektoron belül várhatóan három fő vállalkozási forma alakul ki. Ezek:

- önálló magángazdaságok,
- földbérlet-szövetkezetek különböző formában és tartalommal,
- állami tulajdonú gazdaságok és egyéb gazdasági társaságok.

A DÉL-ALFÖLDI IPAR FEJLŐDÉSÉNEK KÖZELMÚLTBELI GYÖKEREI

Telek János

Előadásomban a dél-alföldi térség utóbbi fél évszázados iparfejlődési tendenciáinak néhány sajátosságát szeretném bemutatni azzal a szándékkal, hogy a jelenlegi és a várható fejlődés tendenciáinak értékeléséhez és elemzéséhez támpontokat kapjunk.

Az úgynevezett *szocialista iparosítás előtti években* az Alföld, és azon belül a Dél-Alföld, ipari fejlettségének színvonala és az iparszerkezet sajátosságai még mindig a dualizmus kori iparosodás során kialakult helyzetet tükrözték. Nem tudott ezen érdemben változtatni a Trianon után eltelt két és fél évtized sem, mert az (ismert okokból) a gazdasági stagnálás és bénultság — geopolitikailag is meghatározott — kényszerű korszaka volt.

A megmaradt országterületen belül azonban kiéleződtek az öröklött területi aránytalanságok. Ennek legmarkánsabb megnyilvánulása Budapest és környéke óriási ipari túlsúlya az ország ipari térszerkezetében — ezzel állt szemben az Alföld nyomasztó "aluliparosodottsága". Míg az 1940-es évek végén Budapest és Pest megye foglalkoztatta az ipari munkavállalók 55 %-át, addig a közel kétszer akkora népességű Alföld mindössze 8 %-át.

Az aránytalanság nemcsak a mennyiségi különbségekben mutatkozott meg, hanem az ágazati szerkezet jellegzetes, a társadalmi struktúrát is tükröző eltéréseiben is. Míg Budapest és környéke viszonylag diverzifikált iparral rendelkezett, addig szembevetendő az Alföld iparának egyoldalú ágazati szerkezete, az élelmiszeripar óriási túlsúlya, amely mellett még a könnyűipar jelenléte érdemel említést.

Az iparfejlődés eme területi aránytalanságainak kialakulásában és konzerválódásában nyilvánvaló és ismert szerepe volt a két térség sajátos, "centrum-periféria" jellegű kapcsolatrendszerének, amit a kortársak úgy fogalmaztak meg, hogy "Budapest elszívja az Alföld ipari energiáit". Tegyük hozzá: ezek az "ipari energiák" eleve korlátozott mértékben és egyoldalúan álltak rendelkezésre. Különösen igaz ez a szó eredeti értelmében vett energiahordozók hiányára, illetve azok feltáratlanságára.

Nyilvánvalónak látszott már akkor is, hogy a spontán gazdasági folyamatok és a korábban kialakult egyenlőtlen helyzet tehetetlenségi nyomatóka következtében a területi aránytalanságok megmaradnak, sőt, épp ez utóbbi miatt fokozódhatnak is.

Ezeknek a területi aránytalanságoknak a feloldása/csökkentése a *gazdaságpolitika* eszközeivel látszott megoldhatóknak. Ennek az elvi lehetősége és történelmi "ígérete" jelent meg az *1940-es évek végén* kialakult szocialista tervgazdálkodás rendszerében. Ezt az igényt azonban a következő egy évtized iparfejlődése csak igen kis mértékben realizálta, ami több tényező együttes hatására vezethető vissza:

— Az ágazati prioritások következtében a fejlesztési erőforrásokat aránytalanul nagy mértékben a nehézipar fejlesztésére koncentrálták, amely a nyersanyagbázishoz és a már meglévő infrastrukturális adottságokhoz igazodva zömmel a hagyományos iparvidékeken valósult meg.

— A fejlesztési aránytalanságok másik jellemző vonása, hogy szinte egyáltalán nem fejlesztették az infrastruktúrát. Az iparosítás az örökölt infrastrukturális bázisra alapozva és így területileg is ahhoz igazodva ment végbe, ami megint csak kedvezőtlenül érintette az elmaradott alföldi területeket.

— További kedvezőtlen hatással járt a területi arányok szempontjából az iparfejlesztés azon sajátossága, amely a termelés növelését a már meglévő üzemek bővítésével, nem pedig újak építésével valósította meg.

A jelzett korszak iparfejlesztési politikájának területi vonatkozásai szemléletesen jelennek meg az egyes térségekben végrehajtott beruházások forint összegében. Az 1950—58-as időszakban Budapest és Pest megye beruházásainak összege a "szocialista szektorban" majdnem 37 milliárd Ft-ot, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében kerekén 13,8 milliárdot tett ki, miközben a három dél-alföldi megyében kevesebb mint 6 milliárd Ft volt.

A mezőgazdaság rendkívül súlyos állami kizsákmányolása elszívta az Alföld mezőgazdasági értéktöbbletét, a helyi potenciális tőkefelhalmozás és fejlesztés forrásait, és újraosztotta azt az ipari térségek erőltetett fejlesztésére.

Az 1958-ig terjedő évtizedben tehát más formában újjáéledt, sőt hatékonyabbá vált az Alföld fejlődési forrásait elvonó gazdasági kapcsolatrendszer, amelynek legalapvetőbb oka az erőltetett ütemű és torz iparfejlesztés politikai szándéka volt.

1958-tól új politika érvényesült az ipar területi elhelyezkedésének arányosabbá tétele érdekében. Nyilvánvalóvá vált, hogy az ország erőforrásainak, mindenekelőtt a munkaerőnek a hatékonyabb kiaknázása, a foglalkoztatáspolitikai és életszínvonalpolitikai célok érvényesítése csak egy arányosabb területfejlesztési politikával valósítható meg. Mindez összekapcsolódott a mezőgazdaság kollektivizálásával, amely lehetővé tette a mezőgazdasági munkaerő fokozott ütemű átáramlását az iparba, és az Alföldön is biztosította az iparosítás munkaerőforrásait.

Határozott politikai szándékként fogalmazódott meg az elmaradott területek iparosítása és Budapest ipari súlyának csökkentése, az ipar decentralizálása. Ennek keretében került sor budapesti üzemek vidékre telepítésére, ez azonban sok esetben az elavult technológia továbbadását és így a viszonylagos elmaradottság konzerválását is jelentette.

A gazdaságpolitika ágazati prioritásainak megváltozása, egészségesebbé válása következtében a nehéziparral szemben előtérbe került az élelmiszeripar és a könnyűipar, az életszínvonalpolitika szándékainak megvalósítása érdekében. Ezek az iparágak jellegükből adódóan is a nyersanyagforrásokra települtek, és ehhez az Alföld gazdag agrárterületei természetes telepítő tényezőt jelentettek. 1958-ban, 1959-ben és 1960-ban sorra születtek azok a központi intézkedések, amelyek a területi aránytalanságok felszámolását tűzték ki célul.

Mindezek eredményeképpen a Dél-Alföld ipari keresőinek száma az 1958 és 1968 közötti időszakban 82 ezerről 168 ezerre, és ezzel együtt részesedése az ország ipari foglalkoztatottjainak részarányából 7,3 %-ról 10 %-ra nőtt. Tükröződik ez természetesen az ipari beruházások területi arányainak megváltozásában is. A Dél-Alföldnek az 1950-es évekből 3 % körüli részesedése az ország ipari beruházásaiból az 1960-as években 9 % körüli szintre emelkedett, és ez az érték az 1980-as évek közepéig stabilan megmaradt.

Az 1968-ban bevezetett "új gazdasági mechanizmus" a változatlan területfejlesztési célok eszközrendszerében hozott változásokat. Legfontosabb eszközként bevezették a területfejlesztési alapok rendszerét, tehát ezen a területen is indirekt pénzügyi eszközökkel kívánták a célokat megvalósítani.

Ennek eredményeként tovább módosult az iparban foglalkoztatottak területi részaránya a kevésbé fejlett térségek javára. Tovább nőtt a Dél-Alföld részaránya is 10 %-ról 11,4 %-ra, és ebben még nincs benne a térszek ipari melléküzemágaiban foglalkoztatott munkaerő, amelynek a részaránya szintén ebben az időszakban nőtt meg.

Az 1978 és 1985 közötti, úgynevezett "intenzív fejlődési szakaszban" nagymértékben lelassult az ország gazdaságának, azon belül ipari termelésének növekedése az addigi fejlesztési források drasztikus beszűkülése és az új, "intenzív" fejlődéshez szükséges erőforrások hiánya miatt. Az ipar területi szerkezetében tovább folytatódtak a korábbi kedvező változások, de természetesen sokkal mérsékeltebb ütemben.

A területi arányok megváltozásán túl további kedvező változás az 1958 utáni korszak dél-alföldi iparfejlődésében az ágazati szerkezet átalakulása. A térség krónikus energiahiányát enyhítette, és komoly telepítő tényezőnek is bizonyult a térségekben feltárt szénhidrogénkészlet, amely egyúttal lehetővé tette a korszerű energiabázisra való áttérést.

Legnagyobb szerepet az Alföld és így a Dél-Alföld ipari növekedésében is a gépipar dinamikus fejlődése kapott, amely Békés megyében volt a legnagyobb arányú. Ott a gépiparban foglalkoztatottak részaránya 5,5 %-ról 24,3 %-ra emelkedett. Új gépipari központok alakultak ki a térségben: Békéscsaba, Kecskemét, Hódmezővásárhely, Kiskunfélegyháza. A gépipar mellett a könnyűipar a másik legfontosabb ipari ágazat, amely az Alföld iparosításában a legnagyobb szerepet vállalta, és a foglalkoztatás növelésében is kiemelkedő jelentősége volt, annak ellenére, hogy a könnyűipar részaránya csökkent. Legnagyobb mértékű csökkenés Csongrád és Békés megyékben ment végbe (68 %-ról 39 %-ra, illetve 62 %-ról 37 %-ra), amelynek következtében megszűnt ezekben a megyékben a könnyűipar extrém túlsúlya. Emellett Bács-Kiskun megyében is 48 %-ról 36 %-ra mérséklődött a részaránya. Tovább nőtt viszont a térségben az élelmiszeripar súlya, igaz sokkal mérsékeltebben mint a gépiparé, sőt Bács-Kiskun megyében még csökkent is a részaránya.

Összességében elmondhatjuk tehát, hogy a dél-alföldi térség iparának 1958 utáni fejlődése egy egészségesebb ágazati szerkezetet is eredményezett. Hogy ez az iparstruktúra mennyire képes megfelelni a mai válságjelenségek és a tulajdonosi átalakulásokból eredő nehézségek kihívásainak, az már egy másik dolgozat témája lehet.

AZ IPAR NÉHÁNY SAJÁTOS VONÁSA A DÉL-ALFÖLDÖN

Abonyiné Palotás Jolán

Bevezetés

A Dél-Alföld az ország területének 19,6%-a, lakosságának 13,5%-a. Ipara 1990-ben több mint 156 ezer főt foglalkoztatott, amely az országos ipari létszám 12,2%-a.

Az iparirányítás szempontjából a térségre az jellemző, hogy hazai relációban is magas a kívülről — más megyéből, illetve a fővárosból — irányított vállalatok hányada. A más megyei központú ipari szervezetekben foglalkoztatottak aránya a legmagasabb Bács-Kiskun megyében, míg a legalacsonyabb Csongrád megyében. Természetesen az is megyénként változó, hogy mely ágazatokhoz tartozó leányvállalatok, gyárak, gyáregységek, üzemek központjai működnek más megyékben. Csongrád megyében például a más megyei központú ipari szervezetekben foglalkoztatottak legnagyobb hányadát (54,8%-át) a bányászat és a gépipar adja.

A horizontális és a vertikális kapcsolatok az érintett megyék között alacsony színvonalúak, és főként az élelmiszergazdaságra jellemzőek. A megyehatárok közelében működő ipari üzemek foglalkoztatási problémái — a gazdasági struktúraváltás miatt is — kezdetben a községekben okoznak nagyobb gondot. Az urbanizáltabb megyékben (mint pl. Csongrád megye) a munkanélküliség gondjai koncentráltabban jelentkeznek, és az iparosodottság magasabb foka miatt a struktúraváltást gyorsítják, illetve kikényszerítik.

A megyén kívüli központú egységek magas hányada kedvezőtlenül befolyásolja a térség ipari fejlődését. Ezek műszaki-technikai színvonala általában alacsonyabb, ezért a termelési költségek náluk magasabbak. Így érthető, hogy napjainkban elsőként ezek a hierarchikus felépítésű ipari szervezetek önállósulnak, gyakran privatizálódnak, és a vállalati központok elsőként a "vidéki" kapacitásaikat számolják fel, segítik elő leválásukat, teszik lehetővé önállósulásukat, melyhez sokszor a működő tőke és a piaci háttér hiányzik.

A Dél-Alföld ipari szerkezetében a nehézipar szerepe kisebb, a könnyű- és az élelmiszeriparé nagyobb az országos átlagnál. A térség megyei közül a városi koncentráció Csongrád megyében a legerősebb, ezen belül is Szeged részaránya a legkiemelkedőbb. A régió iparosodottsága az országos átlag alatt van; a legkevésbé Csongrád megye, a legnagyobb mértékben pedig Bács-Kiskun megye tér el az átlagértéktől. Az ipar műszaki-technikai színvonala, valamint az átlagbérek és -keresetek a Dél-Alföldön az országos átlag alatt vannak. A gépek, berendezések elhasználódása az élelmiszeriparban és a könnyűiparban a legerőteljesebb. Az ipar szervezeti rendszere hierarchizáltságának negatív hatása erősen érződik. A térség iparában eszközölt beruházások igen gyérek. Az ipar ágazati, termékcsoporti, illetve termékstrukturális racionalizálása alig indult meg. Az ipar szervezeti korszerűsödését a lassúság, illetve a megkésetttség jellemzi, és a privatizációs folyamat is lépéshátrányban van. A külföldi működőtőke részaránya is országos átlag alatti.

A külföldi működőtőke szerepe

A rendszerváltást követően a KGST széthullása, a keleti piacok összeomlása, a valódi piaczgazdaság viszonyainak kialakításával járó problémák jelentkezése, az infláció, a körbetartozások, a csődbe ment vállalatok nagy száma, a lakossági vásárlóerő csökkenése, a belső piacok beszűkülése, a munkanélküliség, az EK-hoz való csatlakozás támasztotta elvárásoknak történő megfelelés, az adóssághozterhek növekedése, a struktúraváltás igénye egyszerre zúdul ránk. Ebben a szituációban tőkére van szükség. A belső források hiánya áthidalható külső források igénybevételével. (Külső forrásból segélyre nem számíthatunk, hiteleinket nem szabadna tovább növelni, így marad a külföldi működőtőke.) Minél később érkezik a működőtőke, annál nagyobb lesz a technikai (és egyéb, pl. üzem- és munkaszervezési stb.) téren megnyilvánuló lemaradásunk, amely később csak még nagyobb áldozatok és erőfeszítések árán számolható fel, és ezáltal nagyobb lesz a leszakadásunk a fejlett világtól.

A Dél-Alföldön számos szervezet, intézmény (polgármesteri hivatalok, bankok, gazdasági egységek, Dél-magyarországi Gazdasági Kamara stb.) fáradozik azon, hogy minél több külföldi működőtőke legyen jelen a térség gazdaságában. Eddig a befektetők részéről az országoshoz viszonyítva mérsékelt volt az érdeklődés, és ez elsősorban a kereskedelmi szférát érintette. A Dél-Alföld relatíve kedvezőtlen helyet foglal el országosan, akár a vegyes vállalatok devizatőkéjének nagyságát, akár számát nézzük. Nem kedvező a régió számára a vegyes vállalatok ágazati szerkezete sem. Nemcsak kevés az iparba befektetett külföldi tőke, hanem annak ágazati struktúrája is előnytelen: nem tükrözi a térségnek sem a mai, sem a racionális szerkezetét, sem a valósi igényt. Annak, hogy a külföldi működőtőke kevés szerepet játszik a Dél-Alföld gazdaságában, több oka van, úgymint:

- a megye az ország "nyugati kapujától" kissé távol fekszik (a külföldi tőke nehezen lépi át a Duna vonalát);
- a terület infrastrukturális ellátottsága az országos alacsony szinten belül is a gyenge középmezőnyben van;
- "gyengült" annak előnye, hogy a térség a román és a jugoszláv határ közelében fekszik;
- negatívan hat a sajátos "jugoszláv" katonai-politikai helyzet;
- gyenge a propaganda;
- hátrányos az önkormányzatok esetenkénti gyenge aktivitása és fáziskésése;
- a belső politikai feszültség eltereli a figyelmet a gazdaságról;
- késnek a tőkét csalogató konkrét javaslatok (lehetőségek feltárása, kezdeményező lépések stb.);
- a korábbi keleti piaci kapcsolatok sem újulnak meg, illetve kevés az eredményes kezdeményezés;
- a valósi piaci információk és hatások nem élénkítik a beruházási szándékot;
- a korszerű követelményeknek megfelelő piacorientált gazdaságvezetés és -irányítás személyi és technikai feltételei hiányosan állnak rendelkezésre.

A Dél-Alföld gazdasági fejlődésében fontos szerepet játszhat a hosszú távú célokat szolgáló külföldi működőtőke. A régió — s ezen belül különösen Szeged — gazdasági fejlődésében már az 1950-es években tempóvesztést jelentett a jugoszláv határhoz való közelség, ami — remélhetőleg csak átmenetileg — most is negatívan hat. Napjainkban

pedig a fejlődés éppen azt kívánná, hogy Szeged és környéke "periférikus" helyzete a határok okozta kötöttségek oldásával megszűnjék. Szegednek az extenzív iparfejlesztés első időszakában megnyilvánuló "mellőzését" tulajdonképpen a város napjainkig sem heverte ki (hatása ma is érződik). Mivel a Dél-Alföld — sok más térséggel együtt — több évtizede a működtetőke hiányával küszködik, most egy nagyobb "tőkeinjekció" nagyon kedvezően befolyásolná a térség gazdasági fejlődését. A műszaki fellendülést eredményező nagy volumenű működtetőke-beáramlás orvosolná az iparosítás egyes szakaszaiban eszközölt beruházásoknál a technikai fejlődést és a hatékonyságot nem kellően figyelembe vevő fejlesztés eredményeként jelentkező problémákat. A külföldi működtetőke szelektív (és kontraszelektív) iparfejlesztésünket is segítheti. Az adottságainkhoz igazodó szelektív iparfejlesztés eredményeként adódó új ipari struktúra az ipar specializáltságát növeli, és hatékonyságát nagymértékben emeli.

A gazdasági szervezetek átalakulása

A klasszikus szocialista iparvállalati formákat napjainkban egyre több gazdasági társaság váltja fel. A gazdaság szervezeti kereteinek átalakításában az állami tulajdon lebontása motorként szolgálhat. Ebben az átalakulási folyamatban nem az ipar, hanem inkább a terciér szektor jár az élen. Az átalakulás pillanatnyi helyzetét a változások folytonossága miatt nehéz rögzíteni, mégis a különböző közvetett információkból következtetni lehet az adott helyzetre, a jellemző főbb tendenciákra.

Az egyik megállapításunk az lehet, hogy a Dél-Alföld a szerkezeti átalakítási folyamatban az országos ütemtől lemarad. A lakosok egységére kivetített száma a Dél-Alföldön belül Bács-Kiskun megyében a legtöbb, és Békés megyében a legkevesebb. A különböző gazdasági társaságok száma és részaránya településenként is erősen differenciált.

A Dél-Alföld mint "régió" a vertikális és horizontális gazdasági kapcsolatokban adottságai, népességszáma és -aránya alapján várhatóan 1993-tól a gyorsabb fejlődés időszakába lép. Ehhez segítséget nyújt az infrastruktúra fejlődése és a szakmaváltást segítő átképzések ütemének gyorsulása. Kedvezően segíti a folyamatot a privatizáció, a szervezeti korszerűsítés, és a hazai, illetve külföldi működtetőke beáramlása. A gazdasági fejlődés gyorsítása érdekében a regionális (több megyét érintő) összefüggéseket (kapcsolatokat és érdekeket) a megyék nem nélkülözhetik saját terveik összeállításához.

A makroszintű recesszió kedvező változása kezdetén, 1993-tól a beruházások korszerű bonyolításához szükséges:

- a tulajdonosi érdekeltség fokozottabb érvényesítésével a privatizáció gyorsítása az iparban és a mezőgazdaságban;
- az élelmiszer-feldolgozó ipar "regionálisan" összehangolt fejlesztése, ehhez a rendelkezésre álló olcsó termálenergia felhasználása;
- az építő- és építőanyagipar fejlesztése;
- az ipari és a lakossági szolgáltatás (terciér szektor) korszerűsítése;
- a gazdasági szerkezetváltást segítő szakképzés megszervezése;
- a marketing és a közvetlen piaci információ folyamatos biztosítása;
- a pénzügyi infrastruktúra vállalkozáscentrikus szerepének bővítése;

— gazdaság szervező és -irányító szakemberképzés és a továbbképzés megszervezése.

A gazdasági programok ma még inkább makroszintű gazdasági érdekeket és célokat helyeznek előtérbe, 1994-től kezdve azonban a regionális és többtényezős, illetve a megyei gazdasági programok is közvetlenebbül napirenden szerepelnek majd.

A VIDÉKI BANKÉLET NÉHÁNY ALAPKÉRDÉSE

Lengyel Imre

A vidéki, avagy másképpen a falusi bankhálózat szervezéséről, ezzel kapcsolatban a mezőgazdasági hitelezésről igen sok szó esett az utóbbi egy-másfél évben. Írások tömege adott hírt a tervezett bankhálózat körüli bábáskodásokról, az alakuló takarékszövetkezeti szövetségről, ecsetelve a vajúdas már jelentkező "jósló fájásait". Az alapos makrogazdasági, pénzügyi és banküzemeltetési elemzésekben azonban alig esett szó magáról a "vidékről". Arról, hogy a jelenlegi magyar bankrendszer térbeli kiterjedtsége alapján mit nevezhetünk vidéknek, a megcélzott ügyfélkörre mi jellemző, várhatóan milyen bankszolgáltatásokra lenne "vevő" és ezt melyik pénzügyintézet képes nyújtani? Ezen előadás keretében a fenti kérdésekkel foglalkozom.

A bankhálózatok szempontjából "vidéknek" azokat a térségeket és településeket célszerű nevezni, ahol a bankszolgáltatások helyben nem, vagy csak körülményesen vehetők igénybe. Ezen bankhiányos térségek közül nyilvánvalóan azok vannak nehezebb helyzetben, ahol a gazdaság szereplőinek többsége önállóan kénytelen kapcsolatot keresni és tartani a pénzügyintézetekkel.

A magyar bankrendszer "vidékiségének" vizsgálatakor külön kell választani a kereskedelmi bankokat és szakosított pénzügyintézeteket, valamint a takarékszövetkezeteket. A kereskedelmi bankoknak és szakosított pénzügyintézeteknek témánk szempontjából alapvető jellemzői:

- kiterjedtebb vidéki hálózattal csak néhány bank rendelkezik;
- a területi egységek kizárólag nagyobb városokban vannak;
- községekben még részleges bankfiókok (kirendeltségek) sincsenek.

A közel háromtucatnyi kereskedelmi bank és szakosított pénzügyintézet mind fővárosi központú (első vidéki "fecske" a Rákóczi Bank Miskolcon), működésük erősen centralizált, a hálózati egységek mozgásteret szűk. A gazdaságban lezajló térbeli decentralizációs folyamattal ellentétesen a magyar bankrendszerben kizárólag centralizációs jegyek dominálnak. A bankközpontok érdemi döntéseket hozó fővárosi szakemberei pedig az "átlagvidék átlagtelepüléséből" kiindulva, nem képesek áttekinteni a sokszínű vidéki gazdaságot, nincsenek információik és tapasztalataik a vidéki gazdasági élet szereplőinek sajátosságairól.

A fővároson kívül mintegy 750 bankfiók található, amelyek 80 %-a öt bankhoz tartozik. Legkiterjedtebb és évek óta változatlan hálózattal az Országos Takarékpénztár és Kereskedelmi Bank Rt. (OTP) rendelkezik, 233 településen van 318 vidéki fiókja. Szinte kizárólag az 5 ezer főnél népesebb településeken, azaz mindegyik városban és mintegy 60 nagyközségben, ahol a lakossági ügyfelek "tömörülnek". Viszonylag kiterjedt hálózattal rendelkező további bankok: Ibusz Bank Rt., Magyar Hitel Bank Rt. (MHB), Kereskedelmi Bank Rt. (KHB) és a Budapest Bank Rt. (BB). Az Ibusz Bank közel száz egysége elsősorban a nagyobb városokban működik, jelenleg a bankügyleteknek igen szűk skálájával foglalkoznak. A három nagybank a Magyar Nemzeti Bank (MNB), az Állami Fejlesztési Bank és a Budapesti Hitelbank "osztódásából" jött létre 1987-ben. Az MNB mindegyik megyeszékhelyen megtartotta igazgatóságát, a megye különböző városaiban levő 2—4 egységét pedig "átörökítette": a KHB 47, az MHB

23, a BB 19 fiókból álló, területileg egyenlőtlen eloszlású vidéki hálózattal indult. Ezek a nagybankok az elmúlt években komoly hálózatfejlesztést hajtottak végre, megkétszerezték-megháromszorozták egységeik számát, kiegyensúlyozott területi képviseletre törekedtek. Elsősorban a nagyobb városokban hoztak létre fiókokat, így a városhálózat kb. harmadában-felében vannak jelen. A kisebb bankok közül néhányan (Mezőbank, Agrobank, Takarékbank, Postabank) erőteljes fejlesztési politikát folytatva mindegyik megyében (megyeszékhelyeken és nagyobb városokban) megpróbálnak jelen lenni, de még csak a hálózatfejlesztés elején, derekán járnak. A többi banknak nincs vidéki hálózata, avagy nem számottevő.

A kereskedelmi bankok nagyjából a településhálózathoz alkalmazkodva felülről-lefelé kezdték el kiépíteni vagy továbbfejleszteni fiókhálózatukat: az 50 ezer főnél népesebb 20 városban átlagosan 10-12 bank van jelen, és itt található a vidéki bankfiókok fele is (ha az OTP egységeitől eltekintünk). A kisebb lélekszámú települések felé haladva elfogynak a bankok és a fiókok is: abban a 120 városban, ahol a lakosságszám 10 és 50 ezer fő között van, átlagosan 2 bankfiók található. A 10 ezer főnél kisebb népességű mintegy 2900 település közül már csak a nagyobbakban (mintegy százban) van fiók, azok is szinte kizárólag az OTP-hez tartoznak. A vidéki lakosság közel harmada, mintegy 3 millió ember a lakóhelyén nem tud kereskedelmi banktól szolgáltatást igénybe venni. Úgy tűnik, hogy a kereskedelmi bankok általában megelégszenek megyénként 2-4 városban levő egység létrehozásával, ahonnan a környék vállalataival, vállalkozóival kapcsolatot tudnak teremteni. A kisebb városokban csak a lakossági pénzügyekben otthonos OTP (és IBUSZ Bank), valamint a takarékszövetkezetek vannak jelen, míg utóbbiak a falvakban már egyedül "állják a sarat" a postahivatalok, mint forrásgyűjtő helyek társaságában.

A településhierarchia mentén felülről-lefelé terjeszkedő és napjainkban mintha megtorpanó kereskedelmi bankokkal ellentétben a takarékszövetkezetek alulról "építkeztek". Hosszú ideig csak községekben működhettek, városokban 1985-től nyithattak kirendeltségeket. Jelenleg 256 takarékszövetkezetnek 1771, azaz átlagosan 7 egysége van egymással szomszédos településeken (illetve közeli városokban). A takarékszövetkezetek a települések felében vannak jelen; az ezer főnél népesebb települések szinte mindegyikében. Az igen változatos képet mutató, de átlagosan 6-7 ezer fős tagság tulajdonában levő kis létszámú (28-30 fő) és kis alaptőkéjű (1991 végén 19 millió Ft) pénzügyintézeteknek elsősorban lakossági ügyfélkörük van, de már elkezdtek vállalkozások finanszírozását is. A takarékszövetkezetek egymástól teljesen függetlenül működnek, viszont még napjainkban sem sértik meg a "szomszéd vadászterületét", így nincs közöttük rivalizálás (legfeljebb a megyeszékhelyeken). Jelenleg még nem látható, hogy a komoly koordinációs jogköröket kiharcoló Takarékbank milyen hatalmat képes megszerezni, a takarékszövetkezetek önállóságukat meddig képesek megőrizni.

Míg a kereskedelmi bankok általában teljes tevékenységi körű bankfiókokat hoznak létre 15-20 alkalmazottal, addig a takarékszövetkezetek kirendeltségei 2-4 főből állnak. A takarékszövetkezetek vezető testületeiben a tagság képviselői kétharmados többségben vannak, a pénzügyintézet mint vállalkozás üzleti érdekeivel a helyi társadalom és gazdaság érdekeit folyamatosan ütköztetik, és többek között emiatt is jónéhány gazdaságtalan kirendeltséget üzemeltetnek.

A pénzügyintézetek vidéki ügyfélköre a települések helyi gazdaságának résztvevőiből áll: a (magán vagy állami tulajdonú) nagyvállalati telephelyek, a helyi termelő magán-

vállalkozások, a termelői és lakossági szolgáltatások, az önkormányzatok és intézményeik, valamint a háztartások (a lakosság). Mindegyik ügyféltípusnak alapvető érdeke a bankfiók könnyű elérhetősége. Ha a fiók az adott településen van, akkor az ügyfél számára általában rövid idő alatt és "olcsón" elintézhető a bankügyek. Ha azonban gyakran el kell utazni egy másik településre, ami költséges és időigényes, akkor csak az ügyfelek egy része mozog: a vállalati részlegek és intézmények ügyintézői, a jól menő vállalkozók és a tehetősebb (autós) lakosok. Nagyobb városba (megyeszékhelyre), ahol a bankok között válogatni lehet, a közlekedés nyilván jóval drágább és még több időbe kerül. A vidéki ügyfelek többsége ritkán vállalkozhat az utazásra, egyrészt a költségek miatt, másrészt a munkából is kiesik, mivel a bankok nyitvatartása általában egybeesik az ügyfelek munkaidejével.

A "vidéki bankhálózatnak" éppen az lenne a feladata, hogy a lassan formálódó és főleg a második gazdaságból kinövő, a kárpótlás lezajlása után úgy-ahogy kialakuló falusi helyi gazdaságoknak tegye lehetővé a bankszolgáltatásokat: számlavezetést, pénzügyi információkat és tanácsadást, hitelnyújtást stb. Ebbe a városi bankfiókokat nehezen elérő rétegbe sorolhatók az agrárvállalkozókön kívül a termelő, szolgáltató stb. szférában működő vállalkozók, akik általában alkalmazott nélkül dolgoznak (pl. a minden településen meglévő boltosok, kocsmárosok, szerelők, kisiparosok stb.), a részmunkaidőben (pl. a mezőgazdasági kistermelésben) vállalkozók, a szaporodó mindenféle "kényszervállalkozók" stb. mellett a települési önkormányzatok intézményei is. Ha megváltozik a mezőgazdasági kistermelés szabályozása (jelenleg 750 ezer Ft árbevételig adómentes) és előírják nagyobb körben a könyvelést, akkor tömegesen kell bankszámlákat nyitni falvakban is.

A helyi gazdaságban kiemelten fontos szerepet töltenek be a háztartások, nemcsak mint fogyasztók, hanem mint pénzügyi ügyfelek: számlavezetők, megtakarítók és hiteligénylők is. A korábbi egyoldalú megtakarítási formák (betétek, takaréklevelek) helyett egyre változatosabb alkalmak adódnak a "vagyonmegőrzésre", de nincs aki ismertetné a falusi emberekkel ezeket a lehetőségeket és megszervezné az ügyleteket. Az alapvető pénzügyi ismeretek hiánya miatt gyakori személyes konzultációk is kellenek, amiket csak helyben levő kirendeltségeken (és az utcán, boltban, meccsen összefutva) lehet megtartani. Továbbá a falvakban élők vagyonának döntő része a "házakba van bekövesedve". 1990 előtt tömegesen épültek olyan családi házak, amelyeket manapság sokan sem fenntartani, sem eladni nem tudnak. Becslések szerint a lakossági vagyon megoszlása Magyarországon: 20 % pénzmegtakarítás, 20 % ingóság és 60 % ingatlan (ház, lakás). Falvakban a házak 90-95 %-a magántulajdonban van, ezért az ingatlanpiac finanszírozása (jelzálog-ügyletek formájában) előbb-utóbb előtérbe fog kerülni. Ingatlanpiacok pedig helyi információk és helyi ügynökök nélkül nem működhetnek.

A fentiek alapján egyértelmű, hogy nincs értelme "vidék bankjáról" beszélni, mivel a települések helyi gazdasága által igényelt bankszolgáltatásokat egyetlen országos pénzügyi intézet sem képes egyedül nyújtani. Valamint az is nyilvánvaló, hogy nem csak mezőgazdasági finanszírozásról van szó, ugyanis a falvak helyi gazdaságában a szolgáltatások, a háztartások stb. ugyanúgy fontosak (az 1990-es népszámlálás adatai szerint a falvak aktív keresőinek 29 %-a dolgozott a mezőgazdaságban).

Olyan többszereplős vidéki bankéletnek van realitása, amikor a kereskedelmi bankok városi fiókjai a falvak helyi gazdaságának nagyobb és mobilabb szereplőivel

állnak kapcsolatban, és az agrárvertikumokon (vágóhidak, konzervgyárak, cukorgyárak stb.), felvásárló cégeken keresztül finanszírozzák a falvak mezőgazdasági kistermelését is (azaz nem a kistermelők ezreinek kell kisösszegű forgóeszköz hitelekért folyamodni), hasonlóan a 80-as évek második gazdaságához.

A falvakban levő immobil, a városi bankfiókokkal kapcsolatot létesíteni nem tudó ügyfelek számára csak helyben levő kirendeltségek tudnak bankszolgáltatásokat nyújtani. A számítások szerint kereskedelmi bankoknak nem éri meg fiókot nyitni 8-10 ezer főnél kisebb településeken: létesítésük sokba kerül és nem is gazdaságos. A helyi gazdaság ezen immobil részének finanszírozására viszont a meglévő takarékszövetkezetek többsége alkalmas, mivel rendelkeznek információkkal és megfelelő forrásokkal, valamint csak egyszerűbb bankügyletek merülnek fel. Nagy előnyük, hogy a helyi társadalomba beágyazódva alkalmazkodni tudnak az eltérő ütemben piacosodó, területileg rendkívül változatos falusi helyi gazdaságokhoz. Továbbá a piaci intézményrendszer "üres foltjait" (könyvelési, befektetési, ingatlan cégek stb.) is nekik kellene kitölteni.

Ezen előadás időpontjában még nem tudjuk, hogy a takarékszövetkezetek és a Takarékbank vidéki egységei között milyen munkakapcsolat alakul ki. A "vidék" fejlődésének kulcskérdése a települések jelenleg még felemás helyi gazdaságának talpra állása, amely ugyanúgy nem magyarázható makrogazdasági okfejtésekkel, mint ahogy a 70-es évek második gazdaságának prosperálása előtt is értetetlenül álltak a vidéket csak jelentésekből ismerő szakemberek. A helyi gazdaságok legfontosabb piaci intézménye a helyben levő pénzintézet, amely nemcsak finanszíroz, hanem információt gyűjt és közvetít, tanácsot ad és teljesítményt mér, üzleti tervet ellenőriz és partnereket hoz össze stb., valamint alapvető szerepet játszik a piaci kultúra elterjesztésében. Ebből a szempontból a vidéki bankélet támogatása nem pénzügyi és nem banki, hanem modernizációs és területfejlesztési kérdés. Mivel a falusi munkanélküliség két-háromszorosa az országos átlagnak, ezért a szociális piacgazdaság kiépítése azt is jelenti, hogy a falusi helyi gazdaságok fejlődését fokozottan kell támogatni. Ha ez nem valósul meg és ezek a helyi gazdaságok nem képesek felszívni a munkanélküliek többségét, akkor munka reményében a falvakból a városokba beáramlók által keltett feszültségek kezelése jóval többre fog kerülni.

AZ INFRASTRUKTÚRA JELENTŐSÉGE AZ ALFÖLD GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉBEN

Hanyecz Vince

Az infrastruktúra szóval illetett problémakör az utóbbi években értékelődött fel igazán. Egyre inkább bebizonyosodott ugyanis, hogy az ún. elsődleges gazdaság hatékony működtetése, eredményessége és fejlesztése csak akkor garantálható, ha annak tágabb értelemben vett feltételrendszerét is magas színvonalon biztosítjuk, illetve működtetjük.

Az infrastruktúra rendkívül összetett kérdéskomplexum. Egy része a klasszikus értelemben vett "adottságok" közé sorolható (természeti, társadalmi, stb.), más része jelentős befektetéssel megvalósítható, látszólag improduktív tevékenységeket takar, harmadsorban bizonyos szintű értéknövelő, értékelőállító, értékmegőrző közreműködés keretében jelenik meg. Végül is mindegyik — bár közvetve, de jelentős — hatással van az anyagi termelés színvonalára.

Regionális megközelítést alkalmazva: egy adott térség infrastrukturális állapota potenciális lehetőséget jelent a gazdaság jó vagy kevésbé jó működéséhez, behatárolva a továbblépési lehetőségeket is.

A leírtak következményeként fogalmazható meg egy paradox felismerés, nevezetesen az, hogy amennyiben az infrastruktúrát az elvileg szűkítő "gazdasági" jelzővel ruházzuk fel, akkor a hozzárendelhető területek köre nemhogy szűkül, hanem tovább gyarapodik. A gazdasági-gazdálkodási infrastruktúra ugyanis olyan lényeges elemek figyelembevételét is megköveteli, mint pl. a népesség, a foglalkoztatási viszonyok, a településstruktúra — csupán a legfontosabbakat említve.

Az Alföld infrastukturális helyzetét felmérő munka eredményéből ehelyütt csupán három terület kiemelésére, illetve igen vázlatos elemzésére kerül sor. Ezek az alábbiak:

- népesség,
- mezőgazdasági vízkészletek,
- intézményrendszer.

A további témakörök jellemzőit tartalmazó állapotfeltárás eredményei a szerzőnek "A mezőgazdasági infrastruktúra területi jellegzetességei az Alföldön", valamint "A rurális területek infrastrukturális állapota Békés megyében" c. tanulmányaiban kerültek összegzésre.

Népesség

Az Alföldre vonatkozó fontosabb jellemzők címszavakban a következők:

- alacsony népsűrűség,
- növekvő természetes fogyás,
- növekvő elvándorlás,
- elöregedtség,
- "aluliskolázottság".

Gazdasági aspektusból az utóbbi kettő különös figyelmet érdemel.

Az *előregedtettség* egyben azt is jelenti, hogy a vidék átlagához, még inkább az országos átlaghoz viszonyítva alacsony az új érték előállítására alkalmas korosztály részaránya, és veszélyeztetett a produktív munkaerő "újratermelése".

Másik oldalról, különösen nehéz helyzetet szül a szociális gondoskodás elemi követelménye. Azt világosan látni kell, hogy az Alföldnek, azon belül súlypontosan egyes tájegységeinek egyértelműen átlagon felüli bánásmódban kell részesülniük. A természetes szociális terheket az itt élő aktív korú lakosság önmaga nem képes elviselni.

Az *iskolázottságot* azért kell kiemelten kezelni, mert a gazdasági előrelépésnek a munkaerő kvalitása az egyik legfontosabb feltétele. Arról van szó ugyanis, hogy az anyagi termelés folyamatában a megtestesült végeredményben az emberi hozzáértés az, ami a legnagyobb értéket képviseli. Az sem lehet vitás, hogy az Alföld gazdaságát az intenzív struktúra irányába kell elmozdítani, aminek sikere ugyancsak az alkalmazott munkaerő képzettségén múlik.

Végül, a természeti értékekkel való hatékony gazdálkodás, csakúgy, mint ezen értékek megóvása, olyan színvonalú, a kompromisszumok eredőjét is látni képes szakemberek tevékenységét követeli meg; akik ismerik a soktényezős gazdálkodás legfontosabb összefüggéseit. Ez utóbbihoz — bővebb kifejtés nélkül — még annyit kell hozzátenni, hogy a vállalkozások alakulófélben lévő szabadsága nem vezethet a felelőtlen "szabadossághoz", értékeink feléléséhez, ami viszont előremutató gondolkodást igényel a gazdaság minden egyes szereplőjétől.

Mezőgazdasági vízkészletek, vízhasználat

Másodikként álljon itt egy látszólag nagyon speciális problémakör. Hangsúlyozva a látszólagosságot, rögzíteni kell néhány bizonyított/bizonyítható axiómát, illetve tényt:

- az Alföldön a múltban is, a jelenben is, és várhatóan a jövőben is az élelmiszer-gazdaság volt/lesz a jellemző kulcságazat;
- ennek az ágazatnak az alapja a növénytermelés;
- a növénytermelés meghatározói a talaj-, a tápanyag- és a vízviszonyok;
- több mint tíz évre visszatekintve az Alföldön "dühöng" az aszály;
- a vízellátottság a növénytermelés legfőbb "rizikófaktorává" vált;
- a természetes csapadék alakulására vonatkozó távprognózis semmi jóval nem kecsegtet.

A mezőgazdaság — normális körülmények között — két vízforrásból táplálkozik: a természetes csapadékból, valamint a felszíni vizekből és a talajvízből. A természetes csapadéknak erre a tájra jellemző alakulása közismert, a másik forrásnak két — most már tartósan mondható — jellemzője figyelemre méltó. Az egyik, hogy az Alföldön jelentősen lecsökkent a talajvízszint, a másik, hogy a folyók vízhozama is számottevően megcsappant. Úgy is összegezhethetjük, hogy mind a természetes vízforrások, mind az azok mesterséges pótlását biztosító vizek elégtelenné váltak a növények vízellátására.

Ezen "infrastrukturális hiányosság" megköveteli:

- a víz- és energiatakarékos öntözés gyakorlatának (lehetőségének) megteremtését,
- a "száraz" gazdálkodás technológiai rendszerének kidolgozását,
- a szárazságtűrő növényfajták kinemesítését,
- és a vízkészletek felhasználásának tudományos alapon történő szabályozását.

Ennek következetes végrehajtása jelentősen fokozná a terméshibiztonságot, megnövelve ezzel a térség népességeltartó, illetve népességmegtartó képességét.

Intézményrendszer

A "régió-problémák" fontosságát felismerve folyamatosan alakult ki az az intézményhálózat, amely perspektívikusan is kedvező környezetet biztosított az Alföld gazdasága, ezen belül elsősorban élelmiszergazdasága felemelkedéséhez.

-Az Alföld-program megvalósításában is kulcsfontosságúnak tartom ezen intézmények létét, vele együtt regionális jellegük erősítését, s a mostaninál sokkalta nagyobb támogatását.

Hogy miért kell ezt hangsúlyozottan leszögezni? Az eddigi — alföldi kérdésekkel foglalkozó — megnyilatkozások (tanulmányok, előadások) csaknem mindegyike egybehangzóan foglalt állást abban, hogy ez a nagytáj nem tekinthető homogénnek. Az általánosan érvényes jellemzőkön túl az egyes mezo-, illetve mikrorégiók további sajátos problémákat hordoznak magukban, amelyek megoldása egyetlen "Alföld-séma" szerint elképzelhetetlen.

Egyébként sem véletlen, hogy külön intézmények szerveződtek a nyírségi homok, a karcagi szik, a szarvasi öntözés, a kecskeméti zöldség-szőlő-gyümölcs-, illetve a szegedi gabonatermesztés kutatására, fejlesztésére. Kézenfekvőnek kell tekinteni tehát a tradíciók újraélesztését, s a meglévő intézményhálózat térséghez kötött tevékenységének erősítését. Aligha lehet kétséges ugyanis, hogy ezek az intézmények funkcionálisan csaknem teljes egészében képesek lefedni az Alföld-problémát, főleg annak teljes élelmiszergazdasági vertikumát és környezeti kérdéseit.

Az általuk képviselt szellemi kapacitás — megítélésem szerint — teljesen alkalmas:

- az alföldi helyzetkép feltárására,
- a regionális problémák megfogalmazására,
- a jellemző mikrorégiók kialakítására,
- a fejlesztés koncepciójának felvázolására,
- a fejlesztés gyakorlatának szakmai megalapozására,
- a gazdálkodás "művezetésére", a szaktanácsadásra.

Ebbéli képességük, alkalmasságuk értelmes kihasználása kormányzati szintű feladatként kezelendő.

REGIONÁLIS MUNKAERŐFEJLESZTŐ ÉS KÉPZŐ KÖZPONT A DÉL-ALFÖLDÖN

Molnár György

Az "Emberi Erőforrások Fejlesztése" elnevezésű világbanki program részeként, kormányhatározattal támogatva jön létre a Békés és Csongrád megye gazdasági szerkezetváltását, foglalkoztatási helyzetének javítását elősegíteni hivatott Békéscsabai Regionális Munkaerőfejlesztő és Képző Központ (BRMKK). Az intézmény a tervezett 9 bázisból álló országos hálózat dél-alföldi szervezete.

Az elmúlt években, 1991 és 1993 között kezdte meg működését a budapesti, a pécsi, a debreceni, a székesfehérvári intézmény. 1994-ben kerül átadásra a kecskeméti és a békéscsabai, 1995-ben pedig a szombathelyi regionális központ.

A hálózat intézményei nemzetközi színvonalú technikai háttérrel kerültek felszerelésre, és speciálisan felnőttképzésre orientált oktatásmódszertani rendszert alkalmaznak. A központok rendeltetése munkanélküliek, munkanélküliséggel veszélyeztetettek és foglalkoztatottak képzése az adott térség helyi gazdaságfejlesztési tendenciái által meghatározott szakirányokban. Ily módon e szervezeteknek egyidejűleg kell gazdaságfejlesztési és jóléti, foglalkoztatási funkciót betölteniük. Létrehozásuk forrásait az önkormányzatok (ingatlan átadásával), a Munkaügyi Minisztérium (az épületkonstrukció lebonyolításával) és a világbanki program (a hitel által megvalósított eszközbeszerzés lehetőségeivel) biztosították.

A BRMKK tevékenységi területei

1. *Képzés* (munkaerőpiaci felnőttképzés, sajátos helyzetű rétegek speciális képzése, regionális és helyi fejlesztési programok képzési komponenseinek biztosítása)

A munkaerőpiaci felnőttképzés keretében a munkanélküliek képzésére, a munkáltatói és egyéni megrendelések teljesítésére kerülhet sor. A sajátos helyzetű rétegek közül a pályakezdők és a tartós munkanélküliek, valamint az etnikumok, hátrányos helyzetűek képzése valósul meg. További programok képzési komponensének biztosítását az Alföld-programhoz és a kistérségi fejlesztési programokhoz tervezzük.

2. *Tanácsadás és szolgáltatás* (képességvizsgálat és pályorientáció, vállalkozási-, munkaerőpiaci-, és szakterületi szaktanácsadás, szolgáltatás, nyomkövetés)

3. *Térségi szakképzési koordináció* (vizsgáztatás, szakoktatók továbbképzése, szakképzési gyakorlóhely biztosítása)

A modernizáció általános képzési szükségletei, valamint térségünk lehetséges fejlődési irányai alapján a központban Mezőgazdasági és Környezetvédelmi-, Vállalkozási, üzleti és idegenforgalmi-, Elektronikai és informatikai-, valamint Ipari szektor működik.

Az intézmény egyidejűleg három meghatározó minőségi követelményt biztosít. Képzési tevékenysége:

- komplex
- rugalmas
- gyakorlatcentrikus

Komplexitását a munkanélküliekkel, a hallgatókkal való teljes körű foglalkozás jelenti. Tevékenységi rendszerének három egymásra épülő szakasza van.

Az első szakaszban kerül sor az alkalmassági, ismeretszint- és képességvizsgálatra, a pályorientációra, valamint az általános munkaerőpiaci felkészítő tréningre (felzárkózás, személyiségfejlesztés, álláskeresés stb.).

A második szakaszban történik a szakirányú képzés át- vagy továbbképző jelleggel.

A harmadik szakaszt a képzés végén a munkanélküliek egy évig tartó nyomon követése jelenti, melynek információi a képzés irányainak helyességét, az oktatás eredményességét, értékét jelzik vissza az intézménynek.

Rugalmassága a képzési rendszernek a tananyag modulárisan (ismeretegységek alapján) felépített tartalmi és módszertani rendjéből ered, mely a képzésbe való belépés különböző szintjeinek alkalmazásával lehetővé teszi a már meglévő ismeretanyag figyelembe vételét, felhasználását, ugyanakkor megvalósulhat az ismeretszerzésben az egyéni előrehaladás, instruktori segítséggel az önálló tanulás.

A *gyakorlatcentrikusságot* a tananyagkészítésben az egyes szakmák, munkakörök konkrét ismeret- és képességigényének összeállítása, az oktatásban pedig az elmélet és a gyakorlat egysége biztosítja. Ily módon a tanulási folyamat végeredménye a konkrét, praktikus, alkalmazható tudás, ismeret. A képzési szektorok vezetőit, a tananyagfejlesztőket, a tanácsadókat, valamint a képzési-tanulási folyamatot közvetlenül irányító instruktorkat külföldi (írországi és kanadai), illetve hazai, már működő átképző központokban készítik fel. A világbanki program ír és kanadai szakértőinek kontrollja folyamatosan érvényesül.

Összefoglalva: Az új típusú felnőttképző központ Békéscsabán történő létrehozása egy meghatározóan piac- és innovációorientált szervezetet biztosít a térség átfogó fejlesztési törekvéseihez. Egyrészt új minőséget hoz létre a képzési intézményrendszerben, másrészt lehetővé teszi az Alföld-program részeként a fejlesztési célkitűzések komplexitásának megvalósítását, az emberi erőforrások bővítését, gazdagítását.

SZÁMÍTÁSTECHNIKAI ÉS TELEKOMMUNIKÁCIÓS ESZKÖZÖK SZEGEDI VÁLLALKOZÁSOKNÁL

Nagy Gábor

Bevezetés

Az előadás empirikus vizsgálatokon alapul. Kérdőíves felmérést végeztünk szegedi székhelyű vállalkozások körében. Néhány vállalkozóval pedig interjút készítettünk. A felvétel célja többes volt: látni akartuk a vállalkozók nézőpontjából Szeged — mint centrum — előnyeit és hátrányait, a prosperitás akadályait, illetve a lehetséges kiút néhány lépését. Második markáns része a felmérésnek a számítástechnikai és telekommunikációs eszközökkel való ellátottság, az alkalmazási területek skálája és hatékonyságának számszerűsítése volt. Végül igyekeztük feltárni a vállalkozások térbeli kapcsolatterendszerét.

Szeged oktatási szerkezete nem kedvező a vállalkozások szempontjából. (Hiányoznak a szakképzést nyújtó műszaki, közgazdasági, pénzügyi, számviteli és külkereskedelmi felsőfokú intézmények!) A cégek vezetői ennek ellenére igen nagy százalékban rendelkeznek a vállalkozás irányításához szükséges szakirányú végzettséggel, de mivel ezt a tudást nem helyben szerezték meg, így intézményes és informális kapcsolataik jelentős hányada túlmutat a város határain. Ahol nincs meg a diplomával dokumentált végzettség, ennek hiányát az elvégzett tanfolyamok hivatottak pótolni, illetve a megfelelően kiválasztott munkatársak hozzák a szükséges ismereteket.

Telekommunikációs eszközök.

A vállalkozások csaknem 90 %-ában van telefon — legalább egy fővonal —, és ahol esetleg még hiányzik, ott a soron következő beruházás ez lesz. A kérdőívben kértük, hogy értékeljék a telefon meglétének mérhető hatását néhány, az üzleti tevékenységgel összefüggő területen. Közepesnél erősebb hatás adódott a kapcsolatteremtés/kapcsolattartás területén. Legkevésbé a mezőgazdasági vállalkozások, legintenzívebben az oktatási és kulturális cégek érezték a pozitív hatást. Közepes erősségű hatást tudunk kimutatni az üzleti tárgyalás/üzletkötés, valamint a rendelés/készletbeszerzés esetében. Előbbi esetben az anyagi ágazatok jóval fontosabbnak értékelték a telefon szerepét, a nem anyagi cégeknél csak a tárgyalási szakasz bonyolódik telefonon, az üzletek a személyes találkozókon kötődnek. A második esetben — teljesen természetesen — a kereskedelmi cégek értékelték messze legpozitívabbnak a telefon meglétét, míg az oktatási és kulturális vállalkozások esetében a telefonnak alig van jelentősége. Még jól érzékelhető a telefon meglétének hatása a vállalkozás menetére az információszerezés és a piacfeltárás/piacbővítés területein. Mindkét esetben az ipari és a mezőgazdasági vállalkozók azok, akik az előnyöket nagyobb számban jelezték, ugyanakkor — számomra váratlanul — az építőipari ágazat alig használja a telefont ilyen célra.

A hagyományos telekommunikációs eszközök közül a telex háttérbe szorul, bár állománya 1990 és 1993 között is bővült. A "felelős" egyértelműen a telefax állománynak robbanásszerű gyarapodása. Ez az eszköz 1993-ra a vállalkozások kb. negyötödében már jelen van. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy csak a cégek mintegy egyharmadának van külön fax-vonala és külön száma. Véleményünk szerint ez nagymértékben rontja — a különben nagyon hasznos gép — kihasználhatóságát, ráadásul a gép elérhetőségét is korlátozzák általa. Alkalmazási területeit viszonylag jól feltérképezték a vállalkozók, sokkal jobban kihasználják például, mint a régi jó telefont. Leggyakoribb alkalmazási területek: termékbemutató, ajánlás/ajánlatkérés, adatszolgáltatás, szerződéstervezetek, üzleti levelezés, rendelés stb. A jövő beruházásai között ott szerepel a telefax is — elsősorban azoknál a vállalatoknál, ahol még nincs —, de a bővülés üteme egyértelműen csökkenni fog.

Az új telekommunikációs szolgáltatások (zöld szám, konferencia szolgáltatás, Hungary Direct stb.) és eszközök (pl. mobil telefon) még alig jelentek meg a vállalkozások életében. Ebben szerepe lehet az árképzésnek, a MATÁV nem eléggé hatékony marketing munkájának, de annak is, hogy még nem kézzelfoghatóak az újdonságok gazdasági előnyei. A közeli beruházási célok között csak egy mobiltelefon-beruházás erejéig vannak jelen az új szolgáltatások és eszközök.

A kisebb méretű cégek fajlagosan jobban ellátottak telekommunikációs eszközökkel, de a "nagyok" sokkal több területen képesek a belőlük adódó gazdasági előnyöket realizálni.

Számítástechnikai háttér

1993 végére a cégek több mint 90 %-a rendelkezik számítógéppel. A legfontosabb alkalmazási területek a nyilvántartás (a felmért vállalkozások 74 %-a gépesítette), illetve a pénzügy-számvitel (65 %). A leggyengébb a gépek kihasználtsága az építőiparban. Itt átlagosan három területet gépesítettek cégenként. A "pálmát" a külkereskedelmi cégek viszik el a gépre vitt hatféle tevékenységgel. A már gépre vitt tevékenységek a kézi feldolgozásnál jobb hatékonyságot biztosítanak, de sok esetben a különbség kicsi, s ez elriasztja a vállalkozókat a további gépesítéstől. Kiemelkedően jól gépesíthetőnek bizonyultak a könyvelési feladatok minden ágazat számára. Nagyon szűk a gépesítés az agrár- és az építőipari ágazatokban; az ipar, a szállítás, illetve a személyi és gazdasági szolgáltatások majdnem minden területen átlag körüli hatékonysággal használják a számítógépet, míg a kereskedelem, de főként az oktatási és a kulturális szolgáltatások nagyon sok területen az átlagot jóval meghaladó hatékonyságot tudnak elérni.

A géppark fejlesztését elsősorban a több géppel rendelkező vállalkozások tervezik. Nagy az igény a hálózatok kiépítésére és bővítésére (ebben az oktatási kiscégek járnak elől). Az adatbankok, központi információs rendszerek elérhetőségét a szállítási és a nagyobb ipari, építőipari cégek hiányolták. Hasonló elvárások fogalmazódtak meg a külkereskedelmi cégek részéről is.

A fajlagos mutatók itt is a néhány főt foglalkoztató kis cégek jobb ellátottságát mutatják, de a szélesebb alkalmazási területeket inkább a nagyobb cégekhez köthetjük. Éppen a "kicsik" azok, akik — kivéve az oktatási vállalkozásokat — nagyon nehezen

találják meg a számítástechnika alkalmazásának új területeit. Arra, talán az anyagi kockázattól való félelmükben, "lassan mozdulnak rá".

A jelen gondjai, a fejlesztési lépések

Az üzleti prosperitás legfontosabb gátló tényezője a pénzügyi háttér hiánya. Csak a kereskedelmi cégek nem említették ezt, talán a kisebb indulótőke, a pénz nagyobb forgási sebessége, így a biztosabb haszon okán. Ehhez kapcsolódva sokak gondja az értékesítési lehetőségek beszűkülése, ami a hagyományos állami-nagyvállalati vevőkör elvesztését jelentheti. Többen okolják a megnövekedett konkurrenciát a vállalkozás problémáiért, de nem kevesen említették azt is, hogy a nagyobb verseny kedvezően hat a cég tevékenységére, állandó kihívást intéz minden munkatárshoz, s ennek mindenki igyekszik megfelelni. Emellett racionális munkaszervezésre, folyamatos megújulásra ösztönöz, s ez valahol a vásárlónál kell, hogy jelentkezzen korszerűbb áru, figyelmesebb kiszolgálás, jobb minőségű szolgáltatás formájában. Gyakori a panasz az információk hiányára, főként a kisméretű cégek részéről. Ugyanakkor láttuk, hogy ezek nem képesek kihasználni a telefon, a fax ilyen irányú alkalmazásában rejlő lehetőségeket. Általános gond az infrastruktúra színvonala, s való igaz, e téren még akad tennivalója mind az államnak, mind az önkormányzatoknak. Felmerült, hogy a helyi munkaerő minősége gátolja a gazdasági pezsgést. Erre vonatkozóan a kérdőívben szerepelt egy kontrollkérdés, mely a szegedi munkaerő minőségére kérdezett rá. Ennek fényében úgy tűnik, hogy a munkaerőre panaszgató cégvezetők mint sémát említik e problémát, hiszen a részletes kifejtésnél mindegyikük jó, esetenként nagyon jó minősítést adott a helyi munkavállalók képességeire a különböző részterületeken.

A fejlesztési lépések között első helyen az infrastruktúra áll. A telefonhálózat, a közút, a vasút, a víziút mind markánsan jelen vannak a fejlesztési elképzelésekben. A másik dominás csoport a vállalkozás elindulásához/működéséhez nyújtott segítségkörét öleli fel (kedvezményes telephely, közművesítés, adókedvezmény). Ezekre főként az anyagi ágazatoknál van erősebb igény. Vállalaton belül is igen pontos elképzelések vannak a fejlesztési lépésekről a választékbővítéstől az irányítási rendszer átszervezéséig.

A cégvezetők meglehetősen pontos jövőképpel rendelkeznek rövid, közép és hosszú távon egyaránt. Általában szerény növekedést várnak az elkövetkező egy-két évben, nagyobb távon a makrogazdasági helyzettől tették függővé saját jövőjüket.

Térbeli kapcsolatrendszer, beszállítók, vevők

A vállalkozások térbeli kapcsolatrendszere most nagyon izgalmas változáson megy keresztül. A korábbi struktúrában meglévő rendszerek az átalakulási, illetve a privatizációs folyamattal párhuzamosan maguk is komoly változáson mennek át. Az újonnan alakult — általában kisebb méretű — vállalkozásoknál a város és a megye jelenti a térbeli kapcsolatrendszer horizontját. Két kivételes csoport azonban már ma megyén túlnyúló kapcsolatokkal rendelkezik: az egyik a szállítási, a másik a számítástechnikai/irodatechnikai eszközök forgalmazó vállalkozások. A szállítási kapcsolatai

főként a szomszédos megyékre és Budapestre koncentrálnak, a másik csoport viszont a főváros mellett a nyugati megyékkel és külfölddel is építi kapcsolatait. A régebbi alapítású, nagyobb méretű cégek máig megőrizték korábbi összekötő szálait a hagyományos partnereikkel vagy ezek utódvállalataival. A gazdasági társaságok térbeli kapcsolatrendszerének vizsgálata minden centrumtelepülésen nagyon fontos kutatási téma, hiszen a gazdasági és szolgáltató centrumfunkciók újjáépülésének talán legjobban megragadható indikátorai ezek.

A térbeli kapcsolatrendszer mellett rákérdeztünk a megrendelői kör változására is. Ebben nagyon markáns eltolódás figyelhető meg. Az átalakuló kapcsolatrendszerben háttérbe szorulnak a korábban jelenlévő állami megrendelések, s ezek helyére nem lépnek be az újonnan felálló önkormányzatok rendelései sem. A privatizációs folyamat előrehaladtával párhuzamosan szűkül az állami vállalatok kereslete, de ennek helyére erőteljesen nyomulnak be a magáncégek, s jelenleg ezek határozzák meg döntő mértékben a fizetőképes keresletet. Az egyéni vállalkozók és a magánszemélyek vásárlásai néhány területen játszanak csak fontosabb szerepet (pl. oktatás). A megrendelői kör változása jól jellemzi a magyar gazdaság tulajdoni átalakulásának irányát, s érzékelteti a folyamat előrehaladottságát is.

A beszállítók összetételének megváltozása lényegében követi a megrendelőknél megfigyelt elmozdulási irányt, de az átalakulás üteme annál valamivel lassúbb. Ezt részben a korábban meglévő kapcsolatok egy részének továbbélése, részben a nagyobb cégek intenzívebb — és láthatóan sikeresebb — marketing munkája magyarázza. Legkisebb elmozdulás az ipari és a mezőgazdasági cégeknél volt látható, viszont a szolgáltató vállalkozások ügyfélkörében már 70 % feletti a gazdasági társaságok aránya.

Összegzés

Szeged gazdasági szerkezetében az utóbbi három-négy évben komoly változások zajlottak le. Ennek egyik felszíni jelensége a magántulajdonú vállalkozások számának rendkívül gyors növekedése. Érezhető a szolgáltató ágazatok előretörése az ágazati szerkezetben, és megfigyelhető a gazdasági aktivitás "széttörülése" a város területén. Az újonnan alakult vállalkozások között domináns a néhány főt foglalkoztató kft. — a cégek bő kétharmada ide tartozik. Többször hallhattunk olyan megnyilatkozásokat — akár felelős kormányzati tisztviselők szájából is —, hogy ezek a kisvállalkozások a modern cégvezetés, az innovatív gondolkodás hordozói, s mint ilyenek, a magyar vállalati struktúra valódi, modern, "európai" elemei. A fenti elemzés ezt a közkeletű, de nem minden részletében árnyalt kijelentést igyekezett néhány esetvonással valószínűbbé tenni.

Az tény, hogy a "kicsik" fajlagosan a legjobban ellátottak pl. számítástechnikai vagy telekommunikációs eszközökkel. Ám látni kell azt is, hogy az alkalmazás területei náluk a legszűkebbek, hogy fejlesztési lehetőségeik a legkorlátozottabbak, s egy-egy hibás vagy akár csak részben sikeres döntésükért, relatíve, ezek fizetik a legmagasabb árat. Ennek tükrében nem igazán meglepő, hogy e modern eszközökben rejlő lehetőségeket — melyek köre a hálózatok, a gépállomány, a programok és más részte-

rületek fejlődésével egyre bővül — igazán csak a nagyobb vállalkozások képesek kihasználni.

Míg a "kicsik" a telekommunikáció és számítástechnika alkalmazásának "felületi" — tehát kevés részterületre kiterjedő, de tömeges — elterjedésében játszanak kulcsszerepet, addig a "nagyok" a mélyebb, sokoldalúbb alkalmazás ideális terepei lehetnek. A megerősödő verseny mindkét csoportra rá fogja kényszeríteni az állandó megújulást, az alkotó gondolkodást s a korszerű eszközök egyre szélesebb körű használatát.

Néesség — társadalom

AZ ALFÖLD TÁRSADALMA

Bevezető a *Népesség — társadalom* szekció előadásaihoz

Böhm Antal

Az Alföld társadalmának, népesedésének sokszínű fragmentumát mutatták be a szekciónkban elhangzott előadások. Összesen nyolc előadás foglalkozott ezzel a témakörrel.

Becsei József "*A foglalkozásszerkezet jellemzői és területi különbségei az Alföldön*" című előadása mintegy problémakör keretétül szolgált, mivel az országos foglalkoztatáspolitikai változásaiba ágyazva elemezte az alföldi sajátosságokat. Az elmúlt rendszer foglalkoztatáspolitikájának alapelve, a teljes foglalkoztatás az Alföldön érvényesült a legkevésbé, így aligha meglepő, hogy az elmúlt évek foglalkoztatást csökkentő hatása az országos átlagnál is érzékenyebben érintette az Alföldet. Itt már 1990-ben az 1930-as szintre süllyedt a foglalkoztatottság. Természetesen ebben az agrártermelés és a mezőgazdasági tulajdonviszonyok változásai játszottak meghatározó szerepet, de jelentősen hozzájárultak ehhez az eredményhez az iparból és az ingázásból kiszoruló is. A radikális csökkenés különböző módon érintette az alföldi megyéket; Hajdú-Bihar, Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg az átlagosnál is kedvezőtlenebb helyzetbe került.

A változások megnövelték a tradicionális hátrányokat az Alföldön, ahol ma is az országos átlagnál magasabb a fizikai foglalkozásúak és alacsonyabb a felsőfokú végzettségűek aránya. Az egyetlen pozitívum a korstruktúra lenne — e régióban az országos átlagnál több a fiatal —, ha ezek a fiatalok, pályakezdők nem válnak tömegesen munkanélkülivé.

Hogyan lehet a munkanélküliséget kezelni? Milyen szerepet játszik ebben a munkanélküliek átképzése? — ezekre a kérdésekre kereste a választ Velkey Gábor "*A munkanélküliek átképzésének néhány problémája*" című előadásában. Az átképzés sokak számára a munkanélküliség kezelésének leghatékonyabb formájaként jelent meg, a valóságban azonban ez másként értékelendő. Először is azért, mert a munkanélküliek szándékairól, céljairól nehéz megbízható információkat gyűjteni — ilyen irányú szociológiai vizsgálatok nem nagyon készültek, másodsor pedig azért, mert a munkanélküliek részvételi szándékát az átképzésben jövedelmi helyzetük és elhelyezkedési esélyük határozza meg. E sajátos viszony alapján tipizálja Velkey a munkanélkülieket.

Főbb típusai:

- azok, akik "fekete munkával" viszonylag magas jövedelemre tesznek szert, s nem érdekeltek az átképzésben (legfeljebb csak taktikai okból);
- akik magasabb képzettségűek, s abban érdekeltek, hogy minél jobban kihasználják a továbbképzési lehetőségeket;
- a sajátos szociális helyzetűek, akiknek az átképzés mellett maradt idejük például a gyereknevelésre;
- a középiskolát végzettek vagy félbehagyók, akik az átképzés által meghosszabbíthatják diákéletüket;
- akik minél gyorsabban szeretnének munkába állni, és a legrövidebb idő alatt szeretnének alkalmassá válni az elhelyezkedésre;
- akik nem képesek munkába állni és a járulékjogosultság prolongálásában érdekeltek;

— akiknek a továbbképzése (alacsony képzettségük, életkoruk stb.) miatt eleve lehetetlen.

Ezek a típusok alkalmasak lennének egy — a jelenleginél jóval differenciáltabb megközelítésre, s egyben egy adekvátabb képzési rendszer kialakítására. A napjainkban használatos "elhelyezkedési ráta" viszont alkalmatlan a képzések színvonalának, piacérzékenységének, forrásfelhasználásának mérésére.

A foglalkoztatás kérdéskörét Eke Pálné "A belső vándorlások és az Alföld" című előadásában a mobilitás oldaláról mutatta be. Az elmúlt évtizedekben foglalkozási, társadalmi és területi átrétegződés játszódott le, s mindez az urbanizáció jegyében meghatározott irányban és rendszerben történt. Az Alföld a belső migrációs folyamatban tisztán agrárvidékként az állandó elvándorlás színtere volt, mintegy félmillió ember keresett munkahelyet az ipari övezetekben az elmúlt két évtizedben. A migráció eme kiegyenlítő hatása teljesen megváltozott a rendszerváltás következtében, hiszen ma már nem az állami gazdaságpolitika kísérő jelensége, hanem a társadalmi önszerződés velejárója.

Ezt a témakört mutatta be megyei szinten Győri Ferenc "Mobilitás-vizsgálat Békés-megye gazdálkodóinak körében" című előadásában. Ki válik gazdálkodóvá, s kiből lesz vállalkozó, mit jelent a foglalkoztatás, az iskolai végzettség szerinti és a területi mobilitás ma az Alföldön? Vállalkozóvá válni Magyarországon igen bonyolult folyamat, az új földtulajdonosokból valószínűleg nem lesz vállalkozó, mert arra csak egy töredékük képes. A vállalkozás esélyeit ugyanis nagyban befolyásolja a származás, az indíttatás, azaz a családi háttér és a szakmai képzettség. Az agrárértelmiség ebben jelentős szerepet játszhat.

A folyamat egésze része a polgárosodásnak, azonban súlyos problémát jelent, hogy ma aligha beszélhetünk parasztpolgárról, helyette inkább csak ruralizálódás tapasztalható.

A gondolatkörhöz szervesen illeszkedik a cigánykérdés, amelyet Lázár Tibor "A Jász-Nagykun-Szolnok megyei települések cigánytársadalmának rétegződése" című előadása elemzett. Egy 1990-ben elvégzett, az egész megyére kiterjedő és egy 1993-ban készített, a megye két leginkább frekventált településére vonatkozó szociológiai felmérés alapján mutatja be Lázár Tibor a cigánytársadalom rétegződését. A legszegényebb, legnyomorgóbb rétegben az egy főre jutó jövedelem 3000 Ft alatti, a munkanélküliség 100 százalékos, a minimális családi bevétel a családi pótlékból és a munkanélküli segélyből áll. (Az 1993-as felvétel mintájában ez a réteg 14 százalékos képviseléssel szerepel.)

A vizsgált családok 45 százalékában (ez a cigányság szegény rétege) az egy főre jutó havi jövedelem 3000—5000 Ft, a munkanélküliség itt is 90 százalékos.

A "roma középosztály" a mintában szereplők egyharmadát alkotja, jövedelmük 5000—9000 Ft/fő havonta. Ezekben a családokban már van kereső, s életkörülményeik messze meghaladják az első típusok életmódját.

A cigány értelmiség következik a sorban — 1990-ben a megyében élő cigányok 0,1 százaléka volt diplomás, s 0,8 százaléka érettségizett.

A romatársadalom elitje áll e rangsor csúcsán — elsősorban vállalkozókedvük, tehetségük és gyors alkalmazkodásuk az alapja sikerüknek. A cigánytársadalom egyhuzsada, egyhuzsonötöde sorolható ide. Vagyoni helyzetük jó — komfortos családi ház, a státusszimbólumnak számító Lada és a magasabb szintű fogyasztási igények jellemzik e rétegeket. Ők azok, akiknek a legtöbb esélyük van az integrációra és az asszimilálódásra.

Az iskolai végzettség mint fontos strukturaképző elem mások előadásában is kitüntetett szerepet kapott. Nagy Erika "Az iskolai végzettség mint a városi funkciók alakító-

ja" című előadása országos statisztikai adatbázison mutatja be az Alföld lemaradását az oktatási intézményi ellátottság és a pályaválasztási lehetőségek terén. Többek közt arra a kérdésre keres választ, hogy az oktatási intézményekben megszerzett tudás milyen innovációs szerepekre teszi képessé az adott személyeket, s ők milyen szerepet játszhatnak egy-egy város vagy tágabb térség átalakításában. Mindezt Szegeden — a térség egyik kulturális központjában — konkrét szociológiai felvétellel vizsgálták.

Szónokyné Ancsin Gabriella "*A dél-alföldi határmentes lehatárolása és népesség-prognóza*" című előadásában a határmentiség kérdéskörével foglalkozott. Mint tudjuk, a határmentiség itt Kelet-Európában többnyire a periféria perifériája. Így van ez a Dél-Alföldön is, amit még a mindenkori aktuálpolitikai szempontok is erősen befolyásolnak. A határmentiség különben számos szempontból (gazdasági, kulturális, idegenforgalmi stb.) kölcsönösen előnyös is lehetne (lásd a nyugat-magyarországi határszéli települések helyzetét), azonban ebben a térségben ezek az előnyök ma még kevésbé érzékelhetők.

A szekcióülésen elhangzott még néhány sajátosan érdekes előadás. Például Szabó Ferenc "*Dél-Alföldi megfigyelések a társadalmi értékek és normák változásiról*" című előadásában a rendszerváltás következtében megváltozó értékekről esett szó. Az érték-változás ma inkább csak az értékek kuszaságát eredményezi, mintsem a polgári értékek kialakulását.

Duró Annamária "*Az alföldi tanyaközségek helyi társadalma*" címmel a tanya-kérdéshez szólt hozzá, s a tanya-falu-város összefüggésben, kapcsolatrendszerében vizsgálta a tanyaán élők gazdasági-társadalmi szerepét.

Mintegy az előbbi gondolat sor folytatását hallhattuk Csordás László "*Szabadidő-orientált második otthonok az Alföldön*" című előadásában. Ő főleg a magánüdülők, a zártkertek helyzetével foglalkozott. Előadása egyben azt is illusztrálta, hogy ha lassan is, de mégiscsak megindult valami változás az Alföld térségében is.

Végül is a szekció érdekes, sokszínű képet nyújtott az Alföld társadalmáról, a rendszerváltozással bekövetkezett átalakulás eredményeiről, s hiányosságairól, s ezzel is felkeltette a figyelmet az Alföld iránt.

A FOGLALKOZÁSI SZERKEZET JELLEMZŐI ÉS TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEI AZ ALFÖLDÖN

Becsei József

Bevezetés

Az alábbiakban az Alföld népességének foglalkoztatási szerkezetét elemezzük. Ez az elemzés nem önmagáért született, hanem az Alföld fejlődési lehetőségének, településhálózata átalakulásának kutatását célzó részletes vizsgálat megalapozására, hiszen egy régió, terület, településhálózat legfontosabb jellemzőit az a társadalom adja meg, amely a régióban, e településeken él, ott fungál és működésével, mindenekelőtt termelőtevékenységével kialakítja az egyes települések fő jellegzetességeit, illetve a nagyobb egységekbe, többek között például a településhálózatba való bekapcsolódás és részvétel legfőbb motívumait.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy az 1990-es adatok a foglalkoztatás tekintetében már nem tükrözik a mai helyzetet sem az ország egészére, sem ezen belül az Alföldre vonatkozóan, hiszen az utóbbi két-három évben az egész gazdaság struktúráját, és ezzel együtt a népesség foglalkozási szerkezetét is jelentősen átalakító folyamatok indukálódtak. E folyamatok — foglalkoztatási szempontból — egyik legfontosabb jellemzője, hogy az anyagi javak termelési kapacitása jelentősen lecsökkent, és bár új kapacitások, szerkezeti elemek jelentek meg, ezek még nem képesek ellensúlyozni a negatív tendenciákat. A termelés értéke és volumene tehát összességében is jelentős csökkenést mutat.

Mindezek következtében nő a munkanélküliség, illetve változóban, átalakulóban van a népesség foglalkoztatásának területi rendje és belső struktúrája. Új depressziós területek születnek, ugyanakkor a fellendülést, az innovatív gazdaságot "megkötni képes" térségek csak rendkívül lassan körvonalazódnak.

A tanulmány első felében így mindenekelőtt fejlődési tendenciákat kívánunk felvázolni, valamint rámutatni a jelenleg — tehát az átalakuláshoz — rendelkezésre álló munkaerő belső struktúrájára és térbeli elhelyezkedésére.

A regisztrálható fő fejlődési folyamatok

Annak ellenére, hogy a piacgazdaságra való áttérés, a tulajdonviszonyok változása új folyamatokat is elindított, és továbbiakat fog kiváltani, a magyar gazdaság a korábbiakban is "részlegesen nyitott volt a piacgazdaság felé". Így a gazdaság fő strukturális elemeinek fejlődési iránya, változása, ha megkésetten is, mégis követte a világ haladó gazdasági struktúráinak fejlődési vonalát. Mindez a foglalkoztatási szerkezet esetében is tetten érhető.

A elmúlt rendszer foglalkoztatáspolitikájának egyik legfontosabb eleme a teljes foglalkoztatás volt. Ennek eredményeként 1949 és 1960 között az aktív keresők száma és aránya országosan és az Alföldön is — bár ez utóbbi lassúbb ütemben — lényege-

sen megemelkedett. A következő évtized (1960—1970) Alföldre jellemző folyamatai azonban lényegesen eltértek az országos tendenciától. Miközben országosan tovább nőtt az aktív keresők száma és aránya, az Alföldön csupán a "töredék" megyékben (Pest, Borsod-Abaúj-Zemplén) volt növekedés, szemben a régió egyéb területeivel, ahol abszolút értékben és relatíve is csökkenés következett be. 1970-től ez a csökkenő tendencia országosan is jellemzővé vált, majd 1980-ban elérte maximumát. Az utolsó évtizedben a csökkenés (az ország egészét tekintve és az alföldi megyékben is), bár lassulva, de tovább folytatódott, melyet az elmúlt néhány év történései ismét felgyorsítottak. Mindezek eredményeként 1990-ben az Alföld az 1930-as foglalkoztatási szintre süllyedt. Az egyes megyék azonban Bács-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok kivételével még ezt az értéket sem érték el.

Az elmúlt évtizedek jellemző tendenciája volt a gazdaság nagy ágazatai közötti arányeltolódás. Ennek eredményeként, bár megkésve, mégis közeledett Magyarország a fejlettebb országok ágazati struktúrájához. E változások egyik vonalán az agrárágazatokban foglalkoztatottak számának és arányának jelentős mértékű csökkenése látható. A mező- és erdőgazdaság aktív keresőinek aránya 1949 és 1990 között országosan 54-ről 15 %-ra csökkent, az Alföldön pedig a 60 % feletti arány 24 %-ra esett vissza. A csökkenés üteme az utolsó évtizedben országosan és az Alföldön is lelassult.

A mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő 1970 előtt elsősorban az ipar és az építőipar rohamosan növekvő munkaerő-szükségletét elégítette ki. Bár országosan az iparban és az építőiparban foglalkoztatottak száma tovább növekedett, az Alföldön Heves és Csongrád megye kivételével — ahol minimális növekedés volt megfigyelhető — a csökkenés vált jellemzővé. 1980 és 1990 között e folyamat az Alföldön tovább gyorsult, aminek eredményeként az iparban és építőiparban foglalkoztatottak száma 15 %-kal, tehát jelentősen csökkent. (Mivel az aktív keresők létszáma is csökkent, ezért az ágazati struktúrában ez nem jelentett lényeges változást.)

Az utolsó két évtizedben tehát az ipar és a mezőgazdaság is munkaerő-leadó gazdasági ágazattá vált. A felszabaduló munkaerő elsősorban a szolgáltatásba vándorolt. A szolgáltatásban dolgozók aránya 1949 és 1970 között az alföldi megyékben rapszodikusán változott, de 1970-től valamennyi megyében 10—15 %-os növekedést mutat. E változások 1970-től az egész országban jellemzővé váltak, sőt a növekedés gyorsulása is megfigyelhető. Ma már a foglalkoztatottak száma alapján a szolgáltatás az Alföld csaknem valamennyi megyéjében a második legnagyobb ágazat.

A népesség foglalkoztatási struktúrájához kapcsolódó további fontos kérdés a munkahelyek és a lakóhelyek térbeli elkülönülése. 1960-ban az ország munkavállalóinak 12, az Alföldének 9 %-a ingázott. 1980-ban — a csúcson — ez az arány országosan 24, az Alföldön 20 %-ra növekedett. Az alföldi legmagasabb értékeket mutató Pest, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye magasan fölülmúlják az országos átlagot. Az utolsó évtizedben az ingázók száma valamennyi alföldi megyében csökkent, miután azonban az aktív keresők száma gyorsabban fogyott, az ingázók viszonylagos súlya mégis nőtt.

Az 1990-es állapot értékelése

1990-ben az Alföldön 3 398 303 főnyi népesség élt, ennek 56 %-a lakott városokban. Az aktív munkaerő az Alföld népességéből 42 %-ot tett ki, ami alacsonyabb az országos átlagnál (44 %).

Az iménti adatok tekintetében területenként, és településtípusonként is jelentős különbségek figyelhetők meg a régió belül is. A városi lakosság 44, a falusi 41 %-a volt 1990-ben aktív kereső. A legmagasabb arányt Borsod-Abaúj-Zemplén megye városaiiban, a legalacsonyabbat szintén e megye községeiben találjuk. A megyék átlagos értékei is tetemes szóródást mutatnak. A maximumot Pest megye (45 %), a minimumot Szabolcs-Szatmár-Bereg megye (39 %) jelenti. Ez utóbbi érték alacsonyabb, mint az 1930-as. Az Alföld az aktív keresők aránya alapján három területre osztható:

- átlag alatti értékekkel Hajdú-Bihar; Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék rendelkeznek,
- átlag körüli értékeket képvisel Békés és Jász-Nagykun-Szolnok megye,
- átlag feletti — az országos átlagot is meghaladó — értéket mutat Bács-Kiskun, Heves és Pest megye.

A Budapest nélkül számított országos városi átlagot azonban csak Bács-Kiskun és Borsod-Abaúj-Zemplén megye városai haladják meg, míg a községek országos átlagát Bács-Kiskun, Csongrád, Heves és Pest megyék községei előzik meg.

Az aktív keresők legnagyobb hányada — a tetemes csökkenés ellenére — 1990-ben is az iparban és építőiparban dolgozott. A csökkenés az 1980-as maximumhoz viszonyítva 15 %-os. Az alföldi megyék közül a csökkenés Hajdú-Biharban volt a legkisebb és Békés megyében a legnagyobb, majdnem kétszerese az előbbinek. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében — 13 %-os csökkenés ellenére — az ágazat aktív keresőkből való részesedési aránya emelkedett. A többi megyében — ezzel szemben — viszonylagos súlya is csökkent. Mindez azt mutatja, hogy ezen ágazat keresőinek abszolút száma gyorsabban csökkent, mint az összes foglalkoztatottaké.

A mező- és erdőgazdaság aktív keresőinek a csökkenése bár az utolsó évtizedben lassult, mégis meghaladja az előbbi ágazat csökkenési ütemét. A létszámban a legnagyobb mértékű visszaesés Heves és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, a legkisebb pedig Bács-Kiskun megyében következett be. Így ma az Alföldön átlagosan ez az ágazat foglalkoztatja az aktív keresők 24 %-át.

A népesség foglalkoztatásában vezető szerepet játszó két nagy gazdasági ágazat (ipar, építőipar és mező-, erdőgazdaság) keresőinek az összes keresőből való részesedése alapján áttekinthető képet kapunk az Alföld azon övezeteiről, ahol az ipar, illetve ahol az agrárfoglalkozás dominál. Mindebből következtethetünk arra, hogy melyek az Alföld azon térségei, ahol elsősorban az ipari termelés átalakulása, illetve ahol a mezőgazdaság változása következtében számíthatunk jelentősebb foglalkoztatási problémákra.

A településszintű adatok alapján az Alföldet öt nagyobb régióra oszthatjuk fel, ebből kettőt ipari, hármat pedig (relatív) agrárdominancia jellemez:

- Az első agrárövezet a Csepeli-síkságtól Bugacon át az országhatárig, illetve nyugaton a Dunáig húzódik, ahol csupán Baja, Kalocsa, Kiskunhalas emelkedik ki magasabb ipari keresői népességével.

— A második agrárövezet magában foglalja a Jászság délkeleti részét, a Nagykunság keleti részét, a Nagy- és Kis-Sárrétet és a Bihari-síkságot.

— A harmadik agrárövezet a Beregi- és Szatmári-síkságot, valamint a Nyírség keleti oldalát fogja át.

Ezekon kívül, bár nem tekinthető összefüggő övezetnek, mégis kiemelendő a közép-békési városok, Szarvas—Orosháza és Makó vonal között húzódó viszonylag nagyobb agrárterület.

— Az első ipari övezet a Gödöllői-dombvidék, Tápióvidék, Nyugat-Jászságtól csaknem megszakítatlan sávként nyúlik le Szeged—Makóig. Délen a sáv kiszélesedik Békéscsaba—Gyuláig, és ide ékelődik be a Csanádi-hát és a közép-békési agrártér-ség. Az övezet városaira magas ipari keresői arány jellemző, sőt a vonzáskörzetük-be tartozó települések is elérik — egyes esetekben meg is haladják — az alföldi átlagot.

— A második ipari övezet a Sajótól kiindulva magában foglalja a Hajdúságot, a Hajdúhátat, a Nyírség nyugati részét és a Rétközt. Ehhez keleten csatlakoznak a szabolcsi és szatmári városok.

A foglalkoztatottak számát tekintve a harmadik nagy ágazat, melynek fejlődése gyors ütemű, és az ipar-, építőipar, valamint az agrárágazat által "leadott" munkaerő egy részének a felvevője, a szolgáltatás. 1990-ben országosan (25 %) az agrárágazatot megelőzően a második legnagyobb munkaerő-foglalkoztató szektor volt, míg az Alföldön 21 %-os hányadával a harmadik helyen következett. A szolgáltatás tekintetében azonban igen nagy különbség tapasztalható a városok és a falvak között. A legalacsonyabb községi átlagértékkel rendelkező Heves megye 14 %-ával szemben a legmagasabb városi átlagérték 28 % (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye).

A következőkben az aktív keresők belső strukturálódásának néhány jellemzőjét vizsgáljuk. Mindenekelőtt arra keresünk választ, hogy a jelenleg rendelkezésre álló aktív munkaerő mennyire alkalmas a változó körülmények által támasztott igények kielégítésére. Úgy tűnik, ebből a szempontból kedvezőtlen adottság az, hogy az Alföldön a foglalkoztatott munkaerő 72 %-a (a falvakban 81 %) fizikai foglalkozású. Mindkét adat rosszabb az országos átlagnál. E vonatkozásban is jelentős a megyék közötti különbség, mely a legmagasabb és legalacsonyabb értékek között a megyei átlagok esetében 12 %, a megyék városi átlagában 12 %, a megyék községi átlagában 12 %.

A másik fontos, mobilitást meghatározó tényező az aktív keresők korszerkezete, hiszen a fiatalabb korosztály általában magasabb iskolai végzettségű, koránál fogva fogékonyabb az újra, s mivel az életpálya jelentős része még előttük áll, ezért a kényszer is jobban hajtja őket. Az Alföldön a 40 évnél fiatalabb aktív keresők az összes aktív kereső 60 %-át adják, ami magasabb az országos aránynál. A megyék között e tekintetben is lényeges különbségek tapasztalhatók, a legmagasabb értéket képviselő Szabolcs-Szatmár-Bereg és a legalacsonyabbat mutató Bács-Kiskun megye között közel 10 % különbség tapasztalható. Lényeges sajátossága a korszerkezetnek, hogy a 35 évnél fiatalabb aktív korosztály nagyobb arányban van jelen a falvakban, mint a városokban. Vagyis az aktív keresők tekintetében a falvak viszonylagos fiatalodásának lehetünk a tanúi.

A mobilitást meghatározó egyik legfontosabb adottság a munkaerő általános képzettsége. A kérdéskör részletes tárgyalása helyett csupán két fontos összefüggésre kívánjuk felhívni a figyelmet. A szakmunkásképzőt, illetve szakiskolát végzett aktív

keresők aránya az Alföldön a községek esetében mintegy 2 %-kal magasabb a városok átlagánál. Az alföldi átlag összességében is kevesebb az országos községi átlagnál, sőt a magasabb iskolai végzettség tekintetében lényegesen elmarad attól.

A másik jellemző adat a felsőfokú végzettséggel rendelkezők hányada. Ebben a tekintetben az Alföld lényegesen elmarad az országos szinttől. Alföldi átlagban az országos 12 %-kal szemben a keresőknek csupán 10 %-a rendelkezik ilyen végzettséggel. Relatív kedvezőbb helyzetük ellenére a városok szintén elmaradnak az országos vidéki városi (13 %) átlagtól. A megyék közötti különbség a városok esetében tetemes, a falvak esetében azonban elhanyagolható.

Összességében tehát, amíg az aktív keresők korstruktúráját kedvezőnek ítéelhetjük, addig az iskolai végzettségről kedvezőtlen képet kapunk, ami a munkaerő mobilitásának egyik igen fontos gátja lehet. Ezt azért is hangsúlyoznunk kell, mert ebben a tekintetben hazánk egésze is lemaradt a fejlett gazdasággal rendelkező országok mögött, s így az Alföld elmaradása még hangsúlyozottabbá válik.

Napjainkban a növekvő munkanélküliség közepette az aktív munkaerő egyik legkritikusabb helyzetbe kerülő rétege az ingázók jelentős tábora. 1990-ben az Alföld aktív keresőinek csaknem negyede, az ország egészének pedig valamivel több mint a negyede tartozott ebbe a csoportba. Mivel az elbocsátott munkaerő részben az ingázók közül kerül ki, ezért nem közömbös strukturálódásuk.

Az ingázók száma a legmagasabb értékét 1980-ban érte el. Bár a létszámuk az elmúlt évtizedekben minden megyében jelentősen csökkent, az aktív keresőkből való részesedésük Hajdú-Bihar megye kivételével mégis növekedett, ami arra utal, hogy az aktív keresők száma az ingázókénál gyorsabban fogyott.

A legfontosabb ingázási irányt a Pest megyéből Budapestre járók adták (49 %), fiatalos korszerkezet jellemző rájuk, amit jól mutat a 29 évnél fiatalabb korosztály magas részesedése (37 %). Mindez a fiatalabb korosztály nehezebb helyzetét, illetve nagyobb területi mobilitását vetíti előre. Jellemzőjük még a fizikai foglalkozásúak magas aránya (80 %). Így az ingázó munkaerő "váltási mobilitását" rosszabbnak kell ítéelnünk, mint a helyben dolgozókéét.

A MUNKANÉLKÜLIEK ÁTKÉPZÉSÉNEK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

Velkey Gábor

Az elmúlt néhány év és napjaink társadalmi-gazdasági folyamatai, közöttük a piacgazdaság kiépítése, a társadalmi újratermelés teljes rendszerét, így az úgynevezett "munkaerő-gazdálkodást" is alapjaiban változtatta meg.

Napjainkra minden munkavállaló számára nyilvánvalóvá kellett válnia annak, hogy a folyamatos mozgásban lévő munkaerőpiac könnyörtelenül kiszelektálja azokat, akik nem tudnak változtatni régi beidegződéseiken, nem képesek válaszolni a kihívásokra, megfelelni az új elvárásoknak.

Az átalakulásnak megvannak, és a jövőben is meglesznek az áldozatai, nyertesei. Csakhogy az evidensnek tetsző vesztesek között (munkanélküliek) nagyon sokan sikeresen képesek megtalálni számításukat, elérni igazi céljaikat. E rövid elemzésben azokat a stratégiákat próbálom tematizálni, amelyek segítségével a valóságos rászorultságtól függetlenül használják ki egyesek a munkanélküliség kezelését szolgáló hivatott állami foglalkoztatás-politikai eszközöket.

Egy fejlett piacgazdaságban e "kijátszó technikák" szintén megtalálhatók, hazánkban azonban jelenleg úgy tűnik — különösen az aktív eszközök esetében — elsősorban az ilyen technikák a sikeresek, ami egyúttal azt is jelenti, hogy az ellátás nem elsősorban azokat segíti, akiknek szükségük lenne rá.

A következőkben legelőször az egyik legfontosabb aktív eszköz, az átképzés kérdéséhez kapcsolódó néhány, bizonyára evidensnek tűnő — véleményem szerint mégis rendkívül fontos — alapösszefüggést szeretnék kiemelni. E dolgozat alapját egy ez évben kezdődött Békés megyében folyó kutatás tapasztalatai adják. A tipizálás tehát empirikus vizsgálatok alapján épül fel, az egyes csoportok arányára ugyanakkor, miután a vizsgálat nem reprezentatív (erre nem is törekedett), az eredményekből nem következtetünk.

Az átképzési programok meghatározásakor a konkrét képzési projektek kidolgozásához elsősorban két tényezőt kell figyelembe venni: a gazdaság, illetve a gazdasági szervezetek egyes szakképzettségekhez kapcsolódó elvárásait és a képzendő munkaerő már korábban megszerzett szakismereteit. A képzés lényegében az e két tényező között mutatkozó különbség megszüntetése — értelemszerűen a munkaerő ismereteinek bővítésével.

A munkaerőpiacon igényelt képzettségek közül tehát csupán azokhoz lehet, illetve érdemes konkrét képzési programokat hozzárendelni, amelyek esetében a képzendő munkaerő egyáltalán alkalmas a szükséges tudásanyag befogadására. (Vitathatatlan például, hogy régióink munkaerőpiacán kereslet van a legalább egy idegen nyelvet társalgási szinten beszélni képes jogi és közgazdasági diplomások esetében. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy e szakképzettség megszerzésére — pedig az elhelyezkedés garantált lenne — munkanélküli-átképzési programokat indítani a képzendők jelenlegi tudás-szintje ismeretében nem érdemes, illetve nem lehet.)

A képzésre fordítható források felhasználása akkor a leghatékonyabb, ha az egyes képzendőre jutó fajlagos képzési költség a legalacsonyabb. Ez elvileg úgy érhető el, hogy mindenkit csupán annyira képezünk (át, tovább stb.), hogy azzal már képessé váljon az elhelyezkedésre, illetve megőrizze e képességét. Az egyes képzendők esetében ez eltérő ráfordítás-igényt jelent. Ennek mértékét értelemszerűen elsősorban az illető már megszerzett tudásszintje határozza meg (feltéve, hogy figyelmen kívül hagyjuk a képzések eltérő műszer, anyag, munkaóra stb. igényét). A ráfordítások optimalizálása tehát a munkaerő különböző képzési irányok szerinti "szétválogatását" kívánná.

A gyakorlat azonban az itt vázolt modellben megfogalmazottakhoz képest további tényezők figyelembevételét is szükségessé teszi:

- az elhelyezhető munkaerő mennyiségét, vagyis azt, hogy jelentős a munkaerő-túlkínálat a munkaerőpiacon,
- a képzendők általában alacsony képzettségi színvonalát, vagyis hogy a munkanélküliek jelentős része komoly felzárkóztatás nélkül alkalmatlan a célirányos, elhelyezkedés-orientált átképzésre, és
- az egyes képzendők sajátos helyzetéből adódó eltérő szándékokat, saját célokat.

A munkaerőpiacon megfigyelhető állandó túlkínálat minden lehetséges képzési irány konkrét képzési programokkal történő lefedését, sőt az elhelyezkedés biztosításának érdekében a foglalkoztatók számára egyéb támogatások, hozzájárulások, költségátvállalások nyújtását is igényli. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök széles körének bevezetése ellenére sem lehet elérni a munkanélküliek egy jelentős (a hátrányos helyzetűek, szociális problémákkal rendelkezők, alacsony képzettségűek stb.) csoportjának azonnali elhelyezését. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy e csoportok képzésére nem lenne szükség. Látszólag ez ellentmond a hatékonysággal kapcsolatban fentebb megfogalmazottaknak, hosszabb távon azonban e befektetések is egyértelműen megtérülnek.

A konkrét képzési programok meghatározásához tehát szükség van egyrészt az átképzendők igen részletes és pontos felmérésére — mind a szándékok, motivációk, attitűdök, mind a már megszerzett ismeretanyag tekintetében —, másrészt az egyes képzési programokba belépők tudásszintjéhez igazított tananyag kidolgozására, amihez természetesen elengedhetetlen a gazdaság általános, illetve az egyes munkáltatók konkrét elvárásainak ismerete.

A munkanélküliek valódi szándékairól, céljairól azonban — a látszat ellenére — rendkívül nehéz megbízható információkat szerezni. Nyilvánvaló, hogy a segélyek megítélését és folyósítását (illetve megvonását) végző hatóság — bármilyen körültekintően is jár el — nem lehet képes erre! Pontos adatok csupán egy olyan részletes empirikus szociológiai vizsgálattal gyűjthetők, amely garantálja a válaszadók anonimitását.

A munkanélküliek képzéshez való tényleges viszonyát elsősorban két tényező, a jövedelmi helyzet és az elhelyezkedés esélye határozza meg (az elemzésben kényszerűen eltekintünk az illető személyek egyéb pszichikus, mentális meghatározottságaitól).

A következőkben néhány — kutatásaim szerint feltétlenül létező, arányát tekintve azonban bizonytalan — munkanélküli csoport példáján szeretném a munkanélküliek különböző átképzéseivel kapcsolatos általános problémákra felhívni a figyelmet!

1. Azok a munkanélküliek (általában jó szakmával rendelkező szakmunkások), akiknek bevételei között a munkanélküli járadék csupán kiegészítő jellegű, vagyis a

"fekete munkával" szerzett jövedelmeik aránya viszonylag magas, már csak azért sem igazán érdekeltek a járadéknál alig magasabb jövedelmet biztosító elhelyezkedésben, mert így szabadidő hiányában eslenének a jövedelmük nagyobb részétől. Közülük néhányan bejelentkeznek különféle képzésekre, céljuk azonban elsősorban nem a szaktudás elsajátítása, hanem egyrészt a járadékra való jogosultság idejének kitolása, másrészt pedig a kiközvetítések elkerülése. Az ellátás lejártával (ha szükséges) általában azonnal legalizálni képesek valamelyik korábban feketén végzett munkájukat.

2. A viszonylag magas képzettséggel rendelkező munkanélküliek (köztük a pályakezdők egy szűk csoportjával), és azok, akik, bár valamilyen ok folytán (leépítés, felszámolás, átalakulás stb.) elvesztve munkahelyüket mégis bizonyosak elhelyezkedésükben (illetve továbbtanulásukban), egyértelműen abban érdekeltek, hogy minél inkább kihasználják az állam által térítés nélkül biztosított továbbképzési lehetőségeket. Foglalkoztatottságuk esetén ugyanis továbbképzésük a jelenlegi körülmények között jóval nehezebben vagy egyáltalában nem lenne biztosítható. A munkaidő utáni magánérfős fizetős képzések egyrészt drágák számukra, másrészt munka mellett kevés a motivációjuk ezek elvégzésére; a munkáltatók pedig általában nem igazán érdekeltek a különböző képzések támogatásában, hiszen a túlkínálat következtében válogatni képesek a munkaerőben (nyilván akkor érdekeltek csak, ha nem áll rendelkezésre a munkaerőpiacon a számukra szükséges megfelelően képzett munkaerő).

3. Az előző csoporthoz hasonlóan, szintén a képzési lehetőségek fokozott kihasználásában érdekeltek egyes szociális szempontból speciális helyzetű csoportok, például a kisgyermekes anyák is. Számukra a napi négy-öt órás képzés és az azzal járó ösztöndíj, illetve a munkanélküli járadék a családdal, gyermekekkel való törődés nyugodt lehetőségét biztosítja. Ezzel gyakorlatilag a gyedhez hasonló szintű ellátást képesek biztosítani családjuk számára a gyermekük kétéves kora után is.

4. Azok a munkanélküliek, akiknek hozzátartozója vállalkozó (vagy valamilyen családi vállalkozást üzemeltetnek), szintén nem érdekeltek a gyors elhelyezkedésben. Egyrészt eltartja őket a családi gazdaság (illetve hozzátartozójuk vállalkozása), másrészt az állam pénzén képesek olyan ismeretek megszerzésére, elmélyítésére, amelyekre különben is szükségük lenne, vagy amelyet már különben is végeznek. Ők tehát a képzésekben való aktív részvételben, és a járulék-jogosultsági idő teljes kitöltésében érdekeltek (sőt a családi gazdaságba, vállalkozásba történő hivatalos felvételük után egyéb támogatásra is esélyük lehet.)

Az iménti csoportok esetében az említett folyamatokat tovább erősítik a kiközvetítésekkel együtt járó kellemetlenségek, illetve az álláshelyek elutasítását követő járulék-elvonás lehetősége. A képzésekbe való belépés ezt a kényszert is megszünteti.

5. A középiskolát végzett vagy azt félbehagyó fiatalok, illetve szüleik számára a munkanélkülivé válás a nappali tagozatos képzés végét jelenti, egyúttal azonban az első könnyen megszerzhető jövedelemforrást is. E fiatalok számára a munkanélküli lét, illetve az átképzés a diákélet "anyagilag is támogatott" (járulék vagy ösztöndíj) meghosszabbítását jelenti.

6. Vannak természetesen olyan munkanélküliek is (remélhetően többségben), akik tényleg a minél gyorsabb elhelyezkedésben érdekeltek. Ezek, ha tehetik, azonnal munkába állnának, ha azonban erre korábbi képzettségük vagy egyéb pszichés, mentális adottságaik alapján nincs esélyük, a lehető legrövidebb idő alatt megpróbálnak

különböző képzésekkel alkalmassá válni az elhelyezkedésre és visszakerülni a munkavállalók közé.

7. Külön kategóriát jelentenek azok a munkanélküliek, akik elsősorban a munkaerő-keresletben is megfigyelhető rendkívül nagy területi különbség következtében nem képesek elhelyezkedni. A vidéki Magyarországra jellemző igen alacsony területi mobilitás — amiben a múlt rendszer lakáspolitikájától kezdve, a túlépítkezések általános voltán, a lakásba fagyott mobilizálhatatlan megtakarításokon keresztül a pangó lakáspiacig rengeteg, végtelen lassan változó tényező hatása játszik szerepet — és a gazdaság területi struktúrájának megmerevedése alapján helyzetük valószínűleg a közeljövőben sem javulhat. A járulékjogosultság idejének képzésekben való részvétellel történő kitolása az ő esetükben kikerülhetetlen kényszer.

8. A munkanélküliek egy (korábban már említett) népes csoportja számára az elhelyezkedés — sok esetben függetlenül hozzáállásuktól — alacsony képzettségük és/vagy a jelentős munkaerő-túlkínálat, illetve relatíve idős koruk, rugalmatlanságuk miatt gyakorlatilag kizárt (feltehetően ide tartozik a pályakezdők jelentős része is). A megyei munkaügyi központ számukra csupán kifizetőhely, elhelyezkedést eredményező átképzésük, betanításuk szinte lehetetlen.

Az 1—4. csoportba tartozó munkanélküliek feltehetően a különböző képzésekben való részvétel nélkül is képesek lennének elhelyezkedni, tehát az ő esetükben — a korábban említettek értelmében — valójában indokolatlan a képzések finanszírozása. Elhelyezkedésük tehát nem a képzések színvonalát vagy eredményességét, hanem az érintettek különben is meglévő jó pozícióját minősíti.

Az 5. csoport esetében a nappali tagozatos szakképzés gyors és eredményes átalakítása lenne kívánatos, erre azonban a közeljövőben sajnos nem számíthatunk.

A 6. és a 7. csoport esetében indokolt és racionális a képzésre fordított források felhasználása, sőt a 6. csoportnál az elhelyezkedési szándékból értelemszerűen következő aktivitás feltehetően magas elhelyezkedési arányt eredményez. E csoport esetében működnek igazán a munkáltatók foglalkoztatási szándékával lefedett képzések.

Érdekes módon azonban a különféle tanfolyamok legjobb hallgatói nem ezekből (5—7.), hanem a 3. és különösen a 4. csoportból kerülnek ki.

A 7. csoport esetében a képzések eredményessége igen alacsony, ez azonban nem jelenti azt, hogy ebben a csoportban nincs szükség képzésekre, sőt éppen azt jelenti, hogy itt van igazán szükség rájuk. Miután ezek a munkanélküliek a munkaerőpiac igényeihez képest rendkívüli módon alulképzettek, nem a célorientált, tehát a közvetlen elhelyezkedést biztosító képzésekben kellene részt venniük, hanem először — akinél szükséges — egy felzárkóztatásban, majd ezt követően a mai kor igényeinek megfelelő általános szakképzésben — amire azután, mint megfelelő alapra építkézhet az elhelyezés-orientált konkrét szaktudást adó képzés.

Mindezek alapján egyértelműen megfogalmazható tehát, hogy a jelenlegi magyarországi körülmények között az "elhelyezkedési ráta" sem az egyes képzések színvonalának, sem a különböző képzések piacérzékenységének, sem a képzési források felhasználásának mérésére nem alkalmazható univerzális vagy legfontosabb mutatóként.

Azt, hogy az itt részletezett csoportok mennyiben képesek lefedni a munkanélkülieket, illetve milyen arányban oszlanak el közöttük a munkanélküliek, csupán egy részletes szociológiai vizsgálat tudná eldönteni. Ismereteink szerint ilyen kutatást az elmúlt néhány évben a régióban nem végeztek, pedig mindenképpen szükséges lenne.

A BELSŐ VÁNDORLÁSOK ÉS AZ ALFÖLD

Eke Pálné

Előadásom a belső vándorlások vizsgálatának szükségességét, újbóli napirendre tűzését, az Alföld fejlődése szempontjából kiemelt fontosságát igyekszik megindokolni.

A hozzánk legközelebbi néhány év kivételével az elmúlt 40 esztendő migrációs folyamatai jól nyomon követhetők, s jól is ismertek. A belső vándorlás az egyik legfontosabb térgazdasági jelenség volt Magyarországon 1945 után. Kiváltó okai a következőkben foglalhatók össze:

- a tulajdonviszonyok megváltozása (földreform, majd a mezőgazdaság kollektivizálása, rövid idő alatt végrehajtott államosítás a gazdaság többi szektorában);
- a gazdasági szerkezet igen gyors átalakítása (az iparosítás munkaerőigénye földrajzilag igen koncentráltan jelentkezett Budapesten és a fővárosi agglomerációban, valamint a középhegységi ipari tengely területén);
- az 1970-es évek elejéig-közepéig erőteljes gazdasági növekedés, amely állandó munkaerő-keresletet tartott fenn.

Mindez a munkaerő addig soha nem tapasztalt mértékű mozgását váltotta ki, foglalkozási (a mezőgazdaságból az iparba irányuló), társadalmi (parasztból munkássá válás) és területi (az agrárvidékekről az ipari zónák felé tartó) átrétegződés zajlott le, időben roppant sűrítetten, szűk két évtized alatt. A fenti folyamat mindvégig az urbanizáció jegyében zajlott (és zajlik ma is), tehát a faluból a városba irányuló tartós mozgást is jelent.

A migráció ösztönzője, fenntartója túlnyomórészt a munkahelycseré, a munkahelyváltogatás. A mozgásokat egy (párt)államilag meghatározott és ellenőrzött gazdaságpolitika következetes végigvitele tartotta fenn, annak mintegy kísérőjelensége, következménye volt. A migráció, a munkaerőmozgás kialakulásához lejtésnek, esésnek kellett keletkeznie két terület között. A rosszabb helyzetbe került területen a "push" faktor lépett fel, a romló feltételek taszítólag hatottak a munkaerőre, míg a felemelkedő terület szívóhatást ("pull" faktor) fejtett ki. Ez 1948 után Magyarországon úgy működött, hogy a gazdaságpolitika "push" faktorrá, taszító tényezővé tette a mezőgazdaságot, s "pull", vonzó területté az ipar vált. Az egyik ágazatot tömegesen elhagyni kényszerülő munkaerő a másik ágazatba áramlott át. A gazdaságpolitika tehát ágazatot preferált, s ez váltotta ki a munkaerő mozgását. A lejtés Magyarországon — a többi volt szocialista országhoz hasonlóan — elsődlegesen két ágazat között alakult ki, a munkaerő területi mozgása mint következmény lépett fel a koncentráltan elhelyezkedő ipari munkahelyek révén. Az 1950-es évektől az ország agrárvidékei tömegesen bocsátották ki feleslegessé váló munkaerejüket, amely Budapesten és környékén, valamint a középhegységi tengely nehézipari munkahelyein talált megélhetést.

A mozgás meghatározott rendszerben és irányban zajlott. A rendszer zárt volt, mert az egyik ágazatban és településen feleslegessé vált munkaerőt egy másik ágazat és település fogadni tudta, másrészt zárt volt azért is, mert a munkavállalók számára más lehetőség — pl. az ország elhagyása — nem adódott.

A vándorlások volumenére vonatkozó adatokkal 1955 óta rendelkezünk. Az adatok a lakásbejelentéseken alapulnak, s ezek alapján 1960 óta az ideiglenes vándorlások is nyomon követhetők, számszerűsíthetők. Az állandó lakóhelyükről elköltözők évenkénti száma az 1960-as években 250 ezer és 340 ezer között ingadozott, a lakóhelyüket ideiglenesen változtatóké pedig 450 ezer és 630 ezer között mozgott. A számok 1970-re csökkentek: 220 ezer állandó és 400 ezer ideiglenesen lakóhelyet változtatót regisztráltak ekkor a statisztikák. Az 1960-as évek végétől kibontakozó — ugyancsak az állami gazdaságpolitika szintjén megjelenő — vidéki ipartelepítési program az 1970-es évtizedben tovább mérsékelte a lakóhely-változtatással járó vándorlásokat, a legfőbb jellemző azonban az, hogy a makro-térségek közötti mozgások helyett a kisebb sugarú, megyén belüli migráció vált uralkodóvá. A számadatok egyszerűsítve mindenesetre azt jelentik, hogy az 1950-es években és az 1960-as évek elején évente kb. egymillió ember változtatott állandóan vagy ideiglenesen lakóhelyet.

A népességföldrajzi kutatások alapján pontosan kijelölhető az Alföld helye e belső migrációs folyamatban: tisztán agrárvidékként az állandó elvándorlás színtere volt. A mezőgazdaság munkaerő-kibocsátása révén és ipari munkahelyek hiányában elvándorlásra kényszerült a természetes szaporulat egésze: mintegy félmillió embernek kellett munkahelyet keresve az ipari régiók valamelyikébe költöznie. A makrorégió népességvesztése az 1970-es évektől mérséklődött, több okból kifolyólag. Csökkentette a munkaerő elvándorlását a vidéki ipartelepítés, de megszilárdultak a főlöszleges munkaerőtől megszabadult mezőgazdasági nagyüzemek is, és ipari tevékenységeket integrálva szervezeti kereteikbe, bővíteni tudták munkahelyválasztékukat. Nem elhanyagolható az a tényező sem, hogy a mezőgazdaságban a magánszektor igen jelentős maradt, az összes termelés harmadát szolgáltatta, s a terciér ágazatok foglalkoztató szerepe is megerősödött.

A népességstabilizáló gazdasági tényezők egyensúlya azonban hamar felbomlott. Az 1980-as évek közepétől megkezdődött a maiba torkolló válság. A volt KGST-piacok elvesztése rendkívül érzékenyen érintette a mezőgazdasági tömegtermelést; az Alföldre telepített ipari fiók-üzemeket bezárták. A rendszerváltás és a gazdasági szerkezetváltás kényszere ismét felerősítette az Alföld hátrányát a többi régióval szemben amellet, hogy az évtizedekig fejlettnak hitt nehézipari térségek válsága is felszínre került. A régi elmaradottság a hirtelen nagyra nőtt munkanélküliséggel megterhelve a kilátástalanság képzetét keltve jelent meg.

Az új típusú regionális különbségek ismét a vándorlások felerősödésének irányába hatnak. A kialakuló belső vándormozgalom azonban rendkívül sok kérdőjelet hordoz, lényeges ismerveiben — az Alföld településeire gyakorolt hatásaiban, a vándorlásban résztvevőket illetően stb. — ismeretlen. Egészen biztos az, hogy nem tömeges és nem is válhat azzá a munkanélküliség Alföldön tapasztalható tömegessége ellenére sem.

A rendszerváltás során, a piacgazdaságra való átállással számottevően csökken a kormányzat beavatkozása a gazdaság folyamataiba. Egyúttal megnő a munkaadók és a munkavállalók szerepe a munkaerőpiac alakításában.

Az ország új típusú térszerveződéseiben a migráció kiegyenlítő hatása csak mérsékelten érvényesülhet, mert az innovatív térségek differenciált, minőségi igényeket támasztanak a munkaerővel szemben, s ez szelektálja a befogadást. Másrészt a migráció többé nem az állami gazdaságpolitika kísérőjelensége, hanem a társadalom önszerveződésének egyik velejárója, ahol az egyéni döntésen van a hangsúly.

Megkockáztatható az a feltételezés is, hogy a migrációs folyamatok nem mindig a térségi kiegyenlítődéseket segítik elő, hanem esetenként ellenkezőleg, a fejlettségbeli különbségek elmélyüléséhez vezetnek. (Pl. nem alaptalan az a feltételezés, hogy a szakképzett munkaerő elvándorol a kedvezőbb feltételeket kínáló térségekbe, s az Alföldre megindul azok visszaáramlása, akik innen származtak el, de szakképzettséget az ipari régiókban sem szereztek, s most munkanélküliekké válva, jobb híján térnek haza.)

Mindez arra figyelmeztet, hogy a belső vándormozgalom részletes megismerését ismét az Alföld-kutatás homlokterébe kell helyezni. Világos ugyanis, hogy a területi mobilitás nemcsak a személyes társadalmi és gazdasági szituáció-váltás látható megnyilvánulása, hanem az egyes régiók gazdasági, társadalmi, politikai változásaihoz történő alkalmazkodás egy fontos mechanizmusát is bemutatja. A folyamat lényegének megragadásához azonban nem elégséges a hivatalos statisztika nyújtotta adatbázis. A vándorlásban résztvevők részletes vizsgálatára van szükség empirikus módszerekkel (pl. kérdőíves felméréssel), a vándorlásban résztvevő csoportokra, egyénekre összpontosítva. Feltételezés szerint ily módon lehetségessé válik egy-egy település vagy térség vándorlási folyamatainak értelmezése; a vándorlások demográfiai és gazdasági-társadalmi szempontból történő osztályozása; az egyes vándorló csoportok motivációs struktúrájának rendszerezése; végül — mindezekon keresztül — közvetetten a területek innováció-készségének megítélése.

A vizsgálatok egy kiválasztott település-együttes — Debrecen és városkörnyéke — vonatkozásában a debreceni KLTE Társadalomföldrajzi Tanszékén megkezdődtek.

MOBILITÁS-VIZSGÁLAT BÉKÉS MEGYE GAZDÁLKODÓINAK KÖRÉBEN

Győri Ferenc

Megközelítés

A gazdasági növekedés rendszerint együtt jár a paraszti származásúak tömeges munkássá válásával és a szellemi foglalkozásuk számának emelkedésével. Az elmúlt néhány év gazdasági folyamatai, az agrárgazdaság szerkezeti átalakítása azonban e főiránnyal ellentétes társadalmi mozgásokat indított el hazánkban. A szellemi foglalkozásúak egy része (elsősorban az agrárértelmiség) és a nem mezőgazdasági munkásság "visszalépett" a mezőgazdasági foglalkozások felé.

A Magyarország eddigi legnagyobb földreformjaként emlegetett jelenkori változás — mely a szövetkezeti és a kárpótlási törvények végrehajtásának hatására jött létre —, a termőföld tulajdoni viszonyainak rendezésével párhuzamosan, a foglalkozási szerkezet megváltozását is jelenti. A legóvatosabb becslések szerint a folyamat végén több mint 2 millió földtulajdonos lesz az országban. Természetesen nincs realitása annak, hogy a most termőföld-tulajdonhoz jutottak többsége maga művelje földjét. A földtulajdonos és a vállalkozó személye az esetek egy jelentős részében értelemszerűen különválnak, így a "földreformnak" a foglalkozási struktúra esetében megfigyelhető hatása is korlátozottabb.

A kutatás során — egy Békés megyei kérdőíves felmérés segítségével — arra voltunk kíváncsiak, hogy kik azok, akik képesek aktívan bekapcsolódni a mezőgazdaság átalakulási folyamataiba, vagyis a társadalom mely rétegeiből kerülnek ki napjaink mezőgazdasági vállalkozói. Az önálló gazdává válás esélyeit ugyanis, kutatási tapasztalataink alapján döntően befolyásolja a származás, a családi háttér és a gazdálkodó szakmai képzettsége.

A származási háttér vizsgálata rendszerint több dimenzióban történik, most azonban — terjedelmi korlátok miatt — csak a foglalkozás és az iskolázottság szerinti mobilitást vizsgáljuk. Akár a munkamegosztási, akár a kulturális háttér feltárásáról van szó, a vizsgált egyének státuszát mindkét szülő társadalmi pozíciójához szokás viszonyítani, jelen esetben azonban meg kell elégednünk a megkérdezett gazdálkodó és apjának egymáshoz viszonyított adataival.

Foglalkozás szerinti mobilitás

A kérdőíves felmérés tanulsága szerint, az 1993. júliusában Békés megyében felmért 213 önálló gazdálkodó közel egynegyed része eredetileg szellemi foglalkozású volt, közülük legtöbben valamely közös gazdaság alkalmazásában álltak. A mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak a minta közel felét adják, tehát három megkérdezett gazda közül kettő már eleve mezőgazdasági pályán indult. Ilyenformán, a gazdálkodóvá válással ők nem léptek "vissza" a mezőgazdaságba, csupán foglalkozási hierarchiában elfoglalt

helyüket változtatták meg. A szellemi foglalkozásúak az egyéni gazdává válással lefelé, a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak (téesztagok, mezőgazdasági munkások) pedig felfelé mozdultak el a presztízsrangsorban.

Mindemellett érezhető különbség van a városok és a községek szellemi rétegének vállalkozó kedve között. A városokban arányában több mint kétszer annyian váltak egyéni gazdálkodóvá, mint a falvakban.

A nemzedékek közötti mobilitás vizsgálatának talán legfontosabb alapkérdése, hogy a szülők foglalkozása — mely a származást leginkább jellemző tényező — mennyiben befolyásolja az egyén életútját. A mobilitási keresztábrák elkészítésénél a megkérdezett gazdálkodó első, valamint apjának az összeírt 15 éves korában betöltött foglalkozását vettük figyelembe (1. táblázat).

1. táblázat. A megkérdezett gazdálkodók foglalkozás szerinti társadalmi mobilitása Békés megyében (1993)

a. Kilépési mobilitás (%)

Az apa foglalkozása	A kérdezett első foglalkozása			
	szellemi	kisiparos, kiskereskedő	nem mezőgazdasági fizikai	mezőgazdasági fizikai
szellemi	71	6	6	17
kisiparos, kiskereskedő	23	-	46	31
nem mg-i fizikai	33	-	42	25
mg-i fizikai	16	-	25	59

b. Belépési mobilitás (%)

A kérdezett első foglalkozása	Az apa foglalkozása			
	szellemi	kisiparos, kiskereskedő	nem mezőgazdasági fizikai	mezőgazdasági fizikai
szellemi	26	6	23	45
kisiparos, kiskereskedő	100	-	-	-
nem mg-i fizikai	2	11	26	61
mg-i fizikai	3	4	9	84

A strukturális mobilitás mozgatóerőinek meggyengülése hatására létrejött ellenirányú mobilitás — az országos változásokhoz hasonlóan — a kiválasztott gazdálkodók kilépési adataiban is jól tükröződik. A folyamat a rurális térségekben valamelyest intenzívebben játszódott le, mint a lényegesen több, nem mezőgazdasági munkalehetőséget kínáló városokban. Az eltéréseket az ingázás, a városi munkahelyek egyre gyorsabb elérésének lehetősége némiképp mérsékelte.

	Összesen	Városok	Községek
Főirányban mobil	34%	39%	33%
Ellenirányban mobil	12%	10%	12%
Immobil	54%	51%	55%

A megkérdezett egyéni gazdák kétharmada paraszti származású, s első foglalkozásukat tekintve mintegy 60 %-uk immobil. A mezőgazdasági fizikai foglalkozású apák közül minden ötödik önállóan gazdálkodott, bár ezek egy része (10 %) a korosabb, 60 évesnél idősebb gazdák szüleit képviseli. A fiúk közül meglehetősen kevesen vannak azok (8 fő), akik az uralkodó nagyüzemi struktúra árnyékában egyéni gazdaként kezdték pályafutásukat. Úgy tűnik, az egyéni gazdálkodóvá válás és a szülők paraszti rétegekhez tartozása között erős a kapcsolat.

A nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak kilépési arányszámai valamennyi közül a legnagyobbak, a réteg nyitottsága, valamint felfelé irányuló mobilitása is a legnagyobb. E kategóriába jelentős beáramlás tapasztalható a mezőgazdasági rétegekből, ami arra enged következtetni, hogy ezek az emberek, noha első munkahelyük nem a mezőgazdaságban volt, sohasem szakadtak el igazán attól, szüleikkel, családjukkal együtt részt vettek a kistermelésben.

A szellemi rétegek önreprodukciója a legmagasabb szintű, s közülük is az agrárértelmiség az, amely előnyös társadalmi helyzetét a legjobban át tudta örökíteni a következő nemzedékre. A szellemi foglalkozásokba történő belépéseket tekintve egyben itt a legmagasabb a mezőgazdasági munkások és parasztok gyermekeinek aránya is. A magyarázat ott keresendő, hogy az idetartozó, főként agrárértelmiségi foglalkozásokhoz szükséges szakismeretek állnak a legközelebb a parasztság hagyományos ismereteihez, ezért ezek az értelmiségi pályák a legkevésbé idegenek a parasztság gyermekei számára.

A magánkisiparosok és a kiskereskedők számát a szocialista iparosítás időszakában politikai okokból csökkenteni kellett. Ennek következtében a régi kispolgárság fiainak ki kellett lépnie apja társadalmi rétegéből. Többségük szakmunkásként a szocialista szektor üzemeiben helyezkedett el, de nem volt jelentéktelen a mezőgazdasági munkaterületekre való visszaáramlás sem. A folyamatról hű képet ad, hogy a mintánkban szereplő kisiparos vagy kiskereskedő apák utódai közül egy sem maradt apja "kaptafájánál" (2. táblázat).

Iskolai végzettség szerinti mobilitás

A társadalmi mobilitás egyik leglényegesebb eleme az iskolai mobilitás. Napjaink vállalkezési alapokra épülő új gazdasági struktúrája egyre több szakmai és piaci ismeretet követel a gazdasági élet szereplőitől. Bár a mezőgazdaság vontatott, problémákkal terhes átalakulása és tőkeszegénysége csupán a tradicionális termelési módok újjáélesztésének kedvez, mégsem mondhatnánk, hogy hosszú távon megoldás lehet egy ilyen fajta ruralizálódás. Az újdonsült mezőgazdasági vállalkozók számára a minél magasabb szintű szakmai műveltség megszerzése hamarosan létkérdéssé válik.

2. táblázat. A megkérdezett gazdálkodók iskolai végzettség szerinti intergenerációs mobilitása Békés megyében (1993)

a. Kilépési mobilitás (%)

Az apa legmagasabb iskolai végzettsége	A kérdezett legmagasabb iskolai végzettsége			
	felsőfokú diploma	érettségi	szakmunkás-képző	általános iskola
felsőfok	71	29	-	-
érettségi	61	31	4	4
szakmunkásképző	20	30	45	5
általános iskola	18	34	21	27

b. Belépési mobilitás (%)

A kérdezett legmagasabb iskolai végzettsége	Az apa legmagasabb iskolai végzettsége			
	felsőfokú diploma	érettségi	szakmunkás-képző	általános iskola
felsőfok	9	27	8	56
érettségi	3	10	8	79
szakmunkásképző	-	2	21	77
általános iskola	-	2	2	96

Kérdőíves felmérésünk során a kiválasztott gazdálkodók és apjuk legmagasabb iskolai végzettségét elemeztük. Általában megállapítható, hogy az átlagos végzettségi szint feljebb tolódott. A megkérdezettek közül felsőfokú oklevelet nyolcszor, érettségi bizonyítványt háromszor, szakmunkás-bizonyítványt pedig kétszer annyian szereztek, mint apjuk.

A megkérdezettek átlagos végzettségi mutatója (3,6) majdnem kétszer olyan magas, mint apjuké (1,9). Míg az apák átlagosan csak az általános iskola befejezéséig jutottak el, addig fiaik többsége érettségizett, de legalábbis szakmunkásvizsgát tett.

A mobilitási keresztábrák (2. táblázat) nagyfokú intergenerációs mobilitásról tanúskodnak. A gazdálkodók és apjuk legmagasabb iskolai végzettségének összevetése alapján:

	Összesen	Városok	Községek
Főirányban mobil	65 %	68 %	67 %
Ellenirányban mobil	3 %	2 %	2 %
Immobil	32 %	30 %	31 %

Az, hogy az egyén saját elhatározásán kívül a származás, az apa iskolázottsági szintje mennyire növeli a továbbtanulás esélyét, kitűnik abból, hogy az egyetlen vagy főiskolán végzett apák fiainak 71 %-a szintén megszerezte a diplomát, a fennmaradó rész pedig legalább az érettségi vizsgán túljutott. A családi háttér ösztönző szerepére utal a középfokú végzettségűek magas felfelé irányuló kilépési mobilitása is.

A társadalmi esélyegyenlőség növekedését, a társadalom nyitottabbá válását jelzik a szakmunkás és az alacsonyabb végzettségű rétegek kilépési arányszámai a magasabb iskolázottsági szintek felé.

A magasabb iskolázottságú gazdálkodók nagy hányada az alacsonyabb kulturális státuszú családokból került ki. Valamennyi kategóriában magas a legelső kategóriából felkerültek aránya. Ez a társadalmi jelenség nagyjából a paraszti származásúak munkássá vagy értelmiséggé válásával paralel. A különbség az, hogy az iskolai mobilitás vonatkozásában egészen csekély a főiránnyal ellentétes mobilitás.

Területi mobilitás

A harmadik dimenzió, melyet vizsgálatunk érintett, a lakóhely megváltozása (a születés és a kérdezés idejében). Jelen munka során nem vettük figyelembe a gazdálkodó életútját követő migrációs lépcsőket, ezek részletes feltárása és elemzése a további kutatások egyik fő feladata.

A migrációs jelenségek a vizsgálatok alapján alacsony szintűek. A gazdálkodók születéskori és jelenlegi lakóhelyének egymáshoz viszonyítása erős immobilitást tükröz. 10 megkérdezett közül 8-nak a szülei a gazda jelenlegi lakóhelyén éltek annak megszületésekor. Ez természetesen nem jelent teljes "mozdulatlanságot". A legfőbb, minden második embert érintő mozgásjelenség ugyanis a külterület elhagyása és a belterületre költözés volt. Ma a kiválasztott gazdálkodók 8—9 %-a lakik csupán külterületen, míg szüleik esetében ez az arány megközelítette az 50 %-ot.

A mobilnak tekinthetők részaránya 22 %. Az összes vándorlás közül a legnagyobb arányú a községek közötti migráció, amely általában nem növeli a társadalmi struktúrán belüli elmozdulás esélyeit, de a gazdálkodóvá válás szempontjából akár előnyös is lehet, csakúgy, mint a városból falura költözés. Az összes vándorlás háromnegyed része a községekbe irányul.

A települések közötti mozgásfolyamatok főirányai a következők voltak:

Városból városba költözés:	8 %.
Faluról városba költözés:	17 %.
Városból falura költözés:	32 %.
Faluról falura költözés:	43 %.

Az összes vándorlás 59 %-a a megyehatáron belül ment végbe. Az ország megyén kívüli más településéről származik a beköltözők 28, az országhatárokon kívülről pedig 13 %-a.

Záró gondolatok

A gazdálkodóvá vagy mezőgazdasági vállalkozóvá válás útja néha egyszerű, másszor többszörösen összetett folyamatok eredménye. A jelenségek mélységeinek megismeréséhez a jelenleginél szélesebb körű, több dimenzióban több tényezőt feltáró vizsgálatok kellenek.

A legfontosabb mutatók elemzése azonban így is sok mindent elárul a kiválasztott "sikeres" gazdálkodókról:

— Az önálló gazdálkodóvá válás esélyeit nagyban befolyásolja a származás, a családi háttér (indíttatás) és a szakmai képzettség. A felmért gazdák között nagy arányban van jelen a leépülő mezőgazdasági nagyüzemi rendszer agrárértelmisége. Ők a termelősövetkezeti tagokkal, a mezőgazdasági munkássággal, a korábban is egyénileg gazdálkodókkal és az egyéb szellemi foglalkozásúakkal együtt adják a minta közel háromnegyedét. A gazdálkodóvá váló egyén előéletének, más szóval a mezőgazdasági "múlt"-nak (korábban kialakított mezőgazdasági felszereltség, szaktudás, termelési és szervezési tapasztalatok) mindenképpen nagy szerepe van a gazdálkodóvá válásban.

— A gazdálkodók származásuk szerint meglehetősen heterogén képet mutatnak, de közülük legtöbben (a vizsgált személyek kétharmada) paraszti családok gyermekei. Az egyéni gazdává válás és a szülők paraszti rétegekhez tartozása között erős a kapcsolat. Jellemző módon az eredeti foglalkozásuk szerint szellemi foglalkozásúak közel fele szintén paraszti származású.

— Napjaink mezőgazdasági vállalkozóinak a sokoldalú szakmai, pénzügyi és piaci ismeretek megszerzése létfontosságú. Ez bizonyos iskolázottsági szintet feltételez. A gazdálkodók iskolázottsági szintje kedvező, s a magasabb szintű iskolai végzettséggel rendelkezők közül sokan vannak, akik kifejezetten hátrányos kulturális helyzetben lévő családból indultak. Az átlagos végzettség szintje kedvezően változott, más kérdés viszont a birtokolt tudásanyag minősége, az, hogy a vállalkozók által megszerzett szaktudás mennyiben felel meg a kor követelményeinek, képesek-e azt kamatoztatni, illetve továbbfejleszteni. Erre vonatkozóan csak találgatásokba lehetne bocsátkozni.

— A migrációs jelenségek alacsony szintűek. A megkérdezettek születéskori és jelenlegi lakóhelyét tekintve a gazdálkodók ötöde vett részt a települések közti vándorlási folyamatokban. A mozgások iránya leggyakrabban a falusi tér. Az életút során a leggyakoribb mozgásjelenség a település határain belüli — rendszerint a külterületről a belterületre — költözés.

A mezőgazdasági vállalkozások társadalmi szerepével kapcsolatban felmerülő kérdések komplex módon, soha nem önálló problémaként jelentkeznek. Mégis az egész bonyolult problémakör megfogalmazható abban az egyszerű kérdésben, hogy mi vár azokra, akik továbbra is konokul hisznek a mezőgazdaságban, akik megélhetésüket hosszú távon is az agrárágazaton belül keresik.

Kétségtelen, hogy egyes társadalmi rétegekben és bizonyos régiókban fölerősödött a mezőgazdaság felé irányuló társadalmi mozgás, de túlzás lenne azt mondani, hogy a mezőgazdaság "szívóereje" akár csak részben is elegendő lenne a gazdasági szerkezetváltás hatására mobilissá vált munkaerő-tartalékok foglalkoztatásához. Bár kétségtelen,

hogy a kistermelés révén — elsősorban keresetkiegészítés címén — a magyar társadalom széles rétegei szerezhettek termelői tapasztalatokat (és viszonylag tisztességes többletjövedelmet), de az agrárágazat súlyos és átfogó válsága, a kialakulatlan magántulajdoni szerkezet és az állami preferenciák hiánya gyakran riasztóan hat a kárpótlás során földhöz jutott, esetlegesen gazdálkodni szándékozók számára. Éppen ezért teljesen nyilvánvaló, hogy a kárpótlás során földhöz jutottaknak csupán töredéke fog gazdálkodni, így a földtulajdonos és a mezőgazdasági vállalkozó személye a korábbinál még élesebben különválnak. Ez a haszonbérleti szabályozás racionalizálására figyelmeztet.

A problémák értelemszerűen az ország rurális, gyengén iparosodott térségeiben rajzolódnak ki a legélesebb kontúrral. Békés megye az Alföld azon területei közé tartozik, ahol mind a földigénylők, mind a munkanélküliek részaránya az országos átlagot messze meghaladó. Ebből következően az ágazatban nagy számban jelennek meg úgynevezett kényszervállalkozók. Egy sokszínű, életképes mezőgazdasági üzemsziszter megteremtésén áll vagy bukik a térség további fejlődése. Ehhez sok minden egyéb mellett a mainál nagyobb, hatékonyabb központi támogatásra és a fejlett országok gyakorlatához hasonlító, a mezőgazdasági termelők érdekeit védő állami intézkedésekre (pl. garantált árak, kvóták, piacvédelem, exporttámogatások stb.) is szükség van.

A JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK MEGYEI TELEPÜLÉSEK CIGÁNYTÁRSADALMAINAK RÉTEGZŐDÉSE

Lázár Tibor

A mai magyarországi cigánytársadalom erősen differenciálódott, rétegzett. Bár a cigányság többsége még mindig a magyar társadalom legszegényebb elemei közé tartozik, a rendszerváltozás következményei miatt társadalmuk szerkezete már jelentős mértékben tagolt: cigánycsaládok emelkedtek fel a nem cigány középosztályba, illetve süllyedtek le elképzelhetetlen nyomorba.

Vizsgálataim célja ezen folyamat feltárása egy konkrét terület (Jász-Nagykun-Szolnok megye) példáján. A megye 74 településéből 55 a cigányok által is lakott. A több mint 25 000 fős cigányközösség 55 igen eltérő helyi társadalmat takar. Egy 1990. januárjában végzett, a megye valamennyi (23 753 fő) cigányára kiterjedő, 39 kérdésből álló (tanácsi dolgozók által kitöltetett) kérdőíves felmérés alapján (a cigányközösség nagysága, településen belüli aránya, természetes szaporodása, kormegoszlása, családszerkezete, iskolázottsága, foglalkozási szerkezete, a lakóhelyi adottságok és a lakásviszonyok) a következő helyi csoportokat különíthetjük el egymástól:

1. A Közép-Tiszavidék cigánysága nagy lélekszámú, a települések lakosságának jelentős hányadát kitevő, nagy népességgyarapodást mutató, fiatal korstruktúrájú, magas háztartásszámú közösségeket alkot. Ezek a népességüket erősen veszítő falvak igen kedvezőtlen helyzetben vannak a közlekedés-földrajzi adottságok, a munkahely-lehetőségek és az infrastrukturális ellátottság tekintetében. Az alacsony iskolázottság, a munkanélküliség hatványozottan jellemző ezekre a kevésbé rétegzett cigánytársadalmakra. Egy kicsit "kilóg a sorból" Tiszafüred és környékének cigánysága, mivel itt a város adottságait a nagyrészt az előző évtizedben beköltözött cigányság jelentős része kihasználta (pl. sok az önálló vállalkozó), szélesítve ezzel a jobb módú cigánycsaládok körét.

2. Jórészt hasonló szerkezetű cigányközösségek élnek a Jászság Tiszához közelebb fekvő településein. Valamivel összetettebb, mélyebben rétegzett cigánytársadalmak népesítik be a három "nagy" jász települést: Jászapatit, Jászladányt és Jászkisért.

3. A nagykunsági cigányság "urbánusabb", iskolázottabb és szélesebb foglalkozási struktúrával rendelkezik. Magasabb az időskorúak, és alacsonyabb a gyermekek aránya, a korfa "oszloposodóbb". A cigányközösségek nagyszámúak, viszont a népességben belüli arányuk alacsony. E csoport nagy részében él a nem-cigányokhoz való hasonulás, illetve — nagyon öntudatosan — saját identitásuk megtalálásának szándéka. A cigány-nem cigány vegyesházasságok nagy száma is igazolja társadalmuk belső differenciáltságát.

4. A Jászság északi településeinek cigánysága — az előbb jellemzett kunsági cigányokhoz hasonlóan — alacsony természetes szaporodású, "idősebb", iskolázottabb; urbánusabb foglalkozásuknak és vállalkozókedvüknek köszönhetően többen rendelkeznek állandó munkaviszonnyal.

5. A megye déli részén — Szolnoktól délre — a lakosságnak csak kis hányadát alkotják a cigánytársadalmak. Általában a többséghez jobban alkalmazkodtak, integ-

rálódtak. Családszerkezetük is jobban hasonlít a nem cigány többségéhez: több az idős ember és az aktív korú, kevesebb a gyermek. A vegyesházasságok viszonylag nagy száma is az asszimiláció tényére és lehetőségére utal.

6. A szolnoki cigánytársadalom a megye cigánylakosságának legmélyebben tagolt, leginkább differenciálódott, nagy lélekszámú, "nagyvárosi" közösségét alkotja. Szinte teljes társadalmat formáz: létezik a — többségében asszimilálódott, önmagát már nem cigánynak valló — értelmiség, a nem-cigány lakosság anyagi helyzetéhez hasonló körülmények között élő "cigány középosztály" és a szegénység szintjén vagy az alatt élő cigányok többsége.

A megye cigánytársadalmának általános bemutatása után egy 1993. tavaszán 165 cigánycsaládot (902 főt) érintő reprezentatív felmérés alapján 7 frekvenciát település (Jászapáti, Törökszentmiklós, Tiszabó, Tiszabura, Jászládány, Jászkisér, Jásztelek) cigányközösségeinek rétegei jellemezhetők. A különböző csoportok bemutatását anyagi-szociális körülményeik, végzettségük-foglalkozásuk, illetve a nem-cigány lakossághoz való viszonyuk (pl. asszimilálódott, integrálódott) ismeretében végezhetjük el.

Az anyagi-szociális körülmények szerinti vizsgálat a legszemléletesebb rétegmérő: összességében a 165 cigánycsaládot érintő felmérés szerint az egy főre jutó havi összjövedelem nem érte el az akkori létminimum 50 %-át. Az aktív korú lakosság 77,5 %-a volt munkanélküli, és nagy részük csak a legminimálisabb juttatásban részesült, vagy semmilyen támogatást nem kapott. A családok havi bevételeinek legfőbb forrását a gyermekek után járó családi pótlék (38,2 %), a kereset és a munkabér (22,5 %), valamint a munkanélküli segély (16,3 %) jelentette. Emellett néhányan időszakos mezőgazdasági munkából, állatok tartásából, kereskedésből, kőműves munkából jutottak jövedelemhez. A cigány családoknál már megvalósult a "hivatásos anya" funkció, amit az bizonyít, hogy a szülés előtt állandó munkaviszonnyal nem rendelkező — így a gyes/gyedből kimaradó — anyák a családi pótlékot mint "keresetüket" értékelték.

A vizsgálatban szereplő cigányok 14 %-ánál az egy főre jutó havi jövedelem nem érte el a 3000 Ft-ot — ők képezik a *legszegényebb, legnyomorgóbb rétegeket*. A többségében többgyermekes (az átlag 4—5) családoknak nincs állandó munkaviszonnyal rendelkező tagja (a munkanélküliség 100 %-os), így a minimális családi bevétel 2/3-a családi pótlékből, 1/5-e munkanélküli segélyből származik. Pénzük nagy részét élelmiszer-vásárlásra fordítják, többségük a korábban felvett hiteleket sem tudja törleszteni. Kilátástalan helyzetüket fokozza alacsony iskolázottságuk (több mint 90 %-uk nem fejezte be az általános iskolát) és a szakképzettség hiánya (korábban a családfők 100 %-a segédmunkásként dolgozott). A családok általában önkormányzati bérlakásban, alacsony komfortfokozatú épületekben élnek, szociális segélyekre szorulva.

A cigánytársadalom *szegény rétegét* alkotja a 3000—5000 Ft-os egy főre jutó havi jövedelemmel rendelkezők csoportja, mely kategóriába a hét település cigánycsaládjainak 45 %-a esik. E családokban még mindig igen sok a munkanélküli (az aktív korúak 90—91 %-a), de elvétve előfordul munkahellyel rendelkező, vagy csak nemrégiben az utcára került és így nagyobb összegű munkanélküli segélyben részesülő családfő is. Demográfiai, szociológiai, mentális jellemzőiben az előző csoporthoz hasonló ez a társadalmi réteg, így sajnos megvan a veszélye a lefelé csúszásnak is.

Valamivel kedvezőbb helyzetben van a cigányság 1/3-a, a "*roma középosztály*". Egy főre jutó havi jövedelmük (5000—9000 Ft) magasabb, mint a cigányság átlagos bevétele, bár messze elmarad a nem cigány "middle class" jövedelmétől. Már majd-

nem minden családban van munkahellyel rendelkező kereső, így a bevételek rangsorát a munkabér, a kereset (38 %) nyitja a családi pótlék (25 %) és a munkanélküli segély (10 %) előtt. Egyrészt ebbe a csoportba kerültek az 1—3 gyermekes, kereső szülővel rendelkező kiscsaládok, másrészt azok a nyugdíjban részesülő idősök, akik már "kiröpítették" gyerekeiket. A családfőnek minimum befejezett általános iskolai, de jobbra szakiskolai végzettsége is van. A "cigány középosztály" bevétele kiegészül a kereskedésből, az állattartásból, az időszakos munkából származó jövedelemmel is. A családok saját tulajdonú (jórészt saját építésű), nagy alapterületű (80—100 m²), komfortos, jól felszerelt házakban élnek, általában a nem-cigány lakosság közé integrálva. A magasabb jövedelem és a magasabb iskolai végzettség magyarázza, hogy bevételeik csekély hányadát már szórakozásra, kulturális célokra (újság, könyv) fordítják.

Jövedelme, iskolai végzettsége, mentalitása miatt is sajátos társadalmi réteget alkot a *cigány értelmiség*. 1990-ben a megye cigánytársadalmának 0,1 %-a rendelkezett felsőfokú diplomával, 0,8 %-a középiskolai érettségivel. A 165 családból egy háztartásban találtam diplomás cigány tanítót, már nem cigány környezetben. A kétgyermekes család egy főre eső havi bevétele jóval magasabb volt, mint a cigányság döntő többségéé, viszont a nem cigány társadalom kiszámított átlagát alig haladta meg. Az asszimiláció tényére utal, hogy a vegyes házasságból született gyermekeket nem-cigánynak vallották, fogyasztási és anyagi körülményeik a többségéhez hasonlatosak voltak. A nem-cigány társadalomba való betagozódás nehézségét mutatja a házastársak eltérő iskolai végzettsége és szakképzettsége a cigány fél javára.

A vagyonosabb cigányság alkotja a *romatársadalom gazdasági elitjét*, melynek a helyi társadalmon belüli aránya az illető település helyi-helyzeti energiájától függ. Vizsgálataim szerint a cigányság 1/20-a, 1/25-e tekinthető módosabbnak. A kis létszámú (1—2 gyermekes) családok legfőbb bevételét a munkabér (60 %) és más kiegészítő jövedelemforrások (kereskedés, zenélés, kézműves munka stb.) jelentik. Általában nem iskolai végzettségüknek, szakképzettségüknek köszönhetik magasabb társadalmi pozíciójukat, hanem vállalkozókedvüknek, tehetségüknek és gyors alkalmazkodóképességüknek. Látványosan megmutatkozik vagyoni helyzetük: nagy alapterületű, komfortos, gazdagon felszerelt családi ház, saját autó (általában használt Lada mint státuszszimbólum), divatos ruha, ékszer. A magasabb jövedelmi és fogyasztási szint együtt jár a család kulturális felemelkedésével, melynek szemléletes kifejezője a gyermekek iskoláztatása, újság, könyv, mozi- és színházjegy vásárlása. A többséghez való azonosulást tekintve a cigányértelmiség mellett ennek a rétegnek van a legnagyobb esélye az integrációra és az asszimilációra.

Igen sok tanulságot eredményez az egyes települések cigányközösségeinek részletes vizsgálata is. A két városi cigánytársadalom (*Jászapáti* — 1262 fő, *Törökszentmiklós* — 928 fő) több mint fele (55—65 %-a) a cigány középosztály tagja. A hét település romantársadalmi közül itt a legkisebb a munkanélküliek aránya (60, illetve 65 %) és a legmagasabb az egy főre jutó jövedelem. Különbség abban jelentkezik a két város között, hogy míg Jászapátiban a cigányság 1/5-e nyomorgó és 1/5-e "jómódú", addig Törökszentmiklóson szinte hiányzik a két véglet: a nagyon szegény és a gazdag cigánycsalád.

A legszélsőségesebb cigánytársadalom a *jászládányi*. Jelentős számú és arányú közösség (1990 — 1097 fő, 17,5 %), ahol a társadalom két szélső rétege domborodik ki: 55 %-uk nagyon szegény, viszont 1/7-ük a cigányság anyagi viszonyai között

jómódú. Ennek következtében a vizsgált romaközösségek közül itt a legmagasabb az egy főre jutó havi bevétel, amelynek okát az önálló vállalkozók nagy számában és a magasabb munkabérben lehet keresni.

Összességében a legszegényebb cigánytársadalom a *tiszabői*, mely nagyszámú (1990 — 1040 fő), és a településen belüli aránya megyei viszonylatban is a legmagasabb (53,6 %). Itt a legtöbb a munkanélküli (92 %), itt a legnagyobb a nyomorgók és a szegények rétegébe tartozó cigánycsaládok aránya (88 %), míg igen vékony a cigány középosztály és a gazdag családok csoportja (8, illetve 4 %).

Érdeemes összehasonlítani a *tiszabői* cigányközösséget a közel hasonló nagyságú és arányú tiszaburai cigánytársadalommal (1990 — 1180 fő, 53,6 %). Demográfiai vonásaiban (természetes szaporodás, korstruktúra, családszerkezet) nagyjából hasonló a két cigánytársadalom, a két közösség anyagi helyzetét, foglalkozását, rétegzettségét tekintve azonban jelentős különbségek tapasztalhatók. Tiszaburán ugyan a családi pótlék megőrizte vezető szerepét a bevételek rangsorában, a jövedelemforrásokból való részesedése azonban a tiszabői cigányokéhoz képest erősen csökkent (Tiszabura — 38,2 %, Tiszabó — 52,9 %). Feltűnően magas az egyéb jövedelmek aránya (18,5 %), amely időszakos mezőgazdasági és építőipari munkából, gyűjtögetésből, állatok tartásából származik. A munkanélküliek aránya is alacsonyabb (83 %), emellett a családok 64 %-a tekinthető szegénynek, 32 %-uk a középosztály tagja, és 4 %-uk jómódú. Összességében a tiszaburai cigánytársadalom szélesebben tagolt, több az anyagilag erősebb, vállalkozóbb cigánycsalád, mint Tiszabón, bár a jászapáti vagy jászladányi cigányság kedvezőbb tagolódását ez a közösség még nem éri el.

A *jászkeséri* cigányok (1990 — 820 fő, 13 %) döntő többsége (83,3 %-a) a nagyon szegény és a szegény társadalmi kategóriába tartozik. Érdekes jelenség, hogy a társadalom ilyen nagy arányú elszegényedése nem áll egyenes arányban a munkanélküliségi mutatókkal: az apáti cigányok után itt a legkisebb a munkanélküliek aránya (64 %). Ennek okát a családok nagyságában és a helyi munkahelyek (TSZ, kisipar) alacsony fizetéseiben kell keresni.

Jásztelek cigányságának (a település lakosságának 19,5 %-a) rétegtagolódása hasonlít leginkább a hét település cigánytársadalmainak összesített eredményéhez; az egyetlen különbséget az jelenti, hogy kisebb a vagyonosabb cigánycsaládok aránya.

Összességében elmondhatjuk, hogy — bár a hét település cigányközösségeinek vizsgálatából nem szabad országos szintű általánosításokat levonni — az egyes települések cigánytársadalmi önmagában is rétegekre tagolódik, melyek jellemzőikben eltérnek a nem-cigány társadalom rétegeitől. A vizsgált hét település cigánycsaládjainak mintegy 1/15-e—1/20-a él a hivatalosan megállapított létminimum felett, elfogadható színvonalon. Ezeknek a családoknak esélyük van arra, hogy identitásuk elvesztésével, esetleg hangsúlyozott megtartásával betagozódjanak a nem-cigány társadalomba. A cigányság közel 1/3-ának — az általam cigány középosztályként definiált csoportnak — már kétesélyes az integráció lehetősége: további anyagi elszegényedésük teljesen kilátástalan, a többségi társadalom által kirekesztett helyzetbe hozhatja őket, esetleges anyagi és szellemi gazdagodásuk pedig az integráció és az asszimiláció útját jelentené számukra. A cigányság több mint 50 %-ának olyan magas fokú az elszegényedése, hogy nagyon halvány remény mutatkozik a társadalmi felemelkedésre.

AZ ISKOLAI VÉGZETTSÉG MINT A VÁROSI FUNKCIÓK ALAKÍTÓJA

Nagy Erika

"A negyedik szektor meghatározó eleme a társadalom agrár-jellegűből ipari-szolgáltató jellegűvé váló átformálódásában" — írja Vassal (1988). A szektor kulcseleme az oktatás, ezen belül is — az ötvenes, hatvanas évek Nyugat-Európájához hasonlóan — a létszámában és skálájában bővülő felsőoktatás. Egy-egy térség fejlődésében meghatározó jelentőségű a regionális oktatási központok elérhetősége, oktatási szerkezete, amely a kibocsátott felsőfokú végzettségű szakemberek későbbi tevékenységét, a központban folyó kutatások jellegét meghatározza, s ezzel a város funkcionális átalakulásának és a régió fejlődésének alakítója.

A 20—24 évesek részvétele a *felsőoktatásban* megyénként mutatja az intézmények földrajzi eloszlásának problémáit: az egyetemi központtal rendelkező Csongrád és Hajdú-Bihar, illetve az elérhetőség szempontjából kedvező helyzetben levő Jász-Nagykun-Szolnok az átlagtól (11,3%) fölfelé mutatnak eltérést, de ez is legfeljebb 0,6%. A diplomával rendelkező aktív keresőkkel összevetve, Szolnoknál javuló helyzetről, egyre jobb végzettségi mutatókról beszélhetünk. A többi alföldi megye ennél jóval kedvezőtlenebb képet mutat: Békés, Bács-Kiskun és Szabolcs-Szarmár-Bereg diplomásokkal való "ellátottsága" és a továbbtanulási arány is az utolsók között van az országban. Ezzel szemben a Dunántúl nyugati—északnyugati megyéiben az átlagnál többen tanulnak tovább (Zala 12,7%, Győr-Moson-Sopron 12,9%), bár pl. Zala megyében sem magasabb a felsőfokú végzettségű aktív keresők aránya, mint az alföldi átlag. Vas és Veszprém adatai a Csongrád megyeiekkel mutatnak hasonlóságot — annak ellenére, hogy az Észak-Dunántúlon nincs Szeged vagy Debrecen méretű felsőoktatási centrum.

A mennyiségi mutatók mellett az Alföld lemaradására, kedvezőtlenebb helyzetére utal az *intézmény- és pályaválasztás megoszlása* is. Az egyetlen felsőoktatási központ, ahol valamennyi tudományág jelen van: Budapest. A vidéki egyetemek csonkák, a műszaki és közgazdasági egyetemi képzés szinte teljesen hiányzik. Ennek megfelelően a fővárosban jóval magasabb az egyetemi, mint a főiskolai végzettségűek aránya, míg az Alföld ennek a képnek az ellenkezőjét mutatja. A Dunántúl megyéi e két pólus között szóródnak. Jó példa erre az agrár-felsőoktatás: szívesen és gyakran hivatkozunk arra, hogy végre van egy tudományág, ahol a kutatás és a felsőoktatás viszonylag decentralizált. Az Alföldön viszont Debrecen kivételével kis létszámú főiskolai karok működnek (Kecskemét, Hódmezővásárhely, Szarvas). Nyilván ennek a következménye, hogy Hajdú-Bihar kivételével a régió összes megyéjében a mezőgazdasági főiskolákon közel annyian tanulnak tovább, mint agráregyetemen (megjegyzendő, hogy a Dunántúlon és Budapesten nagyságrendi különbség van a kettő között, az egyetem javára). A következmények elemzésére nem vállalkozunk, itt csupán utalunk az agrárszektor átalakulásáról ezen a konferencián elhangzottakra (lásd Márton—Gurzó, Győri előadását), melyek szerint a vállalkozások sikerességét, a gondolkodásmódot stb. tekintve a választóvonal nem a közép- és felsőfokú végzettségűek, hanem a főiskolai és egyetemi diplomával rendelkezők között húzódik.

Az Alföldön a 18 évesek pályaválasztását (tovább tanuljanak-e vagy sem) a szülők végzettsége, valamint a választási lehetőségek, az intézmények elérhetősége és a választható szakterületek határozzák meg. (Úgy tűnik a földrajzi közelség a Dunántúlon kisebb szerepet játszik: ugyanazt a budapesti intézményt jóval több Zala megyei, mint szabolcsi választja.)

A felsőoktatás szerkezete — és a társadalmi háttér is — a közalkalmazotti pályák felé irányítja a fiatalokat; az érdeklődés a gazdasági és műszaki pályák iránt gyengébb. Szeged és Debrecen hatása megmutatkozik megyéikben: itt az országos átlagnál jóval magasabb az egészségügyi és oktatási szférában dolgozók és az ilyen irányban továbbtanulók aránya. A többi alföldi megyénél a diplomások között szintén meghatározó a tanári diplomával rendelkezők súlya, valamint az agrárértelmiség szerepe.

Ezzel szemben Fejér és Győr-Moson-Sopron megyében országosan a legmagasabb a műszaki felsőoktatásban továbbtanulók aránya. Az Alföld esetében ez az ipartelepítés sajátosságaival függ össze, ami jól követhető a műszaki szellemi foglalkozásuk arányának területi különbségein keresztül. Ebben az Alföld összes megyéje elmarad az országos átlagtól, még a legjobb mutatókkal rendelkező Csongrád is. A gazdasági jellegű — kereskedelmi, pénzügyi-számviteli, közgazdasági — felsőoktatási intézményeket is kevesebb, legfeljebb az országos átlagnak megfelelő számú diák választja a térségben.

Felmerül a kérdés, hogy *az oktatási intézményekben megszerzett tudás milyen innovációkra teszi képessé a végzeteket, milyen szerepet játszanak egy-egy város, térség átalakulásában?* Természetesen sok múlik az egyén képességein, vállalkozókészségén, kreativitásán. Nem érdektelen viszont megvizsgálni általánosságban, hogy kik a legfontosabb szereplői az említett folyamatoknak? Ennek vizsgálatakor számos módszertani nehézséggel találkozunk, mert hiányzik a megfelelő adatbázis (az 1990-es népszámlálásban például nem szerepel a diplomások megoszlása oklevéltípusonként). Ezt kérdőíves felméréssel, szóbeli információgyűjtéssel, az egyes intézményektől, érdekvédelmi szervezetektől, hivataloktól, városi és megyei önkormányzatoktól megszerzett adatokkal kellett pótolni.

A felvetett kérdéseket egy város esetében (Szeged példáján) elemeztük. A választást indokolta a városnak az oktatásban, a kutatásban és a gazdaságban betöltött centrum-szerepe és a diplomások magas aránya, ami lehetővé tette a számszerű — nem csak eseti — vizsgáldást.

Szegeden 1980 és 1990 között 2669 fővel növekedett az aktív keresők száma. A növekedés kizárólag a legtöbb kvalifikált munkaerőt foglalkoztató ágazatokra volt jellemző: az egészségügyi-szociális-kulturális szférára (az összes növekedés 43,8 %-a), a közösségi-közigazgatási szolgáltatásokra (28 %), valamint a személyi és gazdasági szolgáltatásokra. Az első két ágazatban alig több, mint három tucat vállalkozás működött 1992 végén. Viszont a személyi és gazdasági szolgáltatások részesedése a helyi vállalkozások számából jelentős. A szektorok közötti munkaerő-áramlás fő irányát tehát a költségvetési, illetve önkormányzati szervek jelentették. Ezeknek az intézményeknek az anyagi helyzete ismert, kereteiken belül az innovációra viszonylag kevés lehetőség adódik.

A nyugat-európai felsőoktatásban az 1950-es években megkezdődött változások — az oktatás tömegessé válása — az egyetemeket új szerepek vállalására készítette: az oktatás és kutatás mellett vállalkozásokba kezdtek, tanácsadó hálózatokat építettek ki,

tehát tágabb értelemben vett szolgáltató intézménnyé váltak. Nálunk is megjelennek ilyen törekvések: mint például az Élelmiszeripari Főiskola tervezett tanácsadó-központja, vagy a középiskolák átképző tanfolyamai. Szeged esetében azonban egyelőre az oktatás szerkezetén belül lezajló változások a nagyobb léptékűek, amelyeket a társadalom változó igényei (emelkedő hallgatói létszám a felsőoktatásban, növekvő érdeklődés a középfokú közgazdasági oktatás iránt, néhány középiskola esetében a regionális vonzás csökkenése) kényszerítettek ki. Az újítások finanszírozása többnyire pályázatok útján történik. Ebben a tekintetben a felsőoktatás jóval rugalmasabb magatartást tanúsít, mint a középfokú intézmények. Utóbbiak többsége képtelen előteremteni a szükséges pénzt ötletei megvalósításához. Az innováció szakmai lépéseit megteszik, a pénzügyi jellegűek elmaradnak.

Az oktatási intézményekben megjelenő innovációk az egész város számára fontosak. Az oktatás tartalmáról (a képzés "akadémikus jellege") épp úgy, mint szerkezetéről a városnak mind a vezetői, mind a vállalkozói negatívan nyilatkoztak, mondván: az intézmények — elsősorban a felsőoktatás — zárt szféra, az oktatás a város többi funkciója "mellett" létezik. Ezt bizonyítja a jogi személyiségű gazdasági társaságok körében végzett felmérés is, melynek eredményei szerint a válaszoló cégek negyede áll üzleti kapcsolatban oktatási intézményekkel, oktatás-kutatás területén pedig együttműködés a cégek kb. 20 %-ánál létezik.

Az intézmények rugalmatlansága jelenti vagy két tucat kis cég számára a megélhetést: 1993 végén Szegeden 26 *oktatással foglalkozó betéti társaság és kft.* működött. Ezek többnyire csupán néhány főt alkalmaznak, akiknek feladata a piaci igények felmérése és a tanfolyamok megszervezése. Többnyire közép- és felsőfokú intézmények oktatóit alkalmazzák másodállásban, vagy alvállalkozói szerződést kötnek középiskolákkal egy-egy kurzus megtartására. Tehát kihasználják az oktatásban meglévő szellemi potenciált. Tevékenységük nagyságrendje számottevő: becslésünk szerint jelenleg ez ezer fő (összefoglaló adatokkal senki sem rendelkezik). Az ilyen méretekben folytatott oktatási tevékenység már a középiskolák számára is versenyt jelent a képzésben — és főleg az átképzésben, ahol az intézmények és vállalkozások egymással versengve pályáznak, például a Csongrád Megyei Munkaügyi Központ támogatásáért. A középiskolák regionális vonzásának csökkenését is kompenzálják részben ezek a vállalkozások. Többségük megyei, néhány regionális (Dél-Alföld) vonzással bír.

A képzés jól meghatározható területeken folyik — ezek felsorolása a helyi oktatási szerkezet hiányosságait is mutatja. Ide tartozik a nyelvi és a számítástechnikai képzés, melyeket többnyire azok veszik igénybe, akik még ezeket az ismereteket a középiskolában vagy a felsőoktatásban nem kapták meg. Nagyrészt harmincasok, negyvenesek. A következő típus a vállalkozói ismereteket nyújtó tanfolyamok köre. Ide sorolható még a menedzserképzés is, az egyetlen terület, ahol a felvételhez követelmény a diploma. (A tanfolyamok többségénél az érettségi a feltétel.) A harmadik típusba sorolandók a szakmai tanfolyamok, amelyek elég vegyes képet nyújtanak, viszont számában kiemelkedik közülük a gazdasági-pénzügyi ismereteket nyújtó tanfolyamok csoportja. Az utóbbi két csoportban fontos a gyakorlati szakemberek mint oktatók szerepe.

A vállalkozások szervezte programok minőségével kapcsolatban sokan szkeptikusak, egy-egy cégnek évekre van szüksége az elismerésre szakmai körökben. (Bár akad

néhány cég, főleg a számítástechnikában, ahol egyetemi oktatók tanítanak és igen szigorúak a vizsgakövetelmények. Ezek tevékenységét elismerik.)

A megyében indított tanfolyamok kb. 90 %-a Szegeden működik, és többnyire helyi cégek szervezik ezeket, bár megjelentek a külső versenytársak is, főleg budapesti cégek, illetve országos hálózatok (MTESZ, TIT).

A kutatás-fejlesztési tevékenység túlnyomórészt továbbra is *felsőoktatási és állami kutatási intézmények keretei között* folyik. Ezekben dolgozik a tudományos minősítéssel rendelkezők többsége. Szegeden a kutatóhelyek és a kutatók számát tekintve a biológiai kutatások állnak az első helyen. A szóban összegyűjtött információk és adatok szerint a tudományág kutatóintézményei és a gazdasági társaságok közötti kapcsolat átalakulóban van. A költségvetési nyomás hatására mind az egyetemeken, mind a kutatóintézetekben növekedett az alkalmazott kutatások jelentősége az utóbbi években. Ennek köszönhetően a Gabonakutató Intézet pl. 90 %-ban, a Biológiai Központ 60 %-ban önffinanszírozó (külső megrendelések, pályázatok révén). Mindez az eddiginél jóval markánsabb "kifelé" forduláshoz vezet. A két kutatóintézet (SZBK, GKI) csak bevételeinek néhány százalékát (az SZBK 1—2 %-ot) szerzi Szeged területéről. Ennek oka az állami vállalatok megrendeléseinek visszaesése (az SZBK esetében a korábbiak ötödére). Az élelmiszeripar és a vegyipar tartozik a fontosabb helyi vásárlók közé. Az Innovációs Kamara adatai szerint a többi iparágban viszont minimálisra csökkentek a K+F-kiadások.

A "kifelé" fordulás másik fontos eleme a külföldi kapcsolatok jelentőségének növekedése a kutatási eredmények "eladásában" (1992-ben az SZBK eladásainak 40 %-a történt külföldön. (1990-ben 20 %, 1991-ben 30 % volt ez az arány.) A felkeresett érdekvédelmi szervezetek, intézmények, vállalkozók véleménye szerint ez a helyzet a hazai adaptációs közeg hiányára vezethető vissza. Ezt a biológiai kutatások esetében a hazai bioipar fejletlenségével és a mezőgazdaság tőkeszegénységével magyarázzák, de összefügg a közvetítő csatornák kiépítetlenségével is. Az 1980-as évek végétől kezdve többször is megkísérelték megteremteni a kutatási eredmények és az üzleti élet közötti kapcsolat intézményes kereteit. Az első két próbálkozás kudarcot vallott. Ennek okát éppen a piac szűkösségében látják. (Jelenleg a Bay Alapítvány nyújt háttérrel az eredmények átáramlásához.) A közvetítők hiánya azonban nem csak közgazdasági és pénzügyi probléma. Hiányzik az a réteg, amely az adott kutatási területen és pénzügyi, gazdasági téren is kellő ismeretekkel rendelkezik a közvetítői feladatok ellátásához. Nyugat-Európában ez egy meglehetősen mobil réteg: részben kutatók, mérnökök, és még nagyobb számban közgazdászok közül kerülnek ki (Vassal 1988). A (kutatásokkal kapcsolatos) információáramlásnak léteznek egyéb, nehezen követhető formái is. A szakemberek áramlása az intézmények és a magánszféra, illetve az állami és magán-szektor között; az elméleti és gyakorlati szakemberek, valamint üzletemberek együttműködése tudományos egyesületeken belül (bár a SZAB munkabizottságainak névsorát vizsgálva meg kell jegyeznünk, hogy e keretek között inkább a felsőoktatási és kutatási szférán belül cserélődhetnek az információk). A fenti minták jelentősége azonban jóval kisebb, mint a személyes kapcsolatoké, amelyeknek nagy száma, "kritikus tömege" kevés városban (egyetemi, nagy ipari központokban) teremti meg a kutatásokhoz kapcsolódó ágazatok fejlődési lehetőségeit. Ennek azonban ára van: a folyamat, legalábbis Szeged esetében, lassan indul el.

A kutatás-fejlesztési tevékenység az intézményeken kívül szerény méretekben ugyan, de létezik. Az újonnan alapított társaságok túlnyomó része ugyan nem rendelkezik elegendő tőkével saját fejlesztéshez vagy az eredmények megvásárlásához, működnek viszont — egyelőre kis számban — erre a tevékenységre specializálódott vállalkozások a városban (a termálvíz-hasznosítás, vákuum- és lézertechnika, vegyészet, biotechnológia területén). A cégek szellemi hátterét a felsőoktatási intézmények (JATE, Élelmiszeripari Főiskola) és az ipari vállalatok által kibocsátott szakemberek (pl. fejlesztő mérnökök) jelentik, akik vagy másodállásban dolgoznak a magánszférában, vagy — következő lépésként — végleg feladják oktatói állásukat. Ez az oktatás és az állami szektor számára veszteség, viszont a helyi gazdaságban ezek a cégek innovációként jelennek meg. (A fő- és mellékállás kombinálása egyébként ismét a személyes kapcsolatok jelentőségét növeli.)

A fentiekben nem említett cégeket is érdemes megvizsgálni, mert ezek is (át)alakítói Szeged funkcionális szerkezetének. 1990-ben a magánvállalkozások jelenlétét önmagában is innovációnak tekintették, ma csak bizonyos tevékenységeket folytató cégeket sorolnak ide (számítástechnika, marketing, pénzügy, szaktanácsadás, tervezés, fejlesztés, stb.). Érdemes azonban megvizsgálni, kik vállalkoznak általában, mert a társadalom nagyobb része, és a vállalkozó egyén szempontjából is újfajta tevékenységről, magatartásról van szó, működjön bármilyen ágazatban a szóban forgó társaság.

1993 februárjában végeztünk kérdőíves felmérést Szegeden, amely részben a *jogi személyiségű gazdasági társaságok vezetőinek* (igazgató, menedzser) *iskolázottságára* vonatkozott. (A válaszolók 90 %-a egyben a cég (rész)tulajdonosa és alapító tagja is.) Az esetek 95 %-ában a vezetők minimum középfokú, 88 %-ában felsőfokú végzettséggel rendelkeztek. Itt természetesen számolni kell a módszerből következő torzítással is. A diplomások jobban értékelik egy ilyen vizsgálat fontosságát, tehát jelentősen felülbecsülhetnénk ennek alapján e csoport részvételét a vállalkozásokban. Arra a következtetésre azonban lehetőséget ad a felmérés, hogy a gazdaság egészéhez viszonyítva jóval nagyobb a felsőfokú végzettségűek aránya a magánszférában. A válaszolók több mint fele fontosnak tartotta, hogy legalább középfokú végzettséggel rendelkezzen. A többiek a meglehetősen általános — "a szakmai tudás számít, nem elsősorban a végzettség" — kategóriát jelölték meg. A Progress Vállalkozásfejlesztési Alapítvány szakemberei szerint reális tervekkel a kvalifikáltabb (minimum érettségizett) vállalkozók keresik meg őket, nekik tudnak ezért támogatást nyújtani, és általában ők a sikeresebbek is.

A felmérés és a szóbeli információk szerint az iskolázottság szintje mellett fontos a végzettség jellege (szakterület, szakma) is. A válaszolók háromnegyede műszaki vagy gazdasági végzettségű. A műszakiak aktivitása azzal magyarázható, hogy az 1980-as évekre jelentősen leértékelődött munkájuk (különösen a főiskolai végzettségűeké) a fizetések és a társadalmi presztízs szempontjából is (Falusné Szikra 1990). Az évtized második felében visszafogták a fejlesztési beruházásokat és az építkezéseket is, és ezzel a presztízs-csökkenés mellé létbizonytalanság (elbocsátások) is társult. Ők tehát — és ezt néhányan el is mondták — társadalmi helyzetük javítása érdekében vállalkoztak. A gazdasági-pénzügyi, közgazdasági, számviteli végzettségűek szakképesítésükkel járó előnyüket kihasználhatják a társaságoknál.

Nemcsak a felmért cégek vezetői, hanem az *alkalmazottak* is kvalifikáltabbak az átlagosnál. A legnagyobb eltérés a 20 főnél kevesebb alkalmazottat foglalkoztató,

magántulajdonú társaságoknál tapasztalható, ott is a felsőfokú végzettségűeknél (38 %-uknál több mint 50 % a diplomások aránya). Ezek többnyire a szellemi szolgáltatások területén működnek (ipari, építőipari tervezés, reklám, számítástechnika). Érdeemes lenne egy felmérést készíteni a nem jogi személyiségű társaságok körében is, mert sok könyveléssel, számvittel, oktatással stb. foglalkozó cég akad közöttük, és ez árnyaltabbá teheti a képet.

A felmérésnek volt még egy érdekes tanulsága. A cégek a felsorolt "telepítő tényezők" közül az első helyekre a helyi és regionális piac méretét, illetve a személyes és üzleti kapcsolatokat sorolták, míg a kvalifikált munkaerőt, a kutatóintézetek jelenlétét kevesebb mint egyötödük említette (így ezek állnak az utolsó helyen).

Úgy tűnik, a következő években is meghatározóak lesznek az újonnan alakuló, átalakuló társaságok Szeged funkcionális átalakulásában. A fenti tapasztalatok szerint fontos a vállalkozó személyek végzettsége, szakterülete a cégek működőképességében, fejlődésében. Az oktatási intézmények tevékenységének bővítése tehát nemcsak a létszám emelése (egyre több kvalifikált szakember kibocsátása) szempontjából lényeges. Legalább ilyen fontos az oktatás skálájának, szerkezetének átalakítása is.

Irodalom

Falusné Szikra K. (1990) *A tudás leértékelődése*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.

Vassal, S. (1988) Geography of Universities in Western Europe, *Ekistics*, 1, 146—152.

A DÉL-ALFÖLDI HATÁRMENTE LEHATÁROLÁSA ÉS NÉPESSÉGPROGNÓZISA

Szónokyné Ancsin Gabriella

Lehatárolás a közlekedési funkció alapján

Meggyőződésünk, hogy a térszerkezeti vizsgálatokban alapvető fontosságú a közlekedés. A település közlekedés-földrajzi potenciálja kihat gazdasági életének minden területére és az emberek mindennapi személyes kapcsolataira is. A közlekedés biztosítja a régió organikus egységét, domináns szerepe vitathatatlan a terület- és településfejlesztésben. Ennek megfelelően rendezőelvként fogadtuk el, hogy a határmenti települések lefedése, lehatárolása a közlekedési vonzaskörzetek alapján történjék.

A közlekedési vonzaskörzeteket a "több-központú" vizsgálat módszerével adtuk meg. A települések közlekedés-földrajzi kapcsolatát és annak erősségét a közúti és vasúti összeköttetést jellemző mutatók segítségével határoztuk meg. A módszer részletes leírására itt nem térünk ki; megtalálható egy korábbi publikációban (Szónokyné Ancsin — Szinger 1984).

A kialakított közlekedési vonzaskörzetek képezték a határmenti területkijelölés alapját. A közlekedési vonzasközpontoktól az országhatár felé eső területek tartoznak a határmenti régióba. A határ túloldali (Magyarországon kívüli) területét szintén közlekedés-földrajzi szempontok szerint jelöltük ki. Mivel adataink hiányosak, a határvonalat a fontosabb vasút- és közútvonal képezi. Ennek megfelelően a főbb közlekedési útvonalak és az országhatár által bezárt régiót tekintettük határmentének.

Népeségprognózis

A határmenti régió 76 településében él a Dél-Alföld népességének mintegy 30 %-a. A térség több évtizede tartó népességcsökkenésének dinamizmusa az utóbbi években lelassult (1. táblázat).

1. táblázat. A Dél-Alföld határmenti településeinek népessége

	1988	1989	1990	1991
Népesség száma (fő)	425 443	419 329	418 591	418 453
Természetes szaporodás (%)	-6,0	-6,4	-6,4	-5,9

Ebben az időszakban a természetes szaporodás (pontosabban fogyás) közel azonos értékű. Viszont a múltban lejátszódó több évtizedes népességcsökkenés mély nyomokat hagyott e rurális térség demográfiai struktúrájában. A fiatalok tartós elvándorlása kedvezőtlen kormegoszlást teremtett. A demográfiai rend megbomlása a települések elöregedéséhez vezetett, mivel évtizedeken keresztül az időskorúak aránya tartósan

nőtt, a fiataloké pedig csökkent. Az Alföld viszonylatában ez a tendencia legmarkánsabban a Dél-Alföldön, sőt a határ térségében mutatható ki.

Vizsgálatunk során arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a határmenti zónában fokozódik-e az előregedési folyamat és a fiatalok számának csökkenése?

A népességprognózis megbízhatóan alkalmas a népesség kor szerinti vizsgálatára. Az előreszámolást a határmenti régió egy mintaterületének községeire végeztük el. A kiválasztott községek többsége Szeged vonzáskörzetébe tartozik. Van közöttük határátkelőhely, és Mórahalom kistérségét is lefedik. A települések népességének előrebecslését a demográfiában gyakran alkalmazott ún. "alkotóelem" módszerrel határoztuk meg (Szabady 1963, Krajcók Gy. 1983). Az előreszámolás során a vándorlási trend torzító hatása és a vándorlási adatok (a vándorlás arányának korcsoportok szerinti bontása) hiányossága miatt a vándorlás tényezőjét nem volt célszerű beépíteni a programba (2. táblázat).

2. táblázat. A népességszám alakulása (1949—2010)

	1949	1960	1970	1980	1990	2000*	2010*
Ásotthalom	8062	6542	5944	5009	4106	3918	3725
Domaszék	4338	3955	3583	3313	3178	2899	2784
Pusztamérges	2198	1945	1694	1454	1213	1105	1052
Röszke	4227	4186	3733	3462	2979	2680	2545
Ruzsa	4469	4103	3581	3064	2709	2554	2479
Öttömös	1448	1383	1129	976	819	747	700
Zákányszék	3468	3399	3257	3015	2698	2627	2458

*(2000 és 2010 értékei vándorlás nélküli adatok)

A vizsgált községekben a népesség száma tovább csökken, de az ezredfordulóra a csökkenés üteme lelassul.

A 60 év feletti korosztály trendjében is változás várható (3. táblázat).

3. táblázat. Az időskorúak (60—x év) aránya (%)

	1960	1970	1980	1990	2000	2010
Ásotthalom	11,9	16,9	18,3	21,8	22,9	23,5
Domaszék	16,4	20,6	21,7	24,9	23,0	23,6
Pusztamérges	14,8	18,8	21,1	26,7	26,1	23,5
Röszke	15,1	21,4	24,8	26,9	24,9	24,2
Rúzsza	12,5	15,5	20,4	22,1	21,6	23,2
Öttömös	13,8	17,9	20,3	25,8	25,8	25,4
Zákányszék	14,0	19,5	21,5	22,1	21,9	22,9

Az idős korosztály adatait elemezve a régóta tartó egyenletes növekedés az ezredfordulón várhatóan megtorpan, szinte minden településben (Ásotthalom kivételével) csökken az értéke, majd 2010-ig ismét lassú emelkedés figyelhető meg.

A fiatalok arányának alakulásában is változás valószínűsíthető (4. táblázat).

4. táblázat. A fiatalok aránya (0–14 év) aránya (%)

	1960	1970	1980	1990	2000	2010
Ásotthalom	28,1	23,7	18,8	16,8	15,3	18,3
Domaszék	21,3	17,8	17,4	16,9	14,1	18,5
Pusztamérges	27,4	21,9	20,0	19,3	15,1	19,3
Röszke	20,5	16,5	16,9	16,5	14,7	18,5
Rúzsa	27,6	22,3	18,5	18,4	16,4	18,2
Öttömös	28,4	22,3	19,1	18,3	12,6	15,8
Zákányszék	23,2	20,3	18,8	18,6	16,6	18,4

A fiatalok arányának csökkenése 2000-ig folyamatos, majd az ezredforduló után iránya módosul. Ezt a növekedést elősegíti az ezredforduló körül várható demográfiai hullám is.

Tehát az eredményeink azt igazolják, hogy a határmentén az előregezés folyamata bizonyos fokig lelassul, és a fordulópont várhatóan a 2000 körüli években lesz.

Ezt a folyamatot segítheti a falvakba történő időnkénti bevándorlás is (5. táblázat).

5. táblázat. A vándorlások aránya (1988 és 1991 között, %-ban)

	1988	1989	1990	1991
Ásotthalom	-11,8	+0,2	-7,1	-1,1
Domaszék	+6,1	+6,6	+12,2	+8,8
Pusztamérges	-21,5	-41,1	+6,5	-12,6
Röszke	+1,6	-14,8	+17,2	-21,6
Rúzsa	-1,7	-4,1	-12,4	-5,6
Öttömös	-46,6	-14,6	+13,4	-12,3
Zákányszék	-8,2	-18,9	-1,4	+0,7

Domaszék permanensen pozitív vándorlási mérlege Szeged város közelségével magyarázható. De a többi településben is jelentkezik a pozitív vándorlások aránya. A falvak demográfiai egyensúlyának helyreállása véleményünk szerint hosszán tartó folyamat eredménye lesz.

A menekültek letelepedése és az Erdélyből áttelepülők növekvő száma a bevándorlók táborát növeli a községekben is. Ha ez a tendencia megmarad, a kistérség többi

településében nő vagy legalábbis állandósul a lakosság száma. Ezeket a vizsgálatokat a jövőben érdemes lesz kiterjeszteni az egész határmentére.

Irodalom

Krajkó Gy. (szerk.) (1983) *Csongrád megye gazdasági földrajza*, Szeged.

Szabady E. (szerk.) (1963) *Bevezetés a demográfiába*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Szónokyné Ancsin G. — Szinger E. (1984) Közlekedési vonzaskörzetek a magyar településhálózatban, *Földrajzi Értesítő*, 249—258.

DÉL-ALFÖLDI MEGFIGYELÉSEK A TÁRSADALMI NORMÁK ÉS ÉRTÉKEK VÁLTOZÁSÁIRÓL

Szabó Ferenc

Az alföldi társadalom közelmúltjának és jelenének térbeli jellemzésére törekedve nem nélkülözhetjük az elfogadott és érvényesülő etikai normák és a belőlük kifermálódott értékrend vizsgálatát. Már előzetesen jól körvonalazni lehet a feltárás méreteit és a kutatás körét, azt, hogy a megfigyelés a "megcélzott" népesség egészére vagy csak a jellegadó rétegeire, netán éppen az arctalannak látszó csoportjaira vonatkozzék. Két feltételnek mindenképpen teljesülnie kell: Nem változhatnak az adatgyűjtés alapszem-pontjai, sem idősorok szerint, sem pedig területi összehasonlításban. Ezzel együtt biztosítani kell az érdemi új és legújabb tényezők érzékeny számbavételét, valóságos súlyuk szerinti értékesülésükkel a teljes folyamatban.

Tudomásul kell vennünk, hogy csak a tudományban léteznek viszonylagos meghatározottságukban is a társadalom nagyon is eltérő kiterjedésű és most különösen mozgásban, átalakulásban lévő "egységei", összetevői képletei. A társadalomtudományok ún. nyomon követő, oknyomozó és csak jelentős hibaszázalékkal vállalható futurológikus jellege mindezt részben magyarázza is. Az idevágó tudományos definíciók tartalmában felbukkanó árnyalatok nem ritkán a mélyebb eltérések kialakulásáról tanúskodó előjelek.

A tudományos megalapozású társadalomképeknek a közéletben, a hétköznapi használatban nagyon ellentmondásos az "aprópénzre váltása". Általánosnak mondható a torzító társadalmi egyszerűsítés, az első hallásra nyilvánvalóan szubjektív fogalomalkotás és használat. Az Alföld-kutatás jelentős szerephez juthat abban, hogy a közvélemény alakításában lényegesebb funkcióval rendelkező fórumok és személyiségek ne csorbítsák hitelüket a társadalomismeret feltűnő hiányaival. A köztörténet alapvonalai között, a tájörténet fő tudnivalói sorában külön jelentősége van a társadalmi értékrend korábbi és mostani összetevői közötti egybefonódások felismerésének és tudomásulvételének, a túlnyomórészt íratlan "zsinórmérték" s az abból következő magatartás és cselekvés elfogadásának. Az egymást átszövő kisebb-nagyobb élet- és érdekközösségekből felépülő helyi és regionális alföldi társadalom reális állapotrajzához és megnyeréséhez az előzőekre figyelő, vonzó és világos jövőkép fő vonalai ugyanakkor nélkülözhetetlenek.

A társadalmi állapotvizsgálatok leginkább megbízható alapjai a népesség tagozódását a mikroszinttől elindulva egy vagy több időmetszetben leíró és elemző településgeográfiai munkák, továbbá az egységes szempontú, részletező demográfiai és más adatfelvételek. Távol állnak tőlük a hitelesség tekintetében a családi-egyéni fogyasztásra, a jövedelmi és vállalkozási viszonylatokra vonatkozóan megtudható tények. Elvben pontosak, a gyakorlatban viszont csak megkésve és korlátozottan használhatóak az ingatlanokat feltüntető nyilvántartások, s igen esetiek az ingóságok regisztrálásai. A leghomályosabbak, és mondhatni természetükénél fogva rejtettebbek az életvitelben, a gondolkodásban kifejeződő, hagyományos és újabb mozgatóerők, a szűkebb-tágabb

közösségekben érvényesülő és változó "normatív elvárások". A kutatás számára ezek szinkronkövetése és elemzése a legnehezebb. Érdemes erről röviden külön is szólni.

Hogy a türelmes és módszeres kutatás jobban bele tudjon látni az emberek fejébe, mint a hatalmi-politikai szervezetek, több akadályt le kell győzni. Az állampolgárok nagy többségének mentalitásához ugyanis tradicionálisan hozzátartozik a szerepjátszás, azaz önmaguk minél kisebb mértékű megmutatása, illetőleg előnyös színben való szerepeltetése. Ezek a beidegződött és a környezethez, a konkrét körülményekhez alakított torzítások célorientáltak: a mindenkor és minden rangú "hatalmon" kívül mindazoknak a félreinformálását szolgálják, akik az egyént a torzítások nélküli információk birtokában — akármilyen formában és mértékben — valóságosan vagy potenciálisan hátrányba hozhatják. Az említett "szerepjátszásnak" ezért igen erőteljes az önvédelmi s azzal együtt az egoizmussal keveredő individualista töltése. Ez a szerepjátszás bizonyos mértékig átalakulhatna a pozitív nyitottság és a megalapozottan példát nyújtó, tehát hiteles önmegmutatás irányába. Az átformálódás elindítása rendkívül szerteágazó feltételrendszer kíván, a teljes demokráciával első helyen, a szociális oldallal és a hosszú és eredményes társadalomneveléssel a második helyen. A szerepjátszás az európai történelem polgári szakasza óta követhető, nem csak magyar jelenység, a gyökerei nyilvánvalóan visszanyúlnak a társadalmak kezdetéhez. A ma élő generációkra kihatóan az első világháború idején nekilendült "fellazítási" folyamatokat tarthatjuk fontos szakasznak, a századfordulót jellemző értékrendet kifejező normák lehetetlenné (teljesíthetetlenné) válásával. Az 1914-től kiszélesedett változás-sorozat azóta a szociálisan nehéz időkben, továbbá a foglalkozási, lakóhelyi, életmódbeli "átrétegződések" felerősödése nyomán kapott lendületet — időbeli választóvonalakkal, természetesen (gazdasági válság, második világháború, a centralizált diktatúra kiépülése, a városokba település az iparosítás és az agrárszféra átalakítása miatt, stb.). Sajátos módon, de nem valóságalap nélkül: a társadalmi normák és értékek közelmúltbeli és mai jelenségeit a szerves fejlődést feltételezve a XX. század első felének nyugalmasabb szakaszaihoz mérjük, ha áttételesen is. Az 1950-es éveket csak torz viszonyítási pontnak tekinthetjük. Relatív, bár fő elemeiben jól megragadható összemérési időszak az 1970-es évtized és az 1980-as évek eleje — mint a második világháború és a diktatúra legkeményebb időszaka alatti folyamatokat korrigáló, a gazdasági reformra törekvő, tervgazdálkodás alapján folyó átalakítást összegző mintegy tizenöt esztendő — a hirdetett és a valóságos normáival, ellentmondásos értékrendjével.

A vázlatosan megrajzolt tágabb keretbe illesztve szabad közreadnunk a címben jelzett dél-alföldi megfigyeléseket, főként azokat, amelyek általánosabb érvényűek. A teljesség igénye nélküli megállapítások történelmi vetületét, indoklását csak a legszükségesebb esetekben szerepeltetjük. Mondanivalónk az 1993. évi helyzetet állítja középpontba — a visszatekintések is ennek a szolgálatában fogalmazódtak meg.

Legelső, mondhatni összefoglaló kérdésünk így szól: Van-e s ha van, milyen normákat és értékeket testesít meg tájunkon az eszményi ember, akiről beszélnek, s akihez (bár személytelenül létezhet) a lakosság hasonlítani szeretné magát?

Az elméletinek látszó és nehezen körüljárható kérdésre a hozzá "illő" választ adjuk: a dél-alföldi lakosság körében a személyes műveltség, a családi, a születéshelyi, a lakóhelyi kapcsolatok, az eszmei-politikai hagyományok és kötöttségek, a baráti kör, a megélt tapasztalatok szerint és "függvényében" vannak példaként, mintaként elfogadott emberek, de kevésbé a korábbi értékrend alapján. A "példák és minták" elismert-

sége kétféle lehet: szűkebb vagy viszonylag szűkebb körben a teljes személyiségre kiterjedő, tágabb körben viszont inkább néhány jellemvonás vagy adottság (magatartás vagy személyes eredmény) tartós vagy időszakos elismerése. A "tágabb kör" legnagyobb kiterjedése legtöbbször egy-egy település, kivételes esetben az adott megye vagy azon is túl. Az eszményi ember "közmegegyezéssel" elfogadott vagy elfogadható személyiségvonásait az idősebbek hajdanán úgy ahogy megismert követelményekből raknák össze, a fiatalabbak pedig nem ebben a megközelítésben választják meg példaképeiket, kedvenceiket. Az iskolai, egyházi, politikai és más fórumoktól többé kevésbé "készen kapott", fő személyiségvonásai alapján modellként szerepeltetett ember-eszményt igen kevesen követnek. A társadalom értékrendjét alakító-befolyásoló intézmények, szervezetek és személyek körében csak nagyon leegyszerűsített, leginkább néhány jellemvonást kiemelő példakép-ismertetés folyik, ha nem a régmúltról esik szó. Mindez valahol a tekintély elfogadásában vagy részbeni elismerésében, leggyakrabban az elutasításában leli meg a magyarázatát. Itt nem részletezhető folyamatok a társadalom többsége által akceptált tekintély "mélyrepüléséhez" vezettek. A torz értelmezésű demokrácia és egyenlő jog gyakorlatában maga a társadalom vagy annak valamelyik tágabb csoportja a mérceként-példaként elfogadott tekintély megtestesítőjét gyakran képtelen megvédelmezni a megalapozatlan támadásoktól, célzatos rágalmaktól. A közélet "érdekektől fertőzött", különböző fokú fórumai a nyílt vagy bújtatott tekintélyrombolás legjobb lehetőségeit tűrik meg, illetve alakították ki. A gyakori tekintélyrombolás által keltett légkör átsugárzik, magatartási mintát ad a nem közéleti szférákban még megtűrt viselkedéshez is. A közösségnek többnyire nincs módja, nincs szervezetsége arra, hogy mindinkább körvonalazatlan normáit a kisebb, de tömegesen megjele-
nő, tudatos eltérésektől megvédje, a normák megsértőit megbüntesse.

A polgári elvekre felépült közhatalommal, jogrendjével és kényszerítő intézményeivel szemben a mi régióink állampolgárai ugyanúgy ambivalens magatartást tanúsítanak, mint az országban másutt. Szívesen fogadják és támogatják mindazt, ami jogszabályokkal megerősítve vagy anélkül kedvező, hasznot hozó, védelmet nyújtó tartalmú. A számukra előnyös kivételeket, ebben a lobbizás "fű alatti" formáit hasonlóképpen. Az állammal, a helyi önkormányzattal vagy a szűkebb közösséggel (pl. társasház) szembeni ismert és kézenfekvő kötelezettségeket a lakosság érdemi része csak vonakodva, adók esetében a tudatos kihágásokat is vállalva teljesíti. Az emberek nagyobb fele az állammal, a hatósággal szembeni "kisebb vétkeket" elfogadja. Az élet minden részletében törvénytisztelő és a szabályokat pontosan teljesítő állampolgár típusa a korábinál is kevésbé vonzó. A lakosság általában véve nem szereti a szabályozást, a korlátozást, még akkor sem, ha az ésszerű volna és előnyére szolgálna. (Az anyagi és a kommunális előrelépés érdekében, személyes érintettség esetén, az említett ambivalenciát a támogatásra törekvés gyengíti.) Tájunk népének viszonya hagyományosan ellentmondásos a hatalom kényszerítő intézményeivel (bűnüldöző szervek, bíróság, vám- és pénzügyőrség, a rendőrség közlekedési és közrendészeti munkája, adóellenőrzés stb.). Nagyon kevesen tartják úgy, hogy ezek az intézmények és funkciók értük vannak, őket szolgálják. Nehezen ver gyökeret az a szemlélet, hogy a jó állampolgár a saját érdekét előmozdítva a rendőrség "szeme és füle", aki már a megelőzésben is segíteni akar és tud.

Az utóbbi évtizedek legnagyobb norma- és értékcserejének a magántulajdon első helyre kerülésével párhuzamosan kellett volna lezajlania. A privatizáció zűrzavarai,

vadhajtásai, vámszedői — különösen az agrárvilághoz kapcsolódó rétegekben — a paraszti tradíciók legértékesebb részét kérdőjelezték meg. Felerősítették a régi keserű közmondások igazát: "A pénznek nincs szaga". "Pénzzel minden elérhető." "Aki közel ül a tűzhöz, az melegszik." Az érintettek nagyon nehezen fogadják el, hogy nem a munka számít elsősorban. A termelőszövetkezetekben az 1970—1980-as években megvalósított juttatási és elosztási rendszerben bizonyos mértékig jelen voltak az ősi paraszti egyenlőségeszmény elemei. Ezek félreszorítása, s a nagy jövedelmi különbségek legalizálása éppúgy ellenérzéseket szült, mint a versenyhelyzet látható kialakulása. Erősen korosztályi kérdés (a tőkehiányról nem beszélve) agrárlakosságunk körében a vállalkozói szemlélet elfogadása. Falusi, mezővárosi viszonyok között a példautánc, sodródó magatartás eléggé erős. A bizonytalanságot fokozza, hogy a vezetésben megrendült hitet alig pótolja valami, az emberek bizalmatlanok a javukra szolgáló változásokkal, tervekkel szemben is. A szövetkezés, az egymásrautaltság előnyeinek felismerése körül erősödő ambivalencia tapasztalható. Az agrárkörnyezetben továbbra is jelen van az ötven-hatvan évvel ezelőtti tulajdonviszonyokra építő rétegtudat — erősödő mértékben.

A Dél-Alföld lakossága körében az utóbbi években nyíltabban szerepjátszó takargatás nélkül is megmutatkozik jó néhány korábbi norma negligálása, akár tagadása is. Ebben a folyamatban a mesterségesen elfojtott értékítélet feléledése éppúgy jelen van, mint az "új szelek" fúvása, az eddig vállalt kötelek fellazulása. A legfontosabb presztizsadó tényezővé a vagyoni állapot és a hatalom szféráiba való beépülés kezd válni. A tanultságnak, a műveltségnek önmagában kisebb az értéke — csak akkor számít, ha a presztízs megalapozását szolgálja, illetve egy szűkebb körbe kerülést segít elő. A nem közvetlenül hasznot termő tudomány, a művészetek iránti áldozatkészség visszaszorult. Mindez negatív hat a környezet iránti igényekre is. A teljes vagy félig-meddig való negligálás leggyakoribb példáit a családi élet normáinak átalakulása szolgáltatja: a látszólag kötetlen együttélések nagy mértékben csökkentették a gyermeket vállalók arányát. Az idős korúakkal szembeni elemi kötelezettségek teljesítése közmegegyezés nélkül is mellőzhető. E normasértések az értékrend alapelemeinek visszaszorulásáról tanúskodnak. Helyükbe nem egyszer a lumpenizálódás szemléletének egyes összetevői kerültek. A munkanélküliséget elég sokan indoknak tartják arra, hogy — mintegy bosszút állva a társadalmon — szembeforduljanak a korábbi önmaguk által is vallott értékekkel. Egyeseket a háborúban elfogadott "szabad szerzés" gondolata is megérintett.

A jelenségek szintjén felvázolt viszonyok összetettségének, a stabilitásra jellemző értékrend repedezésének vázolója után indokolt a kérdés: Amit a Dél-alföldi társadalomról leírtunk, van-e abban valami sajátos az ország vagy az Alföld más tájegységeihez mérten? Úgy tűnik, annyi az egyénibb vonás, amit és amennyit a történeti előzmények, a tradíciók, azon túl pedig a jelenlegi folyamatokban mutatkozó eltérések indokolnak. Reményünk szerint a mezővárosi, falusi egymásrautaltságot kifejező közösségi fegyvelmező erő — újra kiérlelődő normák képében, egy fokozatosan megszilárduló, új értékrendben — visszanyeri most meggyengült szerepét.

AZ ALFÖLDI TANYAKÖZSÉGEK HELYI TÁRSADALMA

Duró Annamária

A tanyaközségek csak mint falvak számítanak fiatal településeknek; a határaik közé zárt tanyavilágnak több évszázados története van.

A tanya mint *gazdálkodási rendszer* a földbirtok magántulajdonán (vagy legalábbis tartós magánhasználatán) nyugodott, mint *településrendszer* pedig valamely anyaváros-hoz (anyaközséghez) kötődött. A kollektivizálás mindkét vonatkozásban alapvető változást idézett elő; a TSZ-szervezés ugyanis Magyarországon közigazgatási reformmal kapcsolódott össze. 1949 és 1952 között több mint száz ún. tanyaközpontot jelöltek ki az Alföldön azzal a céllal, hogy falvakba tömörítsék a külterületen élőket. A *tanyaközpontok faluközponttá formálódásával* új zárt települések születtek az egykori mezővárosi tanyarendszerek területén, a tervezett gyors ütemű és az Alföld egészére kiterjedő tanyafelszámolás azonban nem következett be.

Magam a szegedi határból önállósult kilenc tanyaközség múltját és jelenét vettem vizsgálat alá a nyolcvanas évtized végén. Közülük háromnak — Szatymaznak, Zákányszéknek és Mórahalomnak — a külterületén részletes szociálgeográfiai felvételt is készítettem azzal a céllal, hogy a mai tanyai életmód térbeliségét megismerjem. E sajátos "osztott" települések külterületi lakosai ugyanis már nem csupán az anyaváros vonzásában élnek; mindennapjaiknak a tanya—falu—város háromszög ad keretet. A szociálgeográfia felfogása szerint az egyes településtípusok között maguk a helybeliek teremtenek kapcsolatot, amikor az ún. társadalmi alapfunkciók — munka, lakás, ellátás, képzés, üdülés, közlekedés-kommunikáció, közösségben élés — gyakorlása során fölkeresik a zárt települést, illetve a tanyát.

Előadásomban — a kiválasztott tanyaközségek helyi társadalmának területi csoportjait elemezve — e térbeli mozgások főszereplőit szeretném bemutatni. Előbb azonban hadd vázoljam röviden a tanyafejlődés útját.

Elszakadás az anyavárostól

A szórványoknak az a típusa, amelyet tanyának nevezünk, ún. *másodlagos település-szóródás* — a zárt településből való kiköltözés — eredményeként jött létre (Hofer 1980). A mezővárosi népességtömörödés feltételeit a XIV. században megindult s a török hódoltság idején kiteljesedő településpusztulás teremtette meg, a tulajdonképpeni szóródás pedig ott és akkor következett be, ahol és amikor a mezőgazdaságból élők tömegesen jutottak magánbirtokhoz, azaz művelési kényszertől mentes, valamilyen szokásjog alapján használt, rendszerint egy tagban lévő földterülethez (Barabás 1961). Mivel minden kiváltságolt település a rá jellemző módon hasznosította történeti településhatárát, ez a feltétel az egyes mezővárosok esetében más-más időpontban teljesült. Így a tanyásodás kezdeteitől fogva mindig is különböző fejlettségi szinten álló mezővárosi tanyarendszerek léteztek egyidejűleg egymás mellett.

A tanyák szerepkörének gazdagodása leginkább a *lakófunkció* változásán mérhető le. Az anyatelepüléstől való elszakadás fokozatai — Erdei Ferenc korszakolását újraértelmezve (Erdi 1942) — ennek megfelelően a következők:

1. állandóan lakott városi ház — időszakosan lakott tanya
2. állandóan lakott tanya — időszakosan lakott városi ház
3. állandóan lakott tanya

A szegedi tanyafejlődésnek az a sajátossága, hogy ez a fajta "városi ház — tanya" kettősség itt sohasem volt olyan tartós, mint más tanyás városok esetében. Szeged ugyanis — szabad királyi város (civitas) lévén — szélesebb körű önkormányzattal rendelkezett, mint a magánföldesúri hatalom alatt álló egyszerű mezővárosok (oppidumok). A kettős ingatlantulajdon mesterséges fönntartása helyett rugalmas birtokpolitikát folytatott: határában városi háztulajdon nélkül is lehetett tanyaföldet szerezni (Juhász 1975), sőt a múlt század közepén megindított földbérlet-akciók révén maga a város is telepített szórványokat (Barabás 1961). Ez az előzménye annak, hogy más alföldi városokhoz képest itt viszonylag korán az önállósulás útjára tért a tanyavilág.

A tanyaközpontoktól a tanyaközségekig

A másodlagos településszóródás fejlődési íve akkor zárul le, amikor a szórványokból új csoportos település születik. Míg az anyavárostól való elszakadás mértéke és üteme mindenekelőtt a helyi földbirtok-politikától függött, a *tanyás határrészek faluvá szervezése* egy központi döntés — a már említett közigazgatási reform — következménye volt.

A tanyaközségek perspektíváit máig ható érvénnyel meghatározza az, hogy mely anyaváros határából önállósultak. A tanyafejlődésre oly jellemző térbeli és időbeli aszinkronia következtében ugyanis nem minden mezőváros tanyarendszere állt készen a közigazgatási önállósulásra a negyvenes évek végén. (Az Erdei-féle tipológiát alapul véve: nemcsak 'szabályszerű' és 'túlfejlődött' tanyás városok voltak ebben az időben az Alföldön, hanem 'elmaradottak' is. — Erdei 1942) Ez a magyarázata annak, hogy a mezővárosok és a 10 000 főnél népesebb községek határában kijelölt tanyaközpontok közül végül 74 vált életképes településsé (Belényi 1981).

A leendő szegedi tanyaközségek ebből a szempontból igen jó esélyekkel indultak: Domaszék kivételével mind a kilencnek spontán kialakult központ lett a magja, sőt Röske és Mórahalom (a belterületi lakosok 70,1, illetve 20,8 %-os arányával) országos viszonylatban is kiemelkedett (i.m.).

A kiválasztott tanyaközségek belterülete és külterülete, akárcsak a többi hasonló sorsú településé (Beluszky 1983), ellentétes irányú népesedési folyamatok színtere volt az elmúlt négy évtizedben: míg a faluban élők száma is, aránya is nőtt, a tanyaiaké csökkent. Az a tény, hogy — a negatívvá váló természetes szaporodás és az elvándorlások következtében — ez idő alatt összlakosságuk is egyre fogyott, egyfajta *belső népesség-átcsoportosulásra* enged következtetni.

Szegedi viszonylatban a külterületi építési tilalom volt a leghatékonyabb eszköze annak, hogy a faluközpontok felé tereljék az embereket. A házépítés azonban csak a lehetőségét teremti meg a zárt településhez tartozásnak; a tanyaiak akkor lesznek igazán falusiakká, amikor be is költöznek. A népesség-átcsoportosulás mértéke és üteme nemcsak attól függ, hogy honnan indultak az egyes tanyaközségek a közigazga-

tási önállóság elnyerésekor, hanem attól is, hogy a településhatárokon belül milyen súllyal érvényesültek a koncentráció és a dekoncentráció irányába ható tényezők.

A községesítési törekvések sikerének bizonyítéka, hogy az egykori szegedi határban kijelölt tanyaközpontok mindegyike életképes faluvá formálódott 1950 és 1990 között, sőt egyikük (Mórahalom) még a kisvárosi rangot is elnyerte. Az ellenhatás erejét mutatja azonban, hogy a kilenc település közül hétben ma is a külterületi lakosok vannak többségben.

Településszerkezet és helyi társadalom

Zárt belterület — szórvány jellegű külterület. A tanyaközségek megosztottsága lehetőséget kínál arra, hogy az *állandó lakóhely* térbeli elhelyezkedése alapján megkülönböztessük a falubeliek és a tanyaiak területi csoportját. E két társadalmi csoport számáról és arányáról a népszámlálások tájékoztatnak.

Helyi adatgyűjtéssel azonban mélyebb betekintésre is mód nyílik. A szatymazi, a zákányszéki és a mórahalmi vizsgálat egyaránt arra a fölismerésre vezetett, hogy a tanyaközségek belterülete és külterülete csak térben válik el élesen egymástól; helyi társadalmuk nem osztható föl egyszerűen falubeliekre ("benn élők") és tanyaiakra ("kinn élők"). Ugyanis nem minden új tulajdonos költözik be azonnal a tető alá hozott belterületi házba, sőt akik megteszik, többségükben azok sem szakadnak el végleg a tanyai gazdaságtól. A kettős ingatlanulajdonon alapuló kettős életvitelnek családon belül és generációs váltásban egyaránt többféle változata lehetséges attól függően, hogy "kintről be" vagy "bentről ki" járnak az emberek. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a község-hálózat sűrítése következtében nemcsak belterület-külterület viszonylatban létezik ilyenfajta lakóhelyi kapcsolódás; a "bent" a szomszédos zárt településeket és az egykori anyavárost is jelentheti. A *második otthon* térbeli elhelyezkedése tehát további csoportosítás alapja lehet.

A lakás az életvitellel összefüggő mozgások kezdő- és végpontja. Azok az emberek, akik saját településükön kívül másutt is otthon vannak, nemcsak állandó lakóhelyükről kiindulva vehetnek részt a társadalmi alapfunkciók gyakorlásában.

A 96 zákányszéki, a 110 szatymazi és az 59 mórahalmi kérdőív tanúsága szerint a fölkeresett tanyai családok 33, 18, illetve 15 %-a éli a *"kintről bejárók"* kettős életét. Ha az arányok különböznek is, a céltelepülések rangsora mindhárom esetben hasonló: meghatározó, de nem kizárólagos a saját faluközpont vonzása. A vetélytársak közül az egykori anyaváros és azon szomszédos községek emelkednek ki, amelyek már 1949 előtt is fejlett falumaggal rendelkeztek. (A zákányszékiek számára Mórahalom, a szatymaziak számára pedig Sándorfalva jelent ilyen központot.)

Az időszakosan lakott tanyákról pontosabb adatok állnak rendelkezésre: a földhivatali nyilvántartás szerint a meglévő tanyák közel egyharmada (szám szerint 247, 274, illetve 325) tartozik ebbe a csoportba mindhárom helyen. Míg a *"kintről bejárók"* saját faluközpontjukhoz vonzódnak legerősebben, a *"bentről kijárók"* között a szegediek vannak többségben. úgy tűnik, hogy az állandó lakóik által végleg elhagyott tanyák újra az egykori anyaváros "tartozéktelepülései" lesznek, ha megváltozott szerepkörben is.

Az időszakosan lakott tanyák léte a bizonyosság arra, hogy a külterületi népesség fogyásának üteme nem föltétlenül azonos a tanyafőlszámolódás mértékével. Az üresen

álló falusi házak ugyanakkor arról tanúskodnak, hogy a belterületi építkezések üteme sincs mindig összhangban a beköltözések arányával. A lakóhelyek térbeli rendjének változása és a népesedési folyamatok között tehát *inkonzisztencia* áll fenn, ami azt jelenti, hogy a faluhoz tartozásnak éppúgy fokozatai vannak, mint a tanyától való elszakadásnak.

Hozzászerveződés a faluközpontokhoz

"Kintről be-", illetve "bentről kijárni" tanya-faluközpont viszonylatban egyazon folyamat állomásait jelenti: az előbbi társadalmi csoport képviselői még nem igazi falusiak, mert egyelőre csak tervezik a költözést, az utóbbiak pedig már nem igazi tanyaiak, mert csupán időszakosan tartózkodnak kinn. A kettős ingatlantulajdonon alapuló kettős életvitel eme változatai arra engednek következtetni, hogy az új határok közé zárt tanyavilág *ugyanolyan fokozatokon keresztül* szerveződik hozzá kijelölt központjaihoz, mint ahogyan annak idején az anyavárostól elszakadt, csak a népességmozgás iránya fordult az ellenkezőjére. A besűrűsödés állomásai ennek megfelelően a következők:

1. állandóan lakott tanya
2. állandóan lakott tanya — időszakosan lakott belterületi ház (kettős életvitel tanyai súlyponttal)
3. állandóan lakott belterületi ház — időszakosan lakott tanya (kettős életvitel belterületi súlyponttal)

További lényeges különbség a tanyafejlődés korábbi szakaszához képest, hogy sem a második, sem a harmadik fokozat nem köthető kizárólagos igénnyel egyetlen faluközponthoz. A község-hálózat sűrítésének következtében ugyanis egyszerre több zárt település is elérhető közelségbe került a külterületen élők számára.

Ahhoz tehát, hogy valós képet kapjunk a mai tanyai életmódról, nem elég csak a "kinn élőkre" figyelni. Azokat a kettős ingatlantulajdonnal rendelkező családokat is be kell vonni a szociálgeográfiai elemzésbe, akik a tanya és a zárt település közötti kettős életvitel különböző változatait élik.

Irodalom

Barabás J. (1961) A szórványtelepülések kialakulása Közép-Európában, In: Gunda B. (szerk.) *Műveltség és hagyomány*, Tankönyvkiadó, Budapest, 219—247.

Belényi Gy. (1981) A szegedi tanyák 1949-ben, *Agrártörténeti Tanulmányok*, 23 (3), 223—235.

Beluszky P. (1983) A tanyaátalakulás jellemző folyamatai az elmúlt évtizedekben, In: Dövényi Z.—Tóth J. (szerk.) *Társadalmi-gazdasági változások és településstruktúráink fejlődése*, Békéscsaba, 81—96.

Erdei F. (1942) *Magyar tanyák* (Hasonmás kiadás) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.

Hofer T. (1980) A hazai tanyarendszer és a másodlagos településszóródás külföldi példái, In: Pölöskei F.—Szabad Gy. (szerk.) *A magyar tanyarendszer múltja*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 9—60.

Juhász A. (1975) Adatok a szegedi tanyák kialakulásához, *Ethnographia*, 86 (2—3), 276—312.

SZABADIDŐ-ORIENTÁLT MÁSODIK OTTHONOK AZ ALFÖLDÖN*

Csordás László

Bevezetés, kutatási előzmények

Az üdülők, nyaralók, hétvégi házak — vagy nevezzük bárhogyan is azokat — a szabadidőben használt, szabadidős célokat szolgáló második otthonok közé tartoznak. A második otthon, vagy második lakás pontos definícióját megadni igen nehéz, hiszen azon országoként és kutatónként mást-mást értenek. A második otthon egy olyan ingatlan, mely vagy magántulajdonban van, vagy hosszú távú bérlemény, és amely egy egyébként máshol lakó család alkalmankénti szállásául szolgál (Downing & Dower, 1973), vagy más megfogalmazás szerint egy olyan lakóhely, amely kizárólag olyan tulajdonos birtokában van, aki azt nem tekinti elsődleges otthonának (Bielckus, 1977). Így az angolszász országokban, az üdülőház, a tartósan felállított kemping, a lakókocsi, a lakó(mozgó)autó, lakóhajó is a fenti kategóriába tartozik.

A második lakások közé sorolható szabadidő-lakásokat túlnyomóan szabadidőben és csak átmenetileg (hétköznapi munkaidő után, hétvégén vagy a szabadság ideje alatt) elsősorban szabadidős célokra használják (Ruppert, 1973).

Alapvető különbség van a második lakás és a szabadidő-lakás között. Az előbbi ugyanis nemcsak szabadidő-eltöltési, hanem képzési és foglalkozási funkciót is hordoz, amelyek jelentősége a gazdasági-társadalmi rendszerváltás idején különösen megnő (Baumhackl, 1989). Az életciklus-fázis során egy későbbi életszakaszban (a nyugdíjas korban) rendelkezésre álló — akkor már első lakássá váló — épületeket szintén a második lakások, második otthonok közé számítják (időskori lakhelyek).

A második lakások esetében egy térbeli és időbeli diffúziós folyamatról van szó, amely együtt jár a munka- és lakóhelyek, illetve a szabadidő-lakások térbeli elkülönülésével. A szabadidő- társadalomnak a munkamegosztási társadalomtól való területi leválásánál a jelenkor egyik legfontosabb folyamatáról van szó, amely a településrendszer minden részét befolyásolja, s Európa minden fejlett gazdasággal rendelkező államban megtalálható (Lichtenberger 1980).

A "második lakás" korunk tömegjelensége, egy többnyire a városokból kiinduló jelenség, amely a teljes földrajzi teret átfogja, s átfórnázza.

A második otthonokon belül — tekintettel a terjedelmi korlátokra — a szabadidő-lakásokkal foglalkozom: az alföldi magánüdülőkkel, a zártkertekben kialakított üdülési célra alkalmas, üdülői épületadó köteles hétvégi házakkal és a — több szempontból a második lakás és így a szabadidő-lakás fogalmának megfelelő — falusi-tanyai vendégfogadókkal.

* OTKA 4721. sz. kutatás keretében készült

A vizsgálatom gerincét képező, üdültulajdonuk után adót fizetők adatait a TAKEH (Tanácsi Költségvetési Ellátó Hivatal — a TÁKISZ elődje) 1989. évi számítógépes adatbázisaiból gyűjtötték ki mind a hat alföldi megyében.

Az alföldi településekkel kapcsolatos zártkerti, üdülői településsoros adatokat az egyes megyei földhivatalok törzskönyvei és főösszesítői alapján gyűjtöttem ki. A falusi vendégfogadók vizsgálatát a Magyar Falusi-Tanyai Vendégfogadók Szövetségének 1990-es és 1991-es katalógusai, az OIH anyagai alapján végeztem el.

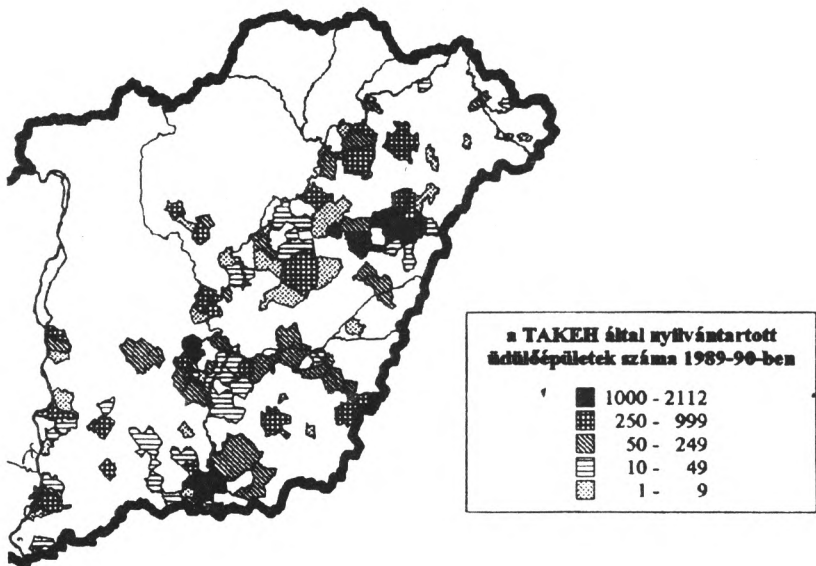
A térképek elkészítéséhez a MapInfo-t használtam fel.

A vizsgálatok legfontosabb eredményei a szabadidő-lakás formáknak megfelelően tézisszerűen a következők.

Magánüdülők az Alföldön

Az Alföld 102 településén 1989-ben 19 654 üdülőt tartott nyilván az adóhivatal, míg a földhivatal 162 településen csak 11 889 darabot. A különbség elsősorban ott nagy, ahol a zártkertek is megjelennek, mint üdülési funkciót is hordozó területek: a nagyvárosok (Kecskemét, Debrecen, Szeged, Szolnok), azok környéke (Röszke, Hajdúsámson, Hajdúhadház), valamint a folyópartok mente (Szalkszentmárton, Baja, Tiszaug, Tiszadada, Dombbrád, Vásárosnamény, Békés, Makó). Az üdülők, üdülési célra is használt zártkerti hétvégi házak a folyó-, tó-, holtág-partok mentén, a termálvizes fürdők környékén és a zártkertekben alakultak ki (1. ábra).

1. ábra. Az üdülőépületek száma az Alföldön

A Magyarországon 1971 és 1990 között ötévente felépített nyaralókból a hat alföldi megye aránya megemelkedett az időszak eleji 9,4 %-ról az időszak végére 16 %-ra. Az Alföldön a fenti időszakban kialakított hétvégi házak döntő része — a KSH adatai szerint — a Dél-Alföld megyéiben található, miközben az üdülőépítés időben fokozatosan eltolódott délről északabbra (Csordás 1992).

Kunfehértón az eddig felépült üdülőépületek száma — a földhivatal és az adóhivatal szerint egyaránt — meghaladta a belterületen lévő lakások számát. Tasson, Lakiteleken és Cserkeszőlőn 4 lakásra több mint 2; Dunapatajon, Tiszakécskén, Tiszaugon, Békésszentandrásan pedig több mint 1 üdülőépület jut. A földhivatal szerint 5 településen (Szarvas, Cserkeszőlő, Tiszacsege, Rakamaz, Békésszentandrás) a beépíthető üdülőtelkek száma nagyobb volt, mint a beépíthető lakótelkeké, ami a fenti településeken a magántelkes üdülési forma térhódítását mutatja.

Az üdülőépületek alapterület szerinti megoszlása jelzi, hogy a tulajdonosok nagy többségének csak viszonylag szerény anyagi lehetőségei voltak, illetve a törvényi előírásoknak igen komoly korlátozó szerepük volt. A PM-TÁKISz 1990-re vonatkozó adatai szerint az Alföldön jóval nagyobb arányú (81 %) a kisebb adózási alapterületű hétvégi ház, mint az ország más régióiban. A nyaralók ún. "adózási" alapterülete átlagosan 31,3 m², amely alig haladja meg a zártkertekben — a törvény előírásai szerint — felépíthető hétvégi házak 30 m²-es nagyságát. Az alföldi nyaralóépületek 56,8 %-a 30 m² vagy az alatti területű, ám a Csongrád és Hajdú-Bihar megyében lévő épületek több mint 70 %-a esik ebbe a kategóriába. A 60 m² feletti épületek a napjainkban is jelentősen bővülő Tisza-tó és Körös menti településeken emelkedik 25 % fölé.

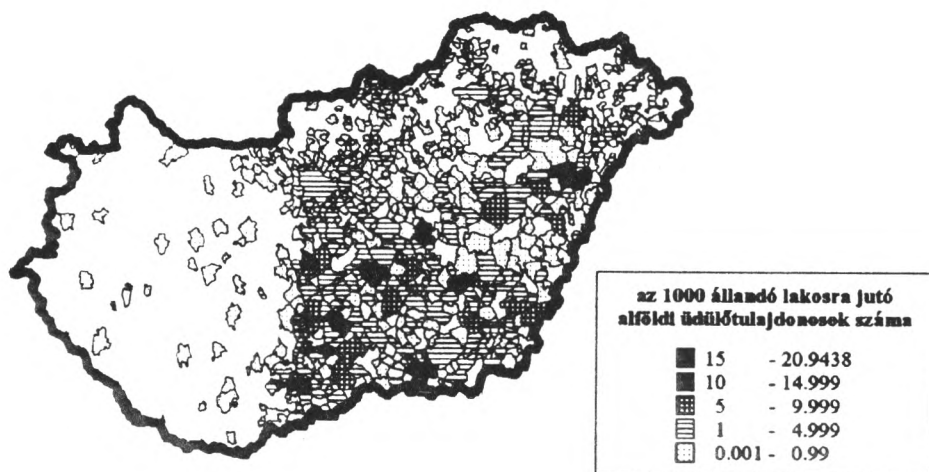
A tulajdonosok döntő része idős (a 60 év feletti aránya 28,6 %), vagy idős munkaképes korú (41—60 évesek aránya 53,6 %), tehát az a korosztály, amely már nem foglalkozik gyermekei nevelésével, életciklusa során a konszolidációs fázisba került.

Az adatbázisban szereplő összes tulajdonos 73,9 %-a él az Alföld 6 megyéjében. Mindegyik megyében a megyebeli lakosság közül kerül ki az üdülőtulajdonosok nagyobb része. A saját megyebeli tulajdonosok aránya az Alföld egészére 68,0 %. A főbb körzeten kívüli vonzáscentrumoktól (Budapest, Észak-Magyarország iparvárosai) való távolsággal egyenes arányban nő a saját megyebeliek aránya (Szolnok megye 45,5 %, Bács-Kiskun megye 55,4 %, Csongrád megye 93,8 %, Békés megye 88,4 %). Az Alföld üdülőinek 10,4 %-a a fővárosiak tulajdonában van, ám ez megyék és kerületek szerint differenciálódik: a távol fekvő Csongrád és Szabolcs-Szatmár megyében alig 1,1 %, illetve 1,2 %, míg Szolnok megyében 18,1 %, Bács-Kiskunban 20,9 %. A 100-nál több alföldi üdülőtulajdonosnak lakóhelyet biztosító kerületek elsősorban a főváros déli és keleti részében (II., XI., XIV., XVI., XVII., XVIII., XX., XXI. kerület) helyezkednek el.

Az alföldi 6 megye nyaralótulajdonosai 699 magyarországi és 2 külföldi településből származtak. Megállapítható, hogy az alföldi üdülőtulajdonosok egy-egy településre eső átlaga a népességnagyság-kategóriáknak megfelelően csökken (a fővárosban 2044, a kiemelt városokban 978; az 50—100 ezres városokban 155; a 20—50 ezres városokban 77; a 10—20 ezres településeken 30; a 10 ezernél kevesebb lakost számláló településeken pedig csak 1—10). Míg a 100 ezernél népesebb településeken (9 db) a tulajdonosok 50,2 %-a él, addig az 1000—10 000 lakosú településeken (483 db) csak

22,3 %. Az ezer állandó lakosra eső alföldi üdültulajdonosok száma elsősorban az Alföldön lévő nagy lélekszámú, részben üdülővel is rendelkező településeken haladja meg a 15 főt (2. ábra).

2. ábra. Az 1000 lakosra jutó alföldi üdültulajdonosok száma

A hat alföldi megyében lévő üdülőépületek közel egynegyede található az öt megyeszékhelyen (Békéscsabán ugyanis nincs üdülő), viszont ott él a közel 20 ezer üdülő tulajdonosának 46,5 %-a. A megyeszékhelyeken lévő hétfélig házak tulajdonosainak 93,9—98,4 %-a helybeli lakos, azaz a megyeszékhelyek (alföldi szinten) a felmerülő magántelkes üdülési igényeknek csak alig több mint a felét képesek helyben kielégíteni. Az egyes megyeszékhelyeken lakó üdültulajdonosok 87—97 %-a saját megyéjében rendelkezik üdülővel. Minél nagyobb a megyeszékhely, annál nagyobb üdülői "gyűrű" alakult ki körülötte. Az alföldi megyeszékhelyeken lakó alföldi nyaralótulajdonosok állandó lakóhelyének utcák szerinti vizsgálata azt mutatta, hogy a 2 %-nál nagyobb gyakoriságú utcák döntő többsége vagy a lakótelepeken, vagy a belvárosi emeletes beépítésű részeken helyezkedik el.

Zártkertek az Alföldön

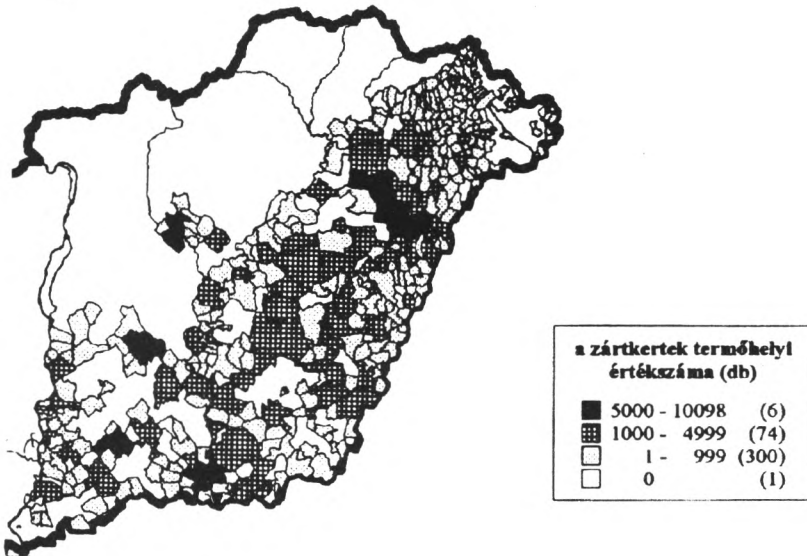
Zártkertnek a községek és városok külterületének azon kertszerűen művelt, kisebb parcellákra tagolt részeit nevezték, amelyek egyrészt domborzati és terepviszonyaiknál

fogva, másrészt tagoltságuk és a művelési ágak változatossága miatt nagyüzemi művelésre nem, de háztáji és kisegítő gazdaság céljára alkalmasak (voltak).

1990-ben az ország összes zártkertjének 21,8 %-a (44 551 ha) volt a hat alföldi megye 391 településén. Megállapítható, hogy a hat alföldi megyében a zártkertes települések száma 73-mal, a zártkerti terület 9584 hektárral (az országos növekedés 1/3-ával), az ország zártkertjeiből való részesedés másfél százalékkal nőtt az elmúlt 25 évben.

A zártkerti ingatlanok (földrészletek, illetve a termő, így termőhelyi értékcsámmal rendelkezők) száma 1990-ben néhány településen meghaladta az 5000 darabot is (Debrecen, Hajdúböszörmény, Jászapáti, Kecskemét, Kiskunhalas, Szeged), míg a nagyhatáru városokban átlagosan 1000 feletti (3. ábra). A legnagyobb zártkerti területtel Debrecen, Kecskemét és Kiskunhalas rendelkezik (> 1000 ha). Az általam végzett 1989-es földhivatali adatgyűjtés óta e települések több mint 1/4-én nőtt, közel 10 %-án csökkent a zártkertek területe. Két településen (Kunfehértó, Tiszasziget) teljesen megszűnt a zártkert, ám nyolc másikon több mint 100 %-kal növekedett. A legnagyobb százalékos növekedés a Tisza mentén (Nagyrév, Besenyőszög, Tiszadada) figyelhető meg.

3. ábra. A zártkerti termő ingatlanok száma az Alföldön 1989-ben

Az Alföld nyolc településén (Kiszombor, Szatymaz, Cibakháza, Tiszavárkony, Hajdúbágyos, Tiszacsege, Újléta, Nyírbogdány) a zártkert területe nagyobb a belterületnél, s közülük Szatymazon, Tiszacsegén és Tiszavárkonyban jelentős számú üdülő is

található. További 23 településen a belterület 3/4-énél is nagyobb a zártkert területe. Ezen települések közül 9 Debrecen környékén található. A zártkerti földrészletek száma 14 településen meghaladta a belterületi földrészletek számát, további 34 településen pedig annak 75 %-át. E települések többsége a Nyírábrány—Debrecen—Püspökladány—Komádi—Mezőgyán által határolt területen koncentrálódik. A zártkertekben lévő — a szántó, kert, gyümölcsös, szőlő, gyeperdő, nádas művelési ágba tartozó — termő ingatlanok száma 45 településen múlta felül a belterületen lévő lakások és lakótelkek számát (Hajdú-Bihar megye déli, dél-keleti részén, a Duna /Dunapataj, Ordas, Bátya/ és a Tisza /Nagykörű, Tiszapüspöki/ mentén). Mindezek azt mutatják, hogy bizonyos területeken a zártkertekkel mint területhasználati kategóriával, illetve mint potenciálisan üdülőterületté váló részekkel feltétlenül számolni kell.

Lassan kezd újjáalakulni az a régi magyar kétbeltelkes településszerkezet, amely egy lakásból vagy belsőportás belterületi házból és a külterületen lévő kertségből és/vagy tanyából állt, azzal a különbséggel, hogy ma a kettő között akár 50—150 km-es földrajzi távolság is lehet. A külterületi földből sokszor zártkerti terület lett, amely — ha a belterülethez közel feküdt vagy jó infrastrukturális viszonyok közé került — bel-, illetve üdülőterületté alakulhatott. Az Alföldön tehát e területek fejlődése eredetkonszervációt mutathat a múlt századi kertkultúrással (Csatári—Csordás 1991).

A TAKEH által nyilvántartott települések egy részén az üdülőépületek jelentős hányada a zártkertben van. Egyes területeken tehát a zártkerti épületek szabadidő-lakásokká alakultak át, ha ehhez megfelelő volt az infrastrukturális fejlettségük. Néhol az is megfigyelhető, hogy a zártkertek annyira kiépültek, hogy akár téli tartózkodásra is alkalmassá váltak, sőt néhol már azt várják, hogy nyilvánítsák ezen területeket a belterülettel azonos helyzetű területté. Ebben az esetben tehát a második otthonok állandó lakássá való átalakulása is megfigyelhető.

A már kialakult zártkertek egy része tehát lakóterületté alakulhat át, ha az infrastrukturális kiépítettség és a teleknagyság ehhez megfelelő. A zártkertek másik része üdülőterületté válhat. Végül a termelő funkciójuk megmaradnak külterületi, egyéni tulajdonú kerteknek, gyümölcsösnek, szőlőnek, szántónak.

A zártkerti épületek jelentős részét elsősorban a városkörnyéki és vonzó természeti adottságú területeken üdülésre, pihenésre, szabadidő-lakásnak (is) használják. A jövő nagy kérdése, hogy az OÉSz és a települések területfelhasználásának változásával hogyan alakul ezen térségek helyzete.

Falusi vendégfogadók az Alföldön

Falusi üdülés alatt azt értjük, hogy a faluban élő ember, főfoglalkozása mellett üdültelessel is foglalkozik saját házában belül lévő szállásférőhelyekkel. A falu tehát a maga hangulatával, környezetével megmarad "eredeti" állapotában, ott továbbra is mezőgazdasági termelés, állattartás és az ahhoz kapcsolódó mezőgazdasági munka folyik (Czeplédi 1982.).

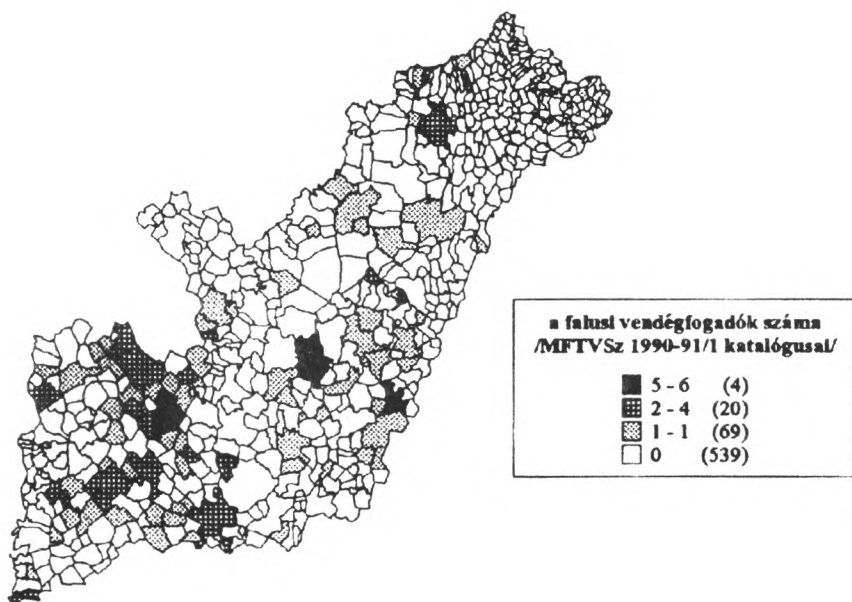
A falusi-tanyai turizmus összekötő híd az idegenforgalom és a mezőgazdaság között, egy növekvő, többnyire táji és regionális (nem a városokra koncentrálódó) kínálat, amely kevés épített turisztikai infrastruktúrát, ugyanakkor komoly alapinfrastruktú-

rát és szolgáltatást igényel. Mivel a vendégfogadó helyek többsége nem az idegenforgalmi centrumokban található, így a turizmus regionális "széttérítésében" is jelentős szerepe lehet.

A tevékenység szervezése során összekapcsolódik a szállásadás, a hagyományok, természeti és települési adottságok programként való bemutatása és a vendégek igényeit kielégítő ellátás, helyi szolgáltatások. A programszerű falusi turizmus a szállásadók-on kívül számos termelő és szolgáltató számára jelent helyi piacot, vállalkozási lehetőséget. E multiplikátor-hatás révén az ingatlanon kívül más tőkével nem rendelkező falusiaknak a vállalkozásba kezdés sokszor egyetlen esélyét kínálja. A hálózatként működő vendégfogadás a súlyos gondokkal küzdő falvak egy részénél a településfejlesztés új erőforrása lehet. A helyi piac erősítésével és a női munkaerő lekötésével a foglalkoztatási problémákat is enyhítheti (Csordás—Szabó 1993).

Az Alföldön, az általam feldolgozott katalógus adatai szerint 1990—91-ben 136 vendégfogadó gazda volt (4. ábra). Közülük — különösen Szolnok és Bács-Kiskun megyében, illetve a nagyvárosok környékén — igen sokan a saját tulajdonú tanyájukat, falusi házukat adják ki, de a tulajdonosok nem abban az épületben laknak. Így ezen épületeket második lakásoknak, illetve azon belül szabadidős célokra használt második otthonoknak, szabadidő-lakásoknak lehet tekinteni. Ezek között megtalálhatók üdülőtelepen, zártkertben lévő "falusi vendégfogadók" is.

4. ábra. A falusi-tanyai vendégfogadók száma az Alföldön 1990-ben

A vendégfogadók infrastrukturális viszonyai közül azt érdemes kiemelni, hogy csak negyedük-felük rendelkezik telefontal, viszonylag kevés helyen áll a vendég rendelkezésére külön fürdőszoba/WC, illetve sokan egyszerűen fizetővendéglátásnak tekintik még ma is.

Az OIH által 1991-ben kiírt támogatásra pályázók területi szövete sűrűbb mind az 1981. évi VÁTI felmérés, mind a Szövetség katalógusában szereplő vendégfogadói hálózatnál, ami e forma iránti érdeklődést, "innovációt" jelezheti. Az 504 alföldi pályázóból 1992-ben végül 106-ot támogattak, akik elsősorban a folyók, holtágak, illetve a Tisza-tó mentén élnek.

Irodalom

Baumhackl H. (1989) *Die Aufspaltung der Wohnfunktion*, Wien.

Bielckus C. L. (1977) Second Homes in Scandinavia, In: Coppock, J. T. (Ed.) *Second Homes: Curse or Blessing*, Pergamon, Oxford, 35—46.

Czeglédi J. (1982) *Korunk turizmusa*, Panoráma.

Csatári B. — Csordás L. (1991) Tanya és rekreáció az Alföldön, In: Rakonczai J. (szerk.), *Az Alföld jelene és jövője*, Tisza-klub füzetek I, 31—34.

Csordás L. (1992) Magánüdülők a Dél-Alföldön, *Alföldi Társadalom*, 3, 72—91.

Csordás L. — Szabó G. (1993) A falusi-tanyai turizmus szervezésének és fejlesztésének feltételei az Alföldön, *Alföldi Tanulmányok*, 137—161.

Downing P. — Dower M. (1973) *Second Homes in England and Wales*. Countryside Commission.

Lichtenberger E. (1980) Die Stellung der Zweitwohnungen im städtischen System. Das Wiener Beispiel, *Berichte zur Raumforschung und Raumordnung*. H, 1, 3—14.

Ruppert K. (1973) Der Zweitwohnsitz im Freizeitraum, *Berichte zur Raumforschung und Raumplanung* Jg. 17, 4, 3—8.

*Településfejlődés/fejlesztés —
közigazgatás*

ALFÖLDI ÚT? ALFÖLDI ÖSVÉNYEK!

Bevezető a *Településfejlődés/fejlesztés — közigazgatás* szekció előadásaihoz

Beluszky Pál

Egyre gyakrabban szokás manapság "Alföld-jelenségről", "Alföld-szindrómáról", tünetcsoportról beszélni. S "alföldi útról". Természetesen nem alaptalanul. Az Alföldön ugyanis — legalábbis a geográfus, a "regionalista" szakember számára — merőben szokatlan dolgok fordultak elő (e szokatlanságok egy évszázaddal korábban még szembeötlőbbek voltak!); e tájon a mezővárosok s a hozzájuk szorosan tapadó tanyáik révén az agrártevékenység jórészt városi keretekben folyt. Következésképp a mezőgazdasági tevékenység "várost fejlesztett", másik oldalról viszont a jellegzetesen alföldi településrendszerű területeken — különösen a XIX-XX. század fordulójáig — szabályos falvakat alig találtunk. A *mezőváros* rendre nehéz feladat elé állította (geográfus) kutatóját: városi szerepkörét nehéz volt nem észrevenni, ugyanakkor pl. nem rendelkezett vonzáskörzettel, illetve az saját tanyavilágára terjedt, arra a területre, amely gazdaságilag, társadalom- és gazdaságszervezetileg amúgy is a mezőváros része volt. Így aztán a "központi-hely" elmélet alkalmazásával is gondok támadtak az Alföldön. De a közigazgatási városfogalom is használhatatlannak bizonyult esetükben; a szekunder s terciér funkciók együttesen is kisebbségben maradtak az agrárszerepkörrel szemben. A tanya sem egyszerűen a falut "pótolta"; a tanya nem volt egyszerű mezőgazdasági szórvány. Míg szerte Európában a *tanyaelvű* település legfeljebb átmeneti képződménynek bizonyult, addig az Alföldön hosszú ideig fennálló *települési-gazdálkodási rendszerré szerveződött*, amelyben a "valódi tanya" egy *osztott települési rendszer egyik, nem önálló* — így elkülönítetten meg sem ítélnél! — *egysége*, s amely a belsőségen fekvő lakóházzal *együtt* alkot egy lakó- és gazdálkodási egységet. A család s a családi gazdaság a belterületi lakás s a tanya között megosztva funkcionált (időben s a tevékenységek terén egyaránt) s ettől az egész mezővárosi társadalom sajátos térbeli tagolódást kapott. Ebben a települési rendszerben tehát a "városi" és a "falusi" nem különült el élesen egymástól; de a határok elmosódottsága nemcsak a települési rendre, hanem *a társadalomra is jellemző volt*. A különböző méretű mezővárosok s kisebb települések, az itt-ott fellelhető falvak társadalmának összetétele, tagoltsága között nem mutatkoztak alapvető különbségek. (Amihez természetesen hozzájárult az is, hogy a XIX. század végéig még a nagyobb mezővárosokból is hiányoztak a "valódi" polgárok vagy a gyáripari munkások.) Így aztán érthető, hogy kevés különbség volt a települések megjelenésében, alaprajzi jellegzetességeikben, területhasználatukban; mindez meglehetősen *falusias képet* mutatott, tovább szaporítván a mezővárosok "furuságait". Feltűnő aztán az is, hogy milyen kiterjedt autonómiákkal rendelkezett a rendi korszakban az Alföld lakossága, illetve települései. Kiváltságos területek (Jászkun Kerület, Hajdúság), megváltkozott vagy földesúri, ám számos joggal rendelkező mezővárosok, a protestáns egyházak autonómiái és így tovább.

Az itt csak felvillantott sajátosságokra sokféle magyarázat született. Részjelenségekre részmagyarázat; bizonyára igaz, hogy a falusias városképhez hozzájárult a

nagyszabású épületekhez szükséges építőanyagok hiánya (nem véletlen, hogy a földesurak s jobbágyaik között kötött kontraktusokban oly gyakran s oly előkelő helyen szerepelt az épületfa biztosítása a földesúri erdőkből). A szántóművelésre alkalmatlan, de legeltetéssel hasznosítható árterek és a silány homoktalajok nagy kiterjedése kedvezett a legeltető (rideg) állattartásnak, ami a XVIII. századig a mezővárosok gazdálkodásának-gazdagodásának alapját képezte. Születtek átfogóbb magyarázatok is: az Alföld: periféria, az Alföld: frontier, az Alföld — mindezekkel együtt — elmaradott terület. Vagy az Alföld egyszerűen alföld, "aranykalással ékes rónaság", ahonnét viszont hiányoznak az ásványkincsek, a természet-szabta útvonalak, vásárvonalak, az ipar, a városok, a kereskedelem szülői; maradt tehát az agrártermelés, az agrárváros és a parasztpolgár mint lehetőség.

Magam az állítom, hogy az *Alföld: sajátos társadalomfejlődési utat járó régió*, ám — s ezt célszerű rögtön leszögezni — *nem kelet-európai képlet közép- vagy nyugat-európai környezetben.*

Magyarországot az államalapítás s a kereszténység felvétele a NYUGAT-hoz sorolta, a X—XI—XII. századi Magyarországon azonban egymás mellett éltek "nyugatias" és "keleties" elemek.

Az Alföld ekkor periféria. Azzá tette a korábbi kultiváció hiánya, azzá a települést kevésbé vonzó természeti környezet. Az Alföld népsűrűsége mintegy harmada a dunántúlinak, délvidékinek. Az Alföldön — miközben itt is kiépült a feudalizmus "makrostruktúrája" — a feudalizmus szövedéke lazább, a feudális üzemszervezet kiépültebb; a már ekkor (még?) "vezető ág" tekinthető rideg állattartás eleve nehezíti a "szabályos" üzemszervezet kialakulását. Az Alföld lassabban tagolódik be a nyugati típusú feudalizmusba, mint az ország többi része. S ezt az állapotot a tatár betörés pusztításai, a kunok, jászok befogadása prolongálta. A jövevények feudalizációja az 1400-as évekig tart. Az Alföld feudalizációjának megtorpanása épp akkor következik be, amikor az ország többi része gyors ütemben zárkózik fel Nyugathoz, "fordul át" Nyugat-Európa vagy legalábbis annak keleti pereme felé.

Az Alföld továbbra is a feudalizációban "hátramaradt" terület, "feudalizmus előtti terület", extenzív gazdasági hasznosítással; ám kelet-európai jellegűnek sem lehet fenntartás nélkül nevezni, hisz pl. nem a kelet-európai holoptípusú szolgarend teszi ki a népesség zömét, hanem a nemzeti társadalom nyomait őrző, részlegesen feudalizálódott szolgáló rend. S a "fejlődés", a felzárkózás is "nyugatra" történik, mintsem keletre. Az Alföld ekkor közép-európai környezetbe foglalt prefeudális periféria.

A XV. századtól kezdve feltételezhető egy olyan folyamat, amely az alföldi új meghatározó jellegét adja. E folyamat lényege, hogy az Alföld — igen rövid idő alatt — úgy került át egy "feudalizmus előtti" állapotból egy, a feudalizmust meghaladó állapotba, hogy közben a feudalizmus kifejlett, tipikus formája meg sem szilárdul, nem válik általánossá. Nem válik általánosan elterjedté az egységes jobbágyi rend sem. A kiváltságos, nem magánföldesúri fennhatóság alatt álló területek mellett megszorodnak, megerősödnek a mezővárosok. Az alföldi mezővárosok már a XIV—XV. században határozottan agrárjellegűek, lakóik elsősorban állattartásból, kereskedelemről élnek. S ha figyelembe vesszük, hogy az állatkivitel hazánk exportjából ezen időszak alatt 60%-ról 91%-ra nőtt, az agrárkonjunktúra mily erőteljes pezsgést indított el a jobbágyságon belül is, egyszerűen különleges megvilágításba kerülnek az alföldi mezővárosok. Az állatkereskedelem hasznán másokkal is osztoznak, de

az állattartás-nevelés legfontosabb színtere az Alföld. Nem elhanyagolható körülmény, hogy a legelőterület — csakúgy, mint sok mezővárosban a szintén jelentős árutermeletet produkáló szőlőterület — nem tartozott a (jobbágy)telki állományhoz, akár birtokjogon, akár bérletként bírta azt tulajdonosa vagy a (mezővárosi) közösség. Így nem volt alávetve művelési kényszernek és jobbágyi szolgáltatásoknak. Ez párosulva a mezővárosi önkormányzat "szabadságaival", nagy területeket vont ki az Alföldön a feudális földjog s feudális mezőgazdasági üzemek hatásköréből. A XVI. század fordulójára tehát kirajzolódtak a mezővárosokra alapozott "szabadparaszti" fejlődés lehetőségei az Alföldön — szilárd feudális előzmények nélkül.

Az árutertermelésbe való bekapcsolódás, a pénzbevételek növekedésének igénye a nemesség részéről fokozta a mezővárosok feletti rendelkezés újramegerősítésének vágyát; igazi sikerre azonban az Alföldön, ezen a feudális üzemszervezetbe nehezen tagolható területen nem számíhattak. E körülmények biztosították — illetve biztosíthatták volna — a mezővárosi fejlődés sikerét az Alföldön. Időközben az ország egészének megváltozik az Európán belüli helyzete; a XV. század vége, a XVI. század Európa nagy regionális átrendeződésének korszaka. Dinamizálódik az Atlanti Európa, Közép- és Kelet-Európa egyre inkább a nyugat perifériája. A változások, melyek eddig Nyugat felé tartottak, most Kelet felé kanyarodtak.

Az alföldi mezővárosok (és szabadalmas területek) eközben török fennhatóság alá kerültek. Geopolitikai helyzetük gyökeresen megváltozott.

Az Alföld az 1540-es évektől két ország (birodalom) határzónájává, pontosabban kettős perifériájává vált. Oly zónává, ahol a két birodalom hatalmi törekvései egymást oltják ki, illetve gyengítik. Hatalmi úr keletkezett az Alföldön, a kettős uralom ellenére is. Ebben a sajátos zónában, sajátos geopolitikai viszonyok között folyt az Alföld népének élete.

Maradandó érték legfeljebb a földtulajon bővülése révén halmozódott fel. Azok a jövedelmek, amelyek a mezővárosi polgárok számára az "eredeti felhalmozást" biztosíthatták volna, pusztá létük biztosítására úsztak el, megfosztva ezzel az Alföldet a gazdasági dinamizálódás lehetőségeitől (aminek politikai, közbiztonsági stb. felételei is hiányoztak).

Ugyanakkor — a feudális társadalmi intézményektől távol — a "szabadságok kis köreit" építheti ki az Alföld lakossága. Az életben maradtak többsége a mezővárosban él: jobbágyi kötelekektől mentes (ha jogilag többnyire jobbágy is), tényleges állapota a szabad paraszthoz, bérlőhöz hasonló. De facto jogállása, vallása-világnevezete, települési viszonyai alapján hasonló alföldi lakosság viszonylag egységes csoportot alkot.

Az Alföld társadalmi a XVI—XVII. században gyakorlatilag mezővárosi társadalom; szabadságainak sokfélesége a nyugatias fejlődésre emlékeztet, a "nyugat-európai képlet" közép-európai variánsa.

A török kiűzése után hazánkban fokozódó "visszafeudalizálódás" tapasztalható; a hódoltsági területeken is újraszerveződik a feudális birtokszervezet, a vármegye, az állam. Ennek a törekvésnek az eredményei az Alföldön is mutatkoznak, ám a hódoltság alatt kikristályosodott képlet tovább él. A mezővárosok száma, népessége rohamosan gyarapszik, állandó fenyegetettségük megszűnik. A "visszafeudalizálódástól" való félelem formálta ki végső soron a sajátos alföldi településformát, a mezővárosok és tanyaviláguk szimbiózisát. A tanyarendszer lehetővé tette a mezővárosi keretek fenn-

tartását a távoli határrészek fokozódó birtokbavétele mellett. A mennyiségi gyarapodás mellett a "hanyatlás" tünetei is mutatkoznak, az ország egészének "keletes" irányvételével párhuzamosan. A forradalmias egyház hierarchizálódik, szerepe csökken az alföldi út formálásában; az élőállat-kivitel konjunktúrája a XVIII. század folyamán csökken; a feudális intézményrendszer részben rátelepszik a mezővárosokra is. Az Alföld társadalmában azonban a nyugatias elemekkel jellemezhető parasztpolgári fejlődés mutatja továbbra is. Nem "Kelet-Európa". De nem is "Nyugat-Európa"; e parasztpolgári világból majd teljesen hiányzik a valódi polgárság, az autochton polgárosodás feltétele, lehetősége. A közép-európai fejlődés sajátosságai mellett a feudalizáció meg-megújuló rohamai közepette a feudális jogrenden belül maradvány "feudális garanciákkal" lehetett a refeudalizáció ellen védekezni. Ez kitüntetett szerepet biztosított a földtulajdonnak. A XVIII. században rendelkezésre álló föld bősége egyrészt bizonyos "harciszköz" is a feudalizációval szemben, másrészt lehetővé teszi a termelés szokott módon való extenzív bővítését. Ez az adottság lehetővé tette a korábbi előnyös állapot fenntartását — majd egészen a jobbágyfelszabadításig. Sőt bizonyos szempontból a XIX. század az Alföld "legjobb" százada; a gabonakonjunktúra még a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekre is biztosítja az Alföld prosperitását.

Az Alföldön tehát az államalapítástól kezdődően felületesen feudalizált, a feudalizáción hamar túljutó, parasztpolgári fejlődés zajlott, szinte mindvégig periféria körülmények közepette; ez hívta létre a sajátos kettőséget, a gazdaság mindenkor lemaradását a társadalmi fejlődés mögött. Közép-európai viszonyaink közepette ez az út nem vezetett autochton polgárosodáshoz, ám a XIX. század derekáig-végéig a társadalomfejlődés "Nyugatiasabb" elemeket is magában foglalt, mint az ország más, közép-európai fejlődési modellel leírható részein.

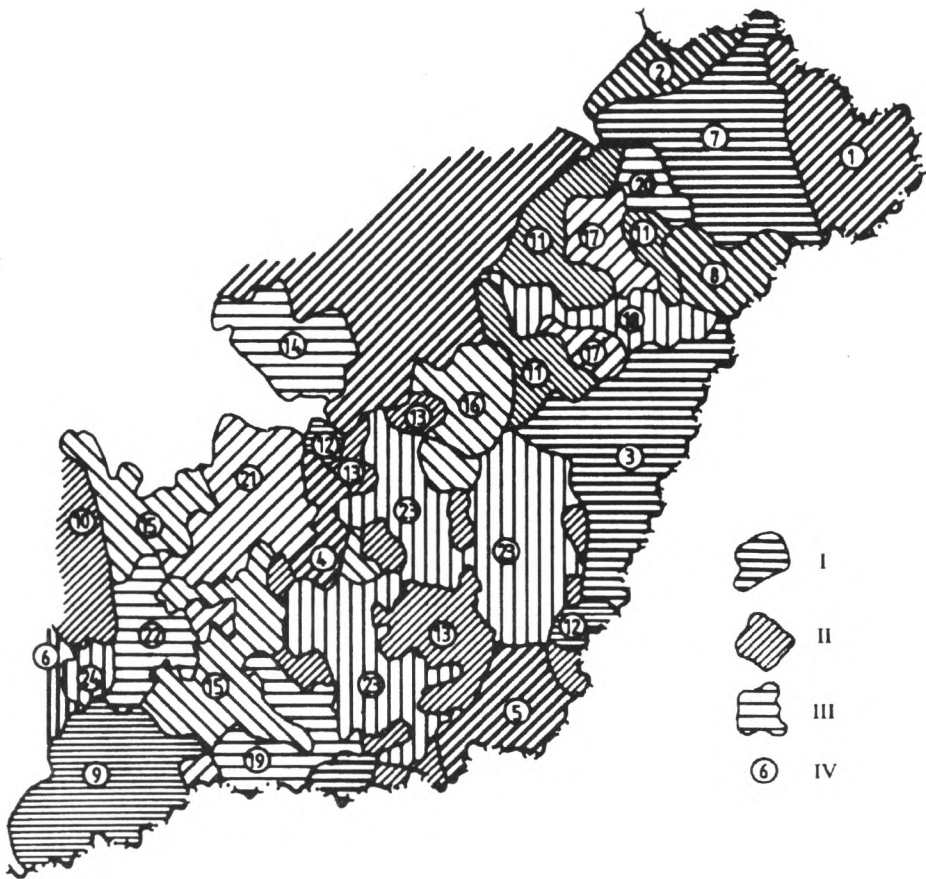
A vázoltakban rejlik tehát — legalábbis megítélésünk szerint — az Alföld MŰSÁGÁNAK eredete. A geográfia azonban a "hol" tudománya; felelnie kell tehát arra a kérdésre: mely területeket érinti az "alföldi út", mely települések haladnak, haladtak ezen az úton. Annál is inkább, mert az "alföldiség" kérdésével foglalkozó — óvatosabb — szerzők megjegyzik: megállapításaik a "peremterületeket figyelmen kívül hagyva" az Alföld "magjára", törzsterületére", a "tipikus mezővárosokra" vonatkoznak. "Tipikus mezőváros"?

Hisz' a mezővárosok is, ahányak, annyifélék. A tehetős mezőváros, khász-város, Kecskemét viszonylag háborítatlanul járja a mezővárosok útját, tanyásodik, erős mezővárosi öntudat, parasztpolgárság, kultúra alakul ki falai között, igaz, a XIX. század második felétől kezdődően egyre inkább a "szabályos városok" útján (is) járna. Mennyivel más utat jártak a kiváltságokkal nem rendelkező, a XVIII. században összeverődött népes alföldi települések, melyek lakóik kemény munkája nyomán a XIX. században küzdik fel magukat a mezővárosok sorába (Orosháza, Kiskőrös, Jánoshalma stb.). Vagy a sváb telepesfalvak kiváltságos útjáról az "alföldi útra" váltó közösségek (Bácsalmás, Mezőberény, Elek?). Aztán nyilvánvaló, hogy az alföldi út nem kizárólagosan "magyar út", járják azt szlovákok (Tótkomlós, Szarvas, Békéscsaba, Nyíregyháza, Kiskőrös stb.), németek, délszlávok (főleg a mai országterületről délre), helyenként még románok is. A kálvinizmus szoros kapcsolatban állt az alföldi úttal, ám egy sor evangélikus többségű mezőváros mellett szép számmal akadtak katolikus mezővárosok is (Csongrád, Makó, Kiskunfélegyháza, Kiskundorozsma, a Jászság stb.). Jogállásuk is sokszínű a rendi társadalomban; szabad királyi városok,

megváltakozott és földesúri fennhatóság alatt álló mezővárosok (a maguk sokféle rész-autonómiájával), jobbágyközségek, nemesi közösségek (Dévaványa) és személyre szóló nemességre törekvő közösségek (Nagykőrös), a kollektív nemességet biztosító szabadalmas kerületek váltják egymást az Alföldön. Aztán a földtulajdonlás sokfélesége, a "földbirtokpolitika", a tanyapolitika sokfélesége... "Kik" is járták tehát az alföldi utat?

Térképünk hevenyészett választ kíván adni e kérdésre. Vázlatunk nem a jelenlegi "kistérségeket" kívánja meghatározni, hanem az "alföldi út" érvényessége, tipikus volta, egyedi jellemvonásai stb. alapján kísérli meg településtörténeti egységek kijelölését (1. ábra).

1. ábra. Településtörténeti tájegységek az Alföldön

I: területek, melyek nem léptek az alföldi útra, II: területek, ahol az alföldi út több eleme fellelhető, III: az alföldi úton járó terület egységek, IV: sorszám (ld. a szövegben)

*I. (A természeti földrajzi értelemben vett alföldi) térségek,
melyek nem léptek az "alföldi útra"*

1. Szatmár-Bereg aprófalvas településszerkezetű tájain mezőváros s tanya egyáltalán nem alakult ki, központjai "tipikus" kis piacközpontok (Vásárosnamény, Fehérgyarmat, Csenger) vagy "szokványos" városok (ma az országhatárokon túl). Agrártermeléséből is hiányoztak az alföldi városok — a Szatmár-Beregi síkság települései nem az alföldi utat járták. Némi alföldi "stichje" azonban még e tájéknak is volt: a református közösségek szoros szellemi-kulturális szálakkal kapcsolódtak Debrecenhez; a nemesi nagy- és középbirtokok kis száma, a kismemesi falvak, illetve lakosság magas aránya alföldies vonásokkal rendelkező parasztpolgárosodáshoz vezetett; Tarpa pedig ideig-óráig hajdúszabadsággal is rendelkezett.

2. A Bodrogek meglehetősen zárt, archaikus paraszti világa elsősorban a Hegyaljával tartott kapcsolatot, "alföldies" vonásokat nem mutatott, még akkor sem, ha tudjuk, hogy a XIX. században jelentősebb alföldi betelepedés után még tanyák is keletkeztek Sárospatak határában, s az onnan közigazgatásilag leválasztott területen a II. világháború után még "tanyaközség" is keletkezett — Györgyarló.

3. Bihar határon inneni harmadának népe hosszú ideig a Sárrétek mocsarai és vízjárta területei közé húzódva élte zárt, állattartó-vízi életmódját, kapcsolatait is egy szabályos város, Nagyvárad, illetve "szabályos" kis piacközpontok — Nagyléta, Berettyóújfalu, Sarkad, Nagyszalonta — felé építette ki, ám e táj már korántsem volt teljesen immunis az alföldi befolyással szemben. Egy sor település hajdúszabadságra tett szert a XVII. században (Derecske, Nagyléta, Nagykereki, Berettyóújfalu stb.), ha kiváltságaikat a XVIII. században fokozatosan el is veszítették. Kismezővárosokra jellemző vonások több itteni település életét színezték (Derecske, Nagyléta, Komádi, Biharnagybajom, Berettyóújfalu), késve, majd hamar megrekedve némi tanyásodás is végbement s egyházilag is az Alföldhöz (Debrecen!) kapcsolódott e táj.

4. Tokajtól Besenyszögig (a Tiszazugot is ideszámítva Szelevényig) húzódik a Tisza, a Jászság és az Északi Középhegység között a Közép-Tiszavidék, helyenként (Tiszafüred—Fegyvernek között, a Tiszazugban) átsapva a Tisza bal partjára is. Nemesi és egyházi közép- és nagybirtokok, jobbágy (zsellér)-falvak, "európai rendben" folyó gazdálkodás. Ám a hódoltság évszázadában, távol a vármegyétől és a földesuraktól, itt is kitaposódott egy-egy "alföldi ösvény": szabadabb falusi közösségek, reformáció, mezőváros-kezdemények — Mezőcsát, Poroszló, Füred, a talányos Mezőkövesd —, rideg állattartás, szórványosan tanyásodás jelentik ezen ösvényeket. E vidéken azonban eredményes volt a feudalizmus, a katolicizmus restaurációja, a hagyományos településrend visszaállítása.

5. Csongrád megyének a mai országterületre eső része 1873-ig a kincstár kezelésében volt, lakói szerződéses kertész-telepek zsellér-sorú munkásaiból kerültek ki (ők is csak 1810 után telepedtek e területre), helyzetük az úrbéres jobbágyokénál is kedvezőtlenebb, bizonytalanabb volt. Ha később Battonya a mezővárosi fejlődés útjára is lépett, e táj sajátos, de semmiképp nem az alföldi utat járta.

6. Néhány Duna menti község Ordas és Dusnok között átvészelte a török hódítást, kontinuus középkori településrend és társadalomfejlődési út jellemző e falvakra.

7. Szabolcs a török hódoltság területén kívül szintén szokványos társadalmat s településrendet mutat, alföldi vonást legfeljebb a nagyobb településméretekből, a

mezőgazdaság uralkodó voltában, a kálvinista egyház túlsúlyában vélhetünk felfedezni.

8. "Ligetelja"; "óriásfalusi" méretet elérő községei (Balkány, Nyíradony, Nyíracsád), nagyarányú, de nem szabályos tanyákon élő külterületi népessége különbözteti meg e területet Szabolcs (a Nyírség) többi területétől.

II. Területek, ahol az "alföldi út" több eleme fellelhető

9. A *Bácska* település- és társadalomtörténetileg rendkívül heterogén terület, etnikumok (magyar, német, szerb, sokác, bunyevác), eltérő genetikájú települések mozaikja. Késve, fokozatosan, eltérő mértékben azonban a XIX—XX. század során "elalföldiesednek". Jánoshalma intenzív agrikultúrája révén parasztpolgárosodik, mezővárosiasodik; a tehetősváb települések is alföldi módon parasztpolgárosodtak; Bácsalmás is besorolható az alföldi mezővárosok közé. Jánoshalma, Mélykút, Bácsalmás egyes határrészei tanyásodtak; távoli határrészekből tanyaközségek alakultak (Kéleshalom, Borota, Bácsszőlős). Miután azonban e terület csak későn, a XIX—XX. században lépett az "alföldi" útra, nem beszélhetünk autochton fejlődésről, csupán "mintakövetésről".

10. Igen hasonlós ehhez a képhez a *Duna-völgyben, Dömsödtől Dunapatajig* húzódó településsorról adható jellemzés; Harta, Solt, Dunapataj, Szalkszentmárton lélekszáma elérte-megközelítette a kismezővárosi méreteket, társadalmuk is mutatott mezővárosias vonásokat (Pataj a kétbeltelkes településrend "élő" példája volt a közelmúltig), ritkás tanyavilág is kialakult. Ennek ellenére nem sorolható a Duna-völgy az alföldi úton járó települések közé.

11. A *Hajdúság peremén* fekvő óriásfalvakban (Nádudvartól, Büdszentmihályig, Polgártól Újfehértóig) elsősorban a jogi (s így bizonyos fokig a társadalmi) feltételek hiányoztak az alföldi út maradéktalan kialakulásához. Ezek az óriásfalvak a XIX—XX. században szintén alföldi vonásokat vettek fel, de az alföldi fejlődés teljes pályáivét nem járták be.

12. *Szolnok és Gyula* mint "szokványos" igazgatási, uradalmi, kereskedelmi központok a "szabályos" mezővárosoktól eltérő vonásokat mutattak; nem tettek szert nagy kiterjedésű határra, lakosságukban nem vált egyeduralkodóvá az agrár-elem, autonómiájuk is hiányos volt; megyeszékhelyekként "dunántúli" városok.

13. Főleg a Tiszántúlon, a "klasszikus" mezővárosok és tanyaviláguk közé ékelődve több olyan területet találunk, amely a XX. századra felvette az alföldi jellemvonásokat (Orosháza, Endrőd, Csorvás, Elek, Kiszombor stb.), ám múltjuk nem teljesen "tisztá" (nem szereztek, vagy csak igen megkésve mezővárosi rangot, a csanádi községekhez hasonlóan bizonytalan jogállású telepítvények voltak), vagy méreteik nem tették lehetővé a teljes értékű mezővárosi szerepkör kibontakozását (Fegyvernek, Kiszombor, Doboz stb.), nem alakítottak ki szabályos tanyavilágot, és így tovább. Ha az alföldi utat nem is járták végig, a XX. századra már integrálódtak környezetükbe, hasonlultak ahhoz.

III. "Alföldi utat" járó területegységek

Ami még ezek után maradt az Alföldből, az a terület járt az "alföldi úton". Ám korántsem "zárt alakzatban". Ki később lépett az útra, ki le-letért róla, vagy elhagyta idejekorán. Nem is beszélhetünk valójában egyetlen útról; széles csapást képzelhetünk el, számos ösvénnyel. Minden település egyedi képződmény, nem ritkán az egyes határrészek útja is merőben eltérő. Ezen kanyargó, egymást keresztező, olykor nyomtalanul eltűnő, előbukkanó ösvények leírására itt nincs módunk. Csupán néhány megjegyzést fűzünk térképünkhöz.

14. A *Jászság* — a Kis- és Nagykusággal és a Hajdúsággal egyetemben — kiváltságos területként jogilag garantált keretek között járhatta az "alföldi utat" (autonómia, mentesség a jobbágyi kötelek alól, földtulajdonlás stb.); kialakult a jellegzetes alföldi parasztpolgári osztály; a jász települések közül azonban csak Berény érte el a mezővárosi méreteket, Apáti "kismezővárosként" létezett, a többi település viszont falusias méretű maradt.

15. A *Kiskuság* népe a török pusztítások nyomán meglehetősen vegyes eredetű, az alföldi út legtöbb kelleke fellelhető az eredetileg mindössze 8 kiskun helységben, ám köztük is számottevő társadalmi, etnikai, vallási, gazdálkodási különbségek mutatatók ki, s a XIX. században kikerültek a mezővárosi fejlődés élvonalából. Nagy kiterjedésű pusztáikon jónéhány település keletkezett. Az Alsó-Kiskuság tanyái a tanyafejlődés ideáltípus esetei.

16. A *Nagykuság* népét a XVI—XVII. század viharai többször szétzavarták, megsemmisítették, így a jogi kereteknek meghatározó szerepe volt az alföldi út kontinuitásának fenntartásában. A településállomány kizárólag mezővárosokból állt; e "rideg" mezővárosok földbősége korlátozott volt, gazdálkodásuk extenzív maradt, lakosságuk nagy hányada proletarizálódott, s tanyaviláguk is meglehetősen korai fejlődési szakaszban rekedt meg.

17. A *Hajdúság* települései viszonylag későn, az 1600-as évek elején indultak el az alföldi úton, amikor a hazátlan hadinépeket pusztán maradt helyekre telepítették Erdély, a királyi Magyarország s a hódoltsági területek határövezeteiben. Ezután viszont egy csapásra jellegzetes alföldi "képletté" váltak, a kétbelters településforma kézikönyv-szabályosságú példáivá (Hajdúböszörmény), a mezővárosias társadalom, gazdálkodás, kultúra megtestesítőivé. A XVIII. század megnyirbálta a hajdú-szabadságot; az ún. "öreg-hajdúvárosok", Böszörmény, Nánás, Dorog, Szoboszló, Hadház és Vámospércs kivételével a többi hajdútelepülés elveszti kiváltságait. A polgári társadalom- és településfejlődésbe nehezen kapcsolódik be a Hajdúság; az ő ösvényük későn tér az alföldi csapásirányra, s ez az ösvény el is keskenyedik a XIX. század második felére.

18., 19. *Debrecen* és *Szeged* már a középkori leírások szerint is a mezővárosi fejlődés tipikus jegyeit mutatták, lélekszámuk is a mezővárosias fejlődés bázisán duzzadt hatalmassá (mindkét város fél vármegyényi városhatárral rendelkezett), olymértvűvé, hogy hamar szétfeszítette a mezővárosi kereteket; jogilag is "tülléptek" e kategórián, szabad királyi városokká lettek, többé-kevésbé "szabályos" polgárságot (is) kialakítottak, s a XIX. század második felében regionális szerepkörre tettek szert, az ehhez szükséges intézményhálózattal, kapcsolatrendszerrel stb. egyetemben. Funkcióikban tehát túlléptek a mezővárosi szinten, csakúgy, mint külső megjelenésükben

(különösen Szeged, az árvíz utáni újjáépítés nyomán). Ugyanakkor mezővárosi jellegzetességeiket is őrzik; tanyaviláguk hatalmas, lakóik között továbbra is népes réteg a parasztpolgároké (akik térben is meglehetősen elkülönültek a város más társadalmi csoportjaitól). Debrecen a református egyház központja, az Alföld nagyobb része szellemi arculatának formálója. A helyi társadalom mentalitásában is őrzi a mezővárosi múltat. Határaikból a II. világháború után másfél tucat önálló községet szerveztek. (Megjegyezzük, hogy két "tanyaközség", Kelebia és Tompa Szabadka határából szerveződött a trianoni határmegvonás után.)

20. Az "alföldi úton" járó településterület északi határán fekszik *Nyíregyháza és Nagykálló* (illetve a határukból kivált Nagycserkesz, Kálmánháza és Nyírtelek), egymástól is élesen különbözve. *Kálló* kismezőváros, egyben megyeszékhely is (az 1870-es évekig), ami meglehetősen eltávolítja a jellegzetes mezővárosi fejlődéstől. *Nyíregyházát* a XVII—XVIII. század fordulójának történelmi viharai szinte teljesen elpusztították, hajdú-kiváltságait is elvesztette. 1753-ban telepítik újjá (a telepések szlovákok voltak), s gyorsan halad a mezővárosi fejlődés útján; 1789-ben már 7 ezer lakója volt. Tanyavilága sajátos (bokortanyák). Alig egy évszázaddal újratelepítése után már "kifelé" vezet útja a mezővárosi (alföldi) világból; Szabolcs forgalmi, kereskedelmi, majd igazgatási központja lesz, s már a századfordulón az iparforgalmi tevékenység dominál a városban.

21. A "*Három-Város*" — Cegléd, Kecskemét, Nagykőrös s a ráadásként idesorolt Abony — járta az ideáltipikus alföldi utat, mondhatnánk, ha korábban nem állítjuk, hogy ilyen nincs, csak többé-kevésbé azonos irányt követő ösvények. Mezővárosi jellemvonásaik a középkor végére vezethetők vissza, már a XV. század végén népes, gazdag, autonómiákkal rendelkező, laza jobbágyi kötelékeket "élvező" lakosságú települések, határuk a "pusztásodás" nyomán növekszik, bekapcsolódnak az élőállat-exportba. Majd khász-városok, határuk tovább duzzad, állattartó szállásaik a XVIII. században szántóföldi tanyákká alakulnak. Gazdálkodásuk intenzifikálódik, s sikeres példát szolgáltatott a mezővárosi alapokon történő polgári fejlődésre, a mezővárosi szerepkört megőrizve-meghaladó "útra". Határukból tanyaközségek sora alakult.

22. *Kiskőrös, Kecel, Soltvadkert, Izsák* s környékük jobbára az újratelepítés során szerez kiváltságokat, intenzív gazdálkodásuk hasonlatos a "*Három Városéhoz*", tanyaviláguk sűrű. Soknemzetiségű települései kismezővárosok, illetve önállósult tanyaközségek.

23. A mintegy 20, *zömükben, tiszántúli mezőváros*, számos egyéni jellemvonásuk ellenére (pl. Dévaványa "kisnemesi fészek", Törökszentmiklós nem rendelkezett mezővárosi jogokkal, Szentes megyeszékhely is volt, csakúgy mint Makó, Hódmezővásárhely lélekszáma többszörösen felülmúlta Szegvárét vagy Mindszentét, magyarok, szlovákok, németek egyaránt lakták, más-más arányban e mezővárosokat és így tovább) "módszerűen" végigjárták az alföldi ösvények valamelyikét. A 24.-nek jelölt *Kalocsa* és volt szállásai viszont egyéni utat járt; az érseki város határa a török pusztítás nyomán tágult mezővárosi méretűre; a falvakból összefutott nép mezővárosias módra művelte a határt. A szántógazdálkodás nyomán azonban nem szórványtanyákra, hanem falusias belsősséggel rendelkező szállásokra települt ki a gazdasági udvar s hamarosan a lakosság is. Kalocsa így lassan "visszaformálódott" szabályos kisvárossá.

A (KIS)TÉRSÉGFEJLESZTÉS NÉHÁNY ÖSSZETEVŐJE

Csefkó Ferenc

1. A bármily módon meghatározható kis- vagy nagytérségfejlesztés során alapvető kérdésként kell számba venni, hogy az adott terület fejlesztésére hivatott szervezetek (intézmények) — azaz a térségfejlesztés "szereplői" — milyen kompetenciával bírnak a különböző típusú programok valóra váltása tekintetében.

A térségfejlesztés egyik kulcskérdése, hogy a jogi szabályozás milyen kereteket, lehetőségeket biztosít vagy ír elő a fentebb említett különböző szervezeteknek.

A térség-, illetve területfejlesztés tekintetében a hazai jogi szabályozás meglehetősen hiányosnak minősíthető. Igaz ugyan, hogy az önkormányzati törvény a településfejlesztést tekinti az önkormányzatok központi feladatának, térségfejlesztésről, területfejlesztésről azonban egyáltalán nem beszél, illetőleg — meglehetősen elnagyolt, áttételes formában — a megyék szintjén jelenik meg ez a tevékenység, a körzeti ellátás kapcsán. Bár hosszú évek óta folynak viták arról, hogy egyáltalán szükség van-e területfejlesztési törvényre, a kérdés mindmáig nem dőlt el. Annak ellenére így van ez, hogy számtalan tudományos munka, szakértői anyag született, s a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztériumon belül is több törvénytervezet látott napvilágot.

A szakmai, de még inkább a politikai konszenzus hiányában nem beszélhetünk normatív kormányzati területi politikáról, sőt fogalmazhatunk kissé sarkosan úgy is, hogy a területi politika mint olyan, egyáltalán nem létezik.

Ennek "eredménye", vagy ebből fakad, hogy az elmúlt néhány esztendő során csak arra találhattunk (vitatható) példákat, hogy a kormány vagy közvetlenül — "kihelyezett kormányülései" jóvoltából — támogatott egy-egy térséget, vagy — nehezen átlátható okokkal magyarázhatóan — egyedi, egy-egy térséget preferáló kormányzati döntéseket hozott, s részesített egyeseket kedvező elbírálásban az elkülönített állami pénzalapok révén.

A magam részéről — bár ez itt ünneprontó lehet — vitathatónak tartom az Országgyűlés Alföld-határozatát is. Félreértés ne essék: nem az a "baj", hogy a kormány, pontosabban fogalmazva a Parlament foglalkozott az Alfölddel, s hogy az "Alföld-lobby" kiverekedte magának ezt az országgyűlési döntést (s hozzá, ha nem is túl sok, de mégiscsak biztosított pénzeszközöket), hanem, hogy eme döntés nem egy átfogó területpolitikai-területfejlesztési koncepció részeként született meg.

Kétségtelen, hogy az Alföld a maga nemében lényeges, másokkal össze nem hasonlítható sajátosságokkal bír, s emiatt (ezekre tekintettel) különleges kezelést kíván. Ugyanez azonban álláspontom szerint elmondható az ország más kisebb-nagyobb térségeiről, tájegységeiről is. Példának okáért, a Dunántúl aprófalvas térsége éppúgy sajátos kezelést kíván, mint a határmenti területek, nem is beszélve egy-egy tájegységről.

Ez utóbbiak azonban a maguk komplexitásában nem jelentek meg a törvényhozó asztalán, s míg az előbbi esetekben a központi költségvetési keretből biztosították a támogatási összegeket, ez nem mondható el a Dunántúlról, ahol persze mindezek ellenére úgyszintén megindult a fejlesztési koncepció kimunkálása, igaz, a privát

szféra, a külföldi tőke és — korántsem utolsósorban — az önkormányzatok támogatásával.

Úgy vélem, az itt röviden citáltak alapján is levonható a következtetés, hogy megérett az idő a területfejlesztési törvény megalkotására, arra, hogy az ágazati politikák mellett, azokkal egyenrangú módon a kormányzati tevékenység meghatározó része legyen a területi szemlélet, s hogy ez kifejeződjön a kormányzati irányítási struktúrában, annak racionalizálásában is (gondolok itt elsősorban a Belügyminisztérium, illetve a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium közötti hatásköri problémákra).

2. A következő vizsgálandó kérdéskör a regionális együttműködés. Ezen a téren — annak ellenére, hogy a régió sem közigazgatásszervezési, sem területfejlesztési szempontból nem jelenik meg a maga valóságában — beszámolhatunk bizonyos eredményekről. Hozzáteszem, rendkívül bonyolult, nehezen meghatározható területi egységgel találjuk szemben magunkat, ha a régiót államigazgatási, netán önkormányzati egységként is meg kívánjuk jeleníteni. (A magam részéről a köztársasági megbízotti régiókat természetesen nem tekintem régióknak.)

Az egyik, intézményi formában is megjelenő szervezettípust az utóbbi időben megerősödni látszó regionális tanácsok képviselik. Közülük a Balatoni Regionális Tanácsot kell elsőként kiemelni, de emellett az ország más térségeiben is létrejöttek, működnek ilyen típusú szervezetek.

Az már más kérdés, hogy vitatható e tanácsok egész működési struktúrája, a tagok kiválasztása, döntési-véleményezési hatásköreik, stb. Ennek ellenére pusztán létük is — már csak amiatt is, hogy legalább koordinációs szerepkört ellátnak — jelentőssé teheti őket a térségi együttműködésben.

A regionális jellegű együttműködés példájául szolgálhat az Alföldi Megyék Szövetsége is, amely jól tükrözi egy-egy nagytáj sajátos, több tekintetben azonos, egymást erősítő érdekrendszerét, érdekstruktúráját.

3. Külön kell szólni a középszintről. A helyzet e tekintetben sem tisztább, mint az előzőekben említetteknél. Ugyanis állami-önkormányzati vonalon 3 szervezettípust említhetünk, úgymint a köztársasági megbízottakat, a dekoncentrált szerveket, valamint a megyei önkormányzatokat (s talán még mindezeket kiegészítve e körbe vonhatók a megyei jogú városok is annak következtében, hogy az önkormányzati törvény saját közigazgatási határaikon belül megyei jogokkal ruházta föl őket, s az ún. Hatásköri Törvény ezt több esetben meg is jeleníti).

Tény, hogy az alaprendeltetéséhez képest több tekintetben is jelentősen megváltozott feladat- és hatáskörrel rendelkező köztársasági megbízottak is van területfejlesztési hatásköre.

A dekoncentrált szervek közül nem egy — már csak illetékességi területbeosztásuknak köszönhetően is — több megyére kiterjedő hatáskörrel működik, s közöttük számos olyan található, melynek tevékenysége közvetve-közvetlenül kihat a területfejlesztésre, térségfejlesztésre is (pl. építészeti igazgatóságok, környezetvédelmi felügyelőségek, munkaügyi központok stb.).

4. A következő — témánk szempontjából a legfontosabb — szintnek a kistérségeket, tájegységeket tekinthetjük. Míg az előzőekben a jogi szabályozás bizonytalansá-

gát, kuszaságait emeltük ki, addig itt annak teljes hiányáról szólhatunk. Ugyanis a kistérségi szövetségek sem az önkormányzati törvényben, sem az azt követő jogalkotásban nem jelennek meg; sem úgy, mint meghatározott érdekek hordozói, sem pedig úgy, mint bizonyos települési kör képviselőjére jogosított szervek. (A helyi önkormányzatokat általában megillető szövetkezési, társulási szabadság ebből a szempontból vajmi keveset jelent.)

Talán az előzőekkel is magyarázható, hogy a különböző szempontok alapján létrejött és egymástól is sok tekintetben eltérő tagsági körrel rendelkező, több mint 60 kistérségi szövetség éppúgy "lebeg", mint ahogy azt az 1990-es évek elején a megyére vonatkozóan megfogalmaztuk.

E szövetségek között található ún. tiszta önkormányzati szövetségek, vannak olyanok, melyeknek tagjai maguk a települések vagy az önkormányzatok, vállalkozók, civil társadalmi szervezetek stb. Funkciójuk úgszintén sokszínű. Van, amelyik elsősorban az érdekképviselőre, érdekvédelemre helyezi a hangsúlyt, van, amelyik a koordinációra, s igen sok a fejlesztésekre.

Ez utóbbiak egy része gyakorlatilag nem is a "szövetség" kategóriába tartozik, hanem inkább az önkormányzati törvény által is megjelölt társulási formába. Igaz, maga a törvény önkormányzati társulási lehetőségekről szól, míg itt számtalan egyéb, nem önkormányzati szerv is a tagok között található; emiatt inkább vegyes, államjogi és polgárjogi jelleget egyaránt magában foglaló alakzatként határozhatjuk meg ezeket.

A társulásokkal kapcsolatban szólok róluk, de más összefüggésekben is vizsgálhatók a volt közös tanácsba tartozó települések közötti kapcsolatok (túlnyomórészt azok hiánya), s a városkörnyéki konstrukció. Sok esetben a régi járási szint (kötődés) egyfajta újraeledésének is tanúi lehetünk.

A nagyvárosok körüli községek — fölismerve a város és környezete közötti kapcsolatokban rejlő előnyöket — mind több helyen hoznak létre agglomerációs együttműködési formákat a városi központtal. (Ebben éppen az egyik alföldi nagyváros, Szolnok és környezete jár az élen.)

Sajátos térségfejlesztési feladatokat vállalnak magukra a külön e célra létrejött, létrehozott kft-k, fejlesztési társaságok, alapítványok is. (Ez utóbbiak alapítói, tagjai között megyei, települési önkormányzatok is találhatók szép számmal.) Túlnyomó részük üzleti alapon működik, de vannak non-profit jellegűek is.

5. Azt, hogy a területfejlesztés, a (kis)térségfejlesztés milyen szerepet kap majd, s hogy ebben mit (milyen felelősséget) vállal (tart meg magának) az állam, mi az, ami önkormányzati (kistérség-szövetségi, társulási, regionális tanácsai és regionális fejlesztési, társasági stb.) hatáskörbe kerül, s milyen területeken lehet társadalmisítani, nagyobb teret engedni a vállalkozói szférának, a jövő dönti el.

Hogy ez a jövő milyen konkrét parlamenti, illetőleg kormányzati döntésekben realizálódik, az az 1994. évi országgyűlési választások eredményétől függ, pontosabban attól, hogy milyen kormánykoalíció alakul majd, s hogy a koalícióban helyet kapó pártok programjai (azok részprogramjai) hogyan formálhatók konzisztens rendszerré. S természetesen függ attól is, hogy a majdani koalíciós pártok mennyire kitüntetett szerepet szánnak a területiségnek, a térségfejlesztésnek, egyáltalán a területi politikának.

Az általam ismert pártprogram-tervezetek viszonylag szűken érintik ezeket a kérdéseket, vagy egyáltalán nem foglalkoznak velük. Kivéve talán egyetlen területet, amely tény korántsem elhanyagolható, s ez a középszint.

Úgy tűnik, hogy a pártok többsége — "színezetüktől" függetlenül — elismeri a megyei önkormányzat létének szükségességét, feladat- és hatásköreinek bővítését (különös tekintettel a területfejlesztésre). A nagyvárosokra vonatkozóan úgyszintén a sajátosságokat megfelelően tükröző szabályozás kívánalma merül föl több helyütt.

Radikálisan csökkenteni akarják a dekoncentrált szervek számát, illetőleg azok feladat- és hatásköreiből többet önkormányzati vonalra szeretnének áttérlni. A köztársasági megbízotti intézmény ugyancsak gyökeres változtatás elé nézhet, hiszen — egy-két párt kivételével — minden uralmi elemtől megfosztott, törvényi ellenőrzést ellátó, megyei szerveződésű hivatalként kívánják működtetni.

Az általam röviden vázolt problémák azonban csak akkor nyerhetnek hosszú távon megnyugtató rendezést, ha azokat a maguk komplexitásában kezeljük/kezelik, s ennek megfelelően a területiség, a területfejlesztés, annak intézményi, strukturális és eszközvonzataival, érdekképviselői és egyéb kérdéseinek tisztázásával együtt jelenik meg a magyar államszervezetet — s ennek keretében az önkormányzati rendszert — érintő reformjavaslatok között.

A TÉRSÉGI ÁLLOMÁNYRÓL ÉS A TÉRRENDSZERRŐL — EGY HATÁRTÉRSÉG REGIONÁLIS FÖLDRAJZI ELEMZÉSE

Koppert, Sacha—Boom, Eva van der

1993 tavaszán és nyarán tudományos vizsgálódást folytattunk Békés megye, illetve Arad és Bihar (Bihar) határtérségeiben (1. ábra). Mivel föltételezhető, hogy a kongresszus minden résztvevője sok ismerettel rendelkezik e térséggel kapcsolatban, valamint a rendelkezésre álló rövid idő miatt is, kutatási eredményeinknek csak egy töredékét kívánjuk e helyt közreadni. Mindezt az új regionális földrajz egy módszerének felhasználásával kíséreljük meg, amely szerint egy terület soha nem lehet *izolált entitás* (zárt egység). Ezért a *kölcsönhatás* olyan fontos ismérv, amely a régióról mondhat valamit. Ha egy régióon belül vagy a régiók között kölcsönhatás van, az/azok *rendszer* (system) alkot/alkotnak. Ha kölcsönhatás nincs, *állományról* (set) beszélhetünk.

A regionális fejlődést annak különböző időszakaiban követjük nyomon: az I. világháborút közvetlenül megelőző korban, a világháborúk közötti periódusban, a II. világháború utáni időszakban, valamint a legutóbbi politikai változások utáni években.

I. világháború előtti és utáni helyzetkép

Az I. világháború előtti állapot szerint a kutatási területet három részterületre (alrégióra) lehet osztani; ezeket Arad, Gyula/Békéscsaba és Nagyvárad/Nagyszalonta vonzásterületei (hinterland) alkották (1. ábra). Az idő tájt a nevezett városok voltak a mezőgazdasági jellegű térség ipari és kereskedelmi központjai. Miután mindegyik részterület szorosan kapcsolódott központjához, konstatálhatjuk, hogy az egyes *alrégiókon belül* megvalósult a *rendszer*. A három részterület között viszont nem volt kapcsolat, így az egész térség *három rendszer állományát* alkotta.

Az I. világháború után drámai változások következtek be a kutatott régióban: azt egyszerűen határvonal szelte át. Ez változást okozott a közigazgatásban. Nemcsak hogy a terület egyes részei más ország fennhatósága alá kerültek, de a megye- és a településrendszer is felszabdaldott. A kutatási terület mai magyarországi északi és déli részei elvesztették korábbi közigazgatási központjaikat: Nagyváradot és Aradot.

Mindez nem jelentette az 2. ábrán bemutatott I. és a III. rendszer teljes szétzilálódását. A központokat továbbra is el lehetett érni, azok továbbra is ellátták központi funkcióikat a környékük falvai számára.

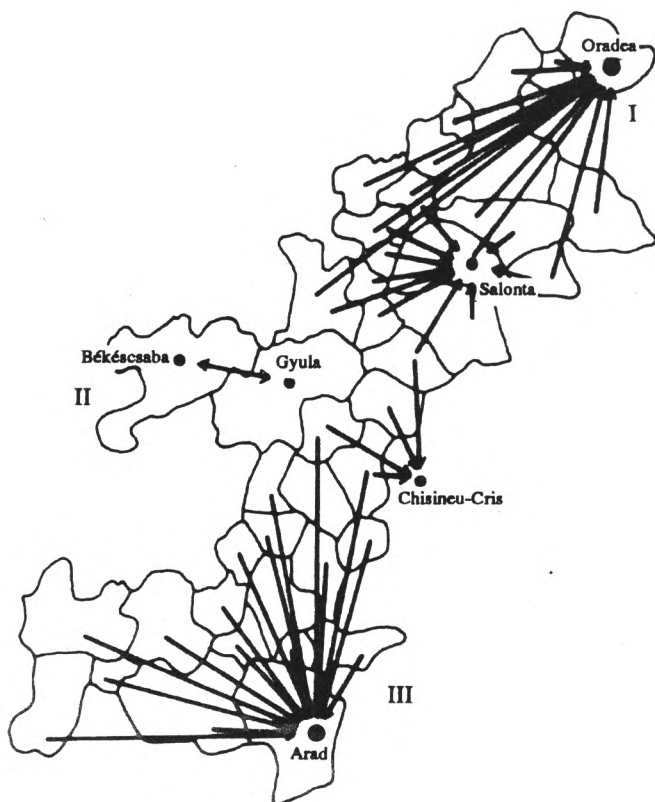
Ebben az időben a trianoni döntés következményei még nem érintették jelentősen a mai határtérségben élő népességet. A határörizet nem volt szigorú, az átjárás könnyű volt. A parasztság számára sem következtek be lényeges változások: a másik országban elterülő földjeiken továbbra is nyugodtan dolgozhattak. Voltak olyan esetek is, amikor az emberek földcserét hajtottak végre.

1. ábra.

Forrás: Erdély térképe és helységnévtára, 1:500 000, DIMAP, Budapest, 1993

2. ábra. Vonzásrendszerek az I. világháború előtt (gazdasági vonzás)

A határok ilyen átjárhatóságának ténye igen furcsa, ha a dolgot az elméletek szintjén vizsgáljuk. Például, House (1981) azt állítja, ha vitatott határvonalat húznak meg, azt igen nehéz átszeli, és az érintett országok között kapcsolatok csak kormány szinten léteznek. A vizsgált határ esetében ennek ellenkezője állt fenn. A legalacsonyabb szinteken a kapcsolatok — mint ha mi sem történt volna — folytatódtak, miközben a kormányok szintjén alig léteztek. Ezt az ellentmondást az a tény magyarázhatja, hogy a változások oly nagymérvűek voltak, hogy a kormányoknak minden energiájukra szükségük volt ahhoz, hogy az új helyzethez idomuljanak. Romániának gondja volt különböző új területeinek adoptálásával kapcsolatban, Magyarország viszont megszűnt a dualista monarchia részének lenni, és területe jóval kisebb lett a korábbiánál.

Ebben az időszakban a kutatási terület még mindig a korábbi három terület állománya (együttese) volt, noha ez a konstelláció némileg különbözött a korábbitól. Az egykori elrendeződés módosult. A magyarországi északi és déli részek a középső térséghez kapcsolódtak. Ez utóbbi így vált közigazgatási centrummá, miközben korábbi székhelyeikkel a területek kapcsolata meggyöngyült.

A II. világháború és következményei

A II. világháború idején az egykori "nagyváradai rendszer" újra erősebbé vált, mivel Észak-Erdély rövid ideig ismét Magyarországhoz tartozott. A háború befejeztével azonban megint a trianoni határ lépett érvénybe.

Itt érkezünk el ahhoz a korhoz, amikor valóban nagy változások történtek a régióban. Az 1950-es évek elején a határ lezárásával az Arad és a Oradea (Nagyvárad)/Salonta (Nagyszalonta) rendszer szétszakadt. A kisebb határátkelőket lezárták, s ettől kezdve a határt szigorúan őrizték. Márcsak a kommunista rendszerek gyakorlata miatt is, a gazdasági és egyéb kapcsolatokat állami szinten szabályozták.

Azok a parasztok, akik még mindig tulajdonoltak földet a határ túloldalán, most azt elvesztették. Megjegyzendő, hogy ha a határ saját oldalán lett volna a földterületük, a kollektivizálás során azt ugyancsak elvették volna.

A változások a legkomolyabb következményeket a magyarországi oldal északi és déli területein okozták. A teljes vonalas és hálózati infrastruktúra a központok felé irányult. A határ lezárása azt jelentette, hogy a határmenti települések közötti "zsáktelepülésekké" váltak. Nem létezett többé átmenő forgalom, ami a fejlődésre hátrányos hatással volt. Különösen az említett északi rész került nehéz helyzetbe. Romániai oldalon a települések szintén elvesztettek bizonyos átmenő forgalmat, központjaik azonban továbbra is elérhetőek maradtak. E települések számára tehát az új helyzet kevésbé volt drámai.

Ez időtől kezdve öt alrégiót különböztethetünk meg (3. ábra). A kisebbek: a korábban is létező Arad/Salonta (Nagyszalonta), Oradea (Nagyvárad) és Békéscsaba/Gyula alrégiók — a vonzaskörzeteikbe tartozó településekkel együtt — továbbra is rendszereket alkottak. A magyarországi északi és déli részeken azonban új alrégiók alakultak ki. Ezek elvesztették korábbi központjaikat, az újak viszont nem mindjárt alakultak ki. Az érintett települések egymással sem álltak kapcsolatban, így mindkét térség független (különálló) települések állományából állt.

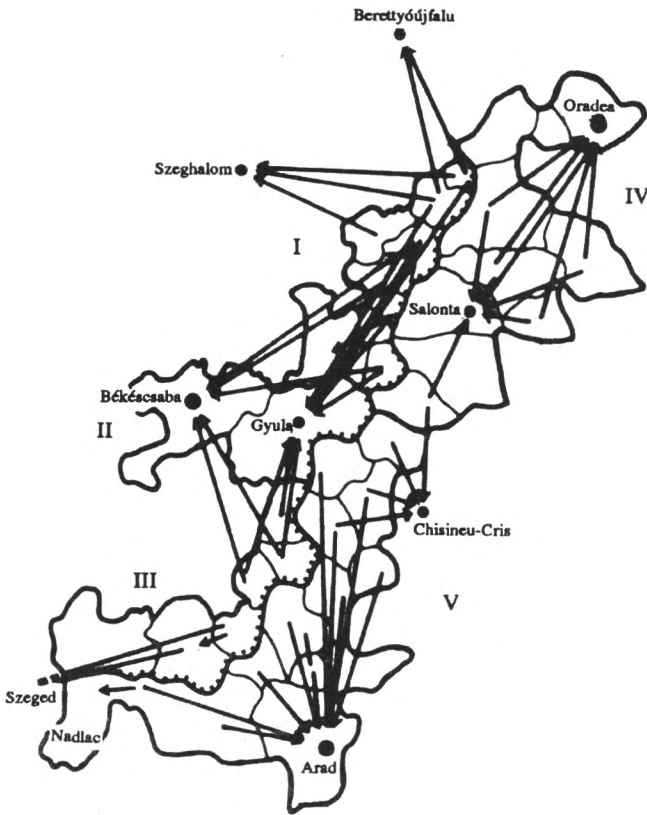
E térségek nem könnyen találtak központot maguknak. Ez azért is nehéz volt, mert korábban gyakran változott a közigazgatási beosztás járási szinten is. A járásszékhelyek így nem voltak képesek valódi központokká fejlődni. A legfőbb akadály azonban az volt, hogy egyik település sem volt megfelelően nagy, nem rendelkezett a fejlődéshez szükséges elegendő kapacitással.

Az északi térség településeinek többsége végül Gyula és Békéscsaba városokban találta meg központját. Ez az állapot azonban a nagy távolságok miatt nem ideális.

A déli térségben felemás a helyzet. A három legdélibb település Szegedet találta központjának, míg a másik három község Gyula és Békéscsaba irányába konvergált.

Mindezek arra a következtetésre vezettek bennünket, hogy míg a régió északi része a középsővel együtt kezdett rendszert alkotni, a déli térség csak részben integrálódott. A magyarországi oldalon a vizsgált régió egy része részben *állományok rendszere*, részben *teljes rendszer*. A romániai oldal két alrégiója mindmáig nem kapcsolódik egymáshoz, és rendszerek *állományát (együttesét; set)* alkotja.

3. ábra. Vonásrendszerek 1993-ban (közigazgatási és munkaerővonzás)

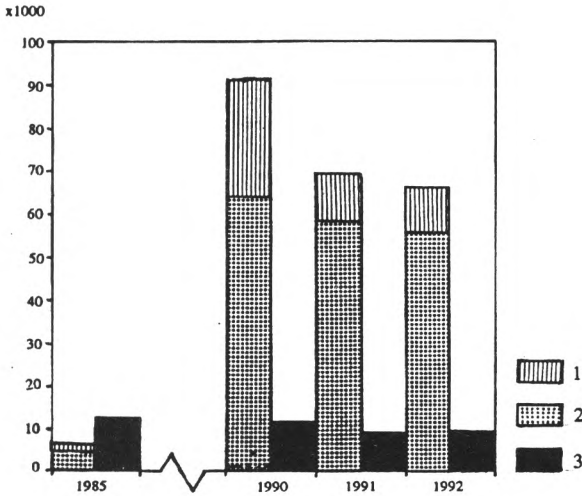

A politikai változások után

Aztán bekövetkeztek a politikai változások. Jelent-e ez vajon elmozdulást a rendszer irányába? Egy dolog bizonyos: a határ átlépése most sokkal egyszerűbbé vált. Különösen igaz ez a román állampolgárokra. Szám szerint többé nem korlátozták a határátlépést. Ez azt eredményezte, hogy a napi átkelések száma gyorsan növekedett (4. ábra).

A határátlépések magas száma a két térség közötti legintenzívebb kapcsolatot jeleníti meg: ez pedig a román állampolgárok utazása a magyarországi határmenti piacokra árueladás céljából. Magyarország és Románia korábbi fejlődésének jelentős különbözősége miatt a két vizsgált rész között az életnivó és az árak tekintetében meglehetősen nagy különbség volt. Ez indukálja, hogy sokan jönnek Romániából a piacokra jövedelemszerzés céljából. A magyarországi piacokon árulók a legkülönbözőbb jövedelem-kategóriákba tartozó emberek közül kerülnek ki. Békéscsabán például más emberek árulnak szombatoként, mint szerdánként (a két hivatalos piaci napon).

4. ábra. A magyar—román határforgalom

1: Magyarországra belépő romániai turisták száma, 2: Magyarországra belépő romániai látogatók száma, 3: Romániába belépő magyarok száma.

Forrás: Nemzetközi Idegenforgalom 1992, KSH, 18—21.

Szombaton sok munkahellyel rendelkező ember árul; ezek kiegészítő jövedelemre törekcszenek. Közülük sokan etnikailag románok. Szerdánként több állástalan árul, s ezek között több a cigány. A román állampolgárok hivatalosan évente 8000 Ft értékig hozhatnak be Magyarországra árut, ámbár a vámosok igen toleránsak. Ezzel kapcsolatosak egyébként bizonyos üzleti tevékenységek. Az egyik: a határon raktárakat létesítettek, amelyekben a román állampolgárok elhelyezhetik portékájukat. A helyzet az, hogy a piacokon a külföldiek egyidejűleg csak öt áruféleséget árusíthatnak. Amikor az eladó áruja kifogyott, visszamegy a raktárba az újabb áruféleségért. A másik üzletág: a szállítás. Román autóbusz-társaságok alakultak, amelyek menetrend szerint szállítják a piacokra az embereket.

Vannak további gazdasági kapcsolatok, amelyek az előzőeknél hivatalosabbak: a kis vegyesvállalatok. Ezek közvetlenül a politikai változások után jöttek létre. Némelyikük sikeres, némelyikük nem. A kis vegyesvállalkozások számát nehéz megmondani, mivel ezeket Magyarországon nem tartják nyilván, viszont az Aradon bejegyzett 66 vegyesvállalat nem mindegyike működik valójában. Sok nehézség merül föl az ilyen jellegű kooperációval kapcsolatban a romániai bankrendszer hiányosságai miatt. Hónapokig kell devizára várni, ezért a vállalatok gyakran nem képesek idejében fizetni, vagy — az infláció miatt — a késedelemért többet kötelesek fizetni. A magas infláció az oka annak is, hogy hosszabb távú ármegállapodásokat nehéz kötni. Minden nagyon gyorsan drágul, ezért mind több magyar vállalkozó nem tud megbízni a romániaiakban.

A legtöbb vegyesvállalkozás személyes kapcsolatokból alakul ki. Az emberek gyakran találkoznak azokon a vásárokon is, amelyeket a két ország kereskedelmi kamarái szerveznek. E kamarák elősegítik az egymás országaiban történő beruházásokat, jogi és piaci információkat közvetítenek egymásnak, megpróbálják ösztönözni a gazdasági kapcsolatokat.

A gazdasági és a személyes kapcsolatokon kívül más jellegű kapcsolat nem sok van még. A határmenti települések nincsenek kapcsolatban egymással. A magyarországi települések rendelkeznek ugyan romániai kontaktusokkal, de ez utóbbiak a romániai magyar megyék településeit érintik. Ráadásul, e kapcsolatok között is csak kevés olyan van, amelynek magyarországi részvevője határmenti település. Új határátkelők tervezése ösztönzi az ilyen kapcsolatok kialakítását. Például, Méhkerék néhány település-szintű kapcsolata is az itteni határátkelő létevel magyarázható, továbbá azzal, hogy ez egy románok lakta község. A romániai oldalon a közvetlenül a határon fekvő falvak közül egynek sincs település-szintű kapcsolata Magyarországon.

Az egymáshoz oly közeli települések közötti kapcsolatok ilyen alacsony száma több tényezővel magyarázható. Az egyik az, hogy az átkelőhelyek csekély száma miatt a települések közötti utazási távolság elég nagy. A másik, hogy a magyarországi polgármesterek nem tartják szükségesnek az ilyen kooperációt. A romániai polgármesterek szeretnék kapcsolatokat kialakítani, szeretnék a magyarországiaktól tanulni. Sajnos, alig van lehetőségük ilyen kapcsolatok kiépítésére. Igaz, Romániában a törvény szerint a települések rendelkeznek ugyan autonómiával, a gyakorlatban azonban mégsem, mivel az összes bevételüket át kell adniuk az államnak. Ez azt jelenti, hogy nincs pénzük magyarországi utazásra. Egy polgármester amúgy sem mehet olyan egyszerűen Magyarországra: értesítenie kell a kormányt az utazásról és annak céljáról. A polgármester csak akkor kap ellátmányt, ha "fentről" jóváhagyják az utazást; de az az általános, hogy nem hagyják jóvá... Mindez azt jelenti, hogy az ilyen kapcsolatokat még mindig központilag szabályozzák. Ugyanez vonatkozik a megyei képviselőkre is. Nekik is jelenteniük kell a kormánynak, hol, kivel és miről akarnak Magyarországon tárgyalni. Mindkét közigazgatási szinten problémát okozott, hogy Romániában választások voltak, így új polgármesterek jöttek. Tehát, ha korábban ki is alakult valamilyen kapcsolat, az egyszerre megszűnt, mivel a vezetők ismét egymásnak ismeretlen emberek lettek.

Összefoglalás

A két terület közötti kapcsolatokat még mindig nagyban befolyásolja a kormányok politikája. Az a tény, hogy nincs elegendő határátkelő, s hogy a meglévők áteresztőképessége is kicsi, közvetlen következménye az előzőekben jellemzett állapotoknak, és közvetlen eredménye a rossz államközi kapcsolatoknak. S mindennek egyenes konzekvenciái vannak a gazdasági kapcsolatokra. A határon való várakozás bizonyára sokba kerül, ha tekintetbe vesszük, hogy a sofőrök azt részesítik előnyben, ha őket órábértben fizetik. Elképzelhető tehát a hosszú várakozás költsége. A rossz telefonvonalak ára is nagy, hiszen, míg valaki órákon át vonalra vár, aligha tud más haszonnal foglalkozni. Mindezek visszahúzó hatással vannak az emberek közötti szimpla kapcsolatok kialakítására is.

Nem szabad azonban pesszimistáknak lennünk. Történnék már kedvező események is. 1993 decemberében két új határátkelő nyílik: Méhkerék—Salonta (Nagyszalonta) és Battonya—Turnu (Tornya). Igaz, ezek csak kisebb átkelők lesznek, megnyitásuk mégis előrelépés. Noha a magyar parlamentben néha azt gondolják, hogy a kisebbségi kérdést illetően lehetetlen az előrelépés, mégis, a helyzet javulásának apró jeleit lehet látni: most van magyar képviselő a román parlamentben; törvénytervezetet terjesztettek be magyar településnév-táblák használatának engedélyezésével kapcsolatban; a magyar nyelv használata nyilvános helyen nem büntetendő, stb. Természetesen, a helyzet még nem kielégítő, bizonyos javulás azonban tapasztalható. Tovább javítaná az állapotokat, ha állami szinten szorosabb lenne az együttműködés. Ha igaz, hogy a kapcsolatok a fejlődést segítik — márpedig segítik —, azok mindkét ország számára hasznot hoznának. Ha Románia javítaná az ott élő magyarok helyzetét, az is javulást hozna. A határnak nyitottabbnak, az átkelésnek egyszerűbbnek kellene lennie. A kutatott terület szempontjából mindez több (gazdasági) kapcsolatot jelentene. Bár a határ két oldalán lévő mindkét térség főleg agrárjellegű, részben mégis kiegészítik egymást, ugyanis iparuk szerkezete eltérő. Ha a romániai oldalon a hegyvidékekről származó nyersanyagokat feldolgozó iparágak fejlődnének, a térségben ez jó alapot teremtene a kereskedelemhez. Ha Arad és Oradea (Nagyvárad) jobban fejlődne, talán ismét Békés megye északi és déli részeinek központi településeivé válhatnának.

A kutatott terület lassan és nagyon óvatosan olyan valami irányába mozdult el, ami már kicsit hasonlít egy *rendszerre*. A vonat mindenesetre már elindult, és reméljük, megy tovább, sőt, felgyorsít.

(Fordította: Baukó Tamás)

Irodalom

House, J.W. (1981) *Frontier Studies: an applied approach*, In: Burnett, A.D. and Taylor, P.J. (eds) *Political Studies from spatial perspectives*, John Wiley and Sons Ltd., Chichester.

HATÁRON INNEN — HATÁRON TÚL: HATÁRMENTI TELEPÜLÉSEK ÖSSZEHASONLÍTÓ GAZDASÁGI ELEMZÉSE A DÉL-ALFÖLDÖN

Pál Ágnes

Bevezetés

Néhány évvel ezelőtt az MTA Regionális Kutatások Központjának kutatócsoportjai a sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémáit vizsgálták. Ekkor került napirendre a határmenti területek kutatása, a határmentiség fogalmának boncolgatása, leírása. Ehhez kapcsolódott vizsgálódó teamünk a Dél-Alföld régiójának kutatásával. A munka során igyekeztünk felvázolni a határmenti települések, település-csoportok s a térség gazdasági fejlődésének elemeit, struktúrájának gócpontjait és fejlődési potenciálját.

Egyetértünk Berényi azon meghatározásával, mely szerint a "határmentiség" általában értelmezett földrajzi problémájának elemzése helyett a kutatók az országhatár menti területek, települések fejlesztését megalapozó vizsgálatokat végeznek.

A másik nagyon fontos elméleti kérdés, amely igen sok vitára ad okot, a "központ", a "periféria" és a "határmentiség" összevetése, valamint az utóbbi fogalmak azonosítása. Tapasztalataink szerint a periféria és a határmentiség fogalma közé nem lehet egyenlőségjelet tenni. A határmentiség már csak azért sem azonos a periféria-jelleggel, mert az ország határmenti területeinek kedvező vagy kedvezőtlen sajátosságait, a területi struktúrában bekövetkezett változásokat főleg "külső" hatások eredményezték (Berényi 1988).

A periféria-hatás egy funkcionálisan összetartozó terület központjától való növekvő távolsággal alakul ki, s a funkciók számának és intenzitásának csökkenésében nyilvánul meg. Mindezeket figyelembe véve, fontos feltárni azokat a történelmileg kialakult, de fejlődésükben megállt, vagy esetleg újonnan létrejött térszerkezeteket, amelyek mind a két oldalon — határon innen és túl — az "együttműködés" keretei között fejleszthetők.

A Dél-Alföld közvetlen határa mentén 76 hazai, 22 vajdasági, és 44 romániai települést jelöltünk ki vizsgálatra.

E szomszédos országokhoz fűződő politikai, gazdasági és kulturális kapcsolataink nem megfelelőek, így az országhatárok inkább elválasztanak, semmint összekötnek. Menet közben jöttünk rá arra, hogy milyen nehéz feladatra vállalkoztunk egy Szeged—Szabadka, Makó—Arad vonzaskörzet, egy "határok nélküli" Közép-Kelet-Európa létrejöttének, egy megálmodott "Európai Nagytér Gazdaság" kialakulásának hipotetikus gondolati felvetésével (Ránki 1990). Közvetlen célunk, hogy — a kutatás feladatain túl — az önkormányzatok számára is használhatóan elemezzük a fejlődést segítő lépéseket, s alapot adjunk a lehetséges helyi, illetve térségi fejlesztési programok kidolgozásához.

Kutatásunk célja tehát a történelmileg kialakult határmenti területi, gazdasági struktúrák átalakulásának vagy újak kialakulásának megismerése, gazdasági fejlesztésük

lehetőségeinek bemutatása. Természetesen nem hagyhattuk figyelmen kívül azon kutatók eredményeit, akik mindezekig a "határmentiség" fogalmi meghatározásán vagy regionális jellemzőinek általános leírásán fáradoztak (Berényi 1988, Kocsis 1993, Kóvács 1991). Feladataink — céljainknak megfelelően — sokrétűek, megvalósításuk több lépésben és időben hosszabb távon (1988—1995) történhet.

Próbálkozásaink első lépése a vizsgált zóna, öv vagy régió gyakorlati lehatárolása, a "határmentiség" vonásainak feltárása. Miért ez vagy az a település tartozik a vizsgált határmenti övezetbe? Miért nem fogadtuk el a közigazgatási szempontok alapján elkészített határzónát? Egyrészt azért, mert mind a két oldalon azonos szempontok alapján kívántuk elvégezni a lehatárolást, másrészt pedig azért, mert nem mondhattunk le a közlekedés egységet biztosító organikus, területfejlesztő, domináns szerepéről (Szónokyné Ancsin 1984).

Második lépésben az egyes települések komplex feltárása érdekében kérdőíves felmérés elkészítésére vállalkoztunk.

A harmadik lépést az empirikus vizsgálatok értékelése, szóbeli közlések, vélemények gyűjtése, terepbejárások, interjúk készítése, valamint bizonyos statisztikai adatok összegyűjtése, feldolgozása és ábrázolása jelenti.

A dél-alföldi határmenti zóna regionális jellemzői

A földrajzi fekvést, a trianoni és a megyehatárokat, amelyek összességében nem kedveznek a térség, a régió gazdasági fejlődésének, fejleszthetőségének, egyelőre "tabuként" kezeljük, történelmi, társadalmi, politikai elemzések nélkül.

Fekvés — megközelíthetőség — lehatárolás

A földrajzi fekvés, a helyi érték valamennyi régió esetében adott, míg a helyzeti érték térbeli és társadalmi viszonyok függvényében időben is változik. A viszonylagos helyzet értékét külső és belső kölcsönhatások adják meg.

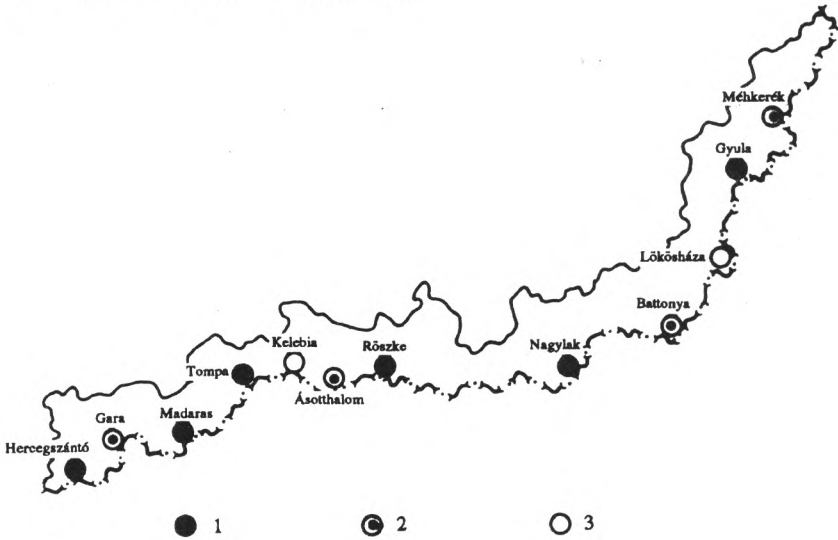
A "határmenti" régió kialakításakor a vasút és a közút települések közötti domináns szerepből indultunk ki.

Határforgalom

A térségben egy percre sem feledkeztünk meg a régió "határmenti" jellegéről, amelyet mindenekelőtt a települések nagy átmenőforgalma, a nappali népesség magas aránya, a fekete-kereskedelem virágzása és a környezeti szennyeződések igazolnak. A határátkelőhelyek (1. ábra) átbocsátóképességének szűkössége mellett más társadalmi, politikai tényezők is komoly gondokat okoznak a térségben. Kelet-Európából sok külföldi érkezik, többségükben románok, ukránok, oroszok, szerbek és horvátok. Főleg kereskedelmi céllal jönnek mint eladók, de mivel a behozott árucikkek értékesítésével forinthez jutnak, vásárlókká is válnak. Behozatali cikkeik főleg lakossági közszükségleti cikkek és a volt KGST-országok tartósfogyasztási termékeinek egyre nehezebben beszerezhető alkotórészei. A "turisták" kiviteli cikkei pedig elsősorban élelmiszerek (hús-, tejtermékek, kenyér, étolaj). Sok esetben ezt a keresleti igényt a határ-

menti települések — még a nagyobb városok — sem tudják kielégíteni (Groen,—Visser, 1993).

1. ábra. Határállomások a Dél-Alföldön

1: ideiglenes, 2: állandó, 3: vasúti

A határátkelőhelyek önkormányzatai ugyanakkor a tranzitutazók élelmezési, egészségügyi és szállás gondjainak megoldására nincsenek felkészülve. Így bizony sok esetben örvendetesnek tartják, ha a települést elkerüli a nem kívánatos "turisták" hada. Jelenleg egyébként is sok határmenti település küzd gazdasági gondokkal. Ez persze nem jelenti azt, hogy a "senkiföldjén" az államhatár tisztántartásával (csatornázás, szeméttárolás, gyepesítés), valamint művelődési és szabadidő központok, campingek, panziók létesítésével ne enyhíthetnének a problémákon. Elképzelhető, hogy a jövőben egy prosperáló piac is kialakul mind a magyar, mind pedig a vajdasági és az erdélyi oldalon.

A határmenti régió gazdasági szerkezete

A gazdasági tevékenység szinterei a települések: tanyák, majorok, falvak, városok. A településromboló politika a vizsgált térség magános településeit is érintette; korszerűsítés ürügyén ugyanis számtalan tanyát és majort számoltak fel (Susányi 1990). Ahol megmaradtak (Domaszék, Ásotthalom, Mezöhegyes), ott a települések agrárjelleget erősítették. A meglévő tanyák lakói ma általában ipari és mezőgazdasági tevékenységet folytatnak, vagy az idegenforgalomból élnek.

Ebben a térségben az országos településhálózat-fejlesztési koncepció szellemében igen sok "apróbb" községet összevontak. Ez rányomta bélyegét e települések gazdasági fejlődésére annak ellenére, hogy mára szinte kivétel nélkül önállósultak (Csanádap-

Iota-Kővegy, Klárafalva-Ferencszállás, Újszentiván-Tizzasziget, Pusztamérges-Öttömös, Újszalonta-Kötegyán).

A mezőgazdaság mint hagyományos munkaadó a térségben

Az agrártevékenység ma is jellemző hagyományos ágazat. Az állattartás (szarvasmarha-, sertés-, baromfi- és libatenyésztés) és a növénytermesztés (búza, kukorica, árpa, rozs, zöldség, fűszerpaprika, vörshagyma, gyógynövények és különböző gyümölcsök termesztése) szinte minden család életében szerepet játszik. A mezőgazdasági árutermelés nagyságrendje is jelentős. Az agrárszektor sajátossága, hogy az egykori árutermelési célterületek helyett újak alakulnak ki, ami azt bizonyítja, hogy a politikai viszonyok változékonyságára gyorsan képes reagálni. Bizonyos értelemben a viszonylagos profilváltás és a privatizációs folyamat előfutárának tekinthető a termelő- és a szakszövetkezetek ipari tevékenysége (tejfeldolgozás, építőipari tevékenység, mezőgazdasági gépgyártás, kisgépek, "csotrogányok" előállítás, konzerválás, uborka- és káposztasavanyítás, kosárfonás, cipőfelsőrész-készítés). Ezek a melléküzemágként funkcionáló tevékenységek csak részben kötötték le a települések munkaképes korosztályát, de a mezőgazdasággal együtt már jelentős szerepet játszottak.

A helyi ipar és szervezetei (új vállalkezési formák)

A határmentiséget mind a centrumok (Szeged, Makó, Gyula, Mezőhegyes, Sarkad), mind a periferiális területek "érik", hiszen a különböző periódusok sajátos módon hatottak a települések gazdaságára. Ezek a sajátosságok elsősorban az iparosodás terén figyelhetők meg. Az utóbbi években ugyanis jelentős "kiszolgáló ipar" alakult ki a "szórványiparból", ami olykor gyökeres változást jelentett a korábbi évtizedek fejlődési irányához képest. Ez a bizonyos "szórványipar" a szocialista iparosítás alacsony koncentrációjú, termelékenységgű és határfokú, egysíkú termékszerkezetű apróbb helyi ipari üzemeit jelenti, amelyek részben a nehéziparhoz (olajipar, Taurus-telephelyek, MEDICOR egészségügyi berendezések gyártása, gépgyártás), részben a könnyűiparhoz (textilruházati ipar, szőrmekikészítés, szőnyegszövés, kendergyártás, tollfeldolgozás, harisnyagyártás, cipőfelsőrész-készítés), illetve az élelmiszeriparhoz (cukor-, malom- és konzervipar) kapcsolódtak. A felsorolt ipari ágazatok általában jelen vannak a vizsgált határmenti települések gazdaságában; az már más kérdés, hogy ezek jelenleg milyen változásokon mennek át, és hogy a környező "centrumok" (Szeged, Baja, Békéscsaba) milyen szerepet játszanak a lakosság foglalkoztatásában, mennyi "szabad" munkaerőt kötnek le.

Az ipar szerkezeti átalakulása — mind a foglalkoztatottakat, mind pedig a termékszerkezetet és a gépesítettségi fokot tekintve — számszerűleg is kifejezhető. Az 1. táblázat a vizsgált régió 76 településének átlagát összegzi; az általános csökkenő tendencia településenként is megmutatkozik. Első lépésként az ipari foglalkoztatottak arányát vizsgáltuk meg a lakónépesség számához viszonyítva. E mutató alapján a települések nagy százaléka az alacsony kategóriába (1—2 %, 2—5 %, 5—8 %) került. Közepes arányú ipari foglalkoztatottság 9—10 településre jellemző, míg magas szinte alig fordul elő; még a városokban (Szeged, Makó, Sarkad) is csökken ez az arányszám. A "fiatal" városok ipara — a múlt örökségéeként — extenzív vonásokkal

rendelkezik. Mélyebb vizsgálatokat is végeztünk településenként az ipar fejlődési irányát, ütemét illetően. Hogy milyen ipari ágazatokban tevékenykednek a jelenlévő ipari foglalkoztatottak, azt már valóban csak a privatizációs folyamat hatásain mérhetjük le a határmenti régióban.

1. táblázat. A határmenti települések ipari jellemzői

Év	Az ipari foglalkoztatottak száma	Ebből fizikai dolgozók száma	Az állóeszközök 1000 Ft-ban	Ebből a gépek, berendezések
1988	48 688	36 730	50 451 346	18 613 019
1989	47 881	35 787	51 584 856	18 658 589
1990	44 931	33 840	55 835 241	20 340 613
1991	42 033	31 347	65 653 075	22 266 103
átlag	45 883	34 426	55 891 130	19 969 581

A vizsgált térség iparát tehát — mint szórványipart — az országos átlag alatti termelékenység, korszerűtlen termékstruktúra és alacsony gépesítettségi fok jellemzi. Vizsgálatunkat tovább folytatjuk az üzemek, vállalatok számának, a szövetkezeti és a tanácsi ipar sorsának, valamint az ipari munkaerő-felesleg gondjainak feltárásával.

Az egyéni vállalkozások és a privatizációs folyamat hatása

Tévedés azt hinni, hogy a térségben csak napjainkban jelentek meg a külföldi vállalkozók, mecénások. 1988 nyarán már számtalan olyan vegyesvállalat létezett, amely külföldi — olasz, német, angol, amerikai, kanadai, francia — tőkét használt fel ipari tevékenységéhez (Eleken, Ruzsán, Deszken, Battonyán). Az adott települések az iparba investált tőkét részben "periférikus" fekvésüknek, részben pedig a községből elszármazottak személyes kapcsolatainak köszönhették. Ma viszont már arányos átalakulási folyamatról beszélhetünk mind a privatizáció, mind a kárpótlás tekintetében, amely közvetlenül befolyásolja a vizsgált régió településeinek gazdasági életét. A centrumokon kívüli területeken az egyéni vállalkozások — azon túl, hogy a mezőgazdasági termelésben alapvető szerepet játszanak — betölthetik az ellátás különböző területein az ismert központosító törekvések miatt kialakult űrt.

Az ingázók problémái

A gazdasági struktúra elemzése nem lenne teljes, ha nem foglalkoznánk az ingázás kérdésével. A trianoni határok alapvetően módosították a foglalkoztatás területi viszonyait. Ennek következtében nagy depressziós térségek jöttek létre, a leszakadt régi centrumok szerepét újaknak kellett átvenni, a települések egy része vonzásközpont, város nélkül maradt. A most szerveződő kistérségek, vállalkozási formák talán megoldják az ingázási gondokat.

A munkanélküliség szintje, változása

Nem állíthatjuk, hogy a határmentiség közvetlenül szerepet játszik a munkanélküliség alakulásában; hatását közvetve és komplex módon fejt ki. E kérdéskör feldolgozása jelenleg folyik.

Összegzés

Mint a bevezetőben jeleztük, vizsgálódásunk elején tartunk, így nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket a térség településfejlesztését illetően. Változó világunk mindennapjait, gondjait átérezve, átélve kívánjuk folytatni munkánkat, hogy az eredményeket további felhasználásra közzétehesük.

Irodalom

Berényi I. (1988) A határmenti térségek kutatásának szociálgeográfiai aspektusai, in: Erdősi F.—Tóth J. (szerk.) *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái* (Az 1986. nov. 4—5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga, MTA RKK és a TS—2/2 Program Iroda, Pécs, 58—62.

Groen R.—Visser A.G.B. (1993) *A területfejlesztés esélyei Békés megyében*, Utrecht—Békéscsaba, 63—109.

Kocsis K. (1993) *Egy felrobbant etnikai mozaik esete*, Teleki László Alapítvány, Budapest.

Kovács T. (1991) A határmenti fekvés szerepe a falusi települések életében, *Tér és Társadalom*, 4 (1), 41—55.

Ránki Gy. (1990) *A II. világháború gazdaságtörténete*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Susányi T. (1990) *Határmenti térségek* (tanulmány), KSH Csongrád megyei Igazgatósága, Szeged.

Szónokyné Ancsin G. (1984) Közlekedési vonzaskörzetek a magyar településhálózatban, *Földrajzi Értesítő*, 33, 249—258.

A KÖZÉP-TISZAVIDÉK KISVÁROSAINAK VONZÁSKÖRZET-RENDSZERE AZ 1920-AS, 1930-AS ÉS AZ 1980-AS, 1990-ES ÉVEKBEN

Vadász István

Az elmúlt években az OTKA anyagi támogatásával sikerült megvizsgálnom egy középtáj, a Közép-Tiszavidék központi szerepkörű településeinek állományát. A központi szerepkörű települések funkcióinak s az e funkciók hatásaként kialakuló vonzásokörzetnek mintegy 150 éves változását követtem nyomon.

Ez a több megyére kiterjedő, 176-178 ezer lakosú, 3328 km²-nyi területű, 72 települést magában foglaló középtáj igen jellegzetes része az Alföldnek. A természeti adottságokat tekintve jórészt természetföldrajzi egység, történelmi tájnak viszont nem nevezhető. Ez a Tiszaújváros—Polgár—Balmazújváros—Kunhegyes—Heves—Mezőcsát vonallal határolt térség *belső kohézióval nem rendelkezik*: a közép- és nagyvárosi vonzásviszonyokat itt a *dezorientáltság* jellemzi. Funkcionális kapcsolatok tehát a Közép-Tiszavidék ezen térségét nem fűzik egybe. Közös jellemvonás viszont a "határzóna-jelleg", a "megyehatár-mentiség", illetve a *társadalmi-gazdasági hátrányok évszázados érvényesülése*.

A fentiek következményeként ezt a vidéket hosszú ideig a jogilag elismert városok hiánya, illetve a centrumállomány fejletlensége és hierarchizátlansága is jellemezte. Ha azonban a városhálózat jelenlegi elrendeződését, tagoltságát vizsgáljuk (ma 6 jogilag elismert város van a térségben), nem kerülhetjük meg a településhálózat alakulását jellemző alaptendenciák tanulmányozását.

Az alábbiakban 8 kisváros (*Abádszalók, Heves, Kunhegyes, Kunmadaras, Mezőcsát, Polgár, Poroszló és Tiszafüred*), valamint a "zöldmezős" iparosítás nyomán keletkezett *Tiszaújváros* központi funkcióinak és vonzásokörzetének összehasonlításából levonható következtetéseket adom közre.

A vizsgálat során kérdőíves felmérést végeztem az említett központok szolgáltatásait igénybe vevő lakosság körében, s ennek alapján lehetővé vált az egyes központok vonzásokörzetének elhatárolása az 1920-as, 1930-as évekre vonatkozóan. *Hat funkciócsoportban* (igazgatási, termelési-ellátási, kereskedelmi, egészségügyi, oktatási-kulturális, szolgáltatóiipari) összesen 141 központi szerepkörű intézmény területi hatását elemeztem, de számottevő településközi kapcsolatot csak 54 funkció váltott ki.

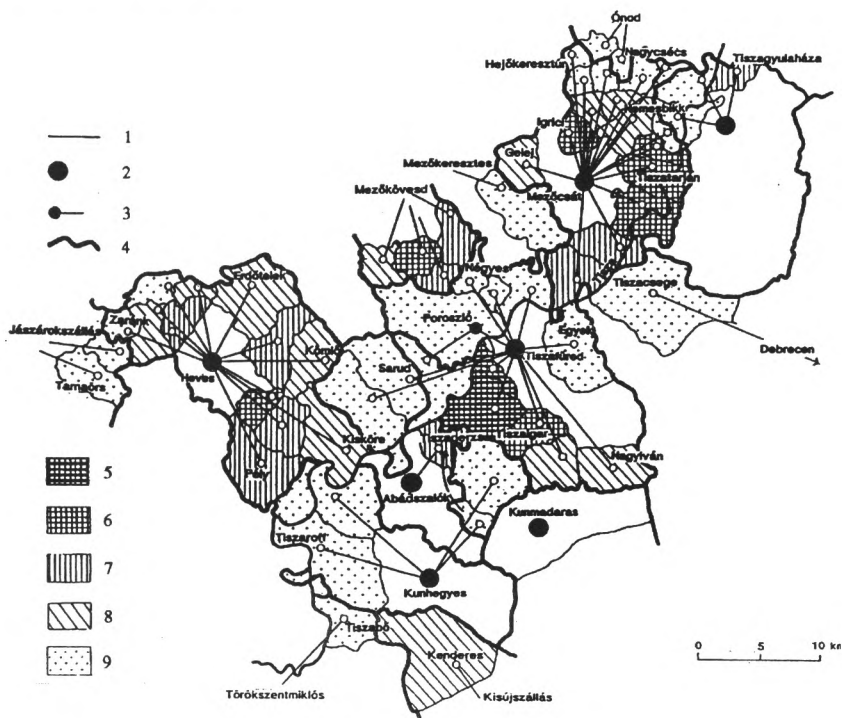
Általánosságban elmondható, hogy átlagosan a 23,85 "kapcsolatfajta/település" mutató jellemezte a centrumokhoz kötődő falusi településeket ebben a térségben. (Ez a szám a kapcsolatfajtaik számát jelenti és nem azonos a vonzásintenzitással.) Mindenesetre a kapcsolatfajtaik alacsony értéke is jelzi a centrumállomány korabeli állapotát. Jellemző, hogy a kapcsolatfajtaik között igen magas volt az igazgatási jellegű kötődések aránya (31,5%), de jelentős volt a termelési-ellátási, illetve a kereskedelmi funkciócsoport intézményeinek kapcsolatteremtő hatása is (22,3% együttesen).

Ezek alapján az 1930-as évek közép-tiszavidéki kisvárosai 3 csoportra oszthatók. Az első csoportot a nagy vonzásokörzettel rendelkező *Mezőcsát* (16 település, 17 870 lakos), *Heves* (12 település, 30 093 lakos) és *Tiszafüred* (12 település, 33 147 lakos)

alkotja. *Kunhegyes* (4 település, 12 566 lakos) és *Polgár* (3 település, 4045 lakos) vonzáskörzete már jóval kisebb, *Abádszalók* és *Poroszló* vonzáskörzete pedig csak egy-egy településre terjed ki, míg *Kunmadaras*nak csak néhány funkció révén van szerényebb méretű ágazati vonzáskörzete.

Figyelemre méltó az is, hogy a XIX. század elején még azonos jogállású centrumok között (*Abádszalók* kivételével mindegyik központ "kismezőváros" volt) már megindult a differenciálódás, illetve a hierarchia-szintek szerinti tagolódás, hisz *Kunhegyes* és *Tiszafüred* sok vonatkozásban már az 1930-as években is megelőzte a szomszédban lévő vetélytársait (1. ábra). Egyébként mindegyik centrum központi jogállású volt.

1. ábra. A Közép-Tiszavidék centrumainak komplex vonzáskörzete az 1920-as, 1930-as években

1: a kapcsolatok iránya, 2: centrum, 3: vonzó centrum, 4: a komplex vonzáskörzet határa; a kapcsolatfajták alakulása (a centrumok átlagához viszonyítva) 5: 30,00 fölött (erősen átlag fölötti), 6: 25,02—30,00 (átlag fölötti), 7: 20,01—25,00 (átlagos), 8: 15,00—20,00 (átlag alatti), 9: 15,00 alatt (erősen átlag alatti)

A vizsgált térség kisvárosainak településhálózatban elfoglalt helye, központi funkcióinak területi hatása napjainkra sok vonatkozásban módosult. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a "városodás" (vagyis a várossá válás) ezt a térséget is érintette. Jellemző módon

a térség első városa a korábbi falu, Tiszaszederkény lett (1966), s csak az 1980-as évek közepén kapott városi rangot Heves, Tiszafüred, majd Kunhegyes, később Mezőcsát és Polgár. Ez azonban hosszú és ellentmondásos folyamat eredménye. Bár országosan is elmondható, hogy kisvárosházatunk a városállomány kritikus pontja (igaz ugyan, hogy napjainkban több településkategória is aspirálhat erre a "címe"), a Közép-Tiszavidéken ez különösen így van. Itt ugyanis az 1960-as évek végétől kibontakozó "tervszerű központ-ritkítás" s az ennek eszközeül szolgáló OTK csak 3 középfokú központtal (Heves, Tiszafüred, Tiszaújváros) és egy részleges középfokú központtal (Abádszalók) számolt. *Olyan létező kistérségi centrum mellőzésére is sor került (Kunhegyes), amely egyébként földrajzi helyzeténél fogva több település számára is mindenkor a legkönnyebben elérhető "várost" jelentette.* Mezőcsát és Polgár ugyanakkor egyre inkább háttérbe szorult a viharos gyorsasággal fejlődő s mind több központi funkciót magához vonzó Tiszaújváros szomszédságában.

Az 1990-es évek elején folytatott felmérés szerint a vizsgált térség települései átlagosan 30 fölötti kapcsolatteremtési értékkel kötődnek a Közép-Tiszavidék centrumaihoz. Az egyes centrumok természetesen igen eltérő mértékben részesednek a települések kapcsolataiból (Tiszaújváros 33,1%, Heves 31,0%, Poroszló 0,9%, Kunmadaras 0,2%). A kapcsolatok ágazati összetétele is jelentősen megváltozott az 1920-as, 1930-as években tapasztaltakhoz képest. Igen magas az egészségügyi és szolgáltatási kapcsolatfajták aránya. (Ez természetesen nem azonos az intenzitással.)

A vonzáskörzet-rendszerben azonban viszonylag jelentős változások következtek be. Legkiterjedtebb vonzáskörzete Hevesnek (16 település, 22 478 fő), Tiszafürednek (9 település, 18 737 lakos) és Tiszaújvárosnak (17 település, 18 712 lakos) van. Kunhegyes (5 település, 11 583 lakos) és Polgár (3 település, 3 627 lakos) vonzáskörzetének területe részben módosult. (Abádszalók viszont Kunhegyes vonzáskörzetébe integrálódott.) Mezőcsát általános vonzáskörzetét Tiszaújváros központi funkcióinak vonzása mozaikszerevé tette. Néhány ágazatban azonban Mezőcsát őrzi egykori befolyását (pl. kiskereskedelem, szolgáltatás). A felmérés szerint Poroszló, Abádszalók és Kunmadaras központi szerepköre ma már jelentéktelen (2. ábra)

Összegzésként megállapítható, hogy a vizsgált térségben — nem utolsósorban a különféle településhálózat-fejlesztési elgondolások hatására — differenciálódott a központállomány, ám nem olyan központ-szerkezet jött létre, mint amilyen eltervezte-tett. A megyehatárok torzító szerepe különösen hátráltatta Tiszafüred központi funkcióinak területi érvényesülését (ez egyébként a vonzáskörzet térbeli kiterjedésének mérséklődésében is nyomon követhető). Kunhegyes térellátó szerepe ugyanakkor ma is jelentős, Polgár és Mezőcsát pedig még mindig őrzi központi szerepkörének egyes elemeit.

Érdemes kiemelni, hogy az utóbbi években az igazgatási szerepkör izmosodásának is szemtanúi lehetünk. A három nagyobb vonzáskörzettel rendelkező centrum mellett Polgár, Mezőcsát és Kunhegyes igazgatási szerepköre is erősödik. Több intézmény (pl. munkaügyi központ, ipartestület, APEH-kirendeltség) telepedett ezekbe a kisvárosokba, s területi illetékességük az egykori járáshatárokat jeleníti meg.

VÁROS-TANYA, FALU-TANYA KAPCSOLATOK

Rudl József

A tanya a városi ház tartozékaként jött létre: eredetileg a termelés központja volt, míg a városi ház a fogyasztásé. A szegényebb — városi lakással nem rendelkező — rétegek kitelepülésével, a tanyaóra való végleges kiköltözéssel elszakadtak a várostól, ahhoz csak a piac kötötte őket; önállósult a tanyavilág. (A makói tanyák ebből a szempontból kivételnek számítanak, ezért is gyors a visszafejlődésük.) Napjainkban mind szorosabb kapcsolatok fűzik a tanyákat a faluhoz, a központi belterülethez, a mezőgazdasági nagyüzemek központjához. Felmérésünkben a tanyai lakosság mozgási irányai nyújtanak támpontot a kérdéskör elemzéséhez.

A tanyai lakosság mozgását meglehetősen nagy racionalitás jellemzi. Napi szükségletét a legközelebbi boltban, leggyakrabban a belterületen elégíti ki. Hasonlóképpen, a termelt árut is a legközelebbi átvevőhelyen igyekszik értékesíteni. Csak akkor megy más településre vagy városba, ha szükséges; főként, ha a termelőeszközöket és szolgáltatásokat a község biztosítani nem tudja, vagy az eladásra szánt termék felvásárlási ára túlságosan alacsony. Jelentősebb az árutermelés azon falvak tanyavilágában, amelyek nemcsak közigazgatási értelemben tartoznak a faluhoz, hanem az értékesítés és a szolgáltatások kapcsolatai révén is.

A mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése után az előző időszakok tanyafejlődésével homlokegyenest ellenkező folyamat vette kezdetét: a tanyavilág pusztulása. A tanya ugyanis elvesztette a létalapját jelentő földterületet. Az időszak hibás politikai döntései — a lakosság tanyaközpontokba tömörítése és a tanyák felújításának adminisztratív korlátozása azzal az indokkal, hogy a tanya akadályozza a szövetkezetek termelését, a nagy összefüggő táblák kialakítását, stb. — még azokban a térségekben is a tanyák számának jelentős csökkenéséhez vezettek, ahol nem szerveztek termelőszövetkezeteket.

Csak az 1970-es évektől, a mezőgazdasági nagyüzemek megerősödésétől beszélhetünk új tendenciákról a tanya-nagyüzem kapcsolatrendszerben. A gépesített, egyre kevesebb és mindinkább öregedő munkaerővel rendelkező nagyüzemek — miként a fentiekben erről már szóltunk — intenzív gazdálkodásra kényszerítették a tanyán élőket. A tanyai termelésben megnőtt a munkaerő-igényes ágazatok jelentősége. A tanya gazdálkodása, árutermelése révén partnere lehetett a nagyüzemnek; hozzájárult a gazdaságtalanul üzemeltethető termelési ágazatok fejlesztéséhez, az ellátás javításához. Létrejött olyan kapcsolat is, amelyben a nagyüzem felhasználta a tanyán meglévő rejtett munkaerő-tartalékot és bér munkával vagy részes termeléssel a tanya körüli területet műveltette. A szövetkezetek is segítették a tanyai termelést. A nagyüzem főként a szántásban, a terményszállításban és az árufelvásárlásban nyújtott segítséget, de főleg a homoki tanyák lakói számára a takarmány, a szaporítóanyagok és növényvédőszeres, sőt esetenként a termelőeszközök beszerzésének (javításának) támogatása is sokat jelentett. Szegényes pénzügyi viszonyok közepette a tanya a nagyüzemektől várhatta infrastrukturális és kommunális ellátottságának javítását. A nagyüzemi gazdaságoknak saját ellátásuk fejlesztésekor gondolniuk kellett a tanyákra is. A tanyai áru-

termelés, a nagyüzemekkel kialakuló kapcsolatok következtében a tanyavilág elzárt-sága feloldódott: kapcsolatrendszere bővült a belterülettel, a termelő nagyüzem köz-pontjával. Az árutermelő, a piaci igényekhez alkalmazkodni tudó, a mezőgazdasági nagyüzemekkel erősödő kapcsolatokat kiépítő tanya a településhálózat stabil eleme maradt.

Azok a tisztántúli tanyák viszont, amelyek intenzív árutermelésre nem voltak képe-sek — lásd pl. a vásárhelyi határt —, amelyek a gépesített nagyüzem által is termelt hagyományos termékeket állítottak elő, amelyek nem tudtak megfelelő kapcsolatot kiépíteni a nagyüzemekkel, a piacgazdaság keretei között is pusztulásra vannak ítélve. Lakóik elöregedtek vagy elvándoroltak. A ma még fontos termelési ágak (pl. szarvas-marhatartás, tej- és tojástermelés stb.) is megszűnnek.

A termelőszövetkezetek felosztásával, sajnos, megszűnt az a térszervező erő a tanyavilágban, amely a termelés és a felvásárlás segítségével kívül a tanyavilág infra-struktúráján is javítani tudott. Vajon új atomizáció veszi kezdetét a magántermelés bevezetésével? A tanya újra elszigetelődik, az itt élő ismét önzővé, "magánzóvá" válik? A piaci információk hiánya miatt olyan termékeket állít elő, amit eladni nem lehet? Termelőeszközök és hitel hiányában csak önellátásra termel? A földjét eladja és a kívánatos farmgazdaságok helyett a nagybirtok uralja majd a termelést, s így az Alföld mezőgazdasága visszajut a századforduló színvonalára? Lehetséges alternatívák. Bízunk abban, hogy a faluközponttal kiépített kapcsolatok enyhítenek az izoláción, ezzel kevésbé lesz sérülékeny a tanyai termelés. Tőkeintenzív gazdálkodásra kellene serkenteni a tanyát, amely azt jelentené, hogy a nagyüzemi gazdálkodás alatt megin-dult specializációt erősítve folyamatosan olcsó hitelt, sőt állami támogatást kellene biztosítani az intenzív gazdálkodáshoz.

Összegzésként feltehető a kérdés: Mi lesz a tanyákkal? A tanyák többsége városi tartozéktelepülésből önálló település lett azzal, hogy állandóan lakottá vált, azaz a városi lakás megszűnt, és a városi fogyasztási "központ" a tanyára költözött. A II. világháború után a faluközpontok kijelölésével, majd ezek egy részének faluvá szerve-ződésével kettős átalakulás kezdődött. Egyrészt ismét falvak töltötték be a nagy határt. A közlekedési feltételek javulásával egyre kevésbé kényszer a tanyán maradás: a munkahely elérhetősége időben lerövidült. Másrészt a tanya a szövetkezeteknek és a többnyire elkészült falusi háznak köszönhetően egyre szorosabb kapcsolatot épített ki a faluközponttal. A fogyasztási centrum áttevődött a faluba és a munkahely maradt a tanyán; a tanya a falu tartozéka lett.

Napjainkban azoknak a tanyáknak nincs kapcsolata a faluval, amelyek lakói előre-gedtek vagy jövedelmük nem tette lehetővé a falusi ház felépítését. A kedvező infra-struktúrájú tanyák tartósan megmaradnak. A földek privatizációjával esetleg új — főleg állattartó — tanyák is keletkezhetnek. Tömeges kirajzás a nagy határ megszűnté-vel létrejött falvaknak és a faluközpontokkal kialakult egyre intenzívebb kapcsolatok-nak köszönhetően nem várható.

A DEBRECENI LAKÓTERÜLETEK FEJLŐDÉSE AZ 1930-AS ÉVEK VÉGE ÉS 1990 KÖZÖTT

Kozma Gábor

A városok működését, az ott élők mindennapi életét alapvetően meghatározza a település lakóterületeinek fejlettsége, az a tény, hogy mennyire képesek a lakások kielégíteni a lakosság igényeit. Előadásom célja a Debrecen lakóterületeiben az 1930-as évek vége és 1990 között lejátszott változások bemutatása és a változások mögött álló okok feltárása.

Vizsgálataimat a központi belterületre vonatkozóan végeztem, melynek határai folyamatosan változtak. 1943-ban még csak a történelmi belváros és a szorosan hozzákapcsolódó kertségek tartoztak a belterülethez, a második világháború után azonban ez a határ a népességnövekedéssel párhuzamosan fokozatosan kifelé tolódott (1. ábra).

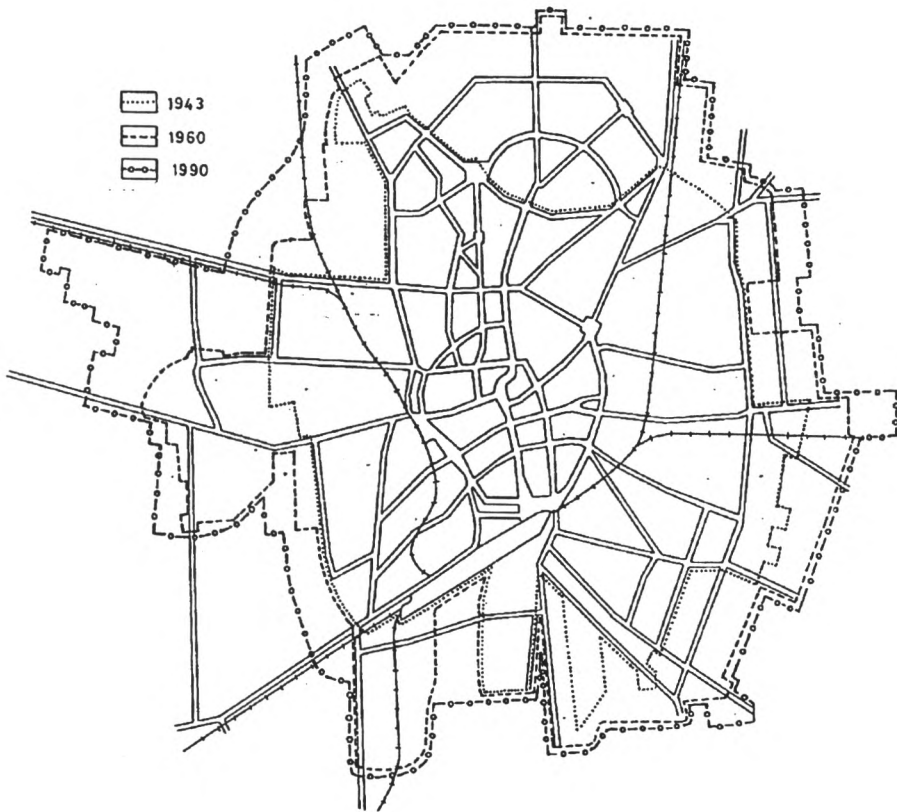
Az 1930-as években Debrecen lakóterületeit és általában a várost a földszintes házak dominanciája jellemezte: 1930-ban a város lakásainak 92,9 %-a földszintes házakban volt. Az emeletes épületek jelentős része a település főutcáján (Piac utca), illetve a belőle kiágazó mellékutcák elején helyezkedett el. Innen a történelmi belváros peremi részei felé haladva a településkép fokozatos fellazulását lehetett megfigyelni. (A történelmi belváros a 2. ábrán az 1., a 2., a 3., a 4., az 5. és a 6. körzetet foglalja magában.)

Mendöl Tibor (1936) terminológiáját használva, először az ún. *kispolgári sorházak* övezete, majd a *hézagos kispolgári házsor* zónája következett. A két típus természetesen nem koncentrikus körök formájában helyezkedett el: az előbbi a fontosabb utcák (pl. Csapó utca, Hatvan utca) mentén a történelmi belváros határáig tartott, míg az egyes nagyobb területegységek belsejében a központhoz közel is előfordult a hézagos kispolgári házsor típusa.

A történelmi belváros peremén (északnyugaton a Vendég utca és környéke, északkeleten a Nyíl utca, illetve a Csillag utca és környéke) az ún. *hóstát* helyezkedett el (a 2. ábrán a 15., illetve a 26. körzet): a XVIII. század végén kiosztott apró telkeken falusias házak sorakoztak egymás mellett. A lakóépületek csökkenő szintmagasságát csak a történelmi belváros határán álló néhány emeletes épület törte meg: itt a MÁV és a város vezetősége az 1920-as, 1930-as években épített néhány bérházat, melyek érdekes, de nem domináló elemei lettek a városképnek.

A történelmi városmagon kívül helyezkedtek el a *kertségek*, melyek a belváros túlszűfoaltsága miatt a XIX. század végén kezdtek benépesülni, jelentős részüknél azonban — pl. Libakert (19. körzet), Tócoskert (11. körzet), Epreskert (41. körzet) Homokkert (36. körzet) — a tervszerűtlen betelepülés miatt szabálytalan utcahálózat jött létre. Tervszerűséget csak néhány esetben lehetett megfigyelni: a Csapókert (33. körzet) déli területét (az ún. Kincseshegyi részt) az 1920-as években osztották fel házhelynek (Sápi 1972); a Postakertbe (9. körzet) pedig városi tisztviselőket telepítettek. Ugyancsak az 1920-as évekre tehető a város északi részének kialakulása: a Sesta- és Sétakertben (24., illetve 25. körzet) a korábbi nagyobb telkek felosztásával megkezdődött egy villanegyed kifejlődése.

1. ábra. A belterületi határ változása Debrecenben

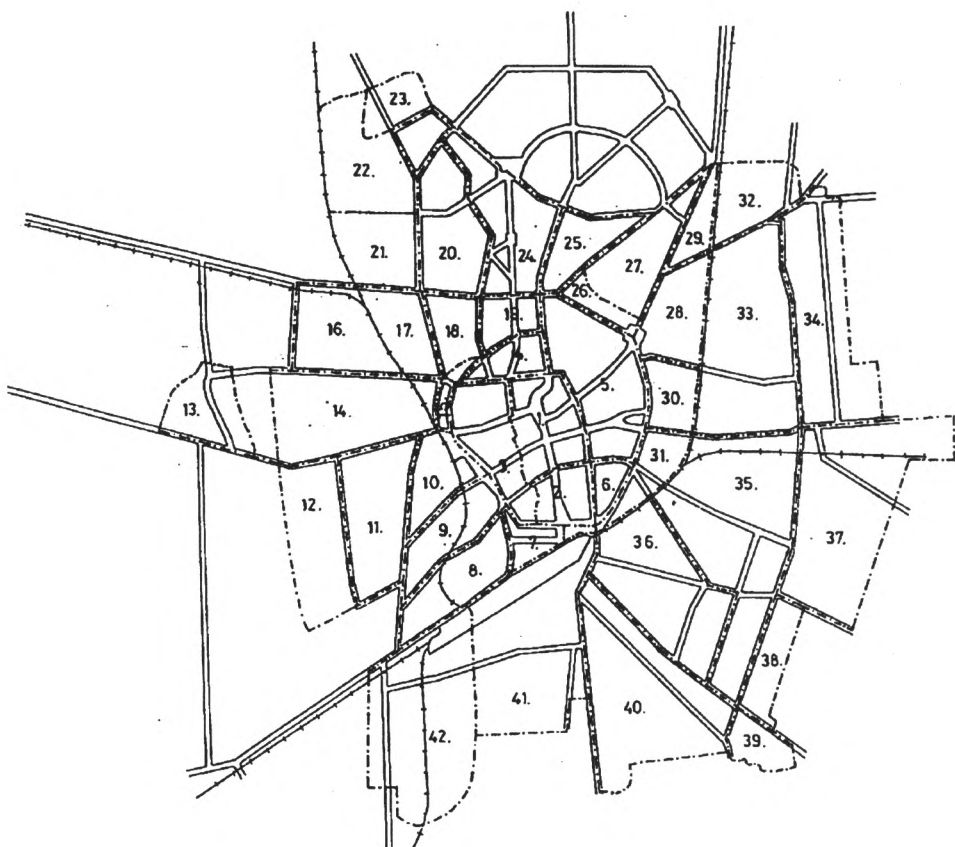

Nem hiányoztak Debrecen területéről a *nyomornegyedek* sem: a város nyugati részén fekvő Téglavetőben (a mai Nagy Sándor telepen: 13. körzet), illetve a Csapó-kertben elhelyezkedő Olajütőben élők a település legszegényebb néprétegei közé tartoztak.

A második világháború igen jelentős pusztítást okozott a város lakásállományában. Az 1944. júniusi és szeptemberi amerikai légitámadások, illetve a Debrecenben októberben lezajlott harcok következtében az 1941-ben összeírt 13 502 házasingatlanból 4797 szenvedett súlyosabb sérülést, és ezek közül 690 rommá vált (Sápi 1972).

A második világháború és az 1950-es évek vége között lezajlott építkezések egy része a háborús pusztításokhoz kötődött. Így például a belváros déli területein (2. körzet) a Petőfi tér, valamint a Hunyadi és a Deák Ferenc utcák által határolt lakóterület olyan súlyosan megsérült, hogy bár ezen városrész újjáépítésére több terv is készült (Dénesi 1954), végül az egész lakótömböt rommá nyilvánították és lebontották. A Csapó utca elején fekvő romos, sérült földszintes házak helyén új, három emeletes lakóházakat emeltek, illetve megnyitották a Blaháné és a Liszt Ferenc utcákat.

2. ábra. Debrecen körzetei

A pénzhiány, illetve a rendelkezésre álló tőke más irányú felhasználása miatt teljesen új beruházásokra alig került sor. Egyrészt a Böszörményi út mentén az 1940/50-es évek fordulóján egy 350 családi házból álló lakótelep épült fel, mely a kerteken kifejlődő gyümölcsösökről a Kertváros nevet kapta (21. körzet). Másrészt az Április 4. útján, illetve a Hajnal utcában felépültek az első többszintes állami lakóházak (31. körzet északi része), melyek egyszerű homlokzati kiképzésükkel ma már szerénynek hatnak.

A korábban leírtak fényében egyáltalán nem meglepő, hogy az ÉM. Várostervezés által 1957-ben végzett — az egész városra kiterjedő — épület- és lakáshelyzet-vizsgálat igen kedvezőtlen képet rögzített (1. táblázat).

1. táblázat. Debrecen lakáshelyzete 1957-ben

	Lakóépületek		Lakások	
	száma	aránya (%)	száma	aránya (%)
jó épület	521	3,2	2 433	7,9
megfelelő	2 676	16,3	6 373	20,8
avult	11 067	67,3	17 673	57,6
egészségtelen	2 168	13,2	4 184	13,7
összesen	16 432	100,0	30 663	100,0

Forrás: Debrecen Városfejlesztési Program. ÉM. VÁTI 1985, 28—30.

Ebben az időszakban a lakóépületeknek 80,5 %-a, a lakásoknak pedig 71,3 %-a volt avult, illetve egészségtelen minőségű, és a helyzetet súlyosbította, hogy ezekben a lakásokban élt a város lakosságának 68,3 %-a. Igen kedvezőtlen képet mutatott a lakások kora is: a második világháború és a vizsgálat kezdete között csak 2883 lakást építettek, melyek a település lakásállományának 9,4 %-át alkották.

A többi nagyvárossal összehasonlítva is elmaradott volt a település lakásállománya, hiszen Debrecen valamennyi mutatót tekintve az utolsó helyen állt (2. táblázat).

2. táblázat. Az öt nagyváros lakásállományának mutatói 1960-ban

	Egyszobás lakások aránya (%)	Vízvezetékkel rendelkező lakások aránya (%)	Vízöblítéses WC-vel rendelkező lakások aránya (%)
Debrecen	71,0	33,7	23,7
Miskolc	61,0	48,2	28,5
Pécs	53,4	39,6	34,4
Szeged	65,1	37,3	26,3
Győr	58,2	55,3	40,2

Forrás: Az 1960. évi népszámlálás, 8. kötet, Lakások és lakóépületek adatai, KSH, 1963.

Ezen adatok fényében egyáltalán nem meglepő, hogy — a helyzet gyors javítása érdekében — a Kalata Gyula vezetésével 1961-ben kidolgozott általános rendezési terv igen radikális változásokat javasolt. A terv távlatban azzal számolt, hogy a belterületi lakosság szám az 1960. évi 105 000 főről 1985-ig 160 000 főre fog nőni. Ezen népesség elhelyezésére összesen 50 000 lakásra lesz szükség, mely — figyelembe véve a meglévő 2807 szükséglakás, valamint a 2393 életveszélyes és használhatatlan, illetve a 2800 erősen avult lakás szanálását — a tervidőszakban 27 300 új lakás felépítését teszi szükségessé.

A város amúgy is kiterjedt lakóterülete további növekedésének meggátolása, illetve gazdaságossági szempontok (közmű- és szolgáltatási intézményekkel való ellátás, a közlekedés fejlesztése) miatt a terv a földszintes házakkal szemben a többemeletes épületeket részesítette előnyben. Ezek elhelyezésére azokat a város belső részén fekvő területeket jelölte ki, melyek egyrészt jól el voltak látva közművekkel, másrészt alacsony beépítettségűek, illetve beépítetlenek voltak (Libakert, Vénkert, Hadházi úti temető (27. körzet déli része), Dobozi temető (30. körzet). Sűrűbb lakosságot és emeletes beépítést irányzott elő a terv a Sestakert, az Újkert (20. körzet), a Sétakert területére és a belváros egyes részeire (pl. Petőfi tér és környéke, Jászai Mari tér és környéke), a családi házat építeni szándékozók számára pedig a Hatvan utcai kertet (14. körzet), a Tócoskertet, a Széchenyikertet (10. körzet), a Homokkertet és a Csapókertet jelölte ki. A terv egyes területek esetében azok akkori szinten történő meghagyását, illetve kisebb városrészek visszafejlesztését is javasolta (ezek tehát semmilyen támogatásban nem reménykedhettek). Ezek közül a legnagyobb a Nagy Sándor-telep volt, melynél elsősorban az egészségtelen talajviszonyokkal indokolták a visszafejlesztés szükségességét.

Az 1960-as években lezajlott építkezések nagyjából követték a tervet. Debrecen első igazi lakótelepeként elkészült a Szabadság úti MGM lakótelep (29. körzet északi része) és a Libakertben az Új Élet parki lakótelep, és megkezdődött a többszintes építkezés a Sestakertben, az egykori Dobozi temető területén, a Petőfi és a Jászai Mari tér környékén, valamint az Erzsébet és a Késes utcák (7. körzet) által határolt városrészekben. Ezek az építkezések kedvezően befolyásolták a város lakásállományának összetételét is. A település belterületén 1970-ben már 42 476 lakás feküdt, melyeknek már "csak" 55 %-a volt egyszobás. Vívezetékekkel a lakások 51,7 %-a, vízöblítéses WC-vel 41,3 %-a, szennyvízelvezető csatornával 63,3 %-a rendelkezett, és a lakások 25,8 %-a már 1960 után épült.

Mindezek ellenére Debrecen alig tudott előrelépni a nagyvárosok rangsorában: csupán egy mutató tekintetében előzte meg Miskolcot, a többinél továbbra is az utolsó helyen állt (3. táblázat).

3. táblázat. A nagyvárosok lakásállományának mutatói 1970-ban

	Egyszobás	Vívezetékekkel rendelkező	Vízöblítéses WC-vel rendelkező	Szennyvíz- elvezetővel rendelkező
	lakások aránya (%)			
Debrecen	55,0	51,7	41,3	63,3
Miskolc	45,5	58,6	47,8	61,0
Pécs	37,4	71,6	56,8	76,3
Szeged	47,4	61,1	46,4	70,1
Győr	38,2	70,4	68,7	73,4

Forrás: Az 1970. évi népszámlálás, 26. kötet, Lakás- és lakóépület-adatok, KSH 1970; Az 1970. évi népszámlálás, 3. kötet, Győr-Sopron megye adatai, KSH 1970.

Éppen ezért nem meglepő, hogy az egyre súlyosabban jelentkező mennyiségi és minőségi lakáshiány leküzdése érdekében a Szokolai Őrs irányításával 1969-ben elkészített újabb általános rendezési terv a korábbinál is radikálisabban fogalmazott. A tervezők előrejelzése szerint a város népessége 2000-ig 300 000 főre fog növekedni, és számukra összesen kb. 86 700 lakásra lesz szükség. A terv alap gondolata azonban az volt, hogy Debrecen olyan nagy kiterjedésű, kis laksűrűségű város, melynek nem szabad növelni a belterületét, és ennek megfelelően kimondták, hogy a vasútvonalak és a Nagyerdő közötti városrészben a lakóterületek beépítése csak többszintes lehet.

A terv alapelveként fogalmazta meg a *rekonstrukciót*, azaz a belváros egyes területeinek, illetve a kijelölt — főleg a belvárostól nyugatra fekvő — kertségi és hóstáti városrészeknek a teljes lebontását (a tömeges lakásépítkezésekhez ugyanis nagy szabad területre volt szükség) és többszintes épületekkel történő pótlását, melyhez az építőipari háttérrel az 1971-ben megnyílt házgyár biztosította.

Abban, hogy az új lakótelepeket elsősorban a város nyugati oldalán jelölték ki, több tényező is szerepet játszott. Egyrészt ekkorra már kétvágányúsították a Debrecen—Nyíregyháza vasútvonalat (kihelyezése tehát már nem jöhetett számításba), és ez a vasúti pálya a tőle keletre — pl. a Csapókerthben — felépítendő lakótelepeken élő lakosság belvárosba irányuló forgalmát nagymértékben korlátozta volna. Másrészt a város keleti oldalán elhelyezkedő kertségekben a telkek sokkal kisebb méretűek voltak, és így az itteni építkezések esetében nagyobb lett volna a szanalási arány is, melyet a város vezetősége igyekezett minél alacsonyabb szinten tartani (Béres 1983).

Harmadrészt a kijelölt területek közművesítve voltak, vagy legalábbis a fő közművekhez igen közel helyezkedtek el, ami lehetővé tette a beruházási költségek csökkentését. Negyedrészt az új építési technológia alapját alkotó házgyár telephelyeül a tervek a nyugati ipartelepelt jelölték ki, és mind közlekedési, mind gazdasági szempontból célszerű volt a lakótelepeket a gyárhoz minél közelebb felépíteni, hogy ne kelljen keresztül szállítani a házgyári elemeket az egész városon.

Az elmúlt húsz évben végbement változások többé-kevésbé követték az 1970-es tervet. Felépült többek között a Vénkert-, az Újkerti-, a Tócoskerti- és a Dobozi-lakótelep; 1990-ben itt élt a város lakosságának 33 %-a. Kedvezően módosultak a város lakásállományának mutatói is. Egyrészt a lakások száma az 1970. évi 46 894-ről 76 658-ra növekedett, másrészt a minőségi jellemzőket tekintve is pozitív változások mentek végbe: 1990-ben már a lakások 91,7 %-a volt bekapcsolva a közüzemi vízcsőhálózatba, és 72,8 % -uk a csatornahálózatba.

A kétségkívül fejlődést mutató számok mögött azonban előnyös és hátrányos változások húzódnak meg. A burzsoá életvitel kerülőnivaló jelképeivel történő leszámolás szellemében — építve a város előkelőbb lakosságának a lakótelepek által kínálnál elviselhetőbb életfeltételek iránti igényére — az 1920-as, 1930-as években kiformálódott Sesta- és Sétakerti villanegyedet építészeti igénytelen társasházépítésekkel rombolták szét. Még nagyobb problémát jelentett, hogy a lakótelepek — kapcsolódva a város közlekedési helyzetét javító északi és keleti tehermentesítő utakhoz (ezek az utcák képezik az 1. és 2., illetve a 4., 5. és 6. körzet határát), valamint a Csapó utcai kanyar megszüntetéséhez — a belváros területén is megjelentek és egy, a korábbiól teljesen eltérő városképi elemet hoztak be Debrecen szívébe.

Az új lakótelepek felépítésére koncentrálnó városfejlesztés azzal a negatív következménnyel is járt, hogy kevesebb figyelem és pénz jutott a többi kertségre és a belváros

eredeti állapotban megmaradt részeire, mely tény a város vezetősége már az 1980-as években elismerte: "A nagyarányú lakótelepi építkezés minden erőt lekötött. Elmaradtak a belvárosi és kertéségi (hagyományos családi házas) fejlesztések." (Ács 1983). Ennek következtében a kertésgekben az ellátó intézményi és hálózati infrastruktúra nem fejlődött a kívánt mértékben, és sok helyen a falusias viszonyok konzerválódtak. A vezetékes vízhálózatot ugyan az 1980-as évek második felében — a legtöbb esetben lakossági hozzájárulással — sikerült kiépíteni, szennyvíz-, illetve csapadékvíz-csatornával azonban e területek döntő része ma sem rendelkezik.

A hálózati infrastruktúra ellátottságának hiányosságait jelzi, hogy a 4. táblázatban felsorolt kertésgekben a lakások több mint 70 %-a be volt kapcsolva a városi vízvezeték-hálózatba (az egyetlen kivételt a hosszú ideig megszüntetendő lakóterületként nyilvántartott Nagy Sándor-telep jelenti a maga 52 %-ával), a csatornahálózatba bekapcsolt lakások aránya azonban a vizsgált kertésgekben zömében nem haladta meg a 20 %-ot.

Igen súlyos károkat szenvedett a belváros lakásállománya is: a pénzügyi támogatás teljes hiánya és az 1981-ig érvényben lévő építési tilalom következtében alig költöttek a belvárosi lakásokra, így azok jelentős része elavult, és egészséges emberi életre alig nyújt lehetőséget.

Az 1980-as évek második felében azonban már pozitív változásokat is meg lehetett figyelni a város lakóterületeit vizsgálva. A belvárosban a keleti tehermentesítő út déli szakaszán felépült a Béke-Wesselényi utcai lakótelep (6. körzet), mely mind utcahálózatával, mind megjelenésével igyekszik alkalmazkodni környezetéhez. Másrészt a kertésgekben — a Tócsó-patak völgyében (12. körzet), az Akadémia és a Vezér utca környékén (22. körzet) — olyan városrészek létesültek, melyek lakóik számára tényleg biztosítják az egészséges emberi élet feltételeit.

4. táblázat. Debrecen vizsgált kertésgeinek közműellátottsága 1990-ben

Körzetszám	A városi vízvezeték-	A városi csatorna-
	hálózatba	hálózatba
bekapcsolt lakások aránya		
13	52,0	12,3
16	80,1	10,1
17	80,3	45,6
32	86,3	15,2
33	89,7	11,5
34	88,2	3,3
36	79,0	18,2
37	85,3	5,0
38	67,9	11,9
39	86,7	0,2
41	87,9	15,3
42	76,4	2,4

Forrás: Az 1990. évi népszámlálás debreceni adatai.

Összességében azt lehet megállapítani a város lakóterületeinek második világháború utáni változásait vizsgálva, hogy döntően egy kifelé irányuló fejlődés volt jellemző: a népességnövekedéssel párhuzamosan az új lakóterületek a már lakott városrészek peremén jöttek létre.

Ebben a folyamatban az egyedüli törést az 1970-es és 1980-as évek jelentették, amikor a házigyári lakótelepek felépítésével egy teljesen új városképi elem került Debrecenbe. A lakóterületek egyik fő problémája ezekkel van kapcsolatban, hiszen a zömében kis alapterületű lakások alig alkalmasak a normális családi életre. Másrészt a közeljövőben várható, hogy szükségessé válik a házigyári lakótelepek teljes vezetékrendszerének felújítása; ennek pénzügyi fedezetét azonban e városrészek öregedő lakossága valószínűleg nem tudja előteremteni.

A másik probléma főleg a város keleti és déli peremén elhelyezkedő kertségekkel kapcsolatban merül fel; ezek esetében az ellátottság és a közműhelyzet javítása a legfontosabb feladat.

Irodalom

Ács I. (1983) A településrekonstrukció végrehajtásának tanácsai tapasztalatai, *Városépítés*, 5, 8.

Béres Cs. (1983) A városfejlődés fordulópontján, Kandidátusi értekezés, kézirat, Debrecen.

Debrecen, általános rendezési terv ismertetése (1969) Debrecen.

Debrecen Városfejlesztési Program (1958) ÉM. VÁTI, 28—30.

Dénesi Ö. (1954) A Petőfi tér rendezése és a tervpályázat eredménye, *Városépítési Szemle*, 1, 35—38.

Mendöl T. (1936) Alföldi városaink morfológiája, *Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből*, 1.

Sápi L. (1972) *Debrecen építés- és településtörténete*, Debrecen.

Város és városfejlesztés. Debrecen 1961. évi rendezési tervének ismertetése, 26—28.

LAKÓHELYI IMÁZS AZ AKADÉMIA-LAKÓTELEPEN: EGY DEBRECENI ESETTANULMÁNY

Süli-Zakar István

A településfejlesztés és a napi várospolitika számára alapvető fontosságú annak ismerete, hogy egy település vagy településrész lakói — lakópolgárként — hogyan érzik magukat: elégedettek-e lakóhelyükkel vagy az elvándorlás (elmenekülés) gondolatával foglalkoznak. Az 1993-ban megindított kérdőíves szociálgeográfiai adatfelvételünkkel az a célunk, hogy *Debrecen város kijelölt részein felmérjük az emberek lakóhelyi közérzetét*, s ezzel fontos ismereteket nyújtunk a gyakorlati várospolitika számára.

Az elsőként felmért városrész a nyolcvanas években épült *Akadémia-lakótelep*, amely ún. angol típusú (kertes) sorházakból áll (*1. ábra*). A kívülálló, de gyakran maguk a lakók is "fehér gettónak" nevezik tréfásan ezt a lakótelepet. Vizsgálatunk során arra kerestünk választ, hogy az itt élők hogyan tudnak azonosulni lakóhelyükkel.

A településekben a társadalmi elkülönülés természetesen nem új jelenség; keletkezése igen messzire nyúlik vissza, s talán egyidős magukkal a településekkel. Az emberek foglalkozás, társadalmi rang, gazdagság, vallás, etnikum stb. szerint az ősi településekben is elkülönülten éltek. A magyar közvélemény ma szegregáción elsődlegesen "gettót, gettósodást" ért (pl. Harlem New Yorkban), s alapvetően pejoratíven értékeli. Ebben természetesen szerepe van az elmúlt évek ideológiai nevelésének és gyakorlatának is. A beköltözőket vizsgálva a vénkerti vagy az újkerti lakótelepeken nem volt nehéz észrevenni a társadalmi csoportok és rétegek tudatos összetelepítését és "keverését". (Természetes dolog, hogy az előbb említett lakótelepekről azóta sokan elköltöztek; jelentős részükkel pl. éppen az Akadémia-lakótelepen találkozhatunk.)

Az Akadémia-lakótelepen (az Akadémia utca páratlan oldalán és a Tessedik Sámuel utcában) három ütemben 288 lakás épült. Az adatgyűjtést végző földrajzos egyetemi hallgatók 208 lakásból szereztek teljesértékű információt, tehát kevés volt az üres és lakatlan lakás (34), illetve azoknak a száma (46), akik megtagadták az adatszolgáltatást (együttesen 27,7 %). (Meg kell jegyezni, hogy üresnek, illetve lakatlannak tekintettük azokat a lakásokat, melyeket a szomszédok ilyennek mondtak, illetve ahol a harmadik megkereséskor sem nyitottak ajtót.)

Az értékelhető adatokat szolgáltató 208 lakásban 406 szülő (férj-feleség) élt, mindössze néhány nagyszülő, s a gyermekek átlaga 2,1 volt. (A családokból elköltözött gyermekeket nem vizsgáltunk.) A magyarországi átlaghoz viszonyítva tehát sokkal *kedvezőbb a családi kép*: 198 lakásban együtt élt a férj és a feleség, s csupán 10-ben lakott elvált vagy özvegy szülő. Az alábbiakban a 406 "szülőre", illetve az adatszolgáltató 208 "felnöltre" vonatkozó eredményeinket adjuk közre.

Az adatok értékelésekor megtudtuk, hogy mindössze 135 szülő született *Debrecenben* (33,3 %). Ez mindenképpen kevésnek tűnik. A *nem Debrecenben születettek* közül legtöbben Hajdú-Bihar megyéből valók (24,6 %). Ezután — Debrecen makroregionális vonzáskörzetének megfelelően — Szabolcs-Szatmár-Bereg (49 fő: 12,1 %) és Borsod-Abaúj-Zemplén (34 fő: 8,4 %) megye következik. A többi alföldi, illetve kelet-magyarországi megye mindössze néhány százalékos aránnyal szerepel, s termé-

szetesen más megyékből legfeljebb 1-2 akadémia-lakótelepi felnőtt származik. A szülők közül 22-en *határainkon kívül születtek*, legtöbben Erdélyben (7 fő), Kárpátalján (5 fő), illetve a Felvidéken (4 fő). Debrecenen kívül legtöbben Hajdúböszörményben (10 fő), Budapesten (9 fő), Mátészalkán (9 fő) és Nyíregyházán (7 fő) születtek. Hat szülő született Balmazújvárosban, Miskolcon, Nádudvaron és Püspökladányban, négy Hajdúdorogon, Kabán, Karcagon, Kisvárdán és Sátoraljaújhelyen, s hárman-hárman születtek Berettyóújfaluban, Biharkeresztesen, Egerben, Egyeken, Furtán, Kolozsvárott, Nagylétán, Szegeden, Szolnokon és Tiszacsegén (2. ábra).

A szülők *életkor szerinti megoszlása* igen érdekes képet mutat. A sajátos alakú korfa szerint az 1941 és 1955 között születettek alkotják a többséget (3. ábra). Együttes arányuk a szülők kétharmadát is meghaladja (67,7 %), s ők napjaink legproduktívabb munkavállalóit jelentik. A sajátos alakzatú korfa azzal magyarázható, hogy a nyolcvanas évek elején a már általában két gyermekkel rendelkező családok "kinőtték" kis alapterületű (többnyire panel-) lakásaikat, jövedelmi helyzetük ugyanakkor már lehetővé tette az "angol-típusú" sorházi építkezést.

Az életkor szerinti megoszlás elemzése bizonyította, hogy a szülők egy viszonylag szűk korosztályból származnak, napjainkban a legjobban megfizetett életkori csoportot jelentik, ugyanakkor a sajátos demográfiai helyzetből adódóan a lakótelep korai és igen gyors elöregedése prognosztizálható.

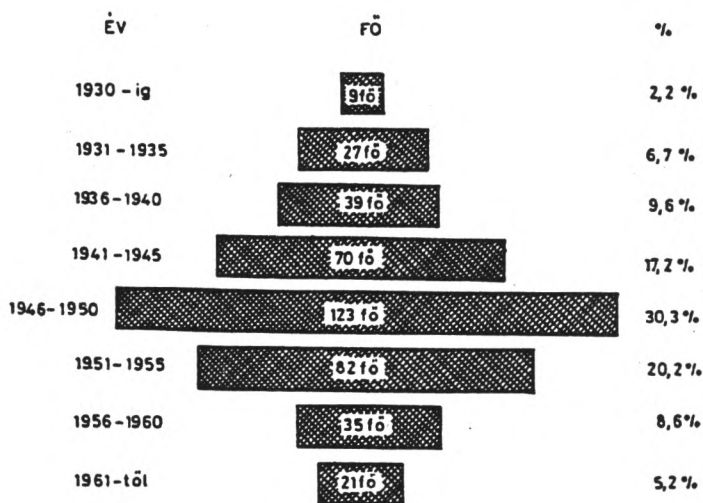
A szülők *iskolai végzettségének* vizsgálata megmagyarázza, hogy miért lakik az Akadémia-lakótelepen oly sok felső- és középzvezető. A 406 szülő nagyobbik fele (219 fő: 53,9 %) egyetemet végzett ember! Főiskolai diplomával is sokan rendelkeznek (77 fő: 19,0 %), a többiek döntően középiskolai végzettségűek; mindössze 8 fő (2 %) nem tanult tovább az általános iskola befejezése után (4. ábra).

Az életkor és a rendkívül magas iskolázottsági szint következtében igen magas a *gazdasági aktivitás* a vizsgált lakókörzetben. A szülők 85,5 %-a (347 fő) aktív, mindössze 4 személy (1,0 %) háztartásbeli. A szülők döntő része a szülőképes kor felső határához érkezett, s ez a magyar gyakorlatnak megfelelően azt jelenti, hogy ekkor már nemigen vállalkoznak a szülésre. A gyesen, gyeden lévők száma ezért mindössze 7 fő (1,7 %). Évről évre gyorsan növekszik a nyugdíjasok száma, bár a felvétel időszakában még csak 35 személy (8,6 %) tartozott közéjük, számuk rohamos növekedése a közeljövőben mindenképpen várható.

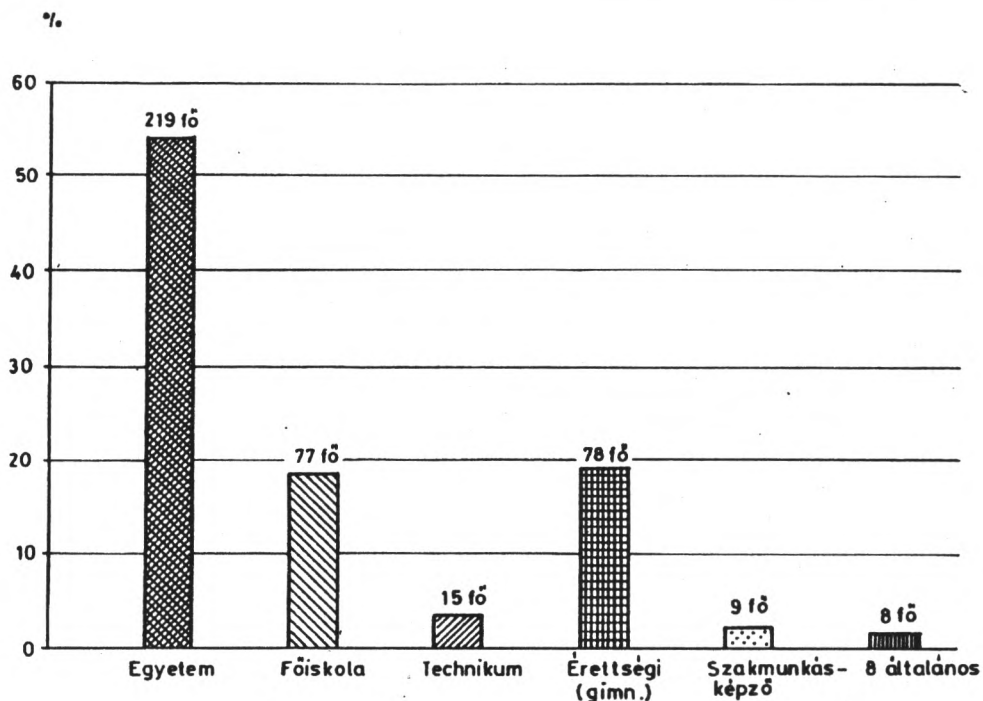
Napjaink Magyarországnak egyik legsúlyosabb társadalmi problémája a *munkanélküliség*. Ez a jelenség csaknem teljesen elkerüli az Akadémia-lakótelepet. Mindössze 13 felnőtt van munka nélkül (3,2 %), ami az országos, a megyei, de még a debreceni munkanélküliségi rátához képest is rendkívül alacsony érték.

Az eddig leírtakból kitűnik, hogy a nyolcvanas évek elején-közepén már jórészt középkorú, magasan kvalifikált, családos és viszonylag magas jövedelemmel rendelkező emberek (már akkor jórészt középzvezetők) szánták rá magukat az építkezésre. Nagyon kevés azoknak a családfőknek a száma, akiknek az akadémia-lakótelepi ház egyben az első *debreceni lakást* is jelenti (21 fő: 10 %). A családfők döntő része második (66 fő: 31,4 %), harmadik (58 fő: 27,6 %), illetve negyedik (39 fő: 18,6 %) debreceni lakásaként jelölte meg mostani otthonát. (Ötödiknek 19 fő, hatodiknak 5, hetediknek és nyolcadiknak pedig mindössze 1-1 fő.) Az adatszolgáltatók döntő hányada, különösen a Debrecenben már második és harmadik lakásban élők, korábbi panel-lakásuk eladása után költöztek mostani lakóhelyükre.

3. ábra. A szülők életkor szerinti megoszlása az Akadémiai lakótelepen

4. ábra. A szülők iskolai végzettség szerinti megoszlása az Akadémiai lakótelepen

Felmérésünk alapvető célja az volt, hogy megtudjuk: az Akadémia-lakótelep lakói *szeretik-e lakóhelyüket, szeretnek-e itt lakni?*

A válaszadók döntő része *szeret* itt lakni, hiszen 179-en (86,1 %) válaszoltak igennel, 10 fő (4,8 %) tartotta *megfelelőnek* lakóhelyét, s mindössze 19 fő (9,1 %) állította, hogy *nem szeret* az Akadémia-lakótelepen lakni.

A többség meg is indokolta választát. Legtöbben a *csendet* és a *nyugalmat* (120 fő: 60 %), a *kertvárosi jelleget* (58 fő: 27,6 %), a *jó levegőt* (56 fő: 26,7 %) emelték ki, s nagyon lényeges, hogy viszonylag magas azoknak a száma, akiket a kedves és a *jó szomszédok* (36 fő: 17,1 %) kötnek ide. Néhány adatszolgáltató a *gyermekbiztonsága* (7 fő: 3,3 %) vagy a *saját kivitelezés* lehetősége (14 fő: 6,7 %) miatt szereti lakóhelyét. (Az építési megkötések döntően a külső kivitelezésre vonatkoztak, a belső lakástér kialakításában lényegében szabad kezet kaptak az építkezés során.)

A "nem"-mel válaszolók jóval kevesebben voltak. Közülük legtöbben azt panaszolták, hogy lakásuk *távol esik a munkahelyüktől* (13 fő: 6,2 %), hogy *nincs tömegközlekedés* (12 fő: 5,7 %), illetve hogy a legközelebbi buszmegállóig 5—10 percet kell gyalogni. Többen a *sűrű beépítettség* tartották kedvezőtlennek (11 fő: 5,2 %), hiszen a házakhoz valóban viszonylag kicsiny telek tartozik; mindössze néhány m²-es elő- és hátsókert kialakítására volt lehetőség. *Rossz szomszédra* hárman (1,3 %) panaszkodtak, s mindössze egy fő kifogásolta az egyre *drágább fenntartást*.

Az Akadémia-lakótelep lakóinak döntő hányada szereti lakóhelyét, így viszonylag kevesen foglalkoznak az *elköltözés* gondolatával (40 fő: 18,7 %). A távozni szándékozók közül legtöbben (13 fő) *nagy kertes házba* kíváncsoznak, öten viszont *munkahelyváltás* miatt kényszerülnek költözésre. Ketten *válás*, négyen *betegség* következtében fogják elhagyni jelenlegi lakóhelyüket. Többen *kisebb lakásba* (7 fő) vagy *kisebb kertes házba* (4 fő) szeretnének költözni.

Az Akadémia-lakótelep (magyarországi viszonylatban) 4—6 személyes, kétgenerációs családok számára valóban optimálisnak mondható. Ennél több személy vagy három generáció együttélésére azonban ezek a lakások már kevésbé alkalmasak. Az évek múltával egyre több családból költöznek el a továbbtanuló vagy önálló családot alapító fiatalok, s a két korosodó felnőtt számára a fenntartás, takarítás, emeletjárás miatt szaporodnak a kellemetlenségek. *A kisebb lakásba költözők száma* ezért a közeljövőben valószínűleg gyorsan *emelkedni fog*.

Megkérdeztük az Akadémia-lakótelepen élőket, hogy *szűkebb lakóterületük környezeti állapotát és helyzetét hogyan értékelik*.

A *zajártalom* szempontjából a megkérdezettek többsége kiemelkedően jónak (40,4 %) vagy jónak (48,6 %) ítélte lakókörnyezetét, s a *levegőtisztaság* alapján is magas a kiemelkedően jó (25,7 %) és a jó (63,8 %) besorolás aránya (1. táblázat).

A legnagyobb szórást a *közlekedési adottságok* értékelésekor tapasztaltuk. Kiemelkedően jónak a megkérdezetteknek mindössze 2,9 %-a, s jónak is csupán 27,9 %-a tartotta a lakótelep közlekedési helyzetét; a többség *tűrhetőnek* (31,7 %) vagy *rossznak* (23,6 %) ítélte azt. Igen sokan (13,9 %) nagyon rossznak minősítették a közlekedési lehetőségek alapján az Akadémia-lakótelepet.

Érdekes összevetni a lakótelep közlekedési helyzetét a környezeti állapottal. Úthálózata kiépített, személygépkocsival könnyen bejárható. Voltak törekvések ugyanakkor arra, hogy megszüntessék a lakótelep zsákutcás helyzetét, s tömegközlekedési útvonalak is vezessenek át rajta. Ebben az esetben viszont a lakótelep legnagyobb "áldása",

a csend, a nyugalom és a jó levegő esnének áldozatul. Tehát úgy vélem, egy esetleges szavazás során inkább a *mai helyzet fenntartására*, semmint a közlekedési helyzet megváltoztatására voksolna a többség. A személygépkocsi-ellátottság egyébként is jó (1,4 családonként), tehát gyorsan csökken a gyalogolni kényszerülők száma (iskolás gyerekek, idősebbek).

1. táblázat. Az Akadémia-ltp. környezeti állapotának és helyzetének megítélése (%)

	Kiemel- kedően jó	Jó	Tűrhető	Rossz	Nagyon rossz
Zajártalom	40,4	48,6	9,0	1,0	1,0
Levegőtisztaság	25,7	63,8	9,5	1,0	0,0
Közlekedési szempontok	2,9	27,9	31,7	23,6	13,9
Lakóközösség	26,9	55,8	13,5	1,9	1,9
Környezet-esztétikum	19,1	66,0	13,9	0,5	0,5
Infrastruktúra	15,2	42,4	23,8	12,4	6,2

A lakókörzeti társadalmi elkülönülés pozitívuma, hogy társadalmi szempontból "hasonszőrűek" kerülnek egymás mellé, akiknek műveltségi színvonala, szokásai, érdeklődési köre, anyagi helyzete stb. hasonló. Ezért gyakran alakulnak ki baráti kapcsolatok, baráti körök a szomszédságból.

Az Akadémia-lakótelep megkérdezettjei alapján véve *jónak ítélik lakóközösségüket* (26,9 % kiemelkedően jónak, 55 % jónak), ami kellemes egymás mellett éleést jelent. (A rossz, illetve nagyon rossz megítélés ritka kivételnek tekinthető: 1,9 %.)

A kertvárosi habitusnak köszönhetően a *lakókörnyezet esztétikumát* döntően jónak tartják. A parkosítást, a kertek gondozását, a szemétygyűjtést a lakók maguk végzik, lényegében a maguk örömeire, tehát lakókörnyezetük csinosítása érdekében.

Az *infrastrukturális ellátottság* színvonala jó a lakótelepen. A bekötő- és gyalogutak, a gáz-, a víz-, a csatorna-, a telefon- és a villanyhálózat kiépített, a személtélszállítás folyamatos, a lakossági értékelés mégis viszonylag szórt eredményt hozott. Sajnos, nem kérdeztünk rá külön azokra, akik csak tűrhetőnek tartották (23,8 %) az infrastruktúrális ellátottság színvonalát. Mert — a fentebb említett belső tömegközlekedésen kívül — valóban hiányzik az óvoda, az iskola, egy nagyobb áruház. Ezek az intézmények azonban egyrészt nem túl messze megtalálhatók, másrészt a lakótelep viszonylagos kicsinysége miatt nem is lehetne gazdaságosan üzemeltetni őket.

Felmérésünk során azt is megkérdeztük az Akadémia-lakótelepen élőkötől, hogy a mostanin kívül *a város mely részén laknának szívesebben*.

Alapvetően kevesen (74-en) válaszoltak erre a kérdésre. Zömük (pontosan 50 fő: 23,8 %) a *Nagyerdőt* említette meg, s indokként a zöldövezetet és az esztétikusabb városképet, az igényesebb építkezést, a jobb közlekedési és intézményi ellátottságot emelték ki. Heten a *Csapókert*et nevezték meg, s a kisvárosi jelleg, valamint a szülők közelsége miatt laknának ott szívesebben. Hatan említették a *belvárost* a mozgalmasabb élet miatt, s azért, mert ott "minden helyben van". Négyen *Nyulast*, hárman *Pallagot* jelölték meg, mert ott nagyobbak a telkek és nagyobb alapterületű kertesházakat lehet építeni.

Igen sokan válaszoltak ellenben arra a kérdésre, hogy a város mely részén *nem lagnának szívesen*. 143 adatszolgáltató (68,1 %) a *házgyári paneles lakótelepeket* nevezte meg a zsúfoltságra, a rideg, sivár környezetre, a "falanszterre" és a "vegyes népségre" hivatkozva. Csaknem valamennyi házgyári lakótelep neve felkerült a kérdőívre, legtöbbször a Tócos-kert (40), a Fényes-udvar (9), a Dobozi-lakótelep (8), az Újkert (8) és a Vénkert (5). Nagyon sokan nem lagnának szívesen a *belvárosban* sem (70 fő: 33,3 %). A város központját szennyezettnek, forgalmasnak, rossz levegőjűnek, elhanyagoltnak és veszélyesnek ítélik. Nyolc adatközlő szerint sok ott a cigány. Többen nem kíváncsiak a Nagyállomás közelébe, a szennyezett ipari negyedekbe és rossz hírű, leromlott környékre. Ezek közül kiemelkedik a Nagy Sándor-telep (50 fő: 23,8 %), valamint a Lenctelep, a Szotyori-telep stb. A Nagy Sándor-telepet heten kimondottan rossz hírűnek mondták, s nem lagnának ott, mert kellemetlenek lennének a szomszédok (5), sok a cigány (20), az "etnikum" (7) és mert leromlott környék (11). Tíz megkérdezett nem szeretne a külterületen élni a nagy távolságok és a közmű-ellátottság hiánya miatt.

Megkérdeztük adatközlőinket, hogy *Debrecenen kívül az ország mely városában lagnának szívesen*.

Legtöbben Sopront (144 fő: 68,6 %), Szentendrét (112 fő: 53,3 %) és Egeret (91 fő: 43,3 %) nevezték meg, de többen említették Budapestet (38 fő: 18,1 %) és Siófokot is (32 fő: 15,2 %). Feltűnő, hogy sem a közeli nagyobb városokban (Nyíregyházát: 9 fő — 4,3 %, Miskolc: 3 fő — 1,4 %), sem a szomszédos kisvárosokban (Hajdúszoboszló: 5 fő — 2,4 %, Hajdúböszörmény: 1 fő — 0,5 %) nem lagnának szívesen az Akadémia-lakótelepen élők.

A nyolcvanas évek közepén épült Akadémia-lakótelep Debrecen egyik legkarakterisztikusabb településrésze. Az adatokból kitűnt, hogy az itt élő emberek a helyi *középosztály* stabil magvát jelentik, a debreceni és a magyar társadalom átlagához viszonyítva kiemelkedően jó kondícióval rendelkeznek.

A családok döntően kétkeresős értelmiségi családok, rendezett családi háttérrel. A munkanélküliség itt alig van jelen, ugyanakkor jelentős részben innen kerülnek ki a *debreceni intézmények, üzemek felső- és középvezetői*. A lakótelep társadalmi összetételét az itt élők természetesnek fogják fel, nyugodt és rendezett életükhöz pedig elengedhetetlen feltételnek tartják.

A fejlett polgári társadalmakban a lakóhelyi elkülönülés általánosnak mondható, s e jelenséghez ott nem tapad szegénylős lelkiismeretfurdalás vagy demagógia. A piaci viszonyok elterjedésével, a polgárosodással várhatóan hazánkban is előtérbe kerül majd — az Akadémia-lakótelep példájához hasonlóan — a lakóhelyi elkülönülés. Debrecenben a gazdaság élénkülésével, a jólét emelkedésével egyre több család költözik majd el pl. a házgyári lakótelepekről — ezzel együtt felgyorsul azok lumpenizációja —, s a felerősödő szuburbanizáció új és új "szuburbiákat", kertes lakótelepeket, alvóvárosokat hoz létre a város körül.

Felmérésünk arról győzött meg, hogy az Akadémia-lakótelepen élők döntő többsége elégedett lakóhelyével, s nem kíván elköltözni onnan. Debrecen más lakókörzeteiben ezzel ellentétes jelzéseket tapasztaltunk, melyek részletes vizsgálatát ugyancsak fontosnak tartanánk. Úgy véljük, akkor lehetnének igazán segítségére a gyakorlati várospolitikának és a városfejlesztésnek, ha a most közreadott munkáinkon kívül még legalább 6-8 karakterisztikus lakóövezetben megismételhetnénk felmérésünket.

"MENTAL MAP" ALKALMAZÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI A TÉRPÁLYÁK KUTATÁSÁBAN — EGY ALFÖLDI VIZSGÁLAT TAPASZTALATAI*

Timár Judit

A településfejlődés egyik fontos eleme, így a településfejlesztés, és közigazgatás számára is kulcskérdés a térkapcsolatok alakulása. Hogy az elmúlt néhány évtizedben a településközi relációk jellegzetességei elsősorban a "gazdasági körzetek", inkább a "vonzáskörzetek" vagy éppen a "térpályák" kutatása során váltak ismertté, az a geográfian belül végbement — társadalmi igényekhez is igazodó — szemléletváltozások függvénye. Ma, a piacgazdaság kiépítésének időszakában, az — Enyedi György itt közölt előadásában felvázolt — "új regionális építkezés" során például nagyobb szerepet kaphat a gazdasági hálózatok kutatása. Ugyanakkor a településfejlesztés demokratizálódása a korábnál jobban ösztönözheti a társadalmi csoportok, egyének mozgásai révén formálódó "térpályák" vizsgálatát. Az ilyen kutatásokat színesítheti a behaviorista geográfia módszerei közé sorolt "mental map"-szerkesztés alkalmazása, melynek egy lehetőségére igyekszik felhívni a figyelmet ez az előadás.

Mindenekelőtt azonban érdemes végiggondolni, hogyan kapcsolódik össze a *térpályák* és, a konferencián többek által érintett, "alföldiség" kérdése. Itt csupán a városok és környékük lakóinak térpályáira koncentrálva, azokról, kiterjedt kutatások (lásd pl. Mészáros 1990) hiányában, rendkívül kevés pontos információval szolgálhatnánk. Pedig — a vonzáskörzet-vizsgálatok legáltalánosabb módszerével ellentétben — a térpályák felvázolója nem ellátó intézményekből, funkciókból indul ki, hanem az egyének, csoportok mozgásainak útvonalát követi, célpontját keresi. Éppen ezért a térpályák feltárása révén bizonyára számos kiegészítő — esetleg új — ismeretet szerezhethetnénk arról a társadalom-földrajzi kérdéskörrel, amelyben tipikusan felmerül az alföldi sajátosságok vizsgálata, jelesül a *tanyaiak anyavárosához fűződő mai kapcsolatainak* tartalmáról, gyakoriságáról, általában e kötődés oly sokat vitatott "térbeli irányultságáról". Ez a fajta megközelítési mód hozzájárulhat például az alföldi *városok és formálódó elővárosaik között alakuló kapcsolatok* általános és egyedi (régiora jellemző) vonásainak a megismeréséhez is.

Az *elővárosi fejlődés* viszonylag új folyamat az Alföldön. Az eddig leginkább elterjedt lakóhelyi, valamint rekreációs szuburbanizáció jellegéből adódóan város és előváros viszonylatában maga az ott élő népesség mozgása teremti meg a települések közti (nem átmenő forgalmat jelentő) legnagyobb gyakoriságú kapcsolatokat. A központi és az elővárosiasodó települések funkcióinak kiépítettsége/kiépíttensége miatt az esetleg megtermelt áru, megvásárolt fogyasztási cikk egy jelentős része is az egyének, s nem a nagy szervezetek közvetítésével cserél települést. Az ily módon kiépülő

* Az előadás az OTKA-támogatással kutatott, "A szuburbanizáció hatása az Alföld településhálózatának átalakulására" c. (1/3. 370. sz.) téma néhány eredményét tartalmazza.

települési kapcsolatrendszer feltárásához a lakossági térpályák felvázolása látszik a leginkább célravezető módszernek.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy az alföldi tanyás városok sajátos térszerkezeti viszonyai közt zajló elővárosi fejlődés esetén alföldi városon célszerű a közigazgatási egységénél kisebb "földrajzi városterületet" érteni (Mendöl 1963, Lettrich 1968, Tímár 1986), s egy ún. "belső" szuburbanizációt is megkülönböztetni. Ennek megfelelően az elővárosi fejlődés nemcsak az adminisztratív határon kívül eső településeket, hanem az "egyéb belterület" kategóriába tartozó, "idő előtt bekebelezett", valaha önálló falvakat, de ugyanígy régi uradalmi központokat, tanyasorokat, illetve -központokat, egykori nagyüzemi mezőgazdasági lakótelepek köré szerveződő kis csoportos falusi településeket is elér.

Ezen szempontok figyelembevételével került sor Kecskemét körül 1989-ben a szuburbanizálódó települések három típusát képviselő Ballószögön, Hetényegyházán és Katonatelepen egy kérdőíves felmérésre (Tímár 1993). Ennek adatai szerint a legmarkánsabb térpályákat a *munkába járás* rajzolja ki. A megkérdezett családok 88,6; 63,6; illetve 86,0 %-ában legalább egy fő ingázott naponta a városba. Nyilván részben ennek köszönhető, hogy még a háztartások zömében szintén mindennapos *élelmiszervásárlást* is a családok jelentős része (Katonatelepen többsége) a városban bonyolítja. A fontosabb városi szolgáltatások igénybevétele — a zömmel hetente történő tankolás kivételével — havi gyakoriságú térpályákat hoz létre. Ezeknél sokkal figyelemreméltóbbak az *emberi kötelek*, hiszen a családonként 5—6 nem helybeli rokon döntő többségben a környező, megyén belüli településekben, közülük majdnem minden második Kecskeméten, főleg a belterületen él. A korösszetételből adódóan legtöbben szüleiket és testvéreiket látogatják meg városi otthonaikban — az előbbieket szinte egységesen hetente.

Ez a fajta, rendkívül intenzív városhoz fűződő kapcsolat — feltéve, ha az erős rokon kötelek valaha is léteztek — már rég nem jellemzőek a nyugati országok "túlfejlődött" szuburbiaira. Zigmund például az amerikai elővárosokat kutatva már jó egy évtizede megállapította: "A legtöbb új szuburbia-lakót már semmiféle kapocs nem fűzi a régi [központi] városhoz. Az már nem az ő kulturális, gazdasági, anyagi vagy társadalmi életük központja; már nem a korábbi otthonuk; már *semmit* sem jelent számukra..." (Zigmund In: Muller 1981, 180. o.).

Hogy pontosan mit is jelent a város az elővárosi fejlődés útjára csak most lépett alföldi települések lakói számára, arról igen érdekes információkat nyújthat a "*mental map*". Bár a képzeletbeli "tér-kép" legfontosabb elméleti vonatkozásait már magyar szerzők is összefoglalták (Cséfalvai 1990, Berényi 1992), hazai alkalmazása egyáltalán nem terjedt el.

A "*mental map*" szerkesztése során az alapkérdés: kikkel, milyen területről, milyen konkrét célkitűzéssel rajzoltassunk térképet. Jelen esetben gyerekekre esett a választás. A térpályák között ugyanis nem csak a mozgások célja és gyakorisága tesz különbséget. A fent vázolthoz hasonló hazai kérdőívezések többnyire csak a családfőkre terjednek ki, pedig a Hägerstrand-féle (1975) "tér-idő geográfia" meggyőzően bizonyítja a térpályák nemek, illetve korcsoportok szerinti eltéréseit, akár egy-egy családon belül is. Természetesen Kecskemét környékén sem csak a dolgozó felnőttek "szövik" a településkapcsolatokat. A felmért települések általános- és középiszkolás korú népességének 18—31 %-a a kecskeméti zárt településen végzi mindennapi tanulmányait, igen

fiatalon megismerve ezzel a várost (már ha nem eleve onnan szakadt ki valaki). Így az általános iskolás gyerekek is őriznek egy sajátos "tér-képet" magukban Kecskemétről. *Ez a térkép kiváló tükörképe a városhoz való személyes viszonyoknak, a kapcsolat-teremtések céljának, "útvonálnak", és bizonyos értelemben jellemzi magának az alkotónak a személyiségét is.*

A kecskeméti kutatásban a három mintatelepülés végzős általános iskolai osztályai-ban, valamint kontrollként a város legnagyobb (Széchenyi városi) lakótelepének egyik 8. osztályában végeztünk felmérést 1992-ben. A gyerekeknek (Katonatelepen 21, Hetényegyházán 30, Ballószögön 24 és Széchenyi városban 28 tanulónak) saját településük mellett "Kecskemét város" térképét kellett emlékezetből felvázolniuk, bejelölve az ismert utcák, terek, kerületek, épületek nevét. A két térkép összevetése, s a néhány feltett kérdésre adott válasz segítségével felmérhető volt az osztályok közötti esetleges különbség is. Katonatelepen — a pedagógusok véleményére hagyatkozva — ellenőrzésképpen a gyenge képességűnek értékelt 8. osztályos gyerekek mellett a 7. osztályal is elvégeztettük a feladatot. A különbség nem volt számottevő: mindössze két utcával, egy térrel és 2—3 intézménnyel került volna több az összevont "mental map"-re.

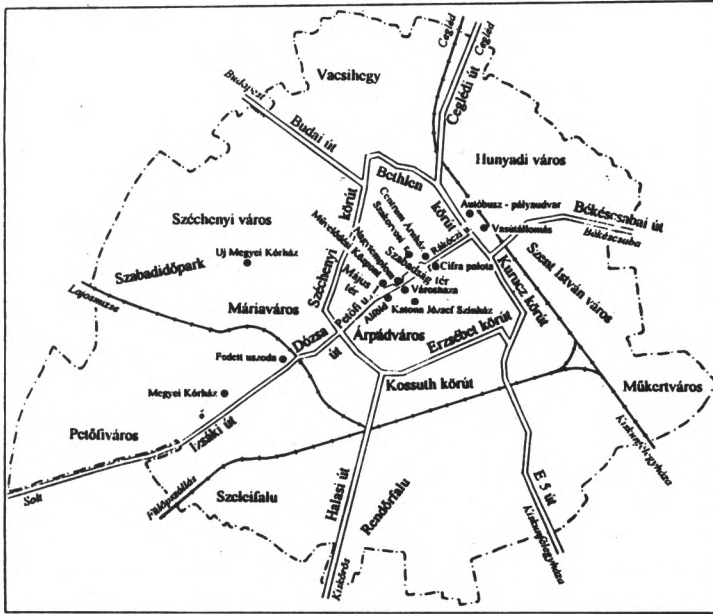
Az összesített térképek jól szemléltetik, hogy a középfokú városi funkciók közül már a 14 évesek emlékezetében is elsősorban a specializált *kereskedelmi egységek* alapján rajzolódik ki a "szelektált városkép" — a belváros és azt az adott "szuburbán településsel" *összekötő út közvetlen környéke (1—5. ábra)*. A lakótelepek kivételével a két (illetve legalább az egyik) legnagyobb áruház jelenti a város legismertebb pontját a gyerekek számára. Hogy ezeket valóban "használják, és nem csak látják", azt a jóval nevezetesebb vagy jellegzetesebb épületek hátrébb sorolása is mutatja. Speciális érdeklődésüknek köszönhetően aztán többek rajzában feltűnnek — akár név szerint is megjelölve — a butikok, egy-egy lemezbolt vagy fagyizó. A *művelődés*, a *sport* intézményei csak a kereskedelmiek után következnek. Valószínűleg egy évvel későbbi felmérés ezen a sorrenden némileg változtatott volna, hiszen pár hónap múlva a gyerekek döntő hányada valamelyik városi középfokú iskolában készült folytatni tanulmányait.

Az egyes település(rész)eken készült "mental map"-ek részletes összevetése helyett csupán a legfontosabb különbséget kiemelve: a térképek legmarkánsabb eltérései abban nyilvánulnak meg, hogy más irányból közelítik meg alkotóik a belvárost. Éppen ebből (a bevezető út azonosságából) fakad, hogy a ballószögiek és a hetényegyháziak fejében ölt leghasonlatosabb formát a város. (A Széchenyi-városi tanulóknak a térképe is csak annyiban fedi le nagyobb darabját Kecskemétnek, amennyiben maga a lakótelep is részévé válik a "mental-map"-nek, s amennyivel az szélesebb sávban érintkezik a belvárossal egy autóból/autóbuszból látott bekötőúthoz képest.) A térképek tehát felvázolják a térpályákat; az autóbusz-állomások ottléte vagy hiánya még a "bejáráshoz" használt jármű fajtájára is következtetni enged. Ezek a térpályák pedig már gyermekkorban szoros, a városi szolgáltatások jól körülhatárolható köréhez kapcsolódó, s nyilván nagyrészt a szülők hatására épített kecskeméti kötődést tanúsítanak.

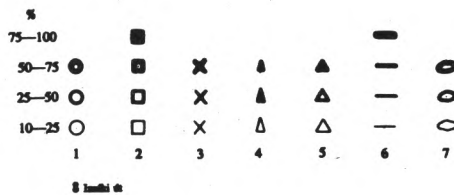
Enyedi György itt közölt előadásában elhangzott, hogy a kommunikáció — amely a városok oly fontossá váló versenyének és kooperációjának elengedhetetlen feltétele — "az Alföld nagy gyöngéje". Úgy hiszem, a kommunikáció gyakran magán a városi téren belül is hiányzik — legalábbis a korábbi *településfejlesztési és rendezési tervek* többnyire erről tanúskodtak. Az újak elkészítésében az egyes területegységek eltérő

társadalmi jellemzőkkel, térhasználatlall jellemezhető lakossága már remélhetően nagyobb eséllyel juttatja érvényre sajátos igényeit. Ezek feltárásában pedig sokat segíthet a térpályák felvázolása, a "mental map"-ek szerkesztésének alkalmazása.

1. ábra. Kecskemét központi belterülete

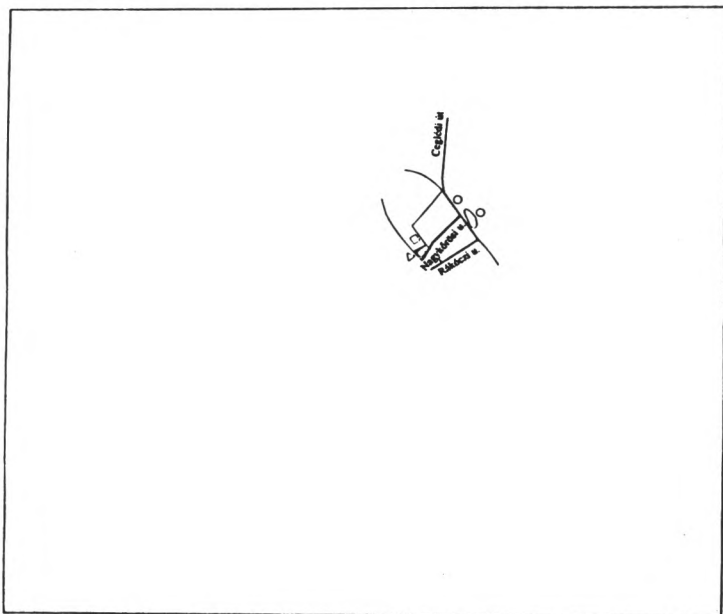

Magyarázat a 2—5. ábrákhoz:

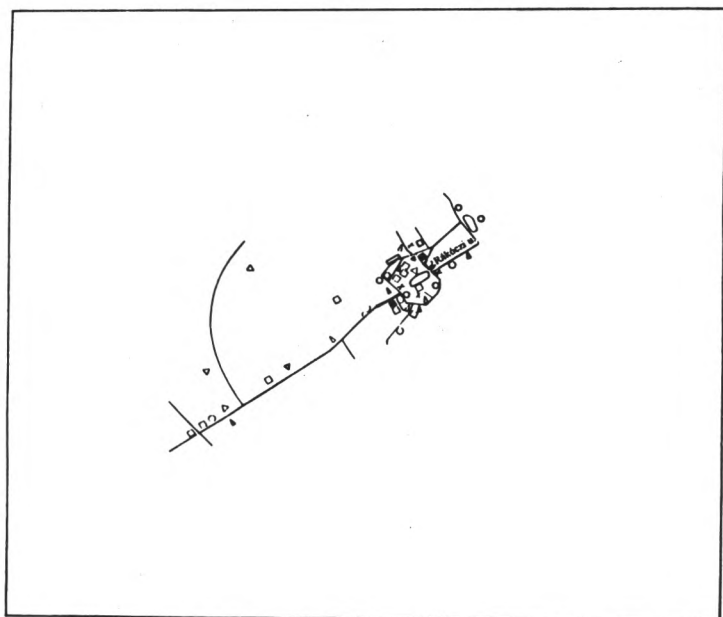

A legalább 10%-ban megjelölt helyek 1: hivatalok, közlekedés, állomáshelyek, 2: kereskedelmi, vendéglátó helyek, 3: nevezetes építmények, 4: művelődési intézmények, 5: egészségügyi, sportlétesítmények, 6: út, utca, 7: városrész, tér; 8: a legalább 25-ben megnevezett utak, utcák

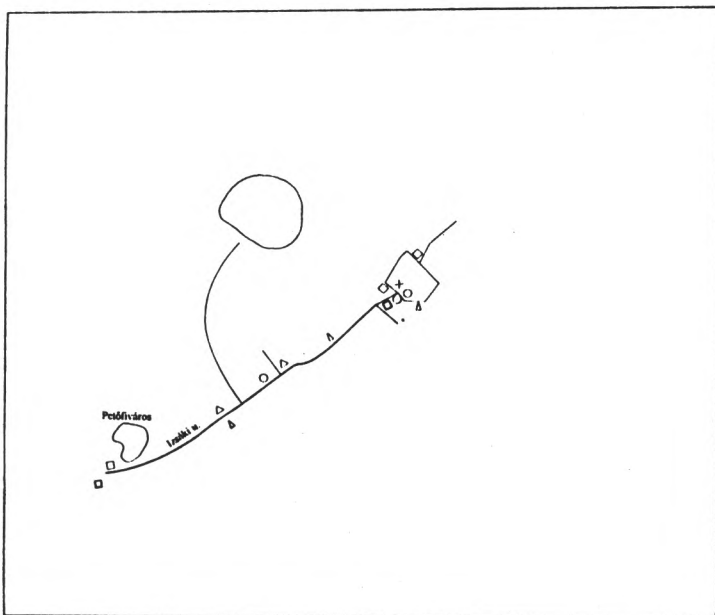
2. ábra. A katonatelepi 8. osztályos tanulók "mental map"-je Kecskemétről

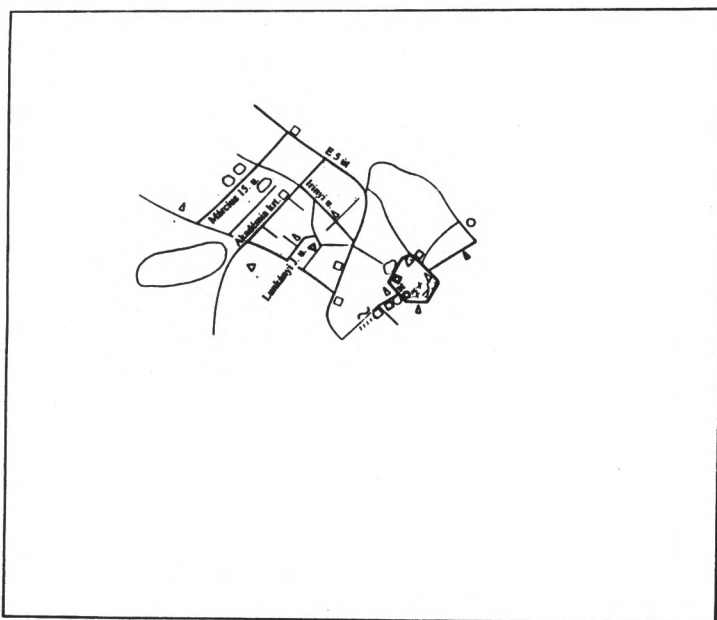
3. ábra. A hetényegyházi 8. osztályos tanulók "mental map"-je Kecskemétről

4. ábra. A ballószögi 8. osztályos tanulók "mental map"-je Kecskemétről

5. ábra. A Széchenyi város 8. osztályos tanulóinak "mental map"-je Kecskemétről

Irodalom

Berényi I. (1992) *Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései*, (Földrajzi Tanulmányok 22.), Akadémiai Kiadó, Budapest.

Cséfalvay Z. (1990) *Térképek a fejünkben*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hägerstrand, T. (1975) Space, Time and Human Conditions, *Dynamic Allocation of Urban Space*, 3—14.

Lettrich E. (1968) *Kecskemét és tanyavilága*, (Földrajzi Tanulmányok 9), Akadémiai Kiadó, Budapest.

Mendöl T. (1963) *Általános településföldrajz*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Mészáros R. (szerk.) (1990) *Az urbanizáció térbeli folyamatai Szegeden*, JATE Kiadó, Szeged.

Muller, P.O. (1981) *Contemporary suburban America*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall.

Timár J. (1993) Az alföldi szuburbanizáció néhány sajátossága, *Alföldi Tanulmányok*, 15, 217—232.

Timár L. (1986) *A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon*, (Regionális Kutatások Központja Kutatási Eredményei 4), Regionális Kutatások Központja, Pécs.

A kötet szerzői

- Abonyiné Palotás Jolán* egyetemi docens, József Attila Tudományegyetem (továbbiakban: JATE) Gazdasági Földrajzi Tanszék, Szeged
- Barna Tamás* egyetemi adjunktus, Erdészeti és Faipari Egyetem, Erdőművelési Tanszék, Sopron
- Baukó Tamás* tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet (továbbiakban: MTA RKK ATI), Békéscsabai Osztály, Békéscsaba
- Becsei József* tudományos tanácsadó, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest
- Beluszky Pál* tudományos tanácsadó MTA RKK Budapesti Osztály, Budapest
- Beregszászi Pál* főtanácsos, Békés Megyei Földhivatal, Békéscsaba
- Berényi István* igazgató, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest
- van der Boom, Eva* egyetemi hallgató, Utrecht-i Egyetem (Hollandia)
- Bóhm Antal* tudományos főmunkatárs, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- Csatári Bálint* igazgató, MTA RKK ATI Településkutató Csoport, Kecskemét
- Csefő Ferenc* ügyvezető igazgató, MTA RKK, Pécs
- Csordás László* tudományos segédmunkatárs, MTA RKK ATI Településkutató Csoport, Kecskemét
- Domokos Tamás* középiskolai tanár, Széchenyi István Közgazdasági és Külkereskedelmi Szakközépiskola, Békéscsaba
- Duró Annamária* tudományos munkatárs, MTA RKK ATI Településkutató Csoport, Kecskemét
- Eke Pálné* egyetemi docens, Kossuth Lajos Tudományegyetem (továbbiakban: KLTE), Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen
- Enyedi György* akadémikus, MTA RKK Budapesti Osztály, Budapest
- Erdősi Ferenc* tudományos tanácsadó, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
- Gurzó Imre* tudományos osztályvezető, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, Békéscsaba
- Győri Ferenc* középiskolai tanár, Piarista Gimnázium, Szeged
- Hanyecz Vince* igazgatóhelyettes, Öntözési Kutató Intézet, Szarvas
- Hegedűs Pál* főtanácsos, Békés Megyei Kárrendezési Hivatal, Békéscsaba
- Illés Iván* főigazgató, MTA RKK, Pécs
- Juhász Pál* országgyűlési képviselő
- Kerényi Attila* tanszékvezető egyetemi docens, KLTE, Alkalmazott Tájföldrajzi Tanszék, Debrecen
- Kiss Károly* tanszékvezető egyetemi tanár, Gödöllői Agrártudományi Egyetem, Statisztikai és Gazdaságelemzési Tanszék, Gödöllő
- Kondorné Szenkovic Mariann* egyetemi adjunktus, Erdészeti és Faipari Egyetem, Erdőművelési Tanszék, Sopron
- Koppert, Sacha* egyetemi hallgató, Utrecht-i Egyetem (Hollandia)
- Kozma Gábor* tudományos segédmunkatárs, KLTE, Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen
- Kugler József* tudományos munkatárs, MTA RKK ATI, Békéscsabai Osztály, Békéscsaba
- Láng István* akadémikus, MTA elnöki tanácsadó, Budapest
- Lázár Tibor* tudományos ösztöndíjas, KLTE, Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen
- Lengyel Imre* tudományos munkatárs, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, Békéscsaba
- Lóczy Dénes* tudományos főmunkatárs, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest
- Márton János* ny. intézeti igazgató, Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest
- Mezősi Gábor* tanszékvezető egyetemi tanár, JATE Természeti Földrajzi Tanszék, Szeged

Molnár Endre tudományos munkatárs, MTA Talajtani és Agrokémiai Kutató Intézete, Budapest

Molnár György igazgató, Békéscsabai Regionális Munkaerőfejlesztő és Képző Központ, Békéscsaba

Nagy Erika tudományos ösztöndíjas, JATE, Gazdasági Földrajzi Tanszék, Szeged

Nagy Gábor tudományos ösztöndíjas, JATE, Gazdasági Földrajzi Tanszék, Szeged

Nagy I. Imre tudományos főmunkatárs, MTA RKK ATI Társadalomkutató Csoport, Szolnok

Orosz G. Tamás tudományos munkatárs, MTA RKK ATI Debreceni Csoport, Debrecen

Orosz István igazgató, KLTE, Történelmi Intézet, Debrecen

Pál Ágnes főiskolai tanár, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Földrajzi Tanszék, Szeged

Pálfai Imre osztályvezető, Alsó-Tisza Vidéki Vízügyi Igazgatóság, Szeged

Raskó György államtitkár, Földművelésügyi Minisztérium, Budapest

Rudl József egyetemi docens, Janus Pannonius Tudományegyetem, (továbbiakban: JPTE), Regionális Társadalomföldrajzi Tanszék, Pécs

Stefanovits Pál akadémikus, MTA osztályelnök, Budapest

Süli-Zakar István tudományos osztályvezető, MTA RKK ATI Debreceni Csoport, Debrecen

Szabó István főmunkatárs, Békés Megyei Földművelésügyi Hivatal, Békéscsaba

Szabó Imre hivatalvezető, Békés Megyei Földművelésügyi Hivatal, Békéscsaba

Szabó Ferenc igazgató, Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba

Szalai László tudományos munkatárs, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest

Szalóki Sándor tudományos munkatárs, Öntözési Kutató Intézet, Szarvas

Szapáry György alelnök, Magyar Nemzeti Bank, Budapest

Szónokyné Ancsin Gabriella egyetemi adjunktus, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék, Szeged

Tardy János helyettes államtitkár, Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, Budapest

Tarján Lászlóné államtitkár, Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, Budapest

Telek János tudományos munkatárs, JATE, Gazdasági Földrajzi Tanszék, Szeged

Timár Judit tudományos munkatárs, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, Békéscsaba

Tóth Albert országgyűlési képviselő

Tóth József tanszékvezető egyetemi tanár, JPTE, Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, Pécs

Tóth Sándorné tudományos munkatárs, Öntözési Kutató Intézet, Szarvas

Vadász István múzeumi igazgató, Kiss Pál Múzeum, Tiszafüred

Várallyay György intézeti igazgató, MTA Talajtani és Agrokémiai Kutató Intézete, Budapest

Velkey Gábor tudományos munkatárs, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, Békéscsaba

Zentay Tibor egyetemi docens, Magyar Állami Földtani Intézet, Szeged

Tartalom

Előszó	6
Plenáris előadások	7
A TUDOMÁNY SZEREPE ÉS FELELŐSSÉGE A RÉGIÓK FEJLŐDÉSÉBEN <i>Stefanovits Pál</i>	9
AZ ALFÖLD FEJLŐDÉSÉNEK PERSPEKTÍVÁI <i>Enyedi György</i>	13
TÁJTERMESZTÉS ÉS KÖRNYEZETVÉDELEM AZ ALFÖLDÖN <i>Láng István</i>	17
A FÖLDHASZNÁLAT ÁTALAKÍTÁSÁNAK INDÍTÉKAI <i>Berényi István</i>	22
AZ ALFÖLDI AGRÁRFEJLŐDÉS TÖRTÉNETI ÚTJA <i>Orosz István</i>	28
TÁRSADALMI ÁTSTRUKTURÁLÓDÁS A FALVAKBAN <i>Juhász Pál</i>	34
AZ ALFÖLD-KUTATÁSOK EREDMÉNYEI: ESÉLYEK ÉS KILÁTÁSOK AZ ALFÖLD GAZDASÁGÁBAN <i>Illés Iván</i>	40
BÉKÉSCSABAI KUTATÁSOK A TERÜLETFEJLESZTÉS SZOLGÁLATÁBAN <i>Tóth József</i>	55
AZ ALFÖLD-FEJLESZTÉS A TÖRVÉNYHOZÁSBAN <i>Tóth Albert</i>	58
KÖRNYEZETVÉDELMI ÉS TERÜLETFEJLESZTÉSI ELKÉPZELÉSEK AZ ALFÖLDÖN <i>Tarján Lászlóné</i>	63
A TERMÉSZETVÉDELEM AKTUÁLIS KÉRDÉSEI AZ ALFÖLD TÉRSÉGÉBEN <i>Tardy János</i>	67
AZ ÁTALAKULÓ ALFÖLDI AGRÁRGAZDASÁG <i>Raskó György</i>	72
AZ ALFÖLD FEJLESZTÉSÉT SZOLGÁLÓ FINANSZÍROZÁSI PROGRAMOK <i>Szapáry György</i>	76
AZ ALFÖLD-PROBLEMATIKA FŐ KÉRDÉSEI, A REGIONÁLIS FEJLŐDÉS ESÉLYEI ÉS KORLÁTAI <i>Csatári Bálint</i>	79

Természeti erőforrások—környezetvédelem szekció	85
AZ ALFÖLD KÖRNYEZETKUTATÁSÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE Bevezető a <i>Természeti erőforrások—környezetvédelem</i> szekció előadásaihoz <i>Kerényi Attila—Mezősi Gábor</i>	87
A MAGYAR ALFÖLD TALAJAINAK VÍZGAZDÁLKODÁSA ÉS A TÉRSÉG MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉSE, VALAMINT KÖRNYEZETGAZDÁLKODÁSA KÖZÖTTI KAPCSOLATOK ELEMZÉSE <i>Várallyay György—Molnár Endre</i>	90
SÚLYOS VÍZHÁZTARTÁSI HELYZET AZ ALFÖLDÖN <i>Pálfai Imre</i>	98
A VÍZHIÁNY MÉRTÉKE ÉS GYAKORISÁGA, VALAMINT HOZAMMÓDOSÍTÓ HATÁSA AZ ALFÖLDÖN <i>Szalóki Sándor</i>	102
A VÍZ-RÁFORDÍTÁS-HOZAM KAPCSOLATOK A NÖVÉNYTERMESZTÉSBEN <i>Kiss Károly</i>	107
A BIOLÓGIAI ALAPOK SZEREPE AZ ALFÖLD ÖKOLÓGIAI ÉS GAZDASÁGI ADOTTSÁGAINAK KIHASZNÁLÁSÁBAN <i>Tóth Sándorné</i>	112
A TALAJJAVÍTÁS ÉS A KÖRNYEZETVÉDELEM KAPCSOLATA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ÁSVÁNYI ANYAGOK FELHASZNÁLÁSÁRA <i>Zentay Tibor</i>	114
FÁS BIOTÓPRENDSZEREK JELENTŐSÉGE MEZŐGAZDASÁGI KÖRNYEZETBEN <i>Kondorné Szenkovits Mariann—Barna Tamás</i>	122
GYEPTERÜLETEK VÁLTOZÁSAI BÉKÉS MEGYÉBEN <i>Beregszászi Pál—Baukó Tamás</i>	128
NÉHÁNY ZOOGEOGRÁFIAI (MALAKOLÓGIAI) MEGFIGYELÉS A DÉLKELET-ALFÖLDRŐL <i>Domokos Tamás</i>	134
AGROÖKOLÓGIAI KÖRZETESÍTÉS FÖLDRAJZI INFORMÁCIÓS RENDSZER FELHASZNÁLÁSÁVAL BÁCS-KISKUN MEGYÉBEN <i>Lóczy Dénes—Szalai László</i>	140
GONDOLATOK AZ ALFÖLDI TELEPÜLÉSEK KÖRNYEZETI PROBLÉMÁI KIKÜSZÖBÖLÉSÉNEK LEHETŐSÉGE KAPCSÁN <i>Nagy I. Imre</i>	149
A KOMMUNÁLIS SZILÁRD HULLADÉK KEZELÉSE A TISZÁNTÚLON <i>Orosz G. Tamás</i>	152

Gazdaság—infrastruktúra szekció	157

AZ ALFÖLD GAZDASÁGÁNAK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA Bevezető a <i>Gazdaság — infrastruktúra</i> szekció előadásaihoz <i>Erdősi Ferenc</i>	159

A FÖLDTULAJDONVISZONYOK VÁLTOZÁSA BÉKÉS MEGYÉBEN A XX. SZÁZADBAN <i>Kugler József</i>	163

A FÖLDÁRVERÉSEK NÉHÁNY SAJÁTOS VONÁSA BÉKÉS MEGYÉBEN <i>Hegedűs Pál</i>	167

A FÖLDTULAJDON ÉS A FÖLDHASZNÁLAT NÉHÁNY KÉRDÉSE BÉKÉS MEGYÉBEN <i>Márton János—Gurzó Imre</i>	173

A SZÖVETKEZETEK ÉS AZ ÁLLAMI GAZDASÁGOK ÁTALAKULÁSÁNAK EGYES KÉRDÉSEI <i>Szabó Imre—Szabó István</i>	178

A DÉL-ALFÖLDI IPAR FEJLŐDÉSÉNEK KÖZELMÚLTBELI GYÖKEREI <i>Telek János</i>	186

AZ IPAR NÉHÁNY SAJÁTOS VONÁSA A DÉL-ALFÖLDÖN <i>Abonyiné Palotás Jolán</i>	189

A VIDÉKI BANKÉLET NÉHÁNY ALAPKÉRDÉSE <i>Lengyel Imre</i>	193

AZ INFRASTRUKTÚRA JELENTŐSÉGE AZ ALFÖLD GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉBEN <i>Hanyecz Vince</i>	197

REGIONÁLIS MUNKAERŐFEJLESZTŐ ÉS KÉPZŐ KÖZPONT A DÉL-ALFÖLDÖN <i>Molnár György</i>	200

SZÁMÍTÁSTECHNIKAI ÉS TELEKOMMUNIKÁCIÓS ESZKÖZÖK SZEGEDI VÁLLALKOZÁSOKNÁL <i>Nagy Gábor</i>	202

Népesség — társadalom szekció	207

AZ ALFÖLD TÁRSADALMA Bevezető a <i>Népesség — társadalom</i> szekció előadásaihoz <i>Bóhm Antal</i>	209

A FOGLALKOZÁSI SZERKEZET JELLEMZŐI ÉS TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEI AZ ALFÖLDÖN <i>Becsei József</i>	212

A MUNKANÉLKÜLIEK ÁTKÉPZÉSÉNEK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA <i>Velkey Gábor</i>	217
A BELSŐ VÁNDORLÁSOK ÉS AZ ALFÖLD <i>Eke Pálné</i>	221
MOBILITÁS-VIZSGÁLAT BÉKÉS MEGYE GAZDÁLKODÓINAK KÖRÉBEN <i>Györi Ferenc</i>	224
A JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK MEGYEI TELEPÜLÉSEK CIGÁNYTÁRSADALMAINAK RÉTEGZŐDÉSE <i>Lázár Tibor</i>	231
AZ ISKOLAI VÉGZETTSÉG MINT A VÁROSI FUNKCIÓK ALAKÍTÓJA <i>Nagy Erika</i>	235
A DÉL-ALFÖLDI HATÁRMENTE LEHATÁROLÁSA ÉS NÉPESSÉGPROGNÓZISA <i>Szónokyné Ancsin Gabriella</i>	241
DÉL-ALFÖLDI MEGFIGYELÉSEK A TÁRSADALMI NORMÁK ÉS ÉRTÉKEK VÁLTOZÁS AIRÓL <i>Szabó Ferenc</i>	245
AZ ALFÖLDI TANYAKÖZSÉGEK HELYI TÁRSADALMA <i>Duró Annamária</i>	249
SZABADIDŐ-ORIENTÁLT MÁSODIK OTTHONOK AZ ALFÖLDÖN <i>Csordás László</i>	253
Településfejlődés/fejlesztés — közigazgatás szekció	261
ALFÖLDI ÚT? ALFÖLDI ÖSVÉNYEK! Bevezető a <i>Településfejlődés/fejlesztés — közigazgatás</i> szekció előadásaihoz <i>Beluszky Pál</i>	263
A (KIS)TÉRSÉGFEJLESZTÉS NÉHÁNY ÖSSZETEVŐJE <i>Csefkó Ferenc</i>	272
A TÉRSÉGI ÁLLOMÁNYRÓL ÉS A TÉRRENDSZERRŐL — EGY HATÁRTÉRSÉG REGIONÁLIS FÖLDRAJZI ELEMZÉSE <i>Koppert, Sacha—Boom, Eva van der</i>	276
HATÁRON INNEN — HATÁRON TÚL: HATÁRMENTI TELEPÜLÉSEK ÖSSZEHASONLÍTÓ GAZDASÁGI ELEMZÉSE A DÉL-ALFÖLDÖN <i>Pál Ágnes</i>	284
A KÖZÉP-TISZAVIDÉK KISVÁROSAINAK VONZÁSKÖRZET-RENDSZERE AZ 1920-AS, 1930-AS ÉS AZ 1980-AS, 1990-ES ÉVEKBEN <i>Vadász István</i>	290
VÁROS-TANYA, FALU-TANYA KAPCSOLATOK <i>Rudl József</i>	294

A DEBRECENI LAKÓTERÜLETEK FEJLŐDÉSE AZ 1930-AS ÉVEK VÉGE ÉS 1990 KÖZÖTT <i>Kozma Gábor</i>	296
LAKÓHELYI IMÁZS AZ AKADÉMIA-LAKÓTELEPEN: EGY DEBRECENI ESETTANULMÁNY <i>Süli-Zakar István</i>	304
"MENTAL MAP" ALKALMAZÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI A TÉRPÁLYÁK KUTATÁSÁBAN — EGY ALFÖLDI VIZSGÁLAT TAPASZTALATAI <i>Timár Judit</i>	312
A kötet szerzői	319

A kongresszus és a tanulmánykötet támogatói:

*Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium,
Nagyalföld Alapítvány,
Békés Megye Képviselőtestülete,
Békéscsaba Megyei Jogú Város,
Magyar Nemzeti Bank,
Ifjúsági Ház és Általános Társaskör, Békéscsaba
Jókai Színház*